

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**МІНЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ:
СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОЕКЦІЇ**

Київ 2015

ББК 60.5

М 61

М 61 Мінливості культури: соціологічні проєкції [наук. моногр.] / За ред. Н.Костенко. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — 440 с.

ISBN 966-978-966-02-7557-7

У монографії розглядаються сучасні концептуальні пропозиції щодо вивчення культури, соціокультурних процесів, динаміки культурних змін, пропонується операціональна модель соціологічного культурного аналізу, яка верифікується на базі багаторічних моніторингових опитувань, якісних досліджень культурних трансформацій українського суспільства в останні десятиліття у царинах цінностей, медіа-комунікації, культурних практик.

Для науковців, викладачів, діячів культури, журналістів, аспірантів, студентів.

In a book modern conceptual proposals are examined in relation to the study of culture, sociocultural processes, dynamics of cultural changes; the operational model of sociological cultural analysis, that is verified on the base of the long-term monitoring surveys, qualitative researchs of cultural transformations of Ukrainian society in the last decades in the field of values, mediacommunications, cultural practices is offered.

For scientists, teachers, artists, journalists, graduate students.

ББК 60.5

Авторський колектив:

**Н.Костенко, А.Ручка, М.Наумова, Л.Скокова, К.Тягло,
Р.Шульга, С.Макеєв, Ю.Сорока (ХНУ ім. В.Н.Каразіна)**

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук **В.Бурлачук**

доктор соціологічних наук **В.Судаков**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол №10 від 23 грудня 2014 р.)

В оформленні обкладинки використано фрагмент репродукції кийвського художника Темо Свирели «Стрибок»
<http://www.uniart.com.ua/art/60/>

ISBN 966-978-966-02-7557-7

© Інститут соціології НАН України, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

1. Концептуальні пропозиції: сканувати та пояснювати культурні рухи

1.1. Соціокультурна динаміка: сучасна аналітична рефлексія (<i>Н.Костенко</i>)	13
1.2. Цінності та ціннісна зміна в соціологічній перспективі (<i>А.Ручка</i>)	41
1.3. Сучасні дослідження культурних практик: гомологія vs гетерологія (<i>Л.Скокова</i>)	76
1.4. Соціокультурні критерії у художньому просторі (<i>Р.Шульга</i>)	112

2. Емпіричні свідчення: зміщення модусів культурного життя

2.1. Зміни ціннісних пріоритетів населення України (<i>А.Ручка</i>)	141
2.2. Рухливість соціально-політичних цінностей українців і перспективи ефективної демократії (<i>М.Наумова</i>)	165
2.3. Траєкторії медіа (<i>Н.Костенко</i>)	190
2.4. Зрушення у сфері культурних практик (<i>Л.Скокова</i>) ...	225
2.5. Конвергенція рівнів художньої культури в реаліях сучасного суспільства (<i>Р.Шульга</i>)	268
2.6. Поле української художньої літератури сьогодні: канон, читач та автор (<i>К.Тягло</i>)	288

3. Культурні ритми 2014 року

3.1. Цінності Євромайдану: проекція можливого суспільства (<i>М.Наумова</i>)	314
3.2. Новини у форматі війни та виборів (<i>Н.Костенко, С.Макеєв</i>)	342
3.3. Номінації колективних ідентичностей у блогосфері актуальних подій (<i>Ю. Сорока</i>)	371
ЛІТЕРАТУРА	420

ВСТУП

Погляд соціологів на культуру завжди був особливим, спроектованим на порядки, алгоритми й події, що зміцнюють або реформують структурно визначене розмежування суспільства, конструюючи й відтворюючи несиметричні або не строго симетричні цьому розмежуванню топології соціуму, і спрямовувався до оглядання соціокультурної диференціації. Властиво, це і є перманентним предметом інтересу авторського колективу, який пропонує читачеві відкриту ним книгу. Звичайно ж, у ній — продовження розмови про рух сучасної культури в масштабах великих конгломератів і малих спільнот, координатах світу і місця, насамперед Українського суспільства, слідом за здійсненим раніше проясненням соціокультурних відмінностей та нерівностей, що продукуються на демографічних і статусних підставах, типологій культурних ідентичностей і споживання медіа, субкультурної сегментації соціуму, його смислової морфології. Результати цих розвідок викладені у працях «Соціокультурні ідентичності та практики» (Київ, 2002), «Новини vs новини. Виборча кампанія в новинних телепрограмах» (Київ, 2005), «Медіа. Політика. Культура» (Київ, 2008), «Субкультурна варіативність українського соціуму» (Київ, 2010); «Смислова морфологія соціуму» (Київ, 2012).

У книзі подаються спостереження за соціокультурною динамікою українського соціуму впродовж двох десятиліть¹, фіксуються її траєкторії, відстежується тяжіння до загальносвітових трендів, дедалі посилюване різною мірою й у різних секторах, але у цілому неспішне. Мабуть, саме час пильно подивитися на цей рух, зрозуміти його імпульси, імперативи та протидії, оскільки його перебіг дещо порушився. Події останніх півтора року суттєво змінили соціальну й культурну ситуацію, не те щоб радикально обірвавши або поставивши під сумнів спостережувану напередодні культурну мобільність,

¹ Книга підготовлена за результатами виконання науково-дослідницької теми «Динаміка соціокультурних процесів у сучасному українському суспільстві» (I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р.)

але радше зрушивши формати та змісти взаємодії глобального й локального на користь останнього. Саме локальне тут і тепер відчутно центрує картину світу. «Розставання зі стабільністю» з його ламаною ритмікою от уже років двадцять зазнає на тлі війни й системної турбулентності перетворення в аритмічний надолужувальний процес. Українське суспільство раптово виявилось у стані, який іменують сьогодні «*emergency*», посиляючись на Славою Жижека і його аналітику світової фінансової кризи 2007–2008 років [Костенко, 2015].

Під таким станом мають на увазі зупинення налагоджених соціальних і культурних порядків, тимчасове скасування донині чинних правил, затримку або відтермінування декларованого або очікуваного розвитку. Цей стан не виключає ризику перетворитися на константу, оскільки культура «*emergency*» транслюється на спосіб життя людей, їхні інтуїції, наміри й дії, і відчутні вібрації загального та приватного існування не дозволяють довіритися будь-чим (інституціональним і персональним) гарантіям із приводу його імовірної тривалості. У той же час атмосфера «тимчасовості» того, що здійснюється через екстраординарність подій, підтримує у значної частини населення готовність розцінювати даний стан суспільства як часовий інтервал, проміжок, який необхідно пережити в ім'я неповернення до стабільності колишньої якості, слушного і кращого майбутнього, використовуючи щойно відкритий емансипаційний ресурс. Але щоб зрозуміти й досліджувати виниклу реальність, яка вписується у просторово-часову матрицю сучасної культури, — *множинність і одночасність*, якщо мати на увазі всілякі зчеплення гетеротопій, що поєднують несумісні місця та часові тривалості, — й має особливі онтологічні характеристики, нам доцільно розібратися з векторами і мережами поступового культурного руху.

Сьогодні, здавалося б, немає сумнівів у тому, що успішність глибоких перетворень в українському суспільстві суттєво залежить від факторів позаекономічного кшталту, таких як цінності, що домінують у соціумі, суспільний клімат, культурне споживання, — те, що сприяє або перешкоджає «використанню енергії поліпшення» (З.Бауман), чим надихалися будь-які проекти модерну, що ведуть у перспективу. У зарубіжних та вітчизняних дискурсах щодо моделей і зусиль суспільного реформування дедалі частіше артикулюється важливість куль-

турних механізмів, нагальність вироблення культурної політики, яка стимулювала б соціокультурне відновлення суспільства, впливала на компетентність політичних та економічних рішень. Але у розумінні цих проблем слід брати до уваги низку обставин. По-перше, поточний стан культурної сфери українського соціуму свідчить про значну деформацію її інфраструктури, деструкцію культурних практик на тлі неузгодженої взаємодії культурних, політичних і ринкових імперативів. Водночас під впливом глобальних трендів і локальної культурної специфіки продукуються нові культурні зразки та способи їх опанування, що конкурують із традиційними, спростовують їх або до них адаптуються. По-друге, сучасна культура змішання порядків виробництва і споживання не поспішає пропонувати ясні та зрозумілі образи часу, культурне майбутнє затуляється сьогоденням, що триває, вислизаючи від коректних прогнозів. Еволюційні ритми руху культури впродовж останніх десятиліть постійно коригуються глобалізаційними впливами, інформаційно-технологічними досягненнями та локальними умовами, і оцінки того, що відбувається, у смислових і темпоральних модусах, суттєво утруднюються.

У цілому, в культурному розвитку одночасно діють тенденції *універсалізації* та *лібералізації* продукування культурних форм і змістів, режимів участі в культурі. Як результат стійко відтворюються вкорінені та проєктуються нові культурні відмінності й нерівності, здатні збільшувати соціокультурну диференціацію в соціумі, як стримуючи, так і стимулюючи реформаційні процеси.

Книга, у якій мається за мету реконструкція соціокультурної динаміки, складається із трьох розділів, що охоплюють концептуальні пропозиції, емпіричні свідчення й кейс-стаді культурних імплікацій 2014 року, що резонують на гострі й неоднозначно сприймані соціальні й політичні події.

Осмислення соціокультурних процесів, на що претендує розділ **«Концептуальні пропозиції: сканувати та пояснювати культурні рухи»**, здійснюється сьогодні на платформі концептуальної різноманітності, широкого кола інтелектуальних і прагматичних проєкцій щодо статусу культури у її впливі на суспільний розвиток. Актуальний соціологічний дискурс про культуру сконцентрований на акцентуації відмінностей між двома незбіжними методологіями аналітики: *соціологією куль-*

тури, наявною в соціологічній традиції (П.Бурдьє), і *культур-соціологією* (Дж.Александр), що орієнтовані або на структурно-статусне обґрунтування культурного життя соціуму та його розвиток, або на визнання максимальної автономії культури зі своїми динамічними регуляторами та креативною дією індивідів. Плідні ідеї поточних дебатів зводяться до розуміння релевантності двох перспектив аналізу культури: як *генералізованого виміру* розвитку соціуму, соціально-економічних і політичних перетворень і як *специфічної царини* культурних реалізацій, і ці перспективи проєціюються на макро- й мікроконтексти.

Операціональна модель дослідження культурної рухливості застосовно до українського суспільства сконцентрована на взаємодії процесів, станів і результатів **культурної репродукції** й **культурної мобільності**. Результати комбінуються й рекомбінуються в неординарні типи стосовно змін ціннісних і смислових універсумів, символічного середовища, будь-яких матеріальних і нематеріальних активів культури, залучення людей у культурне життя. Полями спостереження визначаються зміни змістів і форм **культурного виробництва**, а також **культурних практик** населення із середини 1990-х років. У загальному вигляді **культурна репродукція** припускає *інституціональну легітимацію* культурних продуктів, *гомологію соціальних і культурних статусів*, *лінійні рухи*, як це й передбачено дисциплінарною програмою, досить розробленою соціологією культури. Те, що розуміється під **культурною мобільністю**, забезпечується *медіа-легітимацією за фактом* за допомоги всюдисущих медіа (by ubiquitous media), *всєїдним культурним споживанням* (omnivorousness), мобільністю *нелінійного типу* (Н.Костенко).

Смисловим обґрунтуванням культурного виробництва, фундаментом будь-якої культури слугують цінності, як вважав ще Пітирим Сорокін. Системи їх є базовим культурним виміром соціумів, радикальні зміни яких, згідно із сьогодишнім розумінням, неможливі без зміни цінностей, тобто спрямованості преференційного мислення їхніх членів на образи того, чого варто бажати і що має бути. Ціннісна проблематика, завжди актуальна в соціокультурних підходах, наполегливо артикулюється в дослідженнях сучасних суспільних трансформацій, пояснюючи й інтерпретуючи рухи в ціннісній сфері, її

тренди й відхилення від них в українському суспільстві в термінах ціннісних пріоритетів, ціннісно-ідентифікаційних типів, ціннісних синдромів на підґрунті концептуалізацій Р.Інґгарта, Ш.Шварца, Г.Клагеса (*А.Ручка*).

Цінності надають сенсу і культурному споживанню, хоча, як відомо, вони далеко не єдині його регулятори. Гомологія чи гетерологія соціальної й культурної стратифікації — одне з тих питань, які напружують вивчення динаміки сучасних культурних практик, що їх люди або відтворюють, незважаючи ні на що, або, навпаки, відкидають, витісняють зі своїх режимів дії, або поступово опановують. Розуміючи версії того, як і чому так трапляється, специфічні для культурних традицій сучасних студій, скажімо, британської, де заведено артикулювати статусні, у тому числі класові відмінності, або французької, залученої в дискурс про спадщину Бурдье, що акцентує проблему множинного індивіда, дисонансу та консонансу культурних практик. Але, мабуть, *концепт всеїдності*, уведений в обіг американським дослідником Р.Патерсоном, що піддав сумніву ідею соціальної й культурної гомології, зайняв одну із ключових позицій у вокабулярії сучасної соціології культури й культурсоціології. Тестування цього концепту на матеріалах кількісних і якісних досліджень допомагає краще зрозуміти соціокультурні зрушення в полях культури й дозвілля (*Л.Скокова*).

Очевидне розмивання культурних порядків при збереженні традиційної матриці не може не збуджувати дискусії із приводу оцінок того, що «відбувається з культурою», який вплив сучасний культурний продукт справляє на духовний клімат у суспільстві, наскільки він відповідає якимсь нормативним вимогам, критеріям класифікації «мистецтва» і того, що не має на нього претендувати, що як правило, сформульовані ще в минулі часи. І нарешті, наскільки непримиренні розбіжності й конфлікти в оцінюванні та сприйнятті художньої культури між її споживачами, творцями й активістами культурної політики (*Р.Шульга*).

Дослідження динаміки, якої зазнають різні сегменти гуманітарної спрямованості українського соціуму, представлені в розділі «**Емпіричні свідчення: зміщення модусів культурного життя**» і ґрунтуються на результатах таких довготривалих досліджень, як моніторинг «Українське суспільство» (здійсню-

ваний Інститутом соціології НАНУ впродовж 1991–2014), шість хвиль Європейського соціального дослідження (ESS, 2003–2013), «Моніторинг політичних новин» (реалізований Академією української преси з 2003 по 2014 рік), а також серії глибинних інтерв'ю за участю студентів українських вишів (2012), фокус-групових досліджень учасників київського та львівського Євромайданів (грудень 2013 року) за спеціально розробленими для цілей проекту методиками.

Якщо звести враження від емпіричних спостережень до нечисленних констатацій, то вони полягають ось у чому. У сфері **цінностей** український соціум залишається «традиційно» налаштованим із пріоритетами цінностей безпеки й виживання, важливість яких помітно підсилюється в період соціально-економічних криз. Проте з підвищенням рівня і якості життя починає, насамперед серед молоді, зростати «змішаний» ціннісно-ідентифікаційний тип «активних реалістів», що об'єднує матеріалістичні і постматеріалістичні орієнтири, збільшуючи значущість самореалізаційних і демократичних цінностей. У регіональному ж контексті рух цінностей відбувається нерівномірно: на Заході та в Центрі країни цінності солідарності, креативного індивідуалізму, патріотизму, культурної компетентності, демократії значуще підвищили свій статус, на Півдні ж і тим паче на Сході країни ціннісні зміни менш виразні, і рейтинги важливості демократії, насамперед, залишаються нижчими (*А.Ручка*). В уявленнях громадян України про демократію в цілому домінує фактор «боротьби з бідністю», відсутваючи «індивідуальні свободи», настільки важливі для європейців, на менш значливу позицію. Але піки безпрецедентного зростання громадянської кооперації та політичної участі населення, що спостерігалися з інтервалом у десять років, у 2004 і 2013, залишають відкритим питання про перспективи ефективного демократичного розвитку (*М.Наумова*).

У царині **медіа-споживання**, важливому секторі трансмісії змістів і цінностей, спостерігається активний перерозподіл аудиторій на користь інтернету, водночас телебачення продовжує, як і в більшості європейських країн, залишатися провідним транслятором соціальної й культурної інформації. Разом із тим помітно підвищується рівень недовіри до медіа на тлі спостережуваного майже повсюдно падіння довіри громадян до соціальних і політичних інститутів та насичення соціуму

різноманітними медіа-джерелами. В умовах «інформаційної війни», що активізувалася з кінця 2013 року, рівень довіри громадян України до ЗМІ різко впав, і вперше за десятилітній період показники недовіри до медіа в країні перевищують показники довіри до них, указуючи й на чітку регіональну диференціацію: від Заходу на Схід траєкторія недовіри різко підвищується, тоді як рік тому такі відмінності не спостерігалися.

У подвійній функціональності телебачення — infotainment — дедалі очевидніше артикулюється друга складова. Суттєвим внеском у соціокультурну динаміку телевізійних преференцій українських аудиторій слугує, згідно із трендами сучасної медіа-культури, експлуатація телебаченням ґендерних відмінностей і потреб, вікових очікувань, функціональних механізмів компенсації, рутинізації, поверхневого інформування, що в цілому репродукує статусні порядки, що склалися і коливаються, а також підсилює установки на культурну різноманітність і невибагливість (*Н.Костенко*).

У сфері культурних практик фіксується тенденція до гомогенізації переваг і смаків різних соціокультурних шарів української публіки, «культурної всеїдності», в тому числі й регіонально маркованих, дедалі більшого «одомашнення» й медіатизації культурних практик у зв'язку з розширенням інформаційно-технологічної доступності культурного споживання, з продукування «екранної культури». Проте суттєвим залишається чинник відсторонення значної частини населення від публічних культурних заходів (театрів, музеїв, виставок, кіно-театрів, бібліотек), що обмежує участь у культурі залежно від економічного статусу громадян, місця їхнього проживання, вікових особливостей.

Соціокультурні чинники частково зумовлюють і більшу спрямованість громадян на пасивні й обмежені форми відпочинку й дозвілля. Більшість молоді та зрілих людей і далі відчувають дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб через фінансові труднощі й відсутність часу, а люди похилого віку – через стан здоров'я. В умовах соціально-економічних криз такі дефіцити лише підсилюються.

Соціокультурною особливістю українського суспільства, суспільним надбанням залишається білінгвізм населення, високий рівень мовної компетентності: по три чверті населення можуть вільно говорити, читати і писати українською / ро-

сійською мовами. Міжособистісне спілкування насичене використанням обох мов, їх змішенням, переходом на мову співбесідника, що вкрай важливо для збереження здатності до публічного діалогу, формування політичної нації (*Л.Скокова*). Але для суттєвої активізації мовної практики українською, особливо серед молоді, слід орієнтуватися на застосування суто культурних ресурсів, одним з яких є, наприклад, підвищення статусу сучасної української літератури, яка, за деякого зростання її популярності, сприймається молодими читачами як нішева, елітарна або модна на даний момент — література, яку читають тільки 3% (*К.Тягло*).

Таке розмежування «елітарної» і «масової» культури, яке відтворювалося тривалий час завдяки уявленням про необхідність існування демаркаційних кордонів між різними рівнями культури, під тиском соціокультурних змін та новітніх форм і змістів сучасного культурного продукування наочно втрачає свій ґрунт. Це необхідно враховувати в будь-яких оцінках культурного стану суспільства й поширених культурних практик (*Р.Шульга*).

«Культурні ритми 2014 року» — радше ілюстративний розділ, що фіксує фрагменти зрушення чинних порядків, зразки реакцій на надзвичайні події. Вони стосуються ціннісної ментальності учасників Євромайдану, що репрезентує проекцію можливого автентично демократичного соціуму (*М.Наумова*), особливостей політично мобілізованих новинних форматів часів війни та виборів (*Н.Костенко, С.Макеев*), однозначності та дзеркальності конфронтаційних номінацій колективних ідентичностей у блогах (*Ю.Сорока*). Свідчення різючих культурних змін безперечно вимагають уваги, якщо ми прагнемо зрозуміти й осмислити той стан «emergency», в якому сьогодні перебуваємо.

1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОПОЗИЦІЇ: СКАНУВАТИ ТА ПОЯСНЮВАТИ КУЛЬТУРНІ РУХИ

1.1. СОЦІОКУЛЬТУРНА ДИНАМІКА: СУЧАСНА АНАЛІТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ

«... Ми ніби перебуваємо між двома епохами: чуттєвою культурою нашого осяйного вчора, що вмирає, та прийдешньою ідеаціональною культурою створюваного завтра», — мислив у 1937 році Пітирим Сорокін [*Сорокін, 1992: 427*]. І якщо смисловим метафорам його моделі культурної мобільності знайдеться сьогодні чимало паралелей, то в темпоральних модусах сучасне сприйняття соціокультурної динаміки не настільки точно й не так претендує на рішучість класики. Культурне майбутнє закрите від нас пливким тривалим теперішнім, вислизаючи від ясних прогнозів і передбачень. Рух культури впродовж останніх десятиліть, зміни в культурних царинах дотримуються еволюційних ритмів трансформацій, модернізацій, мутацій, і результати цього руху не завжди очікувані й тим паче передбачувані. До того ж технологічні прориви, радикальна медіатизація будь-яких взаємодій випереджають рефлексію щодо цього, яка не встигає за пришвидшено здобутим досвідом жити в перетворюваному культурному середовищі, де наново опановувані практики співіснують з усталено відтворюваними чи заперечують їх. Такою назагал є вихідна позиція більшості спроб спрямовувати погляд до обрію, хоча окремі культурні поля зовсім не потерпають від браку цілеспрямованих і готових до впровадження проєктів, що зупиняється хіба що локальними обставинами інвестування. Тим часом невизначеність у розумінні культури, незводимість її задуму і теперішніх утілень до гранично зрозумілих конструкцій, недосконалість проник-

ливості щодо обоїльної роботи механізмів культурної пам'яті й ентузіазму культурного забуття, культивуації неординарних змістів і форм завдяки привабливості й примусовості відповідних часові культурних закликів, — усе це цілком продуктивні дослідницькі стани. Вони зобов'язують ретельніше спостерігати за культурою, адекватніше інтерпретувати її поступ, не обманюючись, здавалося б, непохитними уявленнями, але й не відкидаючи рутинних свідчень або, навпаки, неймовірних раніше фантазій. Зрештою, це потребує точніше розмічати простір соціокультурних траєкторій, ритміку культурних зсувів і флуктуацій.

Множинність проєкцій

Осмилення соціокультурних процесів здійснюється сьогодні на платформі концептуального розмаїття, широкого кола інтелектуальних і прагматичних проєкцій щодо статусу культури у її впливі на суспільний розвиток. Діапазон пізнавальних і пояснювальних конструкцій варіює від цивілізаційних підходів до режимів інтимного споживання культурних інсайтів, речей і технологій. Від рівняння «культури як тексту» до ідеї «культури як тілесності», що веде за межі імперії символічного, але потребує «культурного перекладу» для тих матеріальних імплікацій, що вкорінені в системах влади (Д.Бахманн-Медик), або ж заворожують «ефектами присутності», самоцінними людськими станами, що виникають до будь-якої або понад усіяку сигніфікаційну роботу, не менш схильними впорядковувати спільне життя людей (Г.У.Гумбрехт). Від алгоритму вимірювати культуру епохами, епістемами, часовими стилями до виявлення мінімальної форми темпоральної диференціації (a minimal before-after structure), що забезпечується цифровою естетикою сучасного мистецтва (М.Гансен) тощо.

Апелюючи до руху культури, найімовірніше, не уникнути повсякденних уявлень про динаміку, засвоєних з

її розуміння в механіці як стану руху тіл під впливом певних сил або чинників, — уявлень, які, здавалось би, могли примирити в початкових точках різнорідні рефлексії з приводу динаміки соціокультурної (що колись було і що стало тепер), про що, власне, йтиметься. Проблематичність — у чинниках, запропонованих як найвпливовіші ініціатори або супровідні імпульси руху в надзвичайно об'ємному баченні соціальних змін і трансформацій останнього періоду, в описі яких, утім, найзахопливіше виглядають аналогії з квантової фізики й теорії хаосу. Що ж до простору і часу культури, то навіть найпобіжніший і вибірковий огляд виявить множинність і поліваріативність таких сил, продукованих будь-якими наявними порядками — від економічних, політичних, структурних, технологічних до історичних та імманентно культурних. І більшість із них, безапеляційно владарюючи або діючи ненавмисно, явним або латентним чином справляють перманентні й миттєві, ледь помітні або вибухові ефекти на «культурне тіло», що рухається, в такт або випадаючи з наперед установлені — умоглядно й відчутно — такими силами темпоральності. Таких причинних роз'яснень, здавалося б, позбуваються: культурні засади, правила і механізми дедалі більшою мірою розцінюються не стільки як супутній політиці й економіці епіфеномен, на який слід зважати, скільки як авторитетний і відносно автономний фактор рухливого соціуму, необхідна умова успішності і політичних, і економічних рішень.

Утім, статус культури залишається досить неоднозначним, особливо в періоди суспільних пертурбацій, очікувань радикальної модернізації суспільного життя й недалекоглядності державних культурних програм. Людським істотам, яким культурні порядки освоєння простору і часу колись слугували надійним підмурком життєвого світу, «дому буття» і які, потрапивши під глобальне розпорошування соціальних зв'язків, змушені здійснювати індивідуальні інтервенції у спільний світ, він

ризикує вселяти стани «бездомності» (Г.Арендт) і «позачасності». Перше — внаслідок сумнівів реалізувати себе в соціальному контексті, котрий вони могли б вважати своїм. Друге — через швидкість подій, стиснуту комп'ютером до наносекунд, не вловлюваних людським сприйняттям, «миттєвого часу», що вможливив «вислизання культури з-під влади годин» [Урри, 2012: 183]. Хоч би якою мірою пов'язувалися ці іміджі із далекоглядною соціологічною уявою, очевидно, що вживлення електронної комунікації в людську спільність, мабуть, і є тією стартовою подією, від якої доречно вести відлік сучасної культурної динаміки, водночас не забуваючи про суцільне трансформаційне збудження кінця минулого століття. Подія ця була аж ніяк не символічної значущості, але спричинила радикальні наслідки в культурному і соціальному універсумах, подібно до перевороту у формі книги у II–IV століттях н.е., коли кодекс заступив місце сувою, або пізніше — у вигляді винаходу друкарства [Шартье, 2006].

З приводу взаємозв'язку порядків культури, структури і дії, що незмінно залишається предметом суто соціологічного інтересу, точаться інтенсивні дебати, припинення яких у зв'язку з досягненням заспокійливих результатів навряд чи намічається. Для користувачів словника «соціокультурності» стосовно спільного життя людей завдання стає більш визначеним, завдяки, наприклад, успадкованій упевненості в родовому єднанні обох семантичних акцентів, де один, згідно із сорокінською формулою, відсилає до взаємодії людей і їхніх відносин, а інший — до значень, цінностей, норм і їхніх матеріальних носіїв, матеріальної культури [Сорокин, 1992: 220]. У своєму показовому дослідженні культурної динаміки Сорокін навдивовижу послідовний у застосуванні цієї формули, пояснюючи рух культури зміною її ціннісно-організаційних принципів і демонструючи це на матеріалі тисячолітньої статистики зі сфери образотворчих мистецтв, науки, філософії та релігії, етики та права. Нинішня багатозначність залучених ним і багатьма

іншими, здавалося б, базових і звичних для соціологів концептів аж ніяк не сприяє відчуттю вичерпаних можливостей проектувати образи культурних змін і зсувів, тим паче відстежувати мінливості культури в найближчих або національних просторах дії. Очевидна рухливість і супердинамічність нинішнього культурного світу інспірує упереджену увагу до процесуального, мобільного, випадкового, прагматичного характеру соціальних і культурних феноменів; ревізію мови культурної теорії, що втратила виразність; пропозиції нових концептуальних інструментів у передбаченні чогось іншого, що резонує з глибокими трансформаціями теоретизування, яке здійснило за останній час не один методологічний «поворот» [Venn, 2007]. Разом із тим на інтелектуальні соціологічні практики завжди відкидали тінь подвійні підозри в нерелевантності претензій на справжній і вишуканий культурний аналіз — прерогативу спеціальних гуманітарних дисциплін, або, навпаки, в надмірній культурній чутливості, властивій нестрогим наукам та есеїстиці. Схоже, що основні постулати, які переймаються незвідністю воєдино *силових* (соціоструктурних, владних, техногенних, глобальних) і *смилових* (культурно очевидних, доступних кантіанському «чистому, незацікавленому поглядові», індіферентних щодо будь-яких зумовленостей або розшифровуваних через культурні коди) порядків культури, не втратили своєї переконливості в різноманітних рефлексійних середовищах [Бикбов, 2003]. Взаємна прийнятність, як і методологічні обміни, також на порядку денному дискусій щодо знання про культуру, оскільки «культурний вимір» стає чи не обов'язковим у вивченні економічного, соціального, політичного секторів.

Мабуть, найбільш значні дослідження, що їх прихильна до культури соціологія могла б зарахувати до власних фондів, прагнули все-таки втримувати еквілібріум соціокультурного імперативу, наскільки це бачилося доцільним із перспективи пізнання суспільного устрою і його функціональних регуляторів. Соціологічна традиція від

Дюркгайма до Парсонса і далі, особливо через критичні й інтерпретативні парадигми, виразно вводила культурні інгредієнти, механізми й обґрунтування в моделі організації соціального життя. Проте фокуси й артикуляції свідомо чи інтуїтивно більше зміщалися вбік соціальних, причому частіше не без ідеологічних обертонів, експлікацій, навіть коли справа стосувалася культурних інститутів і практик — культурної індустрії, культурної гегемонії, норм, зразків або вірувань. Натомість логіка недавнього «культурного повороту», за словами британського теоретика культури Тоні Беннетта, передбачає, що немає такої детермінувальної підстави соціального, яка існувала б поза культурою, хоч би як її розуміли, і що сама ідея позакультурної соціології сприймалася б оксюмороном [Bennett, 2007: 32].

Утім, ця теза не видається самоочевидною, принаймні культурна присутність у сучасному соціальному теоретизуванні має у своєму розпорядженні різні за обов'язковістю, масштабністю, виразністю образи. Застосовно, приміром, до соціології мистецтва, можна сказати, що фігура естетики, що центрує сьогодні низку концептуалізацій, не останньою чергою завдяки перегляду Мішелем Фуко природи просвітництва в термінах «естетики існування» [Foucault, 1990: 12], далеко не завжди виявляється культурно й історично змістовною, втрачаючи шанси не залишитися метафізичним конструктом. Немає сумнівів у продуктивності відсилань Скота Леша до естетичної рефлексійності у формуванні «посттрадиційних» колективних ідентичностей або в прочитанні естетики Томасом Осборном як одного з типів етичної практики. Але, як констатують зацікавлені у проясненні відносин соціального й естетичного дослідники, і в тому, і в тому випадку естетика мислиться лишень «критичним елементом в експресивних і матеріальних зусиллях культурного виробництва» [Born, 2010: 176].

Звісно, щоразу науково амбіційне теоретизування опинялося перед проблемою якомога більш однозначного і специфікованого позначення предметної зони своїх

імплементаций, обумовлюючи їх умови, надихальні ідеї та припустимі аналітичні ходи. Щоб співвіднестися із ключовою опозицією силових і смислових культурних порядків у її всіляких модифікаціях, що неодмінно передбачається претендуванням на універсальність, потрібен особливий ментальний примус, запропоновані інтелектуальні обставини, які б дали змогу відкрити іншу багатообіцяючу і нетривіальну перспективу огляду. Два найвпливовіші зразки сучасної культурної теорії в соціології, кожен з яких по-своєму інкорпорував у підґрунтя своїх проєктів усе найкраще з наявної традиції, проясняють таку розумову роботу з формування власної платформи. Певна річ, вони утворюють якусь (нестрого) симетричну конфігурацію, що моделює культурне буття і настанови на знання про культуру, торуючи тренд більшості наступних рефлексій і гіпотез, що суперничають або перетинаються, котрі, своєю чергою, розташовуються в особливих, не виключено й (квазі)симетричних, нішах у пошуках упорядкованості всередині заплутаного нагромадження концептуальних пропозицій.

Структурне обґрунтування П'єром Бурдьє культурного продукування, в термінах якого розглядається світ культури, передбачало своєрідну соціологічну редукцію, близьку до феноменологічного $\dot{\Phi}$, із навмисною евакуацією з поля зору і мислення — як ледь не випадкової — креативної здатності сприйняття й оцінювання, що здобула привілеї завдяки умовам формування, освіти та особливих соціально доступних практик [Бурдьє, 2003; Бикбов, 2003; Myles, 2004]. Інакше кажучи, в акцентуації «соціальних умов можливості чистого досвіду» культури, який для Бурдьє є суто продуктом художнього поля, втілюючи відповідність соціалізованих диспозицій (габітусів) залучених у поле агентів структурним позиціям у просторі конкурентних щодо легітимності статусів, стилів і жанрів, увага до семантики цього досвіду від самого початку не передбачалася [Бурдьє, 2003; Bourdieu, 1996]. До схожої інтелектуальної процедури звертається і Джефрі Александер, наполягаючи, навпаки,

на строгому аналітичному відокремленні культури від соціальної структури, що, власне, й мається на увазі під культурною автономією в його культурсоціології — науці, що розуміється (із вгадуваним відсиланням до Латура) «радіше як колективне уявлення, мовна гра, що відображає основну схему смислотвірної діяльності» [Александр, 2013: 60–61]. Роз'яснюється процедура як методологічна вимога до щільного опису культури: в гусерліанський спосіб «взяти в дужки» позакультурні чинники й відмовитися від зчитування смислів культурних імплікацій прямо із соціальних структур, з ширших, несимволічних соціальних відносин, щоби реконструювати чистий культурний текст [Александр, 2013: 62–63].

Відповідно, темпоральний, динамічний аспект, механіка культурних змін репрезентується й досліджується принципово незбіжним чином. Нагальність історичного аналізу, розкриття генези художнього та інших культурних полів, про що Бурдье не одноразово пише у «Правилах мистецтва» і працях з культурного продукування, реалізується так, що історія культурних смислів і цінностей перетворюється на структурну динаміку поля, генералізується в ній, залишаючись на поверхні як пам'ять у синхронічному фокусі конфронтацій і маневрів власників позицій. Віртуозний структурний аналіз полів, що дає змогу демістифікувати видимі єдності та розриви в траєкторіях їхніх рухливих агентів, не елімінує враження стосовно того, що в полі, яке прагне автономії, переважає якась внутрішня енергія, що стимулює інваріантне внутрішньопросторове впорядкування. Критики на цій підставі ідентифікують проект Бурдье радше як теорію репродукції, що пояснює відтворення культурних нерівностей, але навряд чи як теорію трансформації [Born, 2010: 179; Calhoun, 1993: 66, 72]. В Александра культурна динаміка вмонтована в резонансну подію, що спричинює відчутні та тривалі суспільні ефекти, внутрішньо перетворюючись у публічних і приватних інтерпретаціях і редагуючи колективні смисли. Успіх зусиль з її осягнення, як і презентації її очевидності, обіцяний

лише за прийняття трьох допущень «сильної програми»: культура — незалежна змінна впливу на інститути та дії; соціальні тексти — тобто соціальне життя, зрозуміле як текст — підлягають екзегезі; причинність вкорінена в безпосередніх акторах і способах дії [Александр, 2013: 58–65]. Спираючись на ці принципи, слід ретельно дешифрувати культурні коди, що зорганізують та структурують подію і транслуються завдяки культурним ресурсам, таким як артикуляція сакральних символів у разі Вотергейта або взаємодія травматичних наративів у сприйнятті Голокоста. При цьому належить прагнути реконструювати всю генеалогічну мережу історичного, політичного, економічного та інших контекстів, звернувшись до «герменевтики культурних структур». Утім, радше в режимі *ad hoc*, покладаючись на дослідницьку інтуїцію і компетентність, що випливає зі «Смислів соціального життя» [Костенко, 2011].

Власне, артикульоване Александером протиставлення соціології культури і культурсоціології, що асоціюються, відповідно, зі «слабкою» і «сильною» програмами дослідження культури з їхніми інтенціями або до пошуку соціальних зумовленостей культурних імплікацій, або до вбудовування будь-яких соціальних фактів в організовану мережу значень і смислів, — це протиставлення тією чи тією мірою спонукає сьогодні тематизувати дисциплінарні дискурси, відгукуючись на розсунуті методологічні перспективи¹. З приводу того, які ж вони, теоретична рефлексія ніяк не одностайна, тестуючи свої парадиг-

¹ Пряма й опосередкована реакція на методологічні пропозиції Дж.Александера і його колег переконливо висвітлена у провідних американських та європейських соціологічних часописах, таких як “Theory, Culture & Society”, “European Journal of Social Theory” та ін., а також у часопису “Cultural Sociology”, який виходить друком від 2007 року і надихається питаннями «що соціологія може сказати про культуру» і «що культура може розповісти про соціологію» [Inglis, 2007: 5]. У вітчизняній періодиці див. статтю В.Танчера і Л.Скокової «Культуральна соціологія: “сильна програма” досліджень смислів соціального життя» [Танчер, 2009].

мальні та комбінаторні проекти. Але, незважаючи на те, що скепсис від звичного розміщення культурної проблематики у розділі допоміжних і адаптивних механізмів соціальних інститутів лише зростає, а прихильність до надмірно стрункої декларації «сильної» програми дається важко, розрізнення культурсоціології і соціології культури є вельми корисною методологічною операцією. Принаймні таке розрізнення передбачає, як слушно зазначає Йоган Арнасон, «що ми можемо аналізувати культуру на двох рівнях: як специфічну сферу і як генеральний вимір; але нам потрібен спільний знаменник, що вможливить теоретизування на обох рівнях. ... Цей подвійний характер можна також описати як парадокс культури, і завдання теоретичного аналізу — радше утримати його, ніж зруйнувати» [Arnason, 2010: 70].

Методологічні сумісності

Утримуватися всередині цього парадокса, охоплюючи обидві перспективи культурного аналізу, досить складно. Дедалі частіше вдаються (особливо ті, кому в міркуваннях важлива фактичність) якщо й не до радикального «методу ансамблів», що збирає воедино відмінні епістемологічні позиції й технології знання, щоб підсилити видимість туманних і ефемерних об'єктів у проєційованому образі світу, як це аргументують в STS, або науково-технічних студіях [Law, 2004], то, щонайменше, до суттєвих уточнень, комплементарності й коригування буцімто наявних і значущих парадигм. Конструювати панорамну картину й окремі ескізи осмисленої соціальності — один із непереборних потягів культурно лояльних соціологів. Тому до пропозицій культурсоціології, якщо сприймати їх як заклик до пізнання смислової будови світу, уважно придивляються і з погляду наявних у них універсалістських ресурсів соціальної теорії, і з точки зору дослідження культурних частковостей у найрізноманітніших предметних царинах, — чи то масштабних історико-культурних конфігурацій, таких як

цивілізації, чи то малих культурних локальностей сучасного світу зі специфічними регіональними, етнічними, гендерними, естетичними, екологічними, комунікаційними та іншими аспіраціями й активностями.

Великі структурні утворення глобального, транснаціонального порядку і невеликі спільноти, як відомо, репродукуються в різних темпоральних реєстрах, підпорядковуються незбіжним ритмам руху, практикують різні темпи змін і трансформацій. Досвід існування масштабних історико-культурних ущільнень і малих локальностей виробляє різні типології часових структур сприйняття й відстежування, як повсякденні, так і аналітичні. Минуле, теперішнє і майбутнє мають у них власні форми скорочення і розтягування, комбінацій, вкладань одне в одне і домінацій, а історичне і поточне — різні тривалості й розриви. Особливості темпоральних порядків у незбіжних за просторовими характеристиками соціальних і культурних середовищах — окрема смислова інтонація в уявленнях про соціокультурну динаміку.

Великі колективності

У нещодавно відродженому цивілізаційному підході, що набув неабиякого резонансу багато в чому завдяки ідеї плюральності модусів соціально-політичної організації в «модерних суспільствах», як це припустив Шмуел Айзенштадт, концептуалізувавши «множинні модерності» із їхніми відмінними «культурними програмами», теза автономії культури приймається, проте з вимогою більш субстанціонального її обґрунтування на підставі уваги до соціально-історичної онтології. Якщо культура не зводиться до соціальної структури, наголошує Арнасон, то головним чином тому, що має метасоціальний вимір — інтерпретацію світу — і продукує його. Продукти й акти інтерпретації здатні здійснювати «світ-артикуляцію», конституювати патерни, що формують світ — щось близьке до «культурних світів» Вебера, Дюркгаймових цивілізаційних кластерів певних концептів, що струк-

турують світ, «культурних онтологій» Айзенштадта, що відсилають до стійких констеляцій значень і смислів. Вони різняться між собою вже в давніх цивілізаціях, уможливаючи порівняння, і чи варто говорити про те, якою виразною є їхня диференціація, так не схожа на диференціацію систем, у сучасних масштабних локальностях. Тут вони згущуються в незбіжні, узгоджувані або конфліктні між собою утворення і найліпшим чином можуть ідентифікуватися як «уявні сигніфікації», терміном, що його Касторіадис запровадив як антидот до всіх видів структурного і функціонального редукціонізму (див.: [Arnason, 2010: 68–69]). «... Інтерпретації культури, — констатує Арнасон, — можуть фокусуватися на вичерпних формах соціального життя, так само як і на конститутивних патернах значень, що роблять такі форми тривкими і відмітними» [Arnason, 2003: 1–2]. Іншими словами, цивілізаційний аналіз невіддільний від інтерпретацій і значень. Але питанням залишається те, наскільки глибоко такі інтерпретації поділяються всією спільнотою, забезпечуючи тим самим основні форми життя, і якою мірою вони патернізовані, коли стають безперервними впродовж часу [Wagner, 2011: 91].

«Герменевтика культурних структур», анонсована культурсоціологією, певен Арнасон, стикається із низкою суттєвих проблем, пов'язаних із динамічністю, невизначеністю сучасних суспільств, їхньою відкритістю різним автономіям. Мультипліцитність «світ-артикуляцій» транслюється в плюральність соціокультурних сфер, з якими культура перетинається в соціальному просторі, насамперед економічної і політичної сфер, де вмонтовані всередину культурні, смислові патерни не можуть не відповідати відносно автономній секторальній динаміці. Макс Вебер переконливо це показав на прикладі взаємодії економічного режиму й етико-релігійних цінностей. А Люк Болтанські та Ев Кьяпелло зафіксували модифікацію етосу підприємництва і праці як покликання в переваги самоорганізації, креативності й захищеності працівників за умов сучасного капіталізму [Болтански, 2011]. І разом

з тим культурні передумови, що конституюють каркас соціального життя загалом, більш явно артикулюються в одних сферах, ніж в інших. До перших, як відомо, належать релігійна, інтелектуальна й естетична царини з їхньою автономною логікою й особливим інституціональним регулюванням.

Історичні контексти в їхній плюралістичній довгостроковій ретроспективі, конче необхідні для цивілізаційного огляду, також варто залучити для прояснення комбінованої парадигми тексту, що практикується, — як метонімії і як метафори, що допомогло б досконаліше розібратися в обох цих інтенціях і відчутти привілеї кожної. «Сильна програма» фокусується здебільшого на зумовленості культурної структури «соціальним текстом» [Александр, 2013: 62–63], із відсиланням до Гірца і, звісно ж, до Гадамера та Рікера у виокремленні тексту як модельного випадку артикульованого, втіленого й ефективного смислу, а отже, майстерного ключа до всієї проблематики культури. Текст, що у своєму буквальному, неметафоричному значенні становить не менш привабливе джерело пізнання, — також важлива частина культурного світу, письмової традиції, еволюція котрої істотно змінила культуру інтерпретацій, колективної пам'яті й загалом виявилася чи не провідним чинником цивілізаційної динаміки [Arnason, 2010: 71–76]. Тобто властивий літературознавству принцип «пильного прочитання» текстових свідчень, котрий водночас вимагає постійно виходити за межі самого тексту, залишається в силі для гуманітарних досліджень [Платт, 2010].

Структурна соціологія має власні претензії на культурний вимір і свої технології його продукувати і використовувати. До ідеї «уявних сигніфікацій» звертається і Петер Ваґнер, спонукаючись інтересом не так до культурної проблематики, як до оновлення соціології сучасних соціальних конфігурацій. Його турбує зсув бачення радикальних змін від колективностей із їхніми історіями до сингулярної людської істоти та її безпосе-

реднього життя на тлі глобалізаційного розширення і відповідного піднесення індивідуалістично-атомістської онтології. Поточний імідж світу, що тиражується дослідниками, зазначає Вагнер, «працює з екстремальними точками соціального життя — земною кулею і людським тілом, і в такий спосіб уводить концептуалізацію від будь-якого структурованого існування “соціального”» [Wagner, 2011: 91]. Такий образ поза сумнівом схоплює спостережувані трансформації, але їхня поточна сила в ньому вочевидь перебільшена, а майбутня безперервність постає неминучою і безперешкодною. Історично соціологічна думка навряд чи погоджувалася з прогнозами невідворотності, наполягаючи на можливості переглядати і переосмислювати «соціальне», як це зараз відбувається з ключовим для неї концептом «суспільства».

Відштовхуючись від порівняно недавніх досягнень рефлексії щодо соціальних змін, яка, починаючи з Гіденса, наголошує колективну креативність і реінтерпретативний, культурний компонент у кожній значній соціальній трансформації, Вагнер не залишається осторонь дебатів про «множинні модерності», співвідносячись з інсайтами і концептами плюральних версій цивілізаційного підходу. Втім, у його реакції не відчувається впевненості з приводу плідності самих концептів «цивілізації» та «модерності», що продовжують працювати із надто сильними допущеннями стосовно безперервності (continuity) і загальності, гомогенності (commonality) патернів інтерпретації світу як характеристик історично сталих соціальних конфігурацій і тим паче сучасних великих форм колективності.

Тому Вагнерові дуже імпонує постановка питань Арнасоном щодо непроясненості таких характеристик цивілізації, як і його претензії до надмірно детермінувальної енергії «культурних програм» Айзентштадта, що зобов'язують форми модерності до значної когерентності та сталості в часі [Arnason, 2010: 69; Wagner, 2011: 94–95]. Як більш сенситивну до реальних змін усередині вели-

комасштабних спільнот Вагнер пропонує власну концепцію «соціетального саморозуміння» (societal self-understandings). Воно конституюється в процесі комунікації між людьми з приводу основних правил і ресурсів спільного життя і зміцнюється відкладеними результатами такої комунікації, почасти втілюючи ідею соціетальної «режисури форми» (mise en forme), яку мав на увазі Токвіль, та «уявних сигніфікацій суспільства» Касторіадиса. Залишається все-таки прихованою процедурність релевантного використання Вагнерової концепції, хоча автор пропонує встановлювати якість і розмах саморозуміння за різнорідними відповідями спільноти на адресовані всім людським істотам проблематики спільного життя (епістемологічну, політичну, економічну) та їхні часові зміни. Такого роду знання має забезпечувати історичну, динамічну перспективу в аналізі справжніх траєкторій модерних утворень, як це чітко демонструється на прикладі експертних відомостей про неєвропейські модерності Південної Африки та Бразилії. Інтерпретативні процеси у Вагнера не асоціюються з особливою культурною темою і культурною лінією в соціологічній моделі, за винятком констатації того, що реінтерпретація патернів соціальних значень («культурний вимір», по суті), безперечно, необхідна, щоб виявити пріоритетні відповіді з усього комплексу загальнолюдських проблем шляхом мобілізації доступних культурних ресурсів. Оскільки ж мобілізацією рухає майже без винятків колективна креативність, вона тим самим усувається від культурної або цивілізаційної детермінації [Wagner, 2011: 97].

Як стає зрозуміло, навіть за достатньо тендітного перегуку теоретичних рефлексій із приводу онтології й осягнення змін сучасного світу, їхні допущення і вердикти залишаються цілком ригідними до усталених інтелектуальних настанов стосовно порядків взаємодії складових триєдиного обрію соціологічного огляду — «структура–культура–дія», вможливлуючи, проте, їхнє перетинання й випробовуючи на сумісність.

Малі локальності

На відміну від культурних потягів макросоціології вивчення малих локальностей, окремих культурних середовищ розгорнуте більше в бік партикулярного й досить упереджене в деталях. Інтерес до механізмів, що діють у забезпечення взаємопроникливості або обопільної індиферентності культурного й соціального, до координувальних для цих процесів ситуацій, подій і практик, спонукає дослідників культури включатися в широкий теоретичний дискурс. Тоні Беннетт, із розумінням оцінюючи методологічну гнучкість культурсоціології й реагуючи на її онтологічну проекцію («культурні структури існують»), розвиває радше епістемологічні аргументи на обґрунтування «роботи культури» [Bennett, 2007]. Для нього «культура» і «культурний» не є безперечно наявними константами людського життя й суттєво залежать від того, хто, в тому числі й самі вчені, їх означає таким чином, бажаючи управляти ситуаціями і здійснювати владу. Щоб розібратися в цьому процесі, Беннетт пропонує переосмислити власні інтелектуальні практики і вибудовувати культурні дослідження за моделлю «science studies» Бруно Латура, орієнтуючись на теорію «актор–мережа» [Latour, 2005] і близькі до неї напрями «після Бурдье» й антропології. Інакше кажучи, відстежувати всю мережу відносин, за посередництва яких гетерогенні елементи, включно з людськими та non-human акторами, збираються разом у «культурні ансамблі», специфічні форми дії та взаємодії. Саме манерою збирання і місцями розташування «культурні ансамблі» відрізняються від соціальних, і розбіжність їхніх статусів зумовлена аж ніяк не онтологічно, але публічною організацією речей, текстів і людей, здатних впливати одне на одного та перебувати у відносинах завдяки історичним відмінностям між ними [Bennett, 2007: 34]. В активуванні мережі «культурних ансамблів» неабияку роль відіграють художні й експертні інститути, котрі кодифікують їх у

якості таких, реформуючи та продукуючи культурне знання, яке в контакті із соціальним знанням формує особливі «робочі поверхні соціального» (working surfaces on the social).

Прикладом такого роду роботи культури Беннетт, залучаючи в тому числі й ранні ідеї Фуко щодо урядовості («governmentality»), розглядає, як ансамблі культури аборигенів, зібрані в результаті експедицій до пустельних регіонів Центральної Австралії та збережені в Національному музеї штату Вікторія, змінили вигляд соціального менеджменту взаємовідносин білих і корінних жителів [Bennett, 2007: 39–43]. Зрозуміти щонайкраще, як діє така та подібні до неї мережі, можна через послідовне і скрупульозне описання їх як взаємозв'язків цілком визначених і конкретних мережних вузлів. Оскільки, згідно з теорією «актор–мережа», така мережа являє собою однорівневу реальність, що не містить жодних невидимих глибин або структур, котрі належало б розкривати й викривати, опис моментів і процесів збирання ансамблю без примусового протиставлення «репрезентації vs матеріальні соціальні відносини» буде тут, на думку Беннетта, найадекватнішою відповіддю.

Дескриптивний метод презентації того, що зазвичай іменують культурною і соціальною реальністю, останнім часом набуває нечуваної колісності принадності в різноманітних підрозділах соціології й, насамперед, дослідженнях культури, де «щільний опис» Кліфорда Гірца розцінюється як зразковий випадок. Дескрипція дає змогу зафіксувати несподіваність і рутинність культурних феноменів, побачити означені лише пунктиром лінії рухів і вібрацій культури, відчутніше торкнутися того, що відбувається і що сталося раніше. Така дескрипція давно легітимована в cultural studies, де традиційно аналізують культурні явища і стани в контексті спротиву владі або її супроводу, у постбурдіанських версіях, що переглядають теорію полів як силового простору і ставлять під сумнів соціально-класові культурні вподобання агентів, нарешті, в культурній антропології. Остання, як відомо, завжди змушувала соціологічну абстракцію пригадати

про інцидент, про місце, що має назву, ідентифіковану спільноту, емпіричні класифікації статусів, ролей, стилів, про наявні відхилення від загальних моделей. Сьогодні посилення на антропологічні дослідження майже обов'язкові в текстах про культуру, і «антропологічний поворот» активно обговорюється в контексті майбутнього гуманітарних наук².

Справді, культур-антропологічні інтенції надихають дослідників розглядати культури як конструкти, системи символів і констеляції значимих контекстів, а культурні уявлення — як засоби самоінтерпретації суспільства. У результаті відкривається можливість переоцінювати ідеї культурного плюралізму і культурних відмінностей, орієнтуючись не тільки на уявлення про «множинні модерності», вважає Доріс Бахман-Медік, а й про множинність дискурсів у полі культури і культурології [Бахманн-Медік, 2013]. Про втрати від надолужливої наснаги гуманітаріїв м'яко попереджає Гумбрехт (на чю інтуїцію варто було б покладатися), посилаючись на її надмірну навмисність і нетерплячність, багатозначність самого поняття «антропологія», що акумулює інсайти універсального і відмінностей, а також на глибоке розуміння Гайдеггером людського існування як «буття-тут» уже не в ролі єдиного адресата, а як необхідного каталізатора для саморозкриття буття [Гумбрехт, 2012].

За недовірливістю соціологів до стрімкого розвороту у бік антропології й опису стоїть, як правило, певна байдужість дескриптивних практик до великої теорії, задовільність пояснення локального локальним, галерейна метафізика презентованих колекцій, у чому, власне, і полягає їхнє захопливе кредо. У розмові про перспективи британських cultural studies і статус теорії Девід Морлі зауважує, мовляв, «версія cultural studies Стюарта Гола аж ніяк не є спротивом теорії як такої. Але в традиції, де я перебуваю, теорію використовують

² Про «антропологічний поворот» у гуманітарних науках див. дискусію в часопису «НЛО», 2010, № 106; 2012, № 114; 2013, № 122.

для того, щоб теоретизувати щось партикулярне, емпірично особливі обставини або ситуації» (цит. за: [Jin, 2011: 128]).

Для прагматичної соціології критичної здатності та режимів дії Люка Болтанскі і Лорана Тевено [Болтански, 2013] відновити зв'язок соціальних наук і мовних, дескриптивних мистецтв означає, як і у Беннетта, переглянути соціологічні інтелектуальні практики, звільнивши їх від полону колективних категорій або ідеї суспільства як рівноваги індивідуальних стратегій. Якщо нам важливий плюралізм форм залученості у світ, треба перестати розуміти мову лише як «підозрілий» засіб передавання інформації або ідентифікатор соціальної диференціації груп та індивідів. Мова — це також «інструмент презентації, “звіту” і “самозвіту”, що дає змогу перенести ситуативне судження й оцінку у формат випробування реальністю» [Тевено, 2006], дуже принциповий для моделі STS. Співвіднесеність із Латуром і його популярною в останні 25 років акторно-мережевою теорією тут найменш несподівана, позаяк обидва проекти зароджувалися у Франції 1990-х як критика домінантної теорії Бурдьє, центральності полів і маргіналізації акторів і взаємно формували одне одне.

Причому настільки суттєво, що деякі аналітики поймають їх «симетричними двійниками», не тільки у сенсі прихильників принципів симетрії Девіда Блура, а радше через їхні «дзеркальні» методології переосмислення спадщини Бурдьє [Guggenheim, 2012], щонайменше за трьома позиціями — пояснення соціальних змін; статусу і розташування досліджуваних об'єктів; концепту критики. Якщо Латур розуміє соціальні зміни як перманентне продукування нових мереж, то Болтанскі історично і провінціалізує це питання, зводячи мережу до одного зі світів і режимів дії. Якщо перший стартує з локалізованих мереж (лабораторія створює наукові факти) і делокалізує їх мірою розвитку своєї теорії, то другий — із делокалізованих режимів залученості у світ і категоризації мереж у його версії теорії диференціації. Для Латура критика — це винесений на публічну арену конструктивістський опис, завдання якого — повернути соціологію

до витоків, тоді як Болтанські вбачає її продуктивність в художній стилістиці й пошуку нових шляхів розвивати традицію [Guggenheim, 2012: 159].

Погляди на культурну присутність у глобальному світі, непереборність культурного виміру в розумінні його устрою та руху, різних за масштабами соціальних утворень, як і зміни особливих культурних царин, складаються в калейдоскоп рефлексій, неординарні конфігурації, не обтяжені родовідною чистотою, лінійними зв'язками із початковими парадигмами. Вони не утримуються в класифікаціях на загальноприйнятних засадах і піддаються сприйняттю й відстежуванню хіба що за вигинами ризоми, складної семантичної мережі. Домінантні артикуляції — у вигляді чи то структурної упередженості, чи то суверенності культурного, чи то людської креативності — поза сумнівом, відсилають до традиції. Разом із тим пластичність сучасних концептуалізацій розріджує середовище, в якому не втрачали би значимості усталені опозиції, ідеї всеосяжного методологічного синтезу та абсолютів. Радше співвіднесеність інтелектуальних практик у пізнанні культури забезпечується співвимірністю теоретичних допущень, комбінаторною спорідненістю, симетричністю і комплементарністю, зрештою, прагматичною сумісністю. І, мабуть, дві непорушні константи — рефлексувати з приводу власних конструкцій як «уявних сигніфікацій» і досягати перевідчень доступу до реальності — залишаються пріоритетними ресурсами сучасних досліджень культури.

Картографія культурної рухливості

У будь-якому приватному проекті, як відомо, оперативний простір звужується до мотивованих дослідницькими цілями і дисциплінарними конвенціями меж. Семантична мережа рідшає і спрощується, обмежуючи обрії рефлексійності та зони наближення до реальності, але зберігає пункти транзиту до різноманітних і значимих концептуальних пропозицій культурних теорій. Проеціюючи образи соціокультурної динаміки на особ-

ливе утворення, українське суспільство із часовою рамкою останніх десятиліть, фокус у спостереженні й інтерпретації культурної рухливості наводиться на взаємодію процесів, станів і результатів **культурної репродукції** і **культурної мобільності**. Результати комбінуються й рекомбінуються в неординарні типи стосовно змін ціннісних і смислових універсумів, символічного середовища, будь-яких матеріальних і нематеріальних активів культури, залученості людей у культурне життя. Полями спостереження тут можуть бути зміни форм та змістів **культурного виробництва**, а також **культурних практик** населення від середини 1990-х років. Неважко припустити, що ці рухи здійснюються з різною інтенсивністю в окремих соціокультурних сегментах, інституціональних і приватних сферах і з різними наслідками щодо культурної компетентності й чутливості громадян, їхніх культурних здійснень.

Зрозуміло, картографія взаємоспіввіднесеності позначених внесків у динаміку, наведена на рисунку 1, має розглядатися як не більш ніж генералізована операціональна схема, що розмічає царини дослідницької уваги.

Симетрія схеми умовна, оскільки її складові, з огляду на ламану ритміку сучасної культурної рухливості, можуть зміщатися і переміщатися в окресленому про-

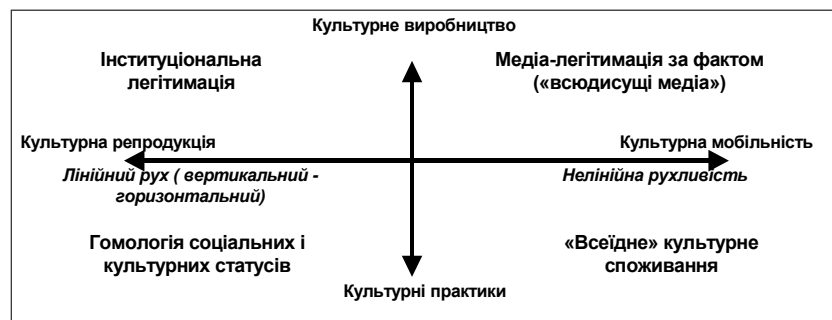

Рис. 1. Сучасна соціокультурна динаміка: операціональна схема розгляду

сторі (нововведення поспіхом рутинізуються, архаїка й ортодоксія стилізуються відповідно до модних трендів, культурні події продукуються в перебігу культурних дій тощо). Власне, однозначна ідентифікація процесів культурного продукування і культурних практик навряд чи доречна застосовно до сучасної культури, де переважають усілякі гібриди, мікси, дифузійні стани, зрощені між собою зразки взаємовиключних смислових орієнтирів і артефактів, як і різнорідна активність породження їх і привласнення. Щоб запам'ятати таку культуру інверсій, Ричард Петерсон, ініціатор американської версії досліджень культури як організованого соціокультурного виробництва символів, уводить, наприклад, концепт «autoproduction» і відносить його до процесів культурного споживання, оскільки кожен акт споживання є також актом смислового творення і, відтак, символічного «неформального» виробництва [Peterson, 2000]. Сфера медіа сьогодні, де приватні думки із соціальних мереж, фото і відео особистих гаджетів дедалі інтенсивніше включаються в новини офіційних джерел й інформаційних колекторів, надає, мабуть, найпрозоріші очевидності. Лінія «культурне продукування — культурні практики» поступається функціональній послідовності, формуючи маловпорядковані рекурсивні відносини. Зміщення акцентів у розумінні культурних практик у бік споживання чи в бік сприйняття культурних продуктів відповідно применшує або перебільшує ефекти креативності учасників культурної залученості, незрідка обмежуючись статистикою або етнографічними даними. Разом із тим традиція артикулювати проблеми культурного продукування як шляху трансмісії культурного досвіду доволі міцно присутня в соціології й «після Бурдье». Особливо, коли йдеться про нішеві культурні форми, подібні до літературного і музичного авангарду або регіональних культур, скажімо, Квебека або, що було б важливо для нас, Східної України. Тут до продукування культури залучені багаторівневі системи публічної та приватної

підтримки, буквальні й фігуративні дії з культурного перекладу, культивування смислів особливих взаємовідносин місцевих артефактів з виробленими деінде [Born, 2010; Straw, 2010]. До того ж поля культурного продукування як структурні утворення мають доволі визначені параметри операціоналізації, що, без сумніву, приваблює практичних дослідників.

Схематично, вертикально роздвоєний топографічний зразок розподілу уваги до зон спостереження за соціокультурною динамікою (рис. 1) відсилає зрештою до еквілібріуму соціального і культурного, силових і смислових порядків культурного руху, з чого починалася ця розмова. Назагал **культурна репродукція** передбачає *інституціональну легітимацію* культурних продуктів, *гомологію соціальних і культурних статусів* («високі» жанри — еліті, «низькі» — ураженим статусам), *лінійний рух*. Власне так, як це і передбачено дисциплінарною матрицею, достатньо розробленою соціологією культури. Те, що розуміється під **культурною мобільністю**, забезпечується *медіа-легітимацією за фактом* за посередництва повсюдних медіа (by ubiquitous media), *всеїдним культурним споживанням* (omnivorousness), *мобільністю нелінійного типу*. Тут, напевно, знадобляться хоча б стислі ремарки.

Теза про те, що медіа, передусім телебачення, конструюють подію в просторі та часі, давно перетворилася на загальник у міркуваннях про *медіальну легітимацію*, тож немає жодної потреби переконувати кого-небудь в технологічно генерованій здатності медіа створювати «алібі-реальність» (Луман) шляхом візуальних і звукових реєстрацій. Із прискорюваним впровадженням у медіасферу дедалі нових технологій доступу до глобальних мереж, що дають змогу приватним особам безпосередньо брати участь у формуванні світових інформаційних потоків, легітимність фіксованих камерою і мобільним телефоном подій у режимі онлайн тільки підвищується. Ці події постають перед нами як схоплені власним по-

глядом (ми самі могли б їх так само запам'ятати), підтверджуються залученістю чийхось тіл, зрощених із планшетом (серед яких могли б бути й наші власні тіла), і набувають цінності й незаперечності особистого свідчення. Звісно ж, ні для кого не таємниця, що будь-які медіа, інституціональні чи приватні, відчують тиск різноманітних стимулів і своїх різновидів цензури, що не дає змоги усунути підозри в якомусь умислі їх та навмисності. Але пізно, легітимація події відбулася, як щойно ми це бачили власними очима й пережили фактично або зі слів очевидців; якою ж мірою довіряти чи не довіряти медіа, стає нашою екзистенціальною проблемою. Наскільки важко її розв'язувати за умов несприятливої, надзвичайно забрудненої медіа-екології, говорять, наприклад, обставини «інформаційної війни», перед лицем якої опинився український соціум наприкінці 2013 року. Слід лише зазначити, що культурне продукування за посередництва медіа будь-яких форматів розгортає великий ринок колективних та індивідуальних смислів, підконтрольно або стихійно опанований публікою.

Проте сучасне розуміння культури не редукує її суто до текстів і символів, а радше розглядає як гетерогенну і відкриту систему опцій дії [Бахманн-Медик, 2011], яку потрібно експлікувати культурною активністю споживачів. Критично переглядаючи гомологічну модель культурної стратифікації П'єра Бурдьє в дусі антропологічних доказів, зокрема ідеї Рут Бенедикт щодо «патернів культури», Петерсон пропонує поняття «патернів культурного вибору». Пізніше воно розвивається до інсайта «культурної всеїдності» як суттєве уточнення в уявленнях про соціальну зумовленість культурного смаку, верифіковане на прикладі музичних преференцій [Santoro, 2008: 13–14]. Культурна всеїдність — далеко не жорстка альтернатива культурної вибірковості між тим, що зовсім нещодавно розцінювалося як елітарне і як масове, або повна невибагливість у культурному житті; це радше байдужість до просвітительського канону на користь

рекреації, розмаїття і задоволення. Такий споживчий тренд пролягає повз суто соціальні стратифікації, має чимало типологічних утілень, цілком узгоджується з лібералізованими настановами культурного продукування і потребує ретельного аналізу й осмислення в українських реаліях [Скокова, 2013] (див., зокрема розділи 1.3, 2.4).

Нарешті, динамічність спостережуваного соціокультурного середовища, перебування його у стані перманентної рухливості, що позначено тут як *“нелінійна мобільність”*, яка не піддається опису у вертикально-горизонтальній розмірності. Зрозуміло, вона не захоплює всі царини культурної присутності й культурних реакцій, але виразно фіксується і в полях виробництва, і в культурних практиках. Зігмунт Бауман пояснює поширення такого типу мобільності зміною морфології людських взаємовідносин, переходом «від структурного способу організації до системи організації за принципом рою», успішність якого забезпечується прагненням руху [Бауман, 2011]. Якщо структура накладає однозначні зобов'язання на відтворення, повторюваність і рутинність, то ройова активність не нав'язує директивного розподілу ролей, вирізняється нечіткістю правил і принципів, що її регулюють. Гумбрехт, розмірковуючи про природу й імпульси переміщення рою у зв'язку з підвищеним інтересом до цього феномену у військових дослідженнях, вивченні натовпу, протестних рухів, мобільних груп, убачає тут зразок надзвичайного рівня складності, що породжує якісь нові структури посередництва завдяки парадоксальному сполученню тяжіння до центру й умінню уникати при цьому зіткнень [Гумбрехт, 2008].

Не заглиблювачись зараз у тонкощі такого типу мобільності, сполучення в ньому смислового й інстинктивного, можна припустити доречність метафори роїння не тільки у випадку форм культурної участі (типово: флеш-моби), але й, зокрема, стосовно ментальних сутностей (скажімо, «концептуальне роїння» в осмисленні

культури), виникнення і поширення культурних продуктів (наприклад, телесеріалів³). Загалом роїння ініціюється певним викидом енергії, візуально нагадує рухливу систему (людей, об'єктів), яка ніби не торкається твердої поверхні, не має фіксованого центру, а її пересування підпорядковані своєрідному, не завжди вловимому і тим паче пояснюваному ритму.

Ритмічні форми руху і фрагментарної темпоральності вгадуються й у низці інших очевидностей, поступально-поворотних коливаннях, подібно до морського припливу, що характерно для моди. Або, наприклад, у тому, що можна було б назвати «мерехтінням локального», коли місце події раптово одержує глобальне розширення завдяки медіа, якийсь час пульсуючи в ньому, а потім втрачає. Якщо такі медіальні засоби, як кінематограф, моделюють потоки часу в нашій свідомості, то цифрові технології вносять у темпоральний досвід щось істотно нове. Зокрема, тонко шкальований дигітальний відлік часу на рівні «технологічного несвідомого», що, між тим, якимось, не зовсім зрозумілим дослідникам чином (якщо мати на увазі дискусію з приводу технологічної та смислової медіа-онтології [Костенко, 2010а]) впливає на ритми сучасного мистецтва і повсякденності [Hansen, 2009]. Виникнення інших, відмінних від попередніх просторових і темпоральних топологій зводить і нові проблематичності пізнання культури.

Результати вітчизняних і міжнародних культурних проєктів, дані статистики свідчать про наявність доволі

³ Неважко, скажімо, розгледіти феномен «роїння» в тиражуванні телесеріалів, що експлуатують у назві гендерну тему. Будь-який український телеглядач до останнього часу міг спостерігати нарощування їх, коли, здавалося б, цей прийом був вичерпаний і навряд чи цілковито відповідав маркетинговій доцільності. Чоловічі назви вказували на ексклюзивний статус, особистий вибір і відповідальність («Лісовик», «Менталіст», «Лектор», «Дикий», «Хіромант», «Мисливець»), жіночі — на долю, символізовану жіночими іменами «Тетянин день», «Вероніка», «Маруся», «Катерина» і т.ін.), інакше кажучи, на культивування традиціоналістських гендерних настанов і легітимування їх.

складних систем і класифікацій сприйняття й оцінювання динамічних культурних процесів, що лише в першому наближенні можуть розглядатися із перспективи загальноновизнаної опозиції «традиції vs інновації» або в термінах зіставлення культури модерну і постмодерну. Здавалося б, усталені оцінні дилеми реформатуються аж до взаємозаміни полюсів, пропонуючи цілий спектр можливих вимірювальних чи описових векторів. Серед головних — ті, що вказують на:

- просторово-часові культурні стани (вектор «реальне ↔ віртуальне»⁴),
- контекстуальні виміри (історичне, національне ↔ космополітичне, глобальне)⁵,
- форматувальні, фігуративні властивості (ієрархії ↔ гетерархії, множини, ідеальні типи ↔ іміджі).

Операціональна логіка передбачає увагу як до загальної картини розгортання соціокультурної динаміки, так і до її окремих сегментів. У тематичних царинах вимірні вектори набувають особливих змістових втілень. У ціннісній сфері, скажімо, формується множина «реалістів», які комбінують преференції матеріалістів і постматеріалістів, у сфері культурних практик вектор «реальне — віртуальне» відсилає до феномену «одомашнення» вільного часу [Смислова морфологія соціуму, 2012]. Особливий інтерес становлять розширювані смислові зони, які

⁴ «Віртуальне» — тобто конституйоване різноманітними посередниками, зі складною структурою (у-топія, а-топія, гетеро-топія, що поєднує несумісні місця і часові тривалості).

⁵ Контекстуальні виміри можуть доволі тонко розшаруватися. При тестуванні в українській аудиторії Шкали культурної компетентності, розробленої американськими колегами в рамках програми досліджень лідерства, зафіксовано віяло вимірних векторів у сприйнятті респондентами суджень щодо міжкультурної взаємодії. Серед них політичні (політкоректність vs автентичність, політична нація vs мультикультурність, універсалізм vs етноцентризм), соціальні (мікрорівень vs макрорівень міжкультурної взаємодії, домінування vs залежність у міжкультурній ситуації), культурні (близькі культури vs далекі культури, відкритість vs закритість, гуманізм vs прагматизм, використання стереотипів vs відхід від стереотипів), а також низка психологічних і когнітивних векторів [Костенко, 2012].

зовсім недавно видавалися зворотним боком, вадою або дефіцитом просторів своїх позитивних конотацій, а сьогодні є радше самореферентними, такими, що структурують культуру і повсякденну дію. Незнання (М.Грос), нерозуміння (С.Вейднер), некомпетентність, громадянська неухважність (С.Гіршоєр), недовіра (П.Розанвалон) — факти сучасної культури, інституціоналізацію яких пов'язують з реакцією на невизначеність перспектив і всілякі ризики, що супроводжують життя сучасної людини [Костенко, 2014].

У цілому ідеться про те, що на тлі узгодженої, стохастичної і суперечливої взаємодії культурних, політичних і ринкових імперативів, подолань різного роду обмежень і приборканих свобод одночасно здійснюється *відтворення культурних універсалій* і продукуються *лібералізаційні культурні ефекти*, що вивільняють усілякі відмінності — від соціокультурних, ідеологічних до біопсихічних і матеріальних. Як результат опанування і просування культурного розмаїття формуються особливі (типові й атипові) *множини* культурної продукції і культурних преференцій, котрі нам потрібно презентувати (уявляти, концептуалізувати), встановлювати (сегментувати), оперативно опрацьовувати (типологізувати), щоб уважно спостерігати за культурними рухами і перетвореннями.

1.2. ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНА ЗМІНА В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Соціум, культура і цінності

За даними ЮНЕСКО (2002), у світі на початку нового століття нараховувалося 749 культур і більш як 10 000 субкультур. І всі вони були чиймись, належали якомусь певному соціуму (нації, народу, суспільству, соціальному класу, групі, верстві тощо). Це означає, що соціум і культура як поняття щільно пов'язані між собою. Проте, мабуть, можна стверджувати, що культура за змістом — це не одне й те саме, що й соціум.

Колись британський історик Пилип Бегбі вказував стосовно такого соціуму, як суспільство, що воно є просто певною кількістю людей. Їхньою ж культурою є те, як вони поводяться між собою [Bagby, 2000: 50–51]. Отже, центральною ознакою суспільства проголошується те, що воно складається з людей, а їхня культура — це ніщо інше, як спосіб життя разом. І хоча таке трактування згаданих понять є дещо спрощеним, бо до уваги не беруться деякі соціологічні характеристики суспільства і культури, попри те, сама природа культури схоплена слушно. І справді, як система соціальної комунікації культура не існує у вакуумі, вона завжди чиясь, належить певній групі людей, які її створюють, споживають і через неї здійснюють комунікацію між собою. Саме культура наповнює змістом людські інтеракції, оцінює і спрямовує їх. Різного роду соціальні зв'язки та залежності, які так чи інакше об'єднують людей, виникають, підтримуються і розвиваються теж завдяки культурі. Отже, в цілому культура є комунікативним підґрунтям, на якому створюється і функціонує своєрідна соціальна система, яка може репрезентувати різні види людського соціуму.

Однак, подібні узагальнення щодо природи культури в межах наукового знання не завжди були такими. У ХІХ столітті, наприклад, у науці було загальноприйня-

тим вважати культуру властивістю суспільства. В соціологічних працях Еміля Дюркгайма і його послідовників поняття «культура» розглядалось як підпорядковане поняттю «суспільство». Культура в цьому плані буквально розчинялася в суспільстві, була тільки однією зі сфер або одним із інститутів суспільства. Дехто із сучасних авторів вважає, що саме тоді — на підставі звуженого розуміння культури — виникла і зберігається досі така специфічна галузь наукового знання, як соціологія культури, що нерідко ототожнюваної тільки з мистецтвом і дозвіллям [Гофман, 2010: 131–132].

З розвитком соціогуманітарних наук у ХХ столітті концептуальний статус культури почав змінюватися. Якщо раніше культура визначалася як підпорядкована суспільству властивість, то з 30-х років минулого століття її почали розглядати як відмітну ознаку будь-якого людського суспільства. З цього часу терміни «культура» і «культурне» стали вже частіше використовувати нарівні з термінами «суспільство» і «соціальне». Крім того, в науці дедалі більше поширюється вживання такого гібридного терміна, як «соціокультурне». Щодо цього особливо вирізнявся метр соціологічної науки Пітирим Сорокін, який у своєму чотирьохтомнику «Соціальна і культурна динаміка» (1937–1941) увесь надорганічний світ часто-густо називає «соціокультурною сферою», «соціокультурним простором», «соціокультурним світом», «соціокультурним усесвітом».

Така значна кількість гібридних словосполучень, мабуть, слугувала вченому для підкреслення саме *інтегралістських* характеристик надорганічного світу, в складі якого особливу увагу привертають *феномени суспільства і культури*. При цьому соціолог неодноразово зазначає, що суспільство і культуру належить розглядати як ціле, намагання ж пояснити якесь явище суспільного життя людей, не беручи до уваги риси їхнього суспільства і культури в цілому, є помилковим. Таким чином, у концептуальній моделі Сорокіна суспільство і культура по-

стають як два неподільні аспекти однієї реальності, тобто вони не є двома різними реальностями. Відповідно, «соціальне» і «культурне» не можуть бути двома онтологічно диференційованими реальностями надорганічного світу. Вчений стверджує, що між суспільством і культурою не існує чіткої демаркаційної лінії. І те, і те інтегровано в одну реальність. Ця неподільна єдність соціального і культурного дає підстави Сорокіну характеризувати надорганічний світ як *соціокультурну реальність*, а її явища — як *соціокультурні явища*. Розмежування соціального і культурного може бути лише аналітичним. На думку соціолога, єдина можлива розбіжність між соціальним і культурним пов'язана з тим, «що термін “соціальний” позначає зосередження на сукупності людей, що взаємодіють, та на їхніх стосунках, тоді як “культурний” означає зосередження на значеннях, цінностях і нормах, а також на їхніх матеріальних носіях...» [Сорокин, 1992: 220].

Останнє зауваження вченого щодо можливих розбіжностей між «соціальним» і «культурним» має, зрозуміло, не тільки аналітичний, а й онтологічний сенс. Саме на такий онтологічний подвійності Георг Зимель будував свою формальну соціологію, згідно з якою будь-які явища суспільного життя мають прояв через свої соціальні форми і свій культурний зміст. Звідси можна аналітично виокремити два аспекти: соціальний (учасники та форми інтеграції) і культурний (контекст, предмет і результати інтеграції). Обидва аспекти, вважав Зимель, можуть бути порівняно автономними джерелами соціологічних і культурологічних знань. Разом із тим, соціальний аспект інтеграції, якщо відірвати його від її культурного аспекту, не можна адекватно пояснити [Соціологія, 2008: 128–129].

Подібну позицію відстоював пізніше і Пітирим Сорокін. Він, наприклад, підкреслював, що будь-яка організована група людей неминуче має свою культуру. Понад те, ні соціальна група, ні індивід не можуть існувати без культури. Звідси «суспільство» не може бути більш широким терміном, ніж «культура», як не можуть

ці два явища розглядатися поза зв'язком між собою [Сорокин, 1992: 220].

Своєю чергою, Макс Вебер наголошував, що «культурна дійсність» має *антропогенний* характер, бо створюється і відтворюється завдяки вольовим діям людини. Усе це тісно пов'язане із продукуванням «значень», «цінностей» та «смыслів», без яких жодні людські інтенції не можуть бути здійснені. «Значення» і «цінності» дають змогу обдарованим хистом і волею людям свідомо обстоювати певну позицію стосовно світу і привносити в нього смисл. Тільки тоді, коли світові наданий смисл, він сприймається як «світ культури». В цьому значенні культура стає центровим виміром людського існування і смислового тлумачення життя. Вона, отже, має не тільки інструментальний смисл, вона є світом самодостатніх антропоморфних значень і цінностей. Відповідно, поняття культури постає як *«ціннісне поняття»*. Взагалі, на думку Макса Вебера, ідея, поняття і реальність культури завжди ціннісно наповнені.

У веберівському трактуванні поняттю культури властиві три суттєві ознаки. По-перше, воно використовується стосовно всіх без винятку сфер. У зв'язку з цим вчений досить часто говорить про «політичну культуру», «світову культуру», «релігійну культуру», «античну культуру» тощо. По-друге, Макс Вебер підкреслює міжлюдську зумовленість усіх культурних надбань. На його думку, світ культури — результат діяльності не однієї людини, а багатьох чи навіть усіх людей у світі. Звідси загальна сукупність культурних надбань є не тільки антропогенною, а й *соціоморфною*. І нарешті, по-третє, підкреслює вчений, у суспільному житті є царини, де культурне і соціальне безпосередньо зливаються. Однак при цьому культура, коли визначаються ті чи інші модальності соціального життя, продовжує відігравати провідну роль. Загалом, якщо соціальний світ зливається з культурним світом, перед дослідником постає єдине «соціально-культурне життя». І саме різноманітні конкретні вияви і

прояви «соціально-культурного життя» утворюють предметне поле соціальної науки.

Німецький соціолог неодноразово підкреслював у своїх працях, що соціальна наука завжди прагне до вивчення процесів у їхньому «якісному забарвленні». Саме в такому ракурсі «соціально-культурне життя» стає предметом *соціології культури*. Це означає, що культура перебуває в предметному полі наукового пізнання переважно не як окрема, ізольована сфера суспільства, а як інтегрована складова «соціально-культурного життя» людей у цілому. Головним науковим завданням у цьому контексті Макс Вебер вважав пошук відповідей на такі запитання: яким культурними засобами користуються люди у своїх міжлюдських стосунках; які ціннісні ідеї є значущими і з яким радіусом впливу вони діють у соціокультурному середовищі; які зміни внаслідок цього відбуваються; які основоположні та повторювані соціально-культурні «констеляції» в усьому цьому можна віднайти [Соціологія, 2008: 130].

Отже, в цілому паритетне вживання понять культури і суспільства в соціогуманітарних науках середини минулого століття стало ніби загальноприйнятим. Культурознавці та суспільствознавці тоді охоче і переважно некритично користувалися агрегованою категорією «культура-і-суспільство». Водночас було помітно, що, наприклад, антропологи мали схильність розглядати ті чи ті соціальні форми людського життя як сегменти або розгалуження культури. Своєю чергою, соціологи причини таких культурних явищ, як наука, мистецтво, ідеологія, цінності намагаються знайти в соціальних системах. Така позиція була характерною, як відомо, для Е.Дюркгайма, згідно з яким релігія, наприклад, не є особливим культурним феноменом. Не тільки релігія, мораль і політика, а й знання, окремі теорії, основні логічні принципи і категорії тлумачив французький соціолог суто як соціальні артефакти.

Для того, щоб подолати таке поняттєве різноголосся, відомі для свого часу представники антропології та соціології А.Кребер і Т.Парсонс опублікували 1958 року

невелику статтю-заяву. В ній було запропоновано, поперше, використовувати поняття «культура» у вузькому розумінні, обмежуючи її конкретний сенс передаванням і створенням змістів і типів цінностей, ідей та інших символічних систем як чинників, що зумовлюють людську поведінку та її артефакти. Термін же «суспільство» або «соціальна система» автори, по-друге, пропонували використовувати спеціально для означення реляціональної (пов'язаної з відносинами/інтера́кціями) системи взаємодії індивідів і колективів [Kroeber, Parsons, 1958: 583].

Таким чином у соціогуманітаристику була офіційно внесена ідея аналітичної незалежності двох її стрижневих понять — культури (культурної системи) і суспільства (соціальної системи). Щоправда, наприкінці своєї статті-заяви американські вчені наголошували, що розмова про аналітичну незалежність культури та соціальної системи не означає, що дві ці системи ніяк не пов'язані між собою. В науковій суперечці про те, що краще: розуміти культуру в перспективі суспільства чи суспільство — в перспективі культури, вони «пропонують перемир'я» між представниками різних соціогуманітарних дисциплін. Утім, до кращих часів.

Такі часи постали саме на зламі ХХ–ХХІ століть, коли в соціогуманітаристиці відбувся так званий «культурний поворот». У результаті цього культура набула такого концептуального статусу, який раніше належав тільки суспільству. Тепер, крім іншого, культуру стали розглядати як парадигматичну категорію, яка в науковому пізнанні може виконувати функції універсального пояснювального принципу. Звідси — форми соціальності та їхній розвиток стали розглядати переважно як результат дії певної сукупності культурних зразків, цінностей, традицій, символів і смислів. У зв'язку з цим у межах соціальної науки Дж.Александр запропонував амбітну («сильну») програму культурсоціології, яка в цілому орієнтована на перетворення всієї соціології на культурний аналіз [Александр, 2013]. Деякі сучасні автори вважають

цю програму недостатньо обґрунтованою (див.: [Морато, 2009]). Та хоч би як там було, але те, що сьогодні культура перебуває у центрі наукових інтересів соціологів, не викликає жодного сумніву.

Посилення концептуальної позиції поняття «культура» супроводжується, як вважають деякі сучасні автори, послабленням в сучасному науковому пізнанні аналітичної позиції понять «суспільство», «соціальність», «соціальне». В цілому щодо співвідношення понять «культура» і «суспільство» в науковому процесі можна зробити цікаве узагальнення. Так, російський дослідник Олександр Гофман вважає, що в соціологічній теорії XIX – початку XXI століть спостерігаються один за одним три «повороти»: (1) спочатку до «суспільства» («соціального»); (2) потім до «суспільства-і-культури» («соціокультурного»); (3) і зараз до «культури» («культурного») [Гофман, 2010: 136]. Тобто певного історичного часу в соціологічному пізнанні відбулася зміна пізнавальних парадигм: «соціологізму» на «культуралізм».

Можливо, тут має місце таке собі гносеологічне перебільшення, бо сьогодні в соціологічній науці вивчення саме «соціокультурного» є найпопулярнішою пізнавальною тематикою. При цьому «соціокультурне» не тільки означає єдність чи гармонію соціального і культурного феноменів людського життя, а й передбачає латентну напругу, суперечність між ними. Звідси «соціокультурне» — це завжди джерело соціальної активності культурно орієнтованих людей. Якщо погодитися, що культура — це спосіб людської життєдіяльності, то суспільство — це поле соціальних відносин, де розгортається і відбувається ця життєдіяльність. Через культуру суспільство створює поле соціальних дій, зумовлює їхні межі, задає характер, способи і спрямованість цих дій. Отже, культура і суспільство насправді не співвідносяться між собою як частина і ціле, сегмент і тотальність. Це два взаємопов'язані, взаємодоповняльні аспекти людського життя; їхня специфіка полягає в тому, що соціальний аспект

відображає це життя з погляду зразків і способів взаємодії людей, згуртування їх у групи та асоціації, а культурний аспект — з боку цінностей, смислів, стандартів і норм, завдяки яким люди та їхні групи взаємодіють і розуміють одне одного.

Між соціальною системою (суспільством) і системою культури існує певна взаємозалежність. У логічному плані культура є ніби вторинною стосовно соціальної системи, проте в дійсності вони завжди виступають разом. Понад те, одна без іншої вони не можуть існувати. Та чи інша система культури відповідає певній соціальній системі і навпаки; кожна соціальна система пов'язана з конкретною системою культури. Водночас взаємозалежність між ними має динамічний характер. Зміни в одній системі викликають зміни в іншій. Якщо в одній системі відбуваються зміни, неадекватні іншій системі, тоді між ними виникає дезінтеграція, яка може породжувати кризові явища в обох системах. Окремі індивіди, їхні категорії чи групи належать одночасно як до соціальної системи, так і до системи культури. А це означає, що вони разом утворюють певну інтегровану *соціокультурну систему*.

Якщо зосередитися на специфіці культури, то можна зафіксувати, що вона в широкому розумінні становить цілісність людських артефактів (досягнень), які історично виробляються і передаються від покоління до покоління. Це стосується як матеріальних, так і нематеріальних культурних артефактів. Останні, як відомо, викликають особливе зацікавлення з боку соціологічної науки, бо саме нематеріальна культура виступає специфічним способом регуляції, збереження, відтворення і розвитку людського життя, індивідуального і соціального.

У зв'язку з тим, що в межах нематеріальної культури зосереджуються суб'єктивно-ціннісні інтенції, уявлення, орієнтації людей, її можна визначити в цілому як *спосіб ціннісно-сміслового опанування дійсності*, за допомоги якого останню певним чином сприймають, тлумачать і

реагують на неї. Тим самим він має прояв або втілення як у соціальних відносинах і діях людей, так і в артефактах матеріальної культури.

Про тісний зв'язок культури з цінностями вперше стали активно говорити німецькі послідовники Імануїла Канта. На зламі ХІХ–ХХ століть у Німеччині якраз точилася жвава наукова дискусія про культурну кризу в Європі. Зокрема, досить часто лунала теза про те, що криза європейської культури є результатом падіння чи деградації цінностей, які визнавалися важливими для людей. Щоб відтінити ціннісну природу культури неокантіанці порівнювали її з природою. На думку, наприклад, Генріха Рикерта, культура і природа утворюють дві опозиційні категорії. Їхня опозиція одна щодо однієї ґрунтується на тому, що культура є втіленням цінностей, а природа їх позбавлена. «У всіх явищах культури, — писав філософ, — ми завжди знайдемо втілення якої-небудь визнаної людиною *цінності*, через яку ці явища або створені, або, якщо вони вже існували раніше, виплекані людиною; і навпаки, все, що виникло і виросло саме по собі, може бути розглянуто поза будь-яким відношенням до цінностей...» [Риккерт, 1911: 53].

Звідси — аналітика проблем культури, на переконання Рикерта, рано чи пізно приводить до вивчення тематики цінностей. Це, своєю чергою, свідчить про нерозривний зв'язок культури з цінностями. Ба більше, останні становлять апіорне, трансцендентне підґрунтя культури. Цінності надають сенс культурному життю людей, реалізуються та усвідомлюються в культурних творах і процесах. Вони завжди пов'язані з певною епохою, типом культури і суспільства і, таким чином, є не тільки вираженням психологічних настанов індивідів на певні предмети. Одночасно про цінності «не можна говорити, що вони існують або не існують, а тільки, що вони значать (*gelten*) або не мають значення... Цінності не являють собою дійсності, ні фізичної, ні психічної. Сутність їх полягає у їхній значимості, а не в їхній фактичності»

[Ріккерт, 1911: 128–129]. Таке об'єктивно-ідеалістичне трактування сутності цінностей із неминучістю приводить німецького філософа до ствердження існування незмінюваної системи абсолютних цінностей платонівського штибу. Згідно з цим, криза цінностей є взагалі неможливою, як неможливою є і криза культури. Те, що існують різні культури, які проходять різні стадії свого розвитку, не означає в певних випадках падіння цінностей чи деградації культури. Відмінності, які характеризують єдиний культурний простір суспільства, є, за Ріккертом, суто ознакою нерівномірного і неодночасного втілення цінностей у культурних благах. Однак ця ознака не затуляє генеральної характеристики культури: вона є константним упровадженням трансцендентного, позаісторичного сенсу в історичну емпіричну дійсність.

Зрозуміло, з такими узагальненнями німецького вченого можна дискутувати, особливо з приводу «впровадження» культурою в історичну емпіричну дійсність так званого «позаісторичного сенсу». Тим паче, що це узагальнення суперечить його твердженню про те, що цінності завжди пов'язані з певною історичною епохою чи певним типом культури й суспільства. Разом з тим ідея Ріккерта про те, що в об'єктах культури, які він називає культурними благами, закладені ті чи ті цінності, заслуговує на підтримку. В цілому, як відомо, проблеми культури стають на зламі ХІХ–ХХ століть провідною тематикою досліджень у гуманітарних науках того часу. І в цьому, безперечно, є заслуга неокантіанців. Саме вони у своїх працях внесли в загальний науковий дискурс питання про *смісловий* стрижень сумісного життя людей — їхні *соціокультурні цінності*.

Проблематикою зв'язку культури і цінностей займалися і класики соціологічної науки. Наприклад, М.Вебер у своїх теоретичних працях досить часто використовує поняття цінності. На жаль, він ніде не дає однозначного визначення цього поняття, ніде не пояснює, що він розуміє під цінностями. Проте у Веберових текстах ствер-

джується, що цінності культури становлять елементарну передумову формування «точок зору» дослідника, його так званих ціннісних ідей. На відміну від Генриха Рикерта, який розглядав цінності як щось позаісторичне, Макс Вебер був схильний трактувати їх як настанову тієї чи тієї історичної епохи, як характерне для тієї чи тієї епохи спрямування інтересу. Він вважав, що цінності, «з якими панівний дух у науці співвідносить об'єкти свого дослідження, можуть визначати “сприйняття” цілої епохи, тобто грати вирішальну роль у визначенні того, що є цінним, значимим чи незначимим, важливим чи неважливим» (цит. за: [Ручка, 1987: 66]).

На думку соціолога, яка-небудь частина дійсності стає історичною для нас, для наукового пізнання тільки через віднесення до цінності (*Wertbeziehung*). Звідси, підкреслює він, саме через віднесення до цінності емпірична дійсність є для нас «культурою».

Як Рикерт, так і Вебер вважають, що *Wertbeziehung* є необхідним пізнавальним методом, який сприяє виокремленню суттєвих компонентів дійсності. Проте за Рикертом його реалізація передбачає існування апріорної, ірреальної, незмінної системи абсолютних цінностей; вона лише почасти реалізується в історії і як така підлягає розпізнаванню з боку дослідників. Вебер же тлумачить метод *Wertbeziehung* інакше. Він вважає, що цей метод допомагає перш за все відкривати той реальний взаємозв'язок, який існує між предметом досліджень і системою цінностей, визнаною дослідником. Своєю чергою, саме цінності певної культури, не апріорні, позаісторичні ціннісні ідеї, а такі, що панують у даний історичний час, визначають систему суб'єктивних цінностей дослідника. Звідси наукове пізнання суспільства за багатьма пунктами — при визначенні спрямованості наукових досліджень, виборі дослідницької проблематики, відборі емпіричного матеріалу і методів дослідження, інтерпретації предмета дослідження тощо — залежить так чи інакше не тільки від конструктивних

ідей наукового етосу, а й від панівних ціннісних ідей суспільного етосу в цілому (див.: [Ручка, 1987: 67–68]).

Французький соціолог Еміль Дюркгайм був, як відомо, переконаним прибічником так званого соціологізму, специфічної концепції, що визнавала суспільство універсальним чинником, з огляду на який можна пояснювати будь-які життєві факти. На думку вченого, суспільство — не просто впорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерело і вмістилище усіх цінностей». У цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, тобто своєю інтелектуальною й моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як в індивідах і завдяки їм. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть бути сповідуваними з боку окремих індивідів, то суспільство, підкреслює французький соціолог, загине [Ручка, Танчер, 1995: 46].

Стверджуючи, що суспільство є «композицією будь-якого роду ідей, вірувань і почуттів», реалізованою через індивідів, Дюркгайм певним чином суперечить концепції соціологізму, яка постулює специфіку й автономію соціальної реальності, а головне — її примат над індивідом. Його висновок про те, що суспільство існує і реалізується «тільки в нас і завдяки нам», вказує радше на взаємозумовленість суспільства та індивідів, що його утворюють, аніж на примат першого над другим. І тоді цілком правомірно, що не тільки «колективні уявлення», «колек-

тивні вірування», «колективні почуття» та «колективна свідомість» можуть бути продуктом суспільства, а й навпаки — саме суспільство може бути результатом зазначених культурних феноменів.

Проте такий висновок уможливився тільки тоді, коли Дюркгайм почав трактувати суспільство (суспільне середовище) вужче, як царину колективної свідомості, що складається з ідей, вірувань, уявлень, звичок тощо. Тобто він усвідомив специфічну роль культури та її цінностей у сумісному житті людей. При цьому цінності культури можуть не тільки бути гармонійно пов'язаними між собою, а й конфліктувати. Це означає, що вплив культурних цінностей на життя людей не є простим і однозначним. В ситуації аномії, наприклад, коли наявні цінності й норми підлягають девальвації, індивіди можуть втрачати зв'язок із відповідними соціальними групами та ідентифікацію з певним культурним середовищем.

Виняткову роль культури в соціальному житті людей підкреслював також польський соціолог Флоріан Знанецький. Він вважав, що за багато тисяч років людство нагромадило велетенську масу традицій і звичок, яку не можна сприйняти і пізнати інакше, як крізь призму культури. Світ культури не є причинно зумовленим природою: це світ людський, емпіричний, який постійно перебуває в історичному становленні. Це світ, що завжди співвіднесений із суб'єктивністю; світ, у якому все є водночас і фактом, і смыслом, а звідси — цінністю. Вчений називає *«світ культури світом цінностей»*. Останні репрезентують *«первинний факт людського досвіду, котрий не можна звести до жодної з природних категорій»*. Водночас світ культури є і світом індивідів, світом індивідуальних, неповторних дій і цінностей, які у будь-якому разі не втрачають свого суспільного характеру. Цікаво, що в одній зі своїх ранніх праць Знанецький критикує *«соціологічний онтологізм»* школи Дюркгайма саме за те, що там не враховано роль індивідуального чинника в соціальному житті.

Природні явища, за Знанецьким, існують самобутньо, реально і об'єктивно. Самі по собі у відриві від людей вони — нічий, як речі, що не являють собою цінностей і не мають значення. Тільки тоді, коли речі входять у сферу людського досвіду, вони набувають життєвого значення для людей, стають їхніми цінностями. Відмінність цінностей від речей самих по собі полягає у тому, що цінності завжди чийсь, завжди мають значення для будь-кого — індивідів чи людських груп. Саме *значення* є основною властивістю цінності, яка відрізняє її від речі та водночас указує на явище і предмети, з якими вона пов'язана.

За думкою польського соціолога, цінності й речі разом утворюють реальний світ. Але стосовно людини цінності первинні, вони важливіші від речей, бо значно більше впливають на життя людини, на її прагнення, поведінку і дії. Понад те, ми взагалі починаємо наше життя через пристосування до світу значень. Проте не варто вважати, що привласнення значень відбувається довільно. Цінності, з якими людина має справу, є історичними не тільки в тому розумінні, що вони безперервно змінюються у часі, а й у тому плані, що кожна з них зберігає потенціал впливу тих зв'язків, в які вона була включена. В цьому плані Знанецький говорить про залежність людини — і як суб'єкта дії, і як суб'єкта пізнання — від культурного минулого і культурного оточення. Він впевнений, що з інтелектуальним просуванням вперед ця залежність не зменшується, а збільшується [*Ручка, Танчер, 1995: 112–113*].

З історії соціологічної думки відомо, що праця Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці» (1918–1920) поклала початок новому, емпіричному типові соціологічного дослідження. Конкретна соціальна група — польські селяни — була вивчена авторами з використанням широкого аналізу масиву особистих документів селян (листів, спогадів, судових паперів). Для того часу це було методологічною

новацією. Окрім того, акцент авторів даної праці на вивченні настанов і цінностей респондентів при аналізі їхніх особистих документів привів до відкриття нової предметної галузі в соціології, пов'язаної з емпіричним дослідженням так званої *ціннісної проблематики*. Якщо не брати до уваги праці Вебера і Дюркгайма, де поняття цінності використовується без строгого визначення, надто широко, неоднозначно, то саме у зазначеній праці Томаса і Знанецького можна знайти першу науково-соціологічну дефініцію цінності. Принаймні з цієї відомої праці починається дедалі більше в подальшому використання поняття цінності в соціології.

Цікаво, що коріння цінностей і ціннісних систем слід шукати, вважає Парсонс, не в соціальній, а в культурній системі, яка становить певну культурну традицію. Такою культурною традицією в американському суспільстві, на думку вченого, є «аскетичний протестантизм» [Parsons, 1969: 250]. Саме ця релігійна традиція репрезентує впорядковану систему відповідних значень, символів, цінностей і норм, на ґрунті яких мають місце певні соціальні інтеракції та дії.

Тут, напевне, треба зробити одне зауваження. Річ у тому, що надмірний наголос на інституціоналізованих цінностях і нормах, які мають автоматично прищеплюватися членам суспільства через соціалізацію та інкультурацію, має своїм наслідком «запрограмованих» ззовні певним чином людей. Звідси Парсонсова модель цього процесу так чи інакше вимальовує пасивний характер людської натури з жорстко нормативно-детермінованим полем діяльності. Людина виступає не як неповторна, ініціативна, підприємлива особа, а як функціонер, що виконує приписи чи вимоги загальноприйнятих цінностей і норм. Однак одне вже те, що сучасне суспільство є складним стратифікованим соціумом і складається з множини різноманітних субкультур, свідчить про певні потенційні утруднення в досягненні консенсусу між інституціоналізованими і суб'єктивно прийнятими (інтеріори-

зованими) цінностями й нормами. Факти неуспішної соціалізації та інкультурації, різного роду девіацій та неузгодженостей — тільки деякі перепони на шляху досягнення означеного консенсусу.

Крім того, не варто забувати про те, що в плюралістичному суспільстві його члени по-різному сприймають і тлумачать ті чи ті цінності культури й одні з них присвоюють, інші модифікують, треті відкидають. Це означає, що люди схильні не пасивно сприймати вплив на їхнє життя інституціоналізованих цінностей та норм. Прихильники символічного інтеракціонізму (*Г.Блумер* та ін.) вважали, що Парсонс у даному випадку випустив з уваги факт залежності чинних цінностей і норм від *інтерпретації*, в межах якої люди приписують їм те чи те значення (див. про це: [*Йоас, Кнєбль, 2013: 182–195*]). І справді, абстрактні цінності та норми не можуть бути реалізовані простим, безпосереднім чином. Вони, як стверджують символічні інтеракціоністи, мають бути спочатку проінтерпретовані. І це робиться з урахуванням тієї конкретної ситуації, в якій перебувають люди. Головне тут полягає в тому, що у процесі значеннєвої інтерпретації наявних цінностей та норм, предметів дійсності, соціальних інтеракцій і дій має прояв момент самоусвідомлення людини, реалізація міри її свободи. А це той випадок, коли про себе заявляє саме особиста культура з її соціальними позиціями та орієнтаціями. Ця культурно-ціннісна підстава дає можливість особі бути самою собою, зберігати власну ідентичність, реалізовувати себе. І саме в цьому сенсі особа може виступати автономним джерелом креативності, інновацій, активним учасником соціокультурного життя.

Якщо коротко сформулювати викладене вище, слід перш за все зазначити, що культура і соціум не є двома різними реальностями довколишнього світу. Вони радше постають як два неподільні аспекти однієї соціокультурної реальності. Проте, аналітичне розрізнення «культурного» і «соціального» має певне онтологічне під-

ґрунтя. У вузькому розумінні перше пов'язане зі способом культурно-сислового опанування (через сприйняття, вивчення та інтерпретацію) навколишньої дійсності; друге становить поле соціальних інтеракцій, практик і дій, які задовольняють не тільки потреби та інтереси людей, а й реалізують їхні суб'єктивні інтенції та орієнтації.

Сучасні дослідники погоджуються з класиками соціологічної думки, що фундаментом, ядром людської культури є цінності. Так, польський соціолог та антрополог Анджей Тишка вважає, що культура є, першою чергою, конфігурацією цінностей, ба більше, вона є *культура цінностей* (див.: [Tyszka, 1999]). На думку Лібора Прудкого, відомого спеціаліста зі соціологічного вивчення ціннісної проблематики в Чехії, цінності в сучасному суспільстві виконують фундаментальну функцію, вони є *будівельними блоками культури* [Prudky, 2007: 11]. У вітчизняній науковій літературі така теоретична позиція теж має чимало прихильників. Насправді цінності є однією з засадових складових сучасної культури. Соціологічний аналіз може дати багато для всеосяжного вивчення «суспільства-і-культури», статичних і динамічних аспектів цього феномену, бо, як відомо, цінності здатні не тільки орієнтувати чи мотивувати людську діяльність, а й визначати специфіку психологічного сприйняття значеннєвої інтерпретації соціокультурної дійсності. Діагностиці стану ціннісної ментальності соціуму, динаміки цієї ментальності у часі та чинників, які її зумовлюють, сприяє проведення систематичного соціологічного моніторингу, який сьогодні є більш-менш ефективним методом вивчення цінностей конкретного суспільства.

Сьогодні вже немає жодного сумніву, що ціннісна проблематика вкрай загострилася у світі. Це викликано різноманітними кризами, небезпеками, ризиками глобального штибу — економічними, політичними, технологічними, екологічними. Останнім часом політики, науковці та медіа почали жваво обговорювати глобальну

культурну кризу. Якщо це слушно, тоді ця криза заторкує й основи культури, її будівельні блоки — цінності. Однак емпіричні дані щодо цього поки що не є однозначними. Тому вирішальні висновки стосовно глобальної кризи культури попереду. Хоч би як там було, але наслідком зазначених явищ є глобальне поширення невизначеності, невпевненості, розгубленості.

У нашому суспільстві така глобальна симптоматика накладається на трансформаційні проблеми, пов'язані з побудовою правової держави, розвиненої ринкової економіки, консолідованої демократії та зрілої політичної нації. Останнім часом розв'язання цих проблем суттєво загострилось у зв'язку з агресією Росії проти України. Тому в системі цінностей українського соціуму на передній план почала висуватися державна незалежність країни. Зрозуміло, те що відбувається всередині України і навколо неї, пов'язане з усіма суспільними сферами, сегментами і процесами. Воно, як зазначалось, заторкує й так звану суспільну *аксіосферу*, де зосереджуються *значення, цінності та смисли*. Соціологія цінностей, яка вивчає різноманітні параметри суспільної аксіосфери, зміст, стан та змінюваність ціннісної ментальності людей, стає сьогодні — за умов невпинних глобальних впливів і вітчизняних зрушень — дуже актуальним напрямом соціологічної науки.

Загалом цінності являють собою складний соціокультурний феномен, сутність, специфіка, функції та методи вивчення якого є предметом невпинних наукових дискусій. Це зумовлюється тим, що ціннісною проблематикою займаються майже всі соціогуманітарні дисципліни — філософія, антропологія, культурологія, політологія, соціологія, психологія, мовознавство, історичні та економічні науки, мистецтвознавство тощо. Це означає, що із ціннісної проблематики, її пояснення та інтерпретації існують різні наукові позиції, які реалізуються у відповідних теоретико-методологічних підходах і дослідницьких проектах. Для того, щоб розібратися

детально у специфіці вивчення феномену цінностей представниками лише зазначених наукових дисциплін, необхідно здійснити великий обсяг аналітичної роботи. Для вивчення проблематики цінностей у межах власне соціологічного формату такий обсяг аналітичної роботи не потрібен. Тому в наступному підрозділі ставиться більш скромне наукове завдання: проаналізувати ключові питання соціологічної концепції цінностей.

Соціологічна концепція цінностей: ключові питання

У доповіді під назвою «Соціологія цінностей сьогодні», яка була озвучена на науковій конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві» (м. Київ, 2 листопада 2012 року), вирізнялися дві аналітичні перспективи вивчення ціннісної проблематики: *теоретико-соціологічна* та *емпірико-соціологічна* (див.: [Бакіров, Ручка, 2013]). Зрозуміло, що питання соціологічної концепції цінностей належать до розглядуваних у першій перспективі. Друга перспектива охоплює головню моделі та методи емпіричного дослідження ціннісної проблематики. Тут і далі увага приділятиметься переважно концептуальним питанням цінностей як предмета соціологічного аналізу.

Одне з основних узагальнень в межах теоретико-соціологічної перспективи стосується *регулятивно-методологічної* ролі цінностей у соціологічному пізнанні. Назагал стверджується, що активність суб'єкта соціологічного пізнання є ціннісно-орієнтованою. Це завжди передбачає оцінювання предмета дослідження, яке містить у собі елементи вибору, преференцій, диспозицій тощо, а також спирається на певні ідеали, принципи й норми. Ця обставина переконливо свідчить про те, що в сучасних умовах, коли наперед вийшли питання гуманізації науки, цінності виступають необхідним регулятивно-методологічним інструментом розвитку наукового пізнання, зокрема й соціологічного, а також успішної

професійної діяльності вчених (див. [Ручка, 1987; Sztompka, 2007]).

Соціологічне знання не обмежується, як відомо, тільки своїм методологічним базисом, де якраз є дуже помітним питання взаємодії когнітивних і ціннісних компонентів науково-пізнавального процесу. Якщо звернути увагу на *об'єктну* частину соціологічного знання, то тут цінності виступають не в ролі регулятивно-методологічного інструмента соціологічного пізнання, а як його предмет, на кшталт будь-яких інших аспектів соціокультурної дійсності. У цьому випадку вивчаються перш за все емпіричні (історичні й актуальні) вияви цінностей у культурі, ідеології, політиці, соціальних інтеракціях, ментальності й поведінці людей. При цьому важливим аналітичним результатом є встановлення специфічних функцій цінностей в соціокультурному та індивідуальному житті.

У науковій літературі з цієї теми існує достатньо напрацювань щодо обґрунтування тих чи тих функцій цінностей. Наприклад, визначаються такі функції цінностей, як інтегрувальна, орієнтувальна, регулятивна, мотивувальна, оцінювальна, ідентифікувальна, комунікативна, виховна, пізнавальна. У зв'язку з тим, що цінності становлять ціннісно-смісловий фундамент культури будь-якого соціуму, вони здатні наділяти сенсом соціальні дії та взаємодії людей. Цінності можуть також виступати як стандарти чи критерії вибору з наявних альтернатив, що притаманно будь-якій ситуації людської життєдіяльності. Водночас не варто забувати, що цінності можуть характеризувати не тільки солідарність, згуртованість соціуму, а й його ієрархію, розшарування, неоднорідність, бути джерелом латентних ціннісних конфліктів.

У цілому значення цінностей для людського життя полягає передусім у продукуванні й підтриманні соціальних зв'язків між людьми або групами людей, сприянні їхньої ідентифікації, полегшенні орієнтування людей у складних життєвих ситуаціях, створенні атмосфери впевненості у людських відносинах тощо. Тут, зрозуміло,

без впливу механізмів виховання, стимулювання й соціального контролю не обійтись, але тоді ще більш помітними стають орієнтувальна, мотивувальна та регулятивна функції цінностей.

Сьогодні в межах соціології цінностей дуже актуальними є питання *генези цінностей*, їхнього *макро- та мікровідтворення*, *трансмисії наступним поколінням*, *зміни у часі та впливу на соціальне й індивідуальне життя*. Водночас в контексті емпірико-соціологічної аналітики соціологи активно вивчають *механізми та наслідки функціонування цінностей у різних (публічних і приватних) сферах, соціальних групах, верствах, субкультурах* тощо. Важливість вивчення зазначеного у наші часи зумовлюється давно сформованим очікуванням щодо креативного потенціалу цінностей: вони здатні спрямовувати та стимулювати як розвиток суспільства, його різних сфер, так і ментальність та реальні дії окремих людей і груп. Однак вивчення реалізації цього потенціалу цінностей наштовхується на певні труднощі теоретико-методологічного штибу. Насамперед це стосується концептуальної та операціональної ідентифікації цінностей.

Останнім часом у соціології цінностей загострилось питання *ціннісних об'єктивацій* або *носіїв цінностей*. Справді, яку природу мають ціннісні об'єктивації? Конкретну чи абстрактну? Предметну чи суб'єкту? Об'єктивну чи суб'єктивну? І взагалі, чи потрібно відрізняти цінність від носія? Може, об'єктивація цінності й сама цінність — це одне й те саме?

Відповіді на ці запитання пов'язані так чи інакше з розумінням самого концепту «цінність». У соціогуманітарній літературі існує не одна сотня його визначень. Часто-густо дослідники використовують те чи те визначення залежно від належності до тієї чи іншої наукової дисципліни, наукової школи, зрештою, від особистих переваг, симпатій чи смаків. Концептуальна присутність цінностей у структурі майже всіх соціогуманітарних наук

є чинником, який час від часу збурює спокусливу думку про те, чи не є цінність тією центральною категорією, яка б змогла інтегрувати всі галузі соціогуманітаристики. Однак, як свідчить досвід, цю думку важко реалізувати на практиці. І першою перешкодою тут є неоднозначність самого концепту «цінність». Різні наукові дисципліни вживають його, як правило, по-різному. Нерідко даний концепт застосовується різним чином і всередині окремих наук. Втім, останнім часом у соціогуманітаристиці почали жваво обговорювати міждисциплінарний статус концепту «цінність» [Леонтьев, 1996].

У зв'язку з тим, що соціологічна наука активно користується категоріальною тріадою «*суспільство–культура–особистість*», концепт «цінність» тут майже автоматично набуває міждисциплінарного статусу. Тому не дивно, що у соціології активно використовуються напрацювання інших соціогуманітарних наук щодо тих чи тих характеристик суспільства, культури й особистості. В дослідницькій практиці нерідко зустрічаються такі визначення, цінностей, які враховують насамперед соціальну диференціацію суспільства. Це так звані *соціальні* (у вузькому розумінні) цінності, що прив'язані, першою чергою, до наявних соціальних систем (таких, як сім'я, соціальна група, соціальна організація тощо), соціальних інтеракцій та соціальних практик. Ті цінності, які домінують у суспільстві, без огляду на його горизонтальні та вертикальні диференціації, називають *культурними* (у вузькому розумінні) цінностями. Вони прив'язані переважно до поширених у суспільстві культурних ідеалів, преференцій, орієнтацій, вірувань, стилів та смаків. Культурні цінності реалізуються як у соціальних інтерпретаціях та практиках, так і у власне культурних практиках (культурна участь, дозвілля, розваги, хобі, самоосвіта тощо). Крім соціальних та культурних цінностей у соціологічній дослідницькій практиці вирізняються також *індивідуальні* цінності, які вивчають переважно психологічні науки. Соціологію у цьому плані

цікавлять, перш за все, ціннісні позиції, уявлення та орієнтації, характеристики для тих чи типів особистості, пов'язаних із певним соціокультурним середовищем, певним соціальним статусом та соціальними ролями. Якщо частина соціальних та культурних цінностей інституціоналізована, то завжди виникає питання про консенсус чи диссенсус інституціоналізованих соціальних та культурних цінностей із суб'єктивними індивідуальними цінностями. При вивченні стану солідарності у конкретному суспільстві ця тема стає дуже важливою для соціологічного аналізу.

Аналітика концептуалізацій цінностей, що реалізуються в соціологічних дослідженнях, показує: найбільшу увагу привертають *предметно-суб'єктна* та *індивідуально-соціальна* схеми існування і вияву цінностей. Це означає, що в першому випадку дослідники мають справу з предметним і суб'єктивним способами ідентифікації цінностей. Згідно з предметним способом зазначеної ідентифікації, цінність — це будь-який предмет потреб, інтересів, устремлень людей, їхніх настанов, оцінок і дій. При цьому цінностями можуть бути як конкретні *артефакти* (матеріальні предмети, соціальні інститути, групи людей, індивіди тощо), так і абстрактні *ментефакти* (ідеали, принципи, ідеї, утопії, уявлення, образи тощо). Прикладом першого предметного способу ідентифікації цінностей у соціології є відоме визначення цінностей Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького (див.: [Ручка, 1987: 109–110]). У соціологічній літературі радянських часів предметних концептуалізацій було чимало. Зараз цей спосіб ідентифікації є теж поширеним у соціологічному аналізі соціокультурної дійсності.

Разом із тим сьогодні у соціологічних дослідженнях набув популярності *суб'єктивний* спосіб ідентифікації цінностей. Згідно з ним, цінність — це переконання, ідеї, концепції, ідеали, зразки культури, які виступають як принципи життєдіяльності людей, критерії оцінки різних предметів, дій та орієнтацій індивідів та груп. Деякі

прихильники цього способу концептуалізації цінностей, зокрема Мілтон Рокіч, вважають, що цінностей-принципів/критеріїв значно менше, ніж цінностей-предметів, і ця обставина істотно полегшує завдання ідентифікації цінностей загалом.

Першим прикладом суб'єктної ідентифікації цінностей є визначення Клайда Клакгона, який ще у 50-х роках ХХ століття наголошував, що цінністю може бути лише те, чого *варто бажати* (див.: [Ручка, 1987: 116]). Тобто те, що визнано суспільством, його інститутами й культурою як бажане, важливе, необхідне. Толкот Парсонс теж дотримувався суб'єктної інтерпретації цінностей. Як було вже зазначено вище, він визначав цінності «як концептуалізацію того, що варто бажати». Серед сучасних прихильників суб'єктної концептуалізації цінностей треба відзначити таких відомих дослідників, як Мілтон Рокіч, Рональд Інглгарт, Герт Гофстеде та Шалом Шварц.

Вочевидь, ці два способи ідентифікації цінностей не суперечать один одному. Навпаки, вони між собою тісно пов'язані й доповнюють один одного. Річ у тому, що ці способи ідентифікації цінностей пов'язані з двома полюсами єдиного ціннісного відношення між людьми і навколишньою дійсністю. На одному полюсі цього ціннісного відношення зосереджуються суб'єкти носії цінностей (переконання, принципи, зразки тощо), а на другому — об'єкти, що є носіями (об'єктиваціями) цінностей, які важливі, необхідні, бажані тощо для суб'єктів. Звідси, залежно від дослідницьких завдань, ці способи ідентифікації цінностей можуть по чергово виходити на перший план. В емпіричних дослідженнях цінностей, коли їх потрібно так чи так операціоналізувати, дуже важко уникнути замінного використання (або заміщення одного іншим) зазначених способів ідентифікації цінностей. І це, мабуть, цілком нормально, бо предметний і суб'єктний способи існування не протиставляються один одному, а пов'язані між собою оскільки перебувають у межах єдиного ціннісного відношення між людиною і навколишньою

дійсністю. Хоча, зрозуміло, ігнорувати специфіку вказаних способів у контексті соціологічних аналізів і досліджень неможливо.

І ще одне зауваження щодо предметно-суб'єктної ідентифікації цінностей, в саме: в межах даної ідентифікації цінностей потрібно зважати не на два, а на три види (типи) об'єктивацій — *предметні* (об'єктні), які часто густо виступають цілями і засобами задоволення потреб та інтересів людей; *поведінкові* (діяльнісні) способи досягнення (реалізації) суб'єктами предметних об'єктивацій; *ментальні*, які відображають принципи, переконання, ідеали суб'єкта, визначаючи критерії, еталони, стандарти щодо того, що варто бажати, а також прийнятні (загальноновизнані) способи досягнення (реалізації) бажаного.

Поряд з предметно-суб'єктним існуванням і виявом цінностей слід також враховувати їхній індивідуальний-соціальний аспект. Ідеться про розрізнення і взаємозв'язок *цінностей-об'єктів* і *цінностей-норм*. Перші пов'язані з індивідом як суб'єктом, який щось оцінює та реалізує. При цьому цінності виступають як об'єкти зацікавленості індивідів. Інші (цінності-норми), навпаки, є перш за все санкціонованими і підтримуються з боку соціальних інститутів. Цю проблематику колись активно розробляв польський соціолог Станіслав Яловецький (1978). У нас нею займався Володимир Оссовський (1985). Було з'ясовано, що будь-яка цінність може бути розглянута як з індивідуальної, так і з соціальної точки зору.

Цінності-об'єкти та цінності-норми, зрозуміло, взаємозумовлюють одна одну. При цьому взаємозв'язок може набувати таких форм:

1) цінності-норми можуть бути повністю інтеріоризованими індивідом і перетворитися на цінності-об'єкти на рівні переконань; тим самим цінності-норми втрачають характер зовнішньої норми, перетворюючись на внутрішній імператив людини;

2) цінності-норми можуть бути засвоєні індивідом тільки як інструменти для досягнення інших цінностей;

у цьому випадку вони не втрачають свого нормативного характеру, бо не переходять на рівень переваг і не перетворюються на цінності-об'єкти;

3) певні цінності-норми можуть виступати лише в формі знання про те, що вони існують, однак це не супроводжується засвоєнням їх, інтеріоризацією;

4) зміст певних цінностей-норм може бути невідомим для індивідів; це означає, що для певних цінностей-об'єктів (на рівні переконань) відсутні еквіваленти у світі цінностей-норм.

Отже, між цінностями-об'єктами і цінностями-нормами може бути як узгодженість, так і неузгодженість. Те, що конкретно цінує окремий індивід або бажає здобути, не завжди в соціумі визнається як цінність. І навпаки, те, що визнається в соціумі як цінність, не завжди поціновує окремий індивід.

У цілому аналітика ключових питань сьогодення соціологічної концепції цінностей показує, що в емпіричних дослідженнях потрібно враховувати специфіку обох полюсів предметно-суб'єктних модусів існування і проявів цінностей. Урахування індивідуально-соціального виміру цінностей, є, своєю чергою, корисним у плані з'ясування міри консенсусу між інституціоналізованими й індивідуальними (суб'єктивними) цінностями. Уточнення евристичного потенціалу соціологічної концепції цінностей, зрозуміло, продовжується. Те, що більш-менш адекватно з'ясовано, варто прийняти до уваги при вивченні спрямованості та змісту сучасних ціннісних змін.

Ціннісна зміна як тема соціологічного дискурсу

Те, що епоха зламу тисячоліть виявилися часом змін провідних орієнтирів людської цивілізації, нікого не дивує. Історичний досвід із цього приводу наводить багато різноманітних прикладів. Тема ціннісної зміни теж не є якоюсь екзотичною новиною. Ще з античних часів було встановлено — людські цінності історично підлягають зміні. Про це, наприклад, виразно свідчив Ф.Ніцше,

який наприкінці XIX століття активно займався «переоцінкою всіх цінностей». Сьогодні, коли в публічному дискурсі жваво обговорюється тема глобальної культурної кризи, новітній час можна також пов'язати з періодом “переоцінки цінностей”. Деякі автори вважають, що саме в цей період відбувається перехід від класичних цінностей до неklasичних, пов'язаних із глобалізацією, інформатизацією, споживанням тощо. Класичні цінності, які панували від античної класики до європейських традицій XIX століття, вказували пріоритет духа, душі, розуму, моралі, порядку, гуманізму, прогресу, просвітництва тощо. Після глобальні зміни у ставленні людини до світу, природи, влади, власності, Іншого привели до якісно нових орієнтирів, сутність яких полягає в повороті до тілесності, гедонізму, плюралізму, толерантності, ірраціоналізму тощо (див.: [Баєва, 2008: 22–23]).

Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних реалій свідчить, що у світі відбувається поширення моделі “мозаїчної”, множинної природи сучасної людини. Такою вона стає під впливом новітніх різноманітних чинників. До них, першою чергою, належать:

- 1) реальні глобалізаційні процеси (політичні, економічні, технологічні, культурні), що охопили сьогодні більшість країн світу;
- 2) дедалі більша диференціація соціального простору, його плюралізація і сегментація;
- 3) створення ситуації тотального вибору з усіляких альтернатив, які існують і виникають;
- 4) зміна примусу з боку суспільства на “примус” індивідуального вибору;
- 5) посилення приватної сфери суспільного життя порівняно з його публічною сферою;
- 6) руйнування або розмивання попередніх ціннісно-нормативних систем;
- 7) створення нового культурного, аксіонормативного порядку, в межах якого суттєве місце займають симулякри та симуляційні практики (див. [Ручка, 2012: 108]).

Якщо взяти до уваги зазначені чинники, то місця для сумніву щодо новітніх ціннісно-сміслових метаморфоз за умов глобалізації, справді, не залишається. Це означає, до речі, що в умовах кардинальних соціокультурних змін активно змінюється й ментальність сучасної людини. Під впливом, наприклад, телебачення, реклами, моди, інтернету вона ніби “відривається” від свого звичного контексту і дедалі більше “прив’язується” до ситуації *ad hoc* (“*тут і тепер*”), безупинно змінюваної у часі. Відповідно змінюються і ціннісні уявлення людини, її орієнтації, ідентифікація, смислова інтерпретація навколишнього світу.

Зрозуміло, що та ціннісна зміна, яка відбувається зараз у розвинутих демократичних суспільствах, певним чином відрізняється від ціннісної зміни, що проходить у перехідних, транзитних країнах. Соціологи, які вивчають особливості ціннісної зміни в обох випадках зосереджуються на вивченні її трендів, причин і наслідків для індивідуального і суспільного життя людей. У цьому плані відомі три концепції сучасної ціннісної зміни (Р.Інглгарта, Е.Ноель-Нойман, Г.Клагеса), характер і зміст яких вже було раніше описано і проаналізовано (див.: [Ручка, 2013]). Автори цих концепцій пропонують теоретичне бачення спрямованості, чинників і наслідків ціннісно-сміслових метаморфоз у сучасному світі, перш за все у розвинених демократичних країнах. Причому, усі три концепції ціннісної зміни отримали певне обґрунтування в результаті проведених систематичних емпіричних досліджень. Цікавим тут є те, що автори у своїх моделях виходять з одного: сьогодні кожне суспільство підлягає ціннісній зміні, яка відбувається паралельно з економічними, соціальними і технологічними змінами. Однак висновки про спрямованість і зміст ціннісно-сміслових метаморфоз автори зазначених концепцій роблять різні.

Згідно з позицією американського соціолога Р.Інглгарта, сучасна ціннісна зміна піддає певній девальвації

традиційні зразки сімейного життя, традиційні інститути, авторитети, вірування, орієнтації та стимулює зростання світсько-раціональних цінностей. Соціально-економічний розвиток суспільства, доводить американський дослідник, зумовлює ціннісну зміну в певній спрямованості, саме від *матеріалістичних цінностей*, які пов'язані з потребами виживання, забезпечення фізичної та матеріальної безпеки, до *постматеріалістичних цінностей*, які виражають потреби в самореалізації, самоекспресії, зацікавленість якістю і комфортом життя. Отже, в цілому ціннісна зміна, за Інглгартом, зводиться до заміни “старих” цінностей (традиційних, матеріалістичних, модерних) на інші, “нові” цінності (ліберальні, постматеріалістичні, постмодерні). На думку Інглгарта, зростання соціально-економічного потенціалу суспільства створює ґрунтовну підставу для людського розвитку, утвердження демократичних свобод, зміцнення нових (постматеріалістичних) цінностей. Тим самим передбачалося, що у зв'язку з соціально-економічним розвитком людського суспільства питома вага “постматеріалістів” зростатиме, а “матеріалістів” — зменшуватиметься.

Якщо Інглгарт тлумачить ціннісну зміну, що відбувається в розвинених країнах, як перехід до більш високої якості людського життя, до вищого рівня суспільства і політичного розвитку, то німецька дослідниця Е.Ноель-Нойман виступає з попередженням про загрозу з боку спостережуваної ціннісної зміни. Вона вважає, що утвердження цінностей саморозвитку за рахунок традиційних цінностей має своїм наслідком суспільну дезінтеграцію. Користуючись моніторинговими даними, Ноель-Нойман наводить приклади такого падіння традиційних цінностей. Про це свідчать, зокрема, ослаблення зв'язків людей із релігією і церквою, зниження обмежень щодо індивідуальної свободи, девальвація авторитетів та ієрархії, втрата важливості таких традиційних чеснот, як увічливість, добрі манери, пунктуальність, акуратність, чистота, ощадливість, зміна етики досягнень (професій-

ного успіху) на дедалі більшу орієнтацію на вільний час і гедонізм, зниження смислу наявних спільнот і здатності людей до взаємозв'язку. Така спрямованість ціннісної зміни, зазначає дослідниця, багато в чому залежить від впливу мас-медіа (див. [Ручка, 2012: 111–112]).

Отже, Ноель-Нойман тлумачить сучасну ціннісну зміну з песимістичних позицій. Вона вбачає в цьому процесі певну загрозу для плюралістичного суспільства. Можливість нейтралізації даної загрози дослідниця пов'язує із сильним ціннісно-орієнтовним вихованням молоді та зміною громадської думки щодо класичних цінностей.

Німецький соціолог Г.Клаґес теж вважає, що в сучасному світі відбувається ціннісна зміна, яка, на його думку, є зміною ціннісних уявлень, орієнтацій, пріоритетів людей. Він вважає, що зараз у розвинених країнах спостерігається переміщення ціннісних пріоритетів населення: від цінностей *“обов'язку і прийнятності”* до цінностей *“саморозвитку та автономії”*. У науковій літературі перші інколи розглядають як аналог матеріалістичних цінностей Інґлгарта. Цінності *“обов'язку і прийнятності”* охоплюють такі традиційні цінності, як обов'язок, дисципліна, безпека, порядок, добробут, досягнення, працьовитість, слухняність. Своєю чергою, до цінностей *“саморозвитку та автономії”* німецький дослідник відносить такі постмодерні цінності, як саморозвій особистості, індивідуальність, спілкування, різноманітність, насолода життям, партиципація, соціальна компетентність.

На думку Клаґеса, зміст і спрямованість сучасної ціннісної зміни не можна зводити до простої (одновимірної) заміни матеріалістичних цінностей постматеріалістичними. Ціннісна зміна, натомість, має багатовимірний характер. Деякі ціннісні пріоритети можуть змінюватися незалежно один від одного. У цьому зв'язку німецький дослідник вирізняє п'ять типів ціннісної ідентифікації людей.

Один із них репрезентує така типологічна група суспільства, як *конвенціоналісти*. Соціологічні дані свідчать, що конвенціоналісти демонструють сильне визнання цінностей обов'язку та прийнятності та водночас слабке визнання цінностей саморозвою та автономії. Це, як правило, люди старшого віку, забезпечені, орієнтовані на традицію, сім'ю, порядок.

Другий тип ціннісної ідентифікації є протилежним щодо конвенціоналістів. Він охоплює типологічну групу *нонконформістів-ідеалістів*, які демонструють сильне визнання цінностей саморозвою і автономії та слабке — цінностей обов'язку і прийнятності. Серед нонконформістів-ідеалістів панують критицизм щодо актуальних соціальних реалій, орієнтація на автономію, свободу, рівність, демократію. Конвенціоналісти і нонконформісти-ідеалісти, згідно з Клаґесом, є носіями двох “чистих” ціннісно-сміслових позицій, які протилежним чином заявляють про себе в суспільному житті.

Крім того, німецький соціолог вирізняє ще три “змішані” типи ціннісної ідентифікації людей. Один із них стосується типологічної групи “*розчарованих*” людей, які втратили перспективу життя і демонструють низьке визнання як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою і самореалізації. Ціннісно-смістова втрата перспективи життя нерідко супроводжується втечею від суспільних реалій, замиканням в собі, відстороненням від суспільного життя. На думку Клаґеса, група розчарованих людей являє собою неперспективний ціннісно-ідентифікаційний тип.

Натомість інший “змішаний” тип ціннісної ідентифікації, що характеризується визнанням як цінностей обов'язку і прийнятності, так і цінностей саморозвою і самореалізації, розуміється як корисний і перспективний. У цьому випадку “старі” традиційні цінності (дисциплінованість, любов до порядку, акуратність, слухняність, працьовитість тощо) не відкидаються, а доповнюють «нові» постмодерні цінності (автономію, самот-

вердження, самозабезпечення, розмаїтість, вільний час тощо). Внаслідок цього виникає своєрідний синтез двох типів цінностей, який становить значущий варіант ціннісної зміни в сучасних умовах. За Клаґесом, носієм такого синтезу є типологічна група *активних реалістів*. Емпіричні дані свідчать, що активні реалісти позитивно і креативно поєднують потенціал цінностей обов'язку та прийнятності і цінностей саморозвою і самореалізації. Вони відрізняються своєю дисциплінованістю, готовністю до співпраці, орієнтацією на сім'ю, професійні досягнення, поважають право і порядок. Водночас активні реалісти схильні до розвитку власної ініціативи, вони цікавляться смисловим виміром соціального життя, готові брати на себе відповідальність за публічні справи.

Особливий різновид активних реалістів становить типологічна група *матеріалістів-гедоністів*. Це, як правило, молоді люди, які схильні реалізувати на практиці складові саморозвою та автономії (самореалізація, самоекспресія, розмаїтість, вільний час, задоволеність життям) разом із деякими цінностями обов'язку і прийнятності (добре сімейне життя, довіра до партнерів, виконання обов'язку, соціальна справедливість). Клаґес ідентифікує матеріалістів-гедоністів так званим "малим синтезом" старих і нових цінностей і смислів. Загалом "ціннісний синтез" виступає у німецького дослідника ключовим поняттям його моделі сучасної ціннісної зміни. У цій моделі старі й нові цінності не обов'язково перебувають в опозиції одна до одної, а можуть у ментальності людей (перш за все в активних реалістів) створювати продуктивний гібрид і відповідним чином мати прояв у їхніх реальних діях. Отже, переміщення наголосу з цінностей обов'язку і прийнятності на цінності саморозвою і автономії не означає, за Клаґесом, втрати таких класичних цінностей, як виконання обов'язків, любов до порядку, старанність, надійність, працелюбність. Такі цінності продовжують мати значний рейтинг у ментальності багатьох людей. З іншого боку, нові цінності саморозвою і

автономії (самореалізація, самоекспресія, креативність, толерантність тощо) свідчать про зростання значущості феномену *індивідуалізації* в умовах сьогочасності. Проте це зовсім не означає наступу егоцентризму і безвідповідальності. Навпаки, синтез новітніх і класичних цінностей може, на думку Клагеса, мати продуктивний (як з індивідуального, так і з соціального погляду) вплив на ментальність і поведінку людей.

Розглянуті моделі ціннісної зміни, хоча й дещо різняться між собою, можуть бути схарактеризовані однаковим чином: за своєю суттю вони є емпірико-соціологічними підходами до вивчення феномену цінностей і смислів. Саме на такій підставі автори зазначених моделей намагаються дати пояснення ціннісно-сміслових метаморфоз, які відбуваються в сучасних розвинених суспільствах. І це заслуговує на увагу, вивчення та узагальнення з урахуванням актуальних завдань вітчизняної соціальної науки, що пов'язані з осмисленням і поясненням ціннісно-сміслових змін у перехідних суспільствах.

Ціннісно-сміслові метаморфози у перехідних суспільствах виникають і відбуваються теж під впливом чергового культурно-цивілізаційного переходу – від індустріальної до постіндустріальної цивілізації. Правда, тут відповідні тренди мають нерідко зародковий, незрілий характер. Така ситуація перехідних суспільств ускладнюється й тим, що на культурно-цивілізаційну кризу накладаються кризи локально-трансформаційного штибу: економічна, політична, ідеологічна, психологічна, соціальна тощо.

У таких умовах ціннісно-сміслові метаморфози набувають переважно негативного характеру. Як зазначає відома російська дослідниця В.Г.Федотова, сучасні ціннісні зрушення в перехідному російському суспільстві пов'язані перш за все з утратою людиною контролю над соціальними процесами, зі сприйняттям їх як квазі-природних; із нездатністю людини та суспільства конт-

ролювати переміни, що відбуваються, у зв'язку з чим запановує ситуація невизначеності; з нездатністю людей у перехідному суспільстві визначати довгочасові цілі й досягати їх, формувати та здійснювати відповідні життєві стратегії. Зростання соціальних дисфункцій, соціальна ексклюзія, втрата довіри щодо людей та ідеалів, відмова від формування соціальних зв'язків, від підтримки універсальних чеснот – усе це, зрозуміло, не сприяє позитивним ціннісно-смысловим змінам у перехідному суспільстві (див. про це: [Федотова, 2005]).

Своєю чергою, відомий польський дослідник у царині соціології моралі Я.Мар'янські зазначає, що сьогодні в польському суспільстві наочно помітні ціннісно-смыслові зміни за шкалою від цінностей обов'язку до цінностей саморозвою (самореалізації). Це пов'язане зі спробою відходу від традиційних етичних систем (напр., релігійних), з критикою усіляких авторитетів і прагненням – особливо з боку молодих людей – до емансипації, автономізації, самоекспресії. В перехідних умовах чимало поляків звертаються не до універсальних критеріїв добра і зла, а до ситуаційної етики. Внаслідок цього моральний вибір нечасто визначається універсальними принципами і правилами; питання про те, що є добром чи злом, кожний намагається розв'язувати по-своєму. Тому в соціумі поширені релятивізм, пермісивізм і навіть моральний нігілізм. На думку польського автора, таке становище не вічне. Разом із виправленням соціально-економічної ситуації воно зміниться на краще. Суспільство загалом не може ефективно функціонувати без певного ступеня ціннісно-нормативного консенсусу. Для цього потрібні усталені аксіологічні та нормативні дороговкази, насамперед універсального кшталту, які б надавали позитивного сенсу діям і життю людей (див. про це: [Marianski, 2006]).

В українському суспільстві як перехідному соціумі теж відбуваються подібні ціннісно-смыслові метаморфози. В медійних джерелах нерідко щодо цього висловлюють таку думку: сьогодні у нас панує ціннісно-смыслова криза.

Це викликано тим, що на першому місці серед ключових пріоритетів нашої людини – прагматичні цінності, успіх, кар'єра, бажання заробити «швидкі гроші», а загальнолюдські (універсальні) цінності, такі як чесність, правда, повага до життя, віра в Бога тощо, відійшли на другий план. Щоб виправити це становище, потрібно, мабуть, почати з виховання людини в сім'ї та школі на підґрунті достеменних цінностей. Не виключено, що такими можуть бути і християнські цінності. Головне тут полягає в тому, щоб людина у складних життєвих ситуаціях, коли потрібно здійснювати той чи той вибір, могла спиратися на перевірені часом ціннісно-сміслові орієнтири.

До цих констатацій і побажань представників громадськості потрібно, зрозуміло, прислухатися. Соціологи, як правило, це й роблять, коли вивчають громадську думку нашого населення. Щодо цінностей і смислів, то тут першою чергою є потреба встановлювати наявну ієрархію та зміни за певний період ціннісних пріоритетів громадян. Наукове з'ясування порядку цих пріоритетів має пряме стосунок до визначення вагомості певних смисложиттєвих орієнтирів для тих чи тих угруповань соціуму.

У зв'язку з тим, що наше перехідне суспільство є неоднорідним у соціальному вимірі, питання смисложиттєвих орієнтирів набуває неабиякого значення. Тому вивчення їх варіативності та спрямованості становить актуальне завдання соціологічної науки.

1.3. СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: ГОМОЛОГІЯ VS ГЕТЕРОЛОГІЯ

Гомологія соціальної і культурної стратифікації чи культурна мобільність?

В сучасному суспільстві з його постіндустріальними, інформаційними, глобалізаційними трендами дедалі більшої ваги набувають культурні практики в полях дозвілля, медіа, культурного споживання. Саме на їх основі часто відбувається самоідентифікація індивідів, пошуки та становлення властивого стилю життя, підтвердження традиційних або кристалізація інноваційних стратегій і тактик у приватних і публічних просторах суспільного життя – власне, репродукція культури у повсякденному існуванні різних соціальних груп. Точкою відліку для соціологічних досліджень культурних практик є праця П.Бурдьє «Відмінності. Соціальна критика судження смаку» [Bourdieu, 1984]. Цей масивний том містить теоретичні концептуалізації практик культурного споживання, підкріплені аналізом багатого емпіричного матеріалу щодо ситуації у Франції 1960-х років (математичні моделі соціального і культурного простору, дані якісних інтерв'ю, спостережень, мас-медійні матеріали – фотографії, фрагменти газетних статей). У 1998-му «Відмінності» за визначенням членів МСА опинилися на 6-му місці серед десяти найвпливовіших соціологічних книг поряд із працями М.Вебера, Р.Мертон, Ч.Р.Мілса, П.Бергера і Т.Лукмана [Coulangeon, 2015: 1]. Саме ця праця поширила такі нині популярні й усталені концепти, як культурний капітал, поля, соціальний простір, габітус, практики, дистинкції/відмінності, без яких важко обійтися соціологам будь-якої країни, аналізуючи культурні практики різних соціальних класів і груп. В інших книгах, таких як «Правила мистецтва» [Bourdieu, 1996], «Поле культурного виробництва» [Bourdieu, 1993], Бурдьє продовжує напрацювання щодо інтелек-

туальних, творчих практик, особливостей полей символічного виробництва. Його дослідження сформували впливовий напрям у соціології культури у рамках критичної, постмарксистської парадигми з її акцентом на соціоструктурних детермінантах культурних процесів.

Коротко нагадаємо місце основних концептів в логіці культурного аналізу Бурдьє. Концепція культурних практик П.Бурдьє базується на його теорії практик, складовими елементами якої є концепти поля, габітусу, капіталу. *Поле культури* розвивається за універсальними принципами, властивими будь-якому полю, та разом із тим має свою специфіку. Кожне поле виокремлюється, стає автономним завдяки базовій ставці, «*illusio*», за оволодіння якою відбувається боротьба агентів (індивідів та інституцій), включених в структуру поля. Остання є реляційною мережею позицій зі своїм обсягом і структурою капіталів і, зрештою, позиція не залежить від агента, який її посідає. Поле культури є простором, який охоплює поля культурного виробництва і культурного споживання, що перебувають у стані взаємозв'язку і взаємозалежності. За змістом субполя (мистецтво, наука, релігія, література тощо) своєю чергою поділяються на домени, наприклад, для поля мистецтва – це музика, кіно, театр тощо. Крім цього, поля культури пов'язані з полями класів, влади, технології тощо; існує суперництво між тими, хто захищає стандарти автономності свого поля (наприклад, «мистецтво для мистецтва» для художнього поля), і прихильниками зовнішніх (не властивих даному полю), гетерономних засад і принципів (наприклад, «бізнес є бізнес»).

Бурдьє подав у «Відмінностях» карту поля культурного споживання Франції на підставі обсягу і структури капіталів як координат [Bourdieu, 2005: 164-165; Бурдьє, 2005а]. Структура практик культурного споживання за шкалою «висока/обивательська/низька культура» (відповідно до інституціональної легітимації), зафіксована на основі його емпіричних спостережень, виявилася гомо-

логічною класовій структурі. До того ж, практики у різних полях є досить гомогенними між собою, утворюючи на основі габітусу як структурованої та структурируючої системи диспозицій цілісний, узгоджений стиль життя – класу буржуазії, робітників тощо, який відповідає певній позиції в соціальній стратифікації [Bourdieu, 2005: 217]. Культурні практики, смаки, культурне споживання, таким чином, відіграють важливу роль у динаміці соціальної та культурної репродукції, підтримуючи і відтворюючи класову структуру, соціальні та культурні нерівності (див. зокрема: [Куценко, 2006; Скокова, 2006: 294; Ручка, 2012]). Бурдье запропонував *принцип гомології* систем соціальної і культурної стратифікації: «... практики, або блага, що асоціюються з різними класами в різних царинах практики, організовані відповідно до структур опозицій, цілковито гомологічними між собою, внаслідок того, що всі вони гомологічні простору об'єктивних позицій між умовами існування класів» [Бурдье, 2005: 30]. Картографування соціального простору було побудовано на критеріях загального обсягу капіталів, що визначають клас, та вирізнення підкласів за структурою активів, тобто різних форм розподілу сукупного капіталу між окремими його видами. Таким чином, пише Бурдье, маємо дві множини гомологічних позицій: підкласи, відтворення яких залежить від економічного капіталу, протиставляються групам, що мають відносно менший економічний капітал і відтворюються за рахунок культурного капіталу [Бурдье, 2005а: 26].

Важливою опосередковувальною ланкою між полем і практиками є *габітус* – стійка система диспозицій, схема класифікацій, яка формується під впливом соціальних структур – соціального походження, умов та особливостей первинної соціалізації, починаючи від самого раннього дитинства, і умов формальної освіти, виховання. Одне з визначень габітусу: «детермінації, пов'язані з особливим класом умов існування, продукують габітуси – системи усталених і трансферабельних диспозицій, струк-

туровані структури, які схильні функціонувати як структурувальні структури, тобто як принципи, що генерують і організують практики та уявлення, які можуть бути об'єктивно адаптовані до їхньої мети, але не передбачають усвідомленої направленості на неї й неодмінного опанування необхідних операцій з її досягнення. Вони, об'єктивно “дотримуються правил” і “упорядковані”, але в жодному разі не є продуктом підкорення правилам і, внаслідок цього, не є продуктом організаційного впливу певного диригента, хоча й колективно скеровані» [Бурдье, 2001:102]. У концептуалізації габітусу велике значення має тілесність; він проявляється у поведінці та через взаємодію практик агента й навколишнього середовища. Індивід, інкорпоруєчи взірці поведінки та схеми сприйняття реальності, стає частиною оточення – його рухи, хода, манера стояти, говорити, почуватися, думати, робити різні речі стають природними, органічними як «друга натура». Приказка «почуватися як риба у воді», мабуть, передає цю природність, відповідність габітусу, чи екзису (*hexis*), як інакше називає Бурдье цю рису вписаності соціального в тіло. Ці звички не є явними, часто перебувають поза межами свідомого і не рефлексуються. Таким чином, культура вписує в тіла агентів свої коди – прихованим, латентним чином – і роль повсякденного досвіду, переймання, звикання для Бурдье є важливішою, ніж явний процес організованого навчання і раціональності. На думку Р.Дженкінса, саме в цій нерелексії, неусвідомленості та незваженості процесу засвоєння і вбачає Бурдье силу габітусу [Jenkins, 1992: 46].

Якнайкращий збіг габітусу і вимог поля потенційно гарантують хороші шанси в подальшій боротьбі за капітали – у разі поля культури специфічним капіталом є символічний. Культурні практики активуються завдяки структурним примусам поля, у сферу тяжіння якого потрапляє агент. Якщо він приймає правила гри, й добре в них орієнтується і до того ж має «чуття гри», то його

стратегії поведінки будуть відповідними структурі позицій і ставкам поля. Шанси представників вищих верств населення орієнтуватися і діяти у полях культурного споживання, різні продукти якого упорядковані у легітимовані ієрархії, є вищими. Отже, різні габітуси з їхніми диспозиціями/смаками продукують різні культурні практики, які символічно маркують кордони між класами, верствами та іншими соціальними групами, утворюючи «відмінності» і репродукуючи соціальний порядок.

Бурдьє пропонує концепцію культурної легітимації, наголошуючи конструювання в суспільстві культурних ієрархій на кшталт «висока культура vs масова культура». Високу культуру він пропонує відрізнити за ступенем легітимності [Бурдьє, 2005а], тобто за мірою, якою вона прийнята і схвалена спеціальними інституціями, які вирішують, куди саме має бути віднесений той чи інший твір, культурний продукт, яким чином його треба оцінювати. Такі процеси, як канонізація митців/авторів, приписування літературних/музичних/художніх творів до розряду «класики», відбуваються не природним чином, а через спеціальні зусилля, заходи. Це конструктивістське бачення нині підтверджують й численні дослідження в руслі студій популярної культури, історичні розвідки інституціоналізації культури ХІХ століття, завдяки яким поділ на високу й низьку культуру трактується радше як політичний, а не естетичний, культурний [Мукерджи, 2000].

У полі культурного споживання Бурдьє вирізняє опозицію між *благородними* вже з огляду на їхню рідкісність видами споживання, характерними для груп з найвищими обсягами економічного і культурного капіталів, і *вульгарними* через їх доступність і поширеність, характерними відповідно для груп з низькими обсягами цих капіталів. Проміжне становище займають практики, що сприймаються як *претензійні* внаслідок невідповідності між амбіціями і можливостями [Бурдьє, 2005а: 30]. Впроваджує Бурдьє й відоме розрізнення між «смаками розкоші», які властиві вищим верствам, великій буржуа-

зії і до яких тяжіє дрібна буржуазія, і «смаками необхідності», якими обмежуються у своєму існуванні нижчі, підлеглі класи – робітники фізичної праці. Модель споживання кожного класу є гомологічною і зсередини завдяки уніфікувальній дії габітуса, тобто смаки, культурні практики є подібними в різних полях (літератури, мистецтва, спорту, харчування тощо).

До речі, поряд із Бурдьє, ідеї щодо відповідності соціальної позиції і смаків висував і американський дослідник Герберт Ганс. У праці «Популярна культура і висока культура: аналіз і оцінка смаку» [Gans, 1974] він запропонував концепт «смакові культури», вирізняючи серед них кілька типів: висока (для еліти, орієнтована на «серйозну літературу та мистецтво»); верхньосередня (тяжіє до попередньої, разом із тим активно використовує медійні продукти); нижньосередня (орієнтація на медійні продукти, характерна для службовців, кваліфікованих робітників); низька смакова культура (низькокваліфіковані робітники, споживачі інформації «другого ґатунку»); квазінародна смакова культура (бідні, низькоосвічені верстви) [Матусевич, 2003].

В англійській літературі частіше використовуються такі визначення: «highbrow» – буквально «високочола», рафінована культура, тобто елітні культурні продукти, зрозумілі інтелектуалам, снобам, яких так само стосується назва «highbrow»; «middlebrow» – середнього рівня культурні продукти, які поцінують обивателі, середній клас; «lowbrow» – культурні продукти низького ґатунку, які подобаються представникам нижчих верств населення. Дискусії щодо таких поділів, як «елітарна – масова культура», «класична – популярна культура» мають свою довгу історію (див. зокрема: [Массовая культура, 2005; Лютий, 2007], упродовж якої період гострого протиставлення цих модусів культури поступово змінився на розуміння їх взаємозв'язку і взаємодоповнення їх як двох форм суспільної практики. З'явилося навіть поняття «nobrow» як ознака сучасної культури, що існує поза старими ієрархіями смаку [Сибрук, 2005].

Після постструктуралістських, постмодерністських досліджень – з їхнім розвінчанням усталених ієрархій, акцентуванням мінливості, плинності, полістилістичності соціокультурної реальності, індивідуалізації життєвих стилів (Ж.Бодріяр, З.Бауман, Л.Іонін) – стало важко говорити про чіткі відповідності соціальної позиції і стилю культурного споживання. Розмиванню усталених соціокультурних ієрархій сприяє й бурхливий розвиток медіа-технологій, глобальне циркулювання різноманітних образів і текстів, що полегшує доступ до різноманітних культурних продуктів.

Проте, перехід від метатеоретизування щодо цих соціокультурних змін до рівня наочної фіксації таких зрушень, необхідність аналізу динаміки культурної репродукції породжує в соціології настійну необхідність пошуку емпіричних доказів, зокрема, щодо наявності чи відсутності гомології систем соціальної і культурної стратифікації, змін у моделях культурного споживання різних статусних груп.

Концепт культурно-всеїдного індивіда

У соціології новим імпульсом для перевірки ролі культурного капіталу у відтворенні соціальної структури став концепт культурної всеїдності («omnivorousness») американського дослідника Ричарда Петерсона (див.: [Скокова, 2013]). На основі аналізу даних емпіричних обстежень він вирізняє нову тенденцію – представники вищого середнього класу надають перевагу не лише взірцям високої культури, як слід було б очікувати, але й виказують уподобання щодо продуктів популярної культури, від яких мали б дистанціюватися відповідно до свого вищого статусу [Peterson, 1992; Peterson, 1996]. Тим самим ідея соціальної й культурної гомології була поставлена під сумнів. Соціологи різних країн починають на своєму матеріалі аналізувати дані різноманітних, переважно кількісних опитувань, проводять повторний аналіз баз даних, намагаючись перевірити тезу всеїдності

і знаходять їй емпіричне підтвердження: освіченіші, заможніші групи часто мають різноманітніші смаки і практики, які виходять за межі високої / легітимної культури (див. бібліографію: [Peterson, 2005]).

Складніше було знайти пояснення цього феномену. Як вказують британські дослідники, на сьогодні існують визначення всеїдності за обсягом / діапазоном занять і за композицією / змістом [Warde, 2007: 145]. Перше визначення досить нейтральне, операціональне й означає, що, за даними опитувань, вирізняються групи респондентів, які виказують ширший набір культурних преференцій і практик, порівняно з іншими групами. Тоді різнобічності, різноманітності культурного споживання протистоїть однобічність, одноманітність: модель «omnivorous» vs модель «univorous».

Але із самого початку Петерсон наголошував, що всеїдність є новою характеристикою вищих класів – менеджерів, бізнес-еліти. Композиція всеїдності, тобто змістове її наповнення базується на міксі продуктів елітної й популярної культури і може означати різні речі. Всеїдність не є, на думку автора концепту, бездумним, нерозбірливим поглинанням будь-яких продуктів культури. Радше це краща обізнаність, орієнтація професіоналів, фахівців в різних полях культури і дозвілля, характерна для них як членів постіндустріального, інформаційного суспільства. Також можливо, що споживання популярної культури інтелектуалами, фахівцями в суспільстві постмодерну означає й іронічне ставлення до неї (наприклад, ідея «кемпу» С.Зонтаг). Деяко інший акцент, підтверджений дослідженнями: всеїдність – це нові способи конструювання вищими середніми класами соціального престижа, джерело репутації, підкреслення таким чином свого статусу, прояв соціальних відмінностей [Warde, 1999; Warde, 2007]. Інструментальний напрям у поясненнях всеїдності підкреслює її корисність як культурних знань/компетенцій для покращення комунікації на робочому місці, організації праці між керівниками й персоналом, зокрема в міжкультурному середовищі [Erickson, 1996].

Деяко інший напрям пояснень – всеїдність може означати відмову від снобізму, ексклюзивності смаків на користь «інклюзивності»/включення, а отже демократичності, культурної відкритості, толерантності. Петерсон вказує на всеїдність як еталон гарного смаку, маючи на увазі уподобання, які вийшли за межі класових, вікових, етнічних, гендерних, расових кордонів [Peterson, 2005; Warde, 2007]. Цей напрям соціальної значущості всеїдності підтверджують окремі дослідження, в яких доводиться, що всеїдні виказують ліберальніші погляди щодо расових і політичних питань, що є зв'язки між всеїдністю і мультикультурною компетентністю і толерантністю. Петерсон у своєму огляді простежує еволюцію досліджень всеїдності, вирізняючи три етапи: 1) серед інтелектуалів (highbrow) виділяли снобів і всеїдних; їм протиставляли «однобічні» низькостатусні групи (lowbrow “slobs”); 2) додаються елементи широти, широкого діапазону занять, що передбачає можливість існування всеїдних серед різних груп, не лише вищого статусу; 3) серед всеїдних нижчих статусних груп вирізняються свої підтипи, наприклад, ексклюзивні та інклюзивні всеїдні [Peterson, 2005].

Так, американська дослідниця Б.Брайсон виявила, що музична ексклюзивність/виключність зменшується із зростанням рівня освіти [Bryson, 1996]. Політична толерантність, як правило, збігається з музичною толерантністю, і навпаки, прорасистські орієнтації можуть прогнозувати нетерпимість до певних музичних жанрів, виконавцями і прихильниками яких часто бувають представники етнічних груп небілого населення. Таким чином, люди можуть використовувати культурні смаки для встановлення символічних кордонів між собою і тими категоріями людей, які їм не подобаються [Bryson, 1996: 884]. Толерантний музичний смак, між тим, має свої параметри ексклюзивності: ті жанри, фани яких менш освічені – кантрі, реп, важкий метал – відхиляються. Широка обізнаність у музичних жанрах тісно пов'язана з вищим

рівнем освіти. Культурна толерантність конституює *мультикультурний капітал*, який нерівно розподілений серед населення і свідчить про класово-угрунтовану ексклюзивність. Таким чином, авторка пропонує складніші моделі ексклюзивної та інклюзивної всеідності.

Культурна мобільність як рух в просторі культурних пропозицій

Австралійський дослідник Майкл Емісон запропонував для інтеграції різних трактувань процесів, що відбуваються в сучасному полі культурного споживання, застосовувати поняття «*культурна мобільність*» [Emmison, 2003]. Мова йде про можливість вільного вибору індивідами тих чи інших культурних благ, руху в просторі пропозицій, у дивергентних сегментах культурних сфер, пов'язаних з високою/популярною культурою. Самі ці поділи не нівелюються, вони продовжують співіснувати, тоді як відходить у минуле приреченість споживати лише ті культурні продукти, які є поширеними, престижними в тій соціальній страті, до якої належить індивід, які є характерними для певного, досить уніфікованого стилю життя. Натомість для окремих соціальних угруповань, насамперед, представників вищого середнього класу – менеджерів, управлінців, фахівців з високим рівнем освіти й доходів – запитуваними стають такі соціальні якості, як відкритість до *іншого*, толерантність, пристосовуваність до ситуації. Ці якості стають важливими елементами культурної компетентності в умовах соціальної мобільності, розширення кола соціальних зв'язків, середовищ, контекстів [Emmison, 2003: 211]. Можна згадати й ідеї Базиля Бернштейна щодо розширеного й обмеженого мовних кодів. Перший характерний для вищих, краще освічених верств населення; вміння перемикає коди залежно від контексту надає їм та їхнім нащадкам соціальні переваги, зокрема, у рамках системи освіти. Отже, всеідність (ситуативна, контекстуальна прихильність до продуктів

високої/середньої/низької культури) в такому разі можна трактувати як елемент розширеного патерну культурної компетентності та схильності до культурної мобільності.

Треба підкреслити, що важливими зостаються структурні впливи, не йдеться про можливість для представника будь-якої страти абсолютно вільно рухатися в просторі культурних форм, вибираючи ті, що до вподоби. Як показують дані емпіричних досліджень в австралійському суспільстві, значна частина населення демонструє «культурно іммобільні» патерни споживання, відповідні класовому становищу культурні практики і преференції. Низькостатусні групи, наприклад, робітники фізичної праці, значно рідше опиняються в лавах «всеїдних» і набагато частіше – в лавах прихильників усталених, однобічних смаків, характерних для моделі «univorous» [Emmison, 2003].

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РУСЛІ ГЕТЕРОЛОГІЇ / ГОМОЛОГІЇ КУЛЬТУРНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Тестування концепту всеїдності у британській соціології

На впливовість концепту всеїдності опосередковано вказує його використання таким відомим дослідником соціальної стратифікації, як Джон Голдторп. Він разом із колегою Так Він Чаном був керівником дослідницького проекту «Соціальний статус, життєвий стиль і культурне споживання» (2004–2007) в рамках «Cultures of Consumption Programme» (2002–2007). Цей проект позиціонується як макросоціологічне порівняльне дослідження культурного споживання у семи країнах: Великій Британії, Чилі, Франції, Угорщині, Ізраїлі, Нідерландах і США. Міжнародна команда науковців, базуючись на аналізі даних національних опитувань, вивчала соціальні основи залучення до сфери культури, зв'язки соціального статусу і культурного споживання та модифікації їх соціальним класом, освітою, доходом, віком і ґендером.

У висновках за результатами проекту, які представлені у численних звітах, статтях і книзі 2010 року «Соціальний статус і культурне споживання» [Chan, 2007; Chan 2005; Chan, 2010], підкреслюється, по-перше, що соціальний статус і соціальний клас взаємопов'язані, але це не одне й те саме; статусний порядок, у Веберовому розумінні, продовжує відігравати значущу роль у британському суспільстві; саме соціальний статус та освіта, а не соціальний клас дають змогу пояснити стиль життя та культурне споживання. (Треба сказати, що Бурдье у «Відмінностях» не акцентував розрізнення класу і статусу.) По-друге, культурне споживання є соціально стратифікованим, але не за лінію «еліта – маса». Замість цього, існує диференціація між культурно всеїдними і культурно однобічними (univores). Cultural omnivores – це ті, хто споживають як «високу» культуру, так і «популярну» культуру, тоді як культурне споживання cultural univores обмежується однією формою. Вказується, що відповідні зіставні результати були отримані в інших країнах, що брали участь у проекті. Дослідники наводять і загальне співвідношення двох груп (латентних класів) у британському суспільстві: 38% культурно всеїдних проти 62% культурно однобічних. Разом із тим наводиться аналіз за різними полями: театр (64% і 36% відповідно; музика – 70% і 30% відповідно). У полі образотворчого мистецтва вирізняється ще й додатковий, проміжний тип – «раucivores», споживачі, участь яких у візуальних мистецтвах є явно вищою, ніж univorous, – вони відвідують музеї, галереї та виставки – але рідше, ніж всеїдні за частотою і діапазоном [Chan, 2010: 207]. Належність до того чи іншого типу культурного споживання є чітко структурованою. Жінки загалом набагато частіше, ніж чоловіки, мають шанси бути культурно всеїдними, а літні люди – порівняно з молодими людьми. Наголошується, що в термінах соціальної стратифікації освіта, дохід і статус, а не соціальний клас, зумовлюють культурне споживання. Ці та багато інших змістовних результатів,

зібраних у межах проекту, показують, яку важливу роль у сучасній емпіричній соціології продовжує відігравати аналіз практик культурного споживання для розуміння соціальної й культурної стратифікації суспільства та їхньої динаміки.

В іншому проекті британських соціологів «Cultural Capital and Social Exclusion» (2003–2004), присвяченому вивченню соціальної й культурної стратифікації, всеідність постає як один із ключових концептів. Результати проекту були викладені в монографії «Культура, клас, відмінності» [Bennett, 2009], серед авторів якої, між іншими, Тоні Бенет, Алан Ворд, Елізабет Сильва – провідні фахівці в галузі соціології культури та культурних студій. Сама назва книги вказує, що важливим імпульсом для проведення досліджень стала можливість застосування і перевірки класичних ідей Бурдьє щодо зв'язків між культурними смаками / практиками і класовими позиціями в сучасному британському суспільстві.

У висновках, які завершують детальний аналіз проблеми на основі використання кількісних і якісних технік, автори вказують, зокрема, що в сучасній Великій Британії легітимна культура продовжує *мати значення*, але меншою мірою, ніж у Франції 1960-х і, мабуть, у Великій Британії 1960-х. Опозиція високочолої/обивательської культури, ґрунтована на нормативності легітимної культури, зберігає свою цінність переважно для старшого покоління і вузьких кіл еліти [Bennett, 2009: 251]. У якості культурного капіталу легітимна культура продовжує зоставатися важливою для еліти, головню як засіб конвертації в соціальний капітал і досягнення соціальної інтеграції в цих вузьких колах. Оперування категоріями легітимної культури не є характерним для всього середнього класу, отже, вона не утворює механізм розрізнення між ним і робітничим класом. Культура останнього теж не є специфічною лише для нього. Автори характеризують культуру робітничого класу як «невидиму», таку, що не створює основ для чіткої самоідентифікації, але

ця невизначеність супроводжується певними сумнівами, відстороненістю, нерішучістю в описах її представників, отриманих в якісних даних. Це говорить про збереження політичної значущості участі в культурі, хоча й немає чітких свідчень дистанціювання чи презирства представників середнього класу до культури робітничого класу.

Культурні поділи та нерівності автори пов'язують не тільки з класовою належністю, а й із віком, статтю та етнічністю, які в сукупності перехрещуються і накладаються. Отже, вважають автори, не можна всі відмінності пояснити лише дією класового габітусу, як робив це Бурдье. Його приклад знаходження усталеного списку культурних практик, здатних формувати культурний капітал і приносити прибуток його власниками, не вдалося повторити на прикладі сучасної Великої Британії [Bennett, 2009: 259].

Кількісний аналіз із застосуванням *multiple correspondence analysis* дав підстави дослідникам індуктивно вирізнити три основні патерни культурного смаку і практик, які, на їхню думку, важко пояснити як ексклюзивні, високо інтегровані та уніфіковані моделі класової поведінки; радше класи можна розглядати як силові поля, в параметрах яких смаки і практики індивідів варіюють, хоча й у межах норми [Bennett, 2009: 254]. Аналіз показує, що в різних полях діють свої чинники, які утворюють опозиції: в полі музики – між прихильниками усталених жанрів і ентузіастами сучасних, інноваційних, комерціалізованих форм; в полі образотворчого мистецтва – між тими, хто відвідує галереї, виставки й тими, хто з інших, опосередкованих джерел отримує доступ до візуального; в полі читання – між читачами книжок і читачами журналів. Загалом структура культурного порядку змінилася і не так легко знайти в ньому логіку і певний інтегральний принцип.

Саме всеїдність автори вважають певною можливістю для накопичення, конвертації та прояву культурного капіталу, завдяки гнучкості й обертанню в різних куль-

турних полях і різних їхніх секторах. Відкритість до іншого, до нового стала загальноприйнятою чеснотою в британському суспільстві, тоді як «фіксовані», «статичні», традиційні смаки часто трактуються як вузькі і обмежені і, як наслідок, пов'язуються зі стилем життя робітничого класу. Але, всеїдність не є усталеним, уніфікованим типом, а, своєю чергою, поділяється на інші підтипи, наприклад, більш і менш інтелектуальні всеїдні за смаками. До того ж, «відкритість» має свої рамки, які переважно обмежуються ареалом англомовних, британських та американських культурних форм, тоді як щодо етнічної культури інших народів (в тому числі представників етнічних меншин країни) спостерігається певне дистанціювання. Утім, підкреслюють автори, етос всеїдності з його ліберальним і егалітарним забарвленням став ключовим для британського середнього класу, одночасно підкреслюючи відмову від снобізму і санкціонуючи доступ до популярних, консьюмеристських, гедоністичних розваг [Bennett, 2009: 257].

Власне, це та інше недавнє масштабне дослідження соціальної й культурної стратифікації з використанням агрегованих показників економічного, культурного і соціального капіталів [Savage, 2013] критично осмислюються британськими соціологами. Так, В.Аткінсон закликає бути обережними у своїх висновках щодо визнання всеїдності як нового режиму культурної легітимності та відмови від принципу Бурдьє «композиція капіталу», враховуючи обмеженість набору емпіричних показників, використовуваних для математичного аналізу. Його власний повторний аналіз на базі даних проекту «Культурний капітал і соціальна ексклюзія» і побудова карти соціального і культурного простору показали інші результати: гомологію соціального і символічного простору; наявність трьох класів та їх фракцій, подібно до отриманих Бурдьє на основі запропонованих ним принципів: траєкторія (вік), загальний обсяг капіталу, композиція капіталу; непроявленість всеїдності [Atkinson, 2014].

Дослідження всеїдності на американському ґрунті

Окрім досліджень всеїдності піонера цього підходу Р. Петерсона і його колег, які робили свої висновки головно на матеріалі вивчення музичних смаків (поле музики зостається одним із найпопулярніших серед дослідників), можна згадати й розвідки 2000-х років інших науковців, із задіянням ширшого набору показників. Так, у дослідженні динаміки залучення до мистецтва американського населення використано дані репрезентативних опитувань за період 1982–2002 років [DiMaggio, 2004]. Аналіз показав, що в цілому за роки спостереження споживання продуктів високої культури серед опитуваних знижується, особливо відвідування концертів класичної музики, балету і театру. Автори ставлять запитання: чи означає це, що статус високої культури, елітного мистецтва як елементу культурного капіталу падає? Доказом цього «сценарію кризи» – дефляції цінності мистецтва як культурного капіталу – слугувало б зниження участі у високій культурі насамперед серед осіб з вищим рівнем освіти, жінок, зокрема – з високим рівнем освіти (саме серед них роль цих занять як елемента культурного капіталу для підтримання статусу є важливішою). Але темпи падіння серед цих груп не є відмінними порівняно з іншими групами. Отже, пояснювальна схема щодо зниження ролі високої культури у репродукції статусу для цих груп не працює. Зниження обсягу публічних практик відбувається й щодо відвідувань «менш престижних» закладів і заходів культури та дозвілля (виставки виробів традиційної культури, музичний театр, відвідування історичних місць). Пояснення, на думку авторів, можна знайти у зростанні конкуренції між домашніми і публічними культурними практиками, коли вибір часто роблять на користь перших, а також у змінах моделей сім'ї (збільшення частки неповних сімей із дітьми) та у зростанні рівня зайнятості серед жінок. Підтвердженням

теорії всеїдності вони вважають збільшення за цей період часу відвідувань художніх музеїв і джазових концертів серед груп вищого статусу [*DiMaggio, 2004: 189–191*].

Взагалі-то, вважається проблематичною наявність культурної ієрархії в США за опозицією висока–низька культура і важливість знайомства із взірцями першої для еліти суспільства. Історична генеза розвитку культури та мистецтва відрізнялася тут від європейської, і роль високої культури у підтриманні статусу вищих верств населення не була такою значущою. До того ж, серед американської еліти багато бізнесменів, фахівців із високою технічною освітою, від котрих ніхто не очікує близького знайомства з продуктами високої культури, для розуміння яких потрібні спеціальні зусилля і витрати часу. Дослідники підкреслюють, що в якості високої культури частіше функціонує так звана середня (*middlebrow*) культура, певні елементи якої здатні набути вищого статусу завдяки зусиллям «культурних посередників», вплив яких медіатизований (наприклад, передача «Книжковий клуб Опри Вінфрі» на телебаченні) [*Friedland, 2007: 35; Johnston, 2007*].

Так, одна зі спроб на основі даних маркетингового опитування населення США реконструювати логіку «Відмінностей» Бурдьє і на основі аналізу відповідностей картографувати соціальний простір, показує, за твердженнями дослідників, що лівий верхній квадрант, де зосереджуються індивіди з вищим рівнем культурного капіталу (порівняно із правим квадрантом), не так виразно насичений маркерами високої культури (як у випадку Франції 1960-х). Правий верхній квадрант, де зосереджуються багаті професіонали з технічною освітою, є більш ізоморфним тій картині, яку отримав свого часу Бурдьє. Американські дослідники (як і британські) підкреслюють впливовість недооцінюваних Бурдьє чинників статі та віку, які явно структурують поле культурного споживання [*Friedland, 2007: 47*].

Інший проект вивчення динаміки музичних преференцій американського населення 1982–2002 років дозволив

авторам висунути тезу про гетерологію (а не гомологію, в сенсі Бурдьє) щодо еквівалентності соціальної структури й культурного споживання [Garcia-Alvarez, 2007]. Цією тезою, треба думати, науковці хотіли підкреслити неоднозначність трактування всеїдності й необхідність чітко розрізняти два виміри: діапазон смаків і рівень смаку (висока/низька культура). Внаслідок аналізу змін взірця всеїдності у часі та когортних зсувів вирішено чотири моделі: 1) всеїдні інтелектуали (висока культура, широкий діапазон смаків); 2) ексклюзивні інтелектуали/сноби (висока культура, вузький діапазон); 3) всеїдні з нижчим рівнем освіти (низька культура, широкий діапазон); 4) низькоосвічені пасивні (низька культура, вузький діапазон) [Garcia-Alvarez, 2007: 437]. Підкреслюється, що у випадку першої групи структурні обмеження практично не спостерігаються, тоді як інші три моделі структуровані за такими вимірами, як належність до вікової когорти, соціальний клас, гендер, расова належність. Уточнюється теза щодо вищої представленості жінок серед всеїдних: серед вищих соціальних страт немає в середньому відмінностей між чоловіками і жінками, тоді як в непривілейованих класах спостерігаються гендерні відмінності у взірцях культурного споживання; отже, наголошують дослідники, треба враховувати складніші взаємозв'язки між соціальним класом і гендером. В цілому, як і у попередніх розвідках, акцентується необхідність побудови багатовимірних конфігурацій культурної й соціальної стратифікації.

ДИСОНАНС І КОНСОНАНС КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: ВЕРСІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Плюральність габітусу і множинний індивід

Основна відмінність доробку французької соціології щодо постбурдьєзіанських досліджень практик культурного споживання – наявність поряд з емпіричними, ще й теоретичних напрацювань. У зв'язку з цим згадують

ім'я Бернара Лаіра, професора соціології в Ecole Normale Supérieure Lettres (Ліон), директора дослідницької групи з проблем соціалізації Національного центру наукових досліджень (CNRS). Він є автором кількох монографій, зокрема «Плюральна людина», не так давно виданої англійською [Lahire, 1998; Lahire, 2011], «Соціологічна праця П'єра Бурдьє» [Lahire, 1999], «Культура індивідів: Культурний дисонанс і персональна відмінність» [Lahire, 2004]. Лаір є вдумливим критиком і симпатиком Бурдьє; у діалогічному режимі із працями Бурдьє він намагається виявити певні прогалини у концептуальних побудовах і привести їх у відповідність із сучасними науковими досягненнями і зміненими соціальними реаліями. Одне із вразливих місць, на його думку, – концепт уніфікованого, ригідного, трансферабельного габітусу і диспозицій, які, своєю чергою, продукують гомогенні практики, в тому числі і в полі культури. Таке бачення створює дещо карикатурний, надмірно детермінований соціально образ актора, що має діяти одноманітно в різних соціальних контекстах, а також ускладнює пояснення творчої, інновативної діяльності, змін габітусу.

Недостатня увага соціологів до понять «габітус» і «диспозиція». Лаір підкреслює, що теорія П.Бурдьє не передбачала емпіричного вивчення реалій набуття диспозицій габітусу. Ці поняття (ментальні структури, схеми, диспозиції, габітус, інкорпорація), широко вживані дослідниками, часто слугують лише маркерами належності їх до певного кола теорій. Ніхто навіть не ставить питання, *яка* саме диспозиція чи система диспозицій і *як* саме генерує практику. Вже навіть використання в одніні таких понять, як «генеративна формула», «генеративний принцип», показує, що про рефлексію складності цих понять не йдеться [Lahire, 2003: 331]. До речі, деякі автори вважають, що поняття «габітус» є «чорною скринькою», і йому не має бути місця в межах наукової і пояснювальної соціології (Р.Будон, Дж.Александрер).

Лаір наголошує, що поняття «диспозиція» автором завжди використовувалося нерелекційно: так, коли

Бурдье пише у «Відмінностях», що відвідування концерту або гра на музичному інструменті – практики, які дуже сильно класифікують, і пов'язує це з рідкісністю обставин набуття відповідних диспозицій, насправді можна дізнатися лише про рідкісність практик як їхню характеристику, але нічого – про диспозиції, які «кореспондують» з цими практиками. У випадку тверджень Бурдье, що літературні твори Маларме і Золя несуть на собі печатку «соціально конституюваних диспозицій його автора», ми знову-таки не дізнаємося, що саме треба розуміти під диспозиціями, якими способами треба їх реконструювати соціологічно. [Lahire, 2003: 333]. Немає жодного прикладу соціального конструювання, інкорпорації, інтерналізації або трансмісії цих диспозицій; немає індикаторів, які показали би спосіб їх реконструювання чи їх активації, використання у відповідному полі практики тощо. Вони просто виводяться із соціальних практик, пов'язаних із харчуванням, спортом, культурним споживанням, – тих, що, за статистикою, найчастіше спостерігаються у респондентів. Працю про М.Гайдегера можна вважати єдиним кейс-стаді [Бурдье, 2003]. Проте цей аналіз розчаровує Лаїра, бо погано реконструює умови та шляхи формування філософського габітусу Гайдегера. Отже, робить висновки Лаїр, є два шляхи: соціологія може обійтися без цих понять («диспозиція», «схема», «габітус») і будувати пояснювальні моделі без їх використання; інший – перевірка соціологічними способами цих риторичних понять для того, щоб вони набули дійсно наукового статусу. Треба відійти від ритуальних закликів враховувати вплив інкорпорованого минулого на дії та поточні взаємодії; треба вивчати, як саме це минуле стає соціально конституюваним і як воно актуалізується в різних ситуаціях [Lahire, 2003: 335].

Детальний аналіз процесу соціалізації. Отже, Лаїр пропонує розробляти і вдосконалювати теорію соціалізації, що дало би змогу зрозуміти процес інтерналізації соціального досвіду і його результат – систему диспози-

цій. На його думку, важливо ставити такі питання: як саме диспозиції/схеми конструюються; чи дійсно вони слабшають і зникають без актуалізації; чи можна їх нейтралізувати через контрсоціалізацію; яким чином відбувається інтерналізація множинних диспозицій, які не утворюють когерентну систему? [Lahire, 2003: 335]. За Лаіром, необхідно більш чітко розрізняти *диспозиції дії* і *диспозиції віри (переконання)*. У процесі соціалізації індивіди засвоюють безліч переконань, тобто норм, взірців, цінностей, які підтримуються різними соціальними інститутами. Набуті звички діяти не треба ототожнювати із засвоєними переконаннями: відомо, що люди можуть говорити одне, а робити – інше. У разі збігу диспозицій до дії і диспозицій-переконань не було б таких соціальних феноменів, як ілюзії, розчарування, почуття провини («нечиста совість»), які продукуються в *заторах* між переконаннями і диспозиціями до дії або між переконаннями і реальними можливостями дій [Lahire, 2003: 337].

Власне, на думку дослідника, є різні чинники, які формують ці розбіжності. Передусім, соціальні – значна частина людей не в змозі діяти так, як приписують інтерналізовані цінності й норми – не мають матеріальних, освітніх ресурсів, щоб досягати успіху, робити кар'єру, купувати модні товари, бути стильними тощо. Інший чинник – відсутність диспозиційних ресурсів, тобто неформованість диспозиції діяти таким чином, щоб реалізувати диспозиції-переконання. Приклад: ідеал стрункої і спортивної фігури, яку часто бажають мати індивіди, і відсутність рутинних звичок діяти в цьому напрямі (щоденна гімнастика, дієтичне харчування тощо). Також диспозиції-переконання можуть зоставатися нереалізованими, тому що не відбулася «зустріч» їх із тим полем і тими позиціями, де вони могли б бути релевантні [Lahire, 2003: 338].

Інше розрізнення, яке пропонує Лаір, між «диспозицією» і «потягом/прагненням» (*appetency*). Так, фраза

«Це сильніше за мене» характеризує диспозицію як схильність, але вона може набувати різних індивідуальних форм: форму пристрасті (диспозиція + сильний потяг), простої рутини (диспозиція + відсутність прагнень, байдужість), шкідливої звички (диспозиція + несхвалення, опозиція до неї). Мабуть, люди не завжди «люблять те, що необхідно» (Бурдье) – в його концепції, вказує, Лаір, диспозиції завжди сильні (а не слабкі або помірно сильні); в ній немає місця тому, що люди можуть дистанціюватися від них. Відносна сила чи слабкість диспозицій можуть залежати від частоти, з якою вони актуалізуються. Відсутність умов їх запитуваності або наявність обмежень актуалізації можуть послаблювати диспозиції. Навіть міцно засвоївши певну кількість культурних, інтелектуальних і т.ін. звичок, індивіди можуть не відчувати жодної необхідності активізувати їх, за винятком, можливо, рутини, автоматизму або зобов'язання («я це роблю, але під тиском»), діючи без пристрасті або задоволення [Lahire, 2003: 340].

Таким чином, Лаір робить важливий акцент: *модальність* звичок може бути різною: тиск, зобов'язання, пристрасть, дистанціювання, рутина, автоматизм тощо. Ця модальність залежить від способу набуття конкретних диспозицій; часу, коли і в який період це відбувалося, специфічного «контексту», що створює можливість їх актуалізації. Отже, не можна ігнорувати деталізацію умов набуття і задіявання звичок, їхніх модальностей і ефектів соціалізації, лише констатуючи факт, що поведінка людей є екстерналізацією результатів інтерналізації соціальних обмежень. Його акцент на модальності практик відповідає актуальним пошукам в культуральній соціології (див.: [Hennion, 2007; Benzecry, 2009]).

Проблема трансферу диспозицій. Бурдье вважав, що має місце трансфер диспозицій: набуті в певній сфері життєвого досвіду (наприклад, сімейній), вони можуть впливати на інші сфери досвіду (наприклад, професійного, дозвіллевого), сприяючи таким чином єдності,

«гомогенності» особистості. Лаір вказує, що аби встановити, чи мало місце передавання диспозиції, точної оцінки впливу цього трансферу, треба ретельно вивчати конкретний режим соціалізації. Поняття диспозиції передбачає аналіз оцінки узгодженості різних видів поведінки, думок, практик тощо, які в реальності часто є варіативними і дифузними. Оцінка когерентності диспозицій має здійснюватися разом з аналізом розмежування типів контекстів, доменів релевантності й актуалізації певної диспозиції, що реконструюється. Лаір вважає, що трансфер схеми/диспозиції є релятивним за своєю природою, і він тим успішніший, чим більше контекст його здійснення є аналогічним за змістом чи структурою контексту, в якому було набуто дану схему/ диспозицію. Диспозиції стають активними тільки за певних умов, отже, головна проблема, яку створює це поняття, – помилкові або передчасні генералізації.

Множинний індивід. Перехід на рівень індивіда й оцінка його як складного продукту різнонаправлених процесів соціалізації, змушує визнавати внутрішню плюральність індивідів як сингулярностей. Для соціальних наук – соціології, історіографії, антропології – звичним є погляд на індивіда як носія узгоджених, гомогенних диспозицій, як суб'єкта, котрий має свій стиль, почерк, що відчувається у різних сферах його буття. Зрозуміло, вказує Лаір, що погляди на індивідів як ізольованих і сингулярних істот, які є внутрішньо автономними й мають автентичну самість, є соціокультурним конструктом [Lahire, 2003: 341]. Культура західноєвропейських суспільств постійно акцентує унікальність і єдність особистості, зокрема через такі форми як «власне ім'я», рукописний підпис, презентації життя – у жанрах автобіографій, CV, похоронних промов, некрологів, історій життя тощо. Ідея «унітарного *ego*» має сильне значення в християнському суспільстві ще й тому, що вона пов'язана з ідеєю «індивідуальної відповідальності» – відповідальності перед Богом (верховний суддя) або людством (суд

справедливості). Формування людини як сингулярного і автономного індивіда часто є метою ідеологічних і філософських дискурсів. Важко уявити, що залишилося б від індивідуальної відповідальності людини, якби в соціумі превалювала ідея плюральності «ego».

Іншу крайність демонструють постмодерністські соціологи, доводячи, що соціальний агент нескінченно різний, фрагментований, дисперсний. Важко чекати, що можна раз і назавжди встановити ступінь, в якому індивіди проявляють узгодженість або множинність. Відповідь Лаїра: (відносна) узгодженість звичок, схем, диспозицій, які люди можуть засвоїти, залежить від узгодженості принципів соціалізації, якої вони зазнали. Чим частіше люди опиняються в різнорідних, суперечливих ситуаціях у своєму житті, і чим більше таких ситуацій на ранніх етапах, тим частіше можна очікувати на прояви гетерогенних, неуніфікованих диспозицій, які варіюють у різних соціальних контекстах [Lahire, 2003: 342]. Також він вважає, що ступінь єдності/плюральності є історичною змінною, отже поняття габітусу, в сенсі Бурдьє, є більш застосовним у слабко диференційованих суспільствах [Lahire, 2004].

Культурні дисонанси практик

Звісно, що сприйняття габітусу як сукупності множинних диспозицій, на відміну від трактування його як узгодженого, передбачає його здатність продукувати гетерогенні, а не лише гомогенні практики з огляду на культурну легітимність і відповідність соціальному класу. Лаїр доводить цю думку у праці «Культура індивіда» на емпіричному матеріалі повторного аналізу кількісного опитування «Культурні практики населення Франції—1997» і матеріалів більше як 100 глибинних інтерв'ю [Lahire, 2004]. Своє завдання він вбачав в доведенні факту, що індивідуальні варіації в поведінці та установках мають соціальну зумовленість, а також у перевірці тези трансферу диспозицій з одного домену/субдомену культури-

ри до іншого. Він наголошує, що «*плюральність диспозицій і компетенцій* (за умови плюральності соціалізаційного досвіду в питаннях культури), з одного боку, і *варіативність контекстів, в яких вони задіяні в гру* – з іншого, є, з соціологічної точки зору, елементами, які утворюють варіації в поведінці однієї й тієї самої людини або певної групи осіб – залежно від доменів практики, властивостей контексту дії або особливих обставин практики» [Lahire, 2015: 109].

Його міні кейс-стаді – це історія пана В., який будучи філософом, любляв читати не лише наукові трактати, а й вестерни, детективи, поліцейські історії – жанри «несмаку» для інтелігенції того часу (мається на увазі Л.Вітгенштайн). Навіть повсякденні спостереження доводять, що індивіди часто включені в різноманітні культурні практики, а не лише ті, які приписані їм за статусом, – відповідно до теорії культурної легітимації; що їм властиві амбівалентності, почергове звернення до тих чи інших продуктів культури, різних за складністю, серйозністю, формою тощо. Не можна сказати, що Лаір відмовляється від існування поділів на кшталт «мистецтво/ розваги», «складне/просте», «витончене/вульгарне», «серйозне/легковажне», «глибоке/поверхневе», «священне/профанне» тощо. Але він говорить, що не можна не помічати реалій розмивання цих поділів, їх часткового симбіозу, а отже, і тиску до посилення різнорідності *індивідуальних виборів* у полі культури. Причин цього декілька: поширення пропозиції культурних продуктів, особливо завдяки новим технологіям; значна диференціація тих соціальних, професійних контекстів, в яких задіяні соціальні актори; інституціональні впливи, особливості культурної політики. Лаір вирізняє дві форми культурної домінації: кількісна домінація популярних форм і жанрів (кіно, телебачення, розважальна музика); домінація через ознаки рідкості та престижу (твори, поширювані і пропаговані інститутами, які перебувають під опікою держави – музеї, бібліотеки, виставкові й концертні зали, театри [Moreau, 2006]).

Він зупиняється на критиці теорії культурної легітимації, показуючи, що не можна зводити все багатство виборів у полі культури лише до соціальних детермінант, соціальної репродукції нерівності через сімейне виховання і систему освіти. Споживання культури під час відпочинку, для релаксації, яке не потребує пристрасності, ангажованості, інтелектуальних чи фізичних зусиль, практикується серед різних верств населення і не залежить від класового габітусу. Відіграє свою роль контекст – споживання культури у домашньому просторі, на безплатних засадах – телепередачі, радіо, які часто стають фоном для інших занять, «заглядування» час від часу у соціальні мережі, ігри з дітьми, зустрічі з приятелями – всі ці заняття є «звичайним дозвіллям» (Р.Стебінс) і майже не диференціюють населення. Ці спостереження підтверджуються й даними аналізу культурних практик в українському суспільстві, частина з яких представлені однаковою мірою (за інтенсивністю та обсягом). Зокрема, високостатусні і середньостатусні угруповання мають 60% статистично недиференційованих культурних практик [Ручка, 2009].

Проте ефекти легітимації мають свій вплив, як і нормативні переконання у важливості, значущості «високої культури», сліди яких відшукуються у стратегіях пояснення, виправдання своїх культурних практик респондентами. Лаір показує, що соціокультурний конструкт «високої культури» може втрачати своє значення і сенс, коли переконання про важливість цього явища відмирає. Це характерно, наприклад, для спільнот фанів або молодіжної культури в широкому сенсі, де мають владу інші чинники та механізми (думка ровесників, медіа-просування різноманітних комерційних продуктів, поява нових гаджетів). Своєрідним виправданням при використанні пропозицій популярної культури стає поділ на споживання, орієнтоване на задоволення цікавості, і споживання з перспективи культурного стилю і смаку або т. зв. споживання другого ступеню, яке означає іронічне ставлення до продуктів популярної культури [Breczko, 2006].

Лаір на основі даних опитування та глибинних інтерв'ю вирізняє декілька культурних профілей. Один із них – *узгоджений (consonantes)*, характерний для вищих і нижчих верств населення. Гомогенні вибори найбільш легітимних культурних практик потребують високого рівня культурного капіталу, набутого в колі родини, в процесі здобуття вищої освіти. Ці узгоджені практики поширені серед представників повоєнного покоління, практично не залучених у нові медіа та форми розважальної культури. Відсутність ресурсів і компетенцій внизу соціальної драбини теж призводить до вибору уніфікованих взірців споживання культури в її слаболегітимному варіанті. Отже, гомогенізація може бути продуктом культурної та матеріальної депривації; на іншому полюсі вона може бути результатом давнього і «натуралізованого» включення в найбільш легітимні культурні рамки. *Профіль неузгоджених (dissonantes)* культурних практик має місце на всіх рівнях соціальної структури. Лаір зводить гетерогенність виборів до кількох ключових факторів, зумовлених насамперед плюралізацією і конкуренцією між різними культурними впливами (сім'ї, школи, ровесників, а також медіа та інститутів культури) у високодиференційованому суспільстві. Він намагається показати відмінності, які пролягають радше не між соціальними групами, а в самих індивідуальних виборах.

Конструюючи ключові соціальні *детермінанти неузгодженостей* сучасних культурних практик, Лаір виділяє основні чинники [Breczko, 2006: 326]. Перший – це культурна соціалізація в сім'ї, залежна від загального обсягу економічного і культурного капіталу, яким володіє сім'я, структур його розподілу, а також характеру освіти батьків (гуманітарна, технічна). Другим фактором є повторна культурна соціалізація, в якій відображаються ґендерні соціальні норми стосовно культурних практик, приписуваних як належні. Основну роль тут відіграє школа, яка репродукує стилі і манери, різні для жінок і чоловіків (танці та спортивні видовища, мелодрами та бойовики). Третій чинник – культурна соціалізація, здій-

снювана за допомоги різних освітніх, політичних, релігійних, соціальних інститутів – її результатом є або консервативний, або ліберальний світогляд, який виробляє різне ставлення до мистецтва. Четвертим фактором є освітня траєкторія, яку Лаір пов'язує з типом освіти (гуманітарна/технічна). П'ятим фактором є кількість років навчання, і в результаті вибір професії. У цьому випадку враховується місце роботи, соціальний статус, пов'язаний із професією, а також характер виконуваних професійних занять. Шостий і сьомий фактори пов'язані із приватною сферою – манерами (смаками) партнера/партнерки, а також середовищем друзів і колег. І нарешті, восьмим фактором є вік і контекст індивідуальної біографії респондента.

Всі ці чинники впливають на формування сучасних гетерогенних культурних практик, які треба сприймати у зв'язку із ширшими соціальними тенденціями. До основних належить підвищена соціальна мобільність, не тільки міжпоколінна і внутрішньопоколінна, а й також географічна і міжкультурна. Її наслідком часто є суперечності між культурою, набутою вдома, і надбаною у процесі освіти, професійної кар'єри, переміщення в інші соціальні кола. На дисонанси культурних практик може мати вплив й нисхідна соціальна мобільність, хоча набуті раніше культурні преференції та смаки можуть стати засобом хоча б символічного утримання колишнього статусу. Іншим чинником, що формує культурні смаки, – є референтні групи – ровесники, колеги, а також сімейна ситуація (преференції партнерів, факт наявності або відсутності дітей). Це власне той контекст віднесення, який створює іншу матрицю можливих виборів – культурні практики, спрямовані більше на «підтримку компанії» або «отримання задоволення», переважно розваги з дітьми [Breczko, 2006: 330]. Цей момент виразно суперечить усталеним у соціології культури підходам, що розглядають культурне споживання крізь призму лише індивідуальних смаків. Отже, емпіричні результати досліджень французького суспільства показують значну частку ди-

фузних і гетерогенних культурних практик, їх залежність від різноманітних факторів і контекстів, гібридність і неузгодженість культурних смаків. Ці дослідження своєрідно доповнює активне розроблення проблематики *omnivorousness*, започаткованої Р.Петерсоном. Щоправда, від концепції останнього Лаір відмежовується, наголошуючи, що в основі його пояснень лежить *диспозиційна і контекстуальна* теорія дії, яка є явно мультидетерміністською і складнішою, вказуючи на мережу інкорпорованих і об'єктивних соціальних детермінацій, які зумовлюють індивідуальні практики [Lahire, 2015: 109].

Б.Лаіра, як і Ф.Коркюфа, який теж працює в цьому напрямі і розвиває поняття плюрального актора, вважають науковцями, котрі зробили істотний внесок у плідний розвиток бурдєз'янської парадигми. Проте сказати, що вони розв'язали проблему інерції габітусу, не можна, на що вказують також інші дослідники [Frere, 2011: 251]. Проблематизації та пошуки в цьому напрямі є важливими, бо саме концепт габітусу покликаний пояснити інтерналізацію та інкорпорацію соціальних норм і правил та конвертацію їх в індивідуальні диспозиції діяти певним чином, схилитися до вибору тих чи інших практик, в тому числі в доменах медіа, мистецтва, дозвілля. Чітка відповідність ієрархій соціальних і культурних нерівностей, зафіксована Бурдє, зокрема, через опис трансфербельних диспозицій/смаків і гомогенних практик культурного споживання, не завжди відповідає реаліям сучасних високодиференційованих суспільств і потребує подальших пошуків і експлікацій.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДИНАМІКИ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: КІЛЬКІСНЕ І ЯКІСНЕ

Дискусії у полі репрезентативних опитувань

Дослідження структури і динаміки культурних практик, як вказувалося, проводять головню на основі аналізу даних репрезентативних опитувань із застосуванням

різних форм аналізу: кластерного, регресійного, аналізу відповідностей тощо. Це дає змогу будувати типології культурного споживання, картографувати соціокультурний простір. Власне, відпрацювання кількісних методик аналізу з утриманням у фокусі проблеми стратифікації соціального і культурного простору і взірців мобільності в ньому, що дає можливість порівнювати висновки, отримані на матеріалі різних країн, можна вважати одним із важливих результатів цього напрямку емпіричних досліджень. Це позначається і на певного рівня інституціоналізації: відбулося оформлення Мережі досліджень культурних відмінностей і соціальної диференціації (Network for the Studies of Cultural Distinctions and Social Differentiation – SCUD), яка складається із дослідників з різних країн Європи. Науковців цікавлять теми культурної легітимності та класової домінації, вимірів культурного капіталу, стилів життя і культурного споживання (в сенсі Бурдье), а також порівняльні й методологічні питання з особливою увагою до застосування багатовимірного аналізу відповідностей (multiple correspondence analysis), фахівці з якого входять до складу цієї мережі. Власне, мережа об'єднує дослідників, які намагаються перевіряти концепцію Бурдье шляхом систематичного зіставлення з іншими соціологічними теоріями (наприклад, концептом індивідуалізації – Д.Бел, З.Бауман), а також через проведення крос-культурних досліджень і докладного вивчення кількісних і якісних методів, що застосовуються в рамках соціології культурного споживання. Мережа утворилася шляхом злиття двох спільнот дослідників: франко-норвезької, яка почала формуватися з 1998 року з робочих груп на конференції «Дослідження соціального простору» в Кельні та іншої, утворення якої розпочалося на зустрічі в Університеті Упсала 2004 року, куди за запрошенням професора Ю.Гроноу приїхали 16 дослідників із Швеції, Фінляндії, Норвегії, Данії та Великої Британії, об'єднані спільним інтересом до вивчення культурного споживання і соціаль-

них відмінностей. Обидві мережі почали співпрацювати, що привело до подальших публікацій і підготовки порівняльної європейської антології про культурні відмінності.

Інший цікавий аспект технології й концептуалізації специфіки культурного споживання – вибір індикаторів. Бурдє, як відомо, вважав, що інтерналізація, інкорпорація культурного капіталу дістає свій вияв у габітусі як системі диспозицій/смаків, а також в культурних практиках. У «Відмінностях» він використовує ті й інші показники, вимірюючи як настанови, так і поведінку (хоча перших значно більше – див.: [Bourdieu, 2005: 632–638]). Дослідження 1980–1990-х років часто використовували наявні результати опитувань, не завжди розрізняючи специфіку культурних преференцій і практик. Вирізняють у цьому зв'язку три основні напрями способів дослідження культурного споживання (див.: [Yaish, 2012: 170]): по-перше, дослідження, які використовують або культурні смаки, або культурну участь як взаємозамінні показники інкорпорованого культурного капіталу (напр.: [Peterson, 2005; Sullivan, 2007]), по-друге, дослідження, які використовували і смаки, і участь як індикатори інкорпорованого культурного капіталу, не враховуючи, що вони діють по-різному (напр.: [DiMaggio, 1982; Erickson, 1996; Kraaykamp, 2002]), по-третє, дискусії щодо важливості дослідження смаку та участі які двох різних вимірів культурного капіталу [Lahire, 2004; Silva, 2006].

Дискусії виявили дві основні перспективи [Yaish, 2012: 170]: прихильники першої наголошують пріоритетність вивчення смаків, преференцій як форм символічного знання, вимірів потенціалу, який, на відміну від практик, не залежить від об'єктивних бар'єрів (віку, типу поселення, фінансових перешкод тощо), схильності до показного споживання, тиску зобов'язань з боку інституцій тощо (про що детально пише Лаір, див. вище). Друга перспектива виправдовує звернення саме до практик на підставі двох причин. По-перше, саме участь у культур-

ному житті виявляє соціальні дистанції й формує кордони, сприяє усталеності й видимості культури (Веблен, Зимель), підтримує класову, групову солідарність, ексклюзивні форми культури. Це особливо важливо в нинішні часи з розмиванням ієрархій і гібридизацією жанрів. По-друге, вербалізація смаків і преференцій є лише деклараціями, тоді як дані про участь в культурі можна вважати більш надійними. До того ж, саме практики як конкретні культурні вибори утворюють певні стилі життя.

Пошуки у руслі якісної перспективи

Неоднозначність, а часто й суперечливість отримуваних моделей культурної й соціальної стратифікації та взірців культурного споживання підштовхує дослідників звертатися до використання якісних підходів, комбінованого аналізу [*Якісні дослідження*, 2009]. Власне, сам Бурдьє у «Відмінностях» дав приклад використання комбінованої стратегії, використовуючи методи багатовимірного аналізу кількісних даних, а також вільні інтерв'ю, проєктивні методики. Дизайн емпіричного проєкту дослідження «Культура, клас, відмінності», про який ішлося вище, передбачав комбінування методів: проведення опитування, репрезентативного для населення Великої Британії (з урахуванням етнічних спільнот) і проведення серій фокус-груп та глибинних інтерв'ю з тими респондентами, які за даними репрезентативного опитування були визначені як «всеїдні» [Bennett, 2009: 261].

Як зазначалося, французький науковець Бернар Лаір [Lahire, 2004] на основі даних глибинних інтерв'ю демонструє гетерономність культурних смаків і практик серед різних груп населення, підкреслюючи такі чинники, як особливості культурної соціалізації, контекстуальність розгортання культурних практик, наявність у родині дітей, вплив смаків партнера тощо. На думку Лаіра, соціальне потрібно вивчати в його індивідуалізованій формі, досліджувати, яким чином індивід стикається з

різними соціальними інститутами, групами, полями влади, інкорпорує та інтерналізує соціальну реальність. Як відбувається процес соціалізації з огляду на гетерогенну природу соціальної реальності? Як співіснують в одному тілі різноманітні досвіди процесу соціалізації? Як ці різноманітні переживання зостаються в одному тілі і як вони впливають в різні часи соціального/індивідуального життя? Ці питання недоречні, коли соціологи вивчають практики *груп індивідів* – читачів, відвідувачів закладу культури, виборців тощо. Інтерес до індивідуальної соціальної логіки з'являється тоді, коли ми розглядаємо *індивідів як складні продукти множинних процесів соціалізації*, а не просто основні елементи соціологічного аналізу [Lahire, 2003: 332].

Прояснити особливості природи й організації набору диспозицій та практик, які вони генерують, можливо тільки шляхом емпіричних досліджень. Вивчення індивідів на рівні практик групи, до того ж в рамках різних субдисциплін, таких як соціологія сім'ї, освіти, релігії, культури, мистецтва, молоді, релігії, політики, права тощо, призводить до екстраполяції результатів спостережень у рамках цих полей на більш загальний рівень – стилю поведінки, габітусу, світогляду. Той підхід, який пропонує Лаір, – вивчення внутрішньої плюральності індивідів, контекстуальних варіацій їхньої поведінки, «увімкнення» чи «згасання» диспозицій, оцінки гомогенності/гетерогенності звичок, засвоених у минулому, – потребує застосування інших методів. Ефективним могло б бути спостереження, але «слідування» за індивідом через різні етапи його життя вимагає багато зусиль, які часто виходять за рамки традиційного соціологічного дослідження. Звісно, треба використовувати інтерв'ю та архівні документи, які можуть проявити, що є константою, а що – мінливим; виявляти тонкі суперечності, гетерогенні моделі поведінки [Lahire, 2003: 345-346]. Ці моменти залишаються поза досяжністю опитувань, які продукують дані, що допомагають підтримувати ілюзію щодо узгодженості й

уніфікованості поведінки. Таким чином, Лаір пропонує ширше використовувати якісні техніки отримання та аналізу даних. Разом із тим він наголошує, що соціологічний аналіз на рівні особистості не передбачає негачію даних кількісних, статистичних досліджень, навпаки, ці дані дають уявлення про різноманіття індивідуальних диспозицій. Мова не йде про увагу суто до унікальних випадків, які є статистично нетиповими, хоча такі випадки іноді бувають корисні, щоб отримати чітке уявлення про конкретні проблеми. Прикладом є відоме дослідження атипового кейсу мельника Мелуччіо [Гинзбург, 2000], яке показує, що саме ідентифікація особливого/сингулярного обов'язково веде до розуміння того, що є загальним. Можна навіть сказати, що немає нічого більш загального, ніж сингулярне. Аналізуючи сингулярну природу конкретного випадку, треба намагатися зрозуміти загальні процеси, які цей випадок зробили складним продуктом. Зіставляючи сингулярне із загальним, ми повертаємося до старих опозицій – номотетичні/ідіографічні підходи, генералізувальні/індивідуалізувальні методи [Lahire, 2003: 349]. Лаір підмічає проблему уніфікації соціологами складного світу соціальних феноменів, коли ми вирізняємо серед даних чіткі узгоджені типи, які явно демонструють ту чи іншу форму преференцій, настанов, поведінки тощо (наприклад, гедонізм, індивідуалізм, патерналізм і т.ін.). Такого плану аналіз можна використовувати як ілюстрації інституту, епохи, класу, групи або типу особистості. Але ці моделі вводять в оману, коли приймаються для витлумачення конкретних випадків реальності, тобто складних і специфічних результатів плюрального досвіду. Змішані, неоднозначні ситуації, коли індивід може в певному контексті проявляти одні характеристики, в іншому – інші, застаються поза увагою і не охоплюються інтерпретативними моделями. Соціологія на рівні особистості ставить за мету дослідження сингулярних комбінацій загальних характеристик.

Проблему пошуків можливостей вивчення різних модальностей практик, смакових режимів, яку ставить Лаір, розвивають інші дослідники. Так, обмеження кількісного підходу до вивчення музичних смаків демонструє Марк Ример [Rimmer, 2012], який показує, по-перше, що в сучасному полі музики весь час відбуваються зрушення, певні жанри стають популярнішими, інші – маргіналізуються, відбувається диверсифікація, вирізнення дедалі нових різновидів певних жанрів. По-друге, важливими є процеси дигіталізації музики, її доступності завдяки новим способам поширення/прослуховування. Завантаження музичних файлів з інтернету, купівля дисків через інтернет-магазини, як правило, супроводжується можливістю ознайомитися з рейтингами найпопулярніших музичних продуктів, побачити широкий діапазон пропозицій, отримати рекомендації. Новітні музичні пристрої дозволяють мати у своєму розпорядженні величезний обсяг музичних записів і прослуховувати їх у випадковому порядку (ця опція є вбудованою) чи створювати персоналізовані підбірки творів. Отже, сучасні часи змінюють самі культурні практики прослуховування музики і характер вибору записів, стимулюючи зміну *смакових режимів*. Справді в цьому контексті продовжувати говорити про усталені ієрархії жанрів лише на підставі кількісних опитувань і приписувати смисли певним практикам прослуховування, пов'язуючи їх з культурним капіталом і соціальними відмінностями музики, стає не так легко. Наприклад, якісні дослідження виявили, що декларації стосовно преференцій щодо класичної музики часто робили ті, хто розумів її як досить обмежений набір популяризованих творів класики, які часто можна почути на FM-радіо [Rimmer, 2012]. Звісно, необхідність розуміння того, яке значення слухачі надають своїм смакам і ролі музики у їхньому житті, яке місце належить музиці в контексті соціальної взаємодії та соціокультурної репродукції – все це потребує звернення до більш чутливих способів отримання інформації та її аналізу.

* * *

Культурна мобільність чи репродукція усталених взірців культурного споживання, гомологія чи гетерологія соціальної і культурної стратифікація, всеїдність чи однобічність участі в культурі – це ті питання, які проблематизують вивчення культурної динаміки сучасних суспільств (див. розділ 1.1). Концепт всеїдності став одним із ключових у вокабулярії сучасної соціології культури і культуральної соціології, тестування якого на матеріалах кількісних і якісних досліджень допомагає краще зрозуміти соціокультурні зрушення в полях культури й дозвілля. Для вітчизняної соціології культури, соціології культурного споживання досвід досліджень узгоджених і неузгоджених культурних преференцій і практик створює цікавий порівняльний контекст, який дає змогу краще зрозуміти динаміку участі в культурі та її зв'язок із системою соціальної стратифікації, тим паче, що аналітичні розвідки в цьому напрямку проводяться, зокрема на основі даних моніторингу Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство» та інших репрезентативних опитувань [*Соціокультурні ідентичності*, 2002; *Медіа. Демократія*, 2008; *Субкультурна варіативність*, 2010], із застосуванням методів багатовимірної статистики [*Костенко*, 2013; *Костенко*, 2014] і якісних підходів [*Смислова морфологія соціуму*, 2012]. Результати аналізу підтверджують, що розмивання культурних ієрархій, співіснування форм високої, легітимної культури і популярної, масової культури, поява нових, інноваційних культурних форм і режимів споживання утім не скасовує структурованості простору культури і продовжує надавати через культурні практики символічні засоби для конструювання нових соціальних порядків, важливе місце серед яких займають соціальний статус, вік, гендер, освіта, етнічна, мовна належність, професійна мобільність тощо.

1.4. СОЦІОКУЛЬТУРНІ КРИТЕРІЇ У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ

Проблема критеріїв у художній культурі специфічна та неоднозначна. Вона потребує, першою чергою, розуміння того, що меншою мірою зумовлена безпосередньо сферою мистецтва і більшою мірою залежить від чинників далеких від мистецтва — соціальних, економічних, розвитку технологій, етнокультурних та інших. Можна з упевненістю стверджувати, що при аналізі трансформацій, які відбуваються в усіх сферах функціонування мистецтва, спроба керуватися критеріями тільки естетичного, художнього порядку приводить до висновків, які у своєму крайньому прояві вбачають у мистецтві загрозу суспільству й особистості. Неконструктивність такого підходу стає дедалі очевиднішою. Нинішній стан розвитку суспільства, трансформаційні процеси у сфері культури актуалізують необхідність переосмислення змістовної природи критеріїв, які лежать в основі оцінок стану мистецтва і його впливу на життя суспільства. Процес такого переосмислення передбачає, зокрема, подолання цілої низки спрощених уявлень, відмову від застарілих стереотипів і схем.

Увагу зацентровано на суттєвому значенні позахудожніх факторів у формуванні критеріїв оцінки мистецтва тому, оскільки в цьому якраз і полягає суть проблемної ситуації. Ця ситуація створювалася зусиллями багатьох поколінь дослідників — все, що стосувалося мистецтва, різних рівнів його проявів, розглядалося в чітко окресленому колі художнього та естетичного. І в період становлення вітчизняної соціології культури та соціології мистецтва у 20-ті роки минулого сторіччя, і на новому етапі, що розпочався у 50-ті, вчені в пошуках теоретичних основ осмислення та оцінки процесів, що відбуваються в просторі побутування мистецтва, зверталися переважно до естетики, мистецтвознавства. Найнагальнішою пробле-

мою при цьому був пошук метатеорії, яка б дала евристичну енергію ефективності діяльності в обраному напрямку.

Про це пише у праці, присвяченій становленню та розвитку соціології культури, Л.Н.Маршак. Він зазначає, що у дослідженнях з естетики таких вчених, як М.Лівшиц, В.Фриче, В.Асмус та ін. «розглядалася загальна культурфiлософська концепція, яка мала послужити теоретичною основою для соціології культури і мистецтва» [Маршак, 2014: 127].

Подолання очевидностей

Серед таких очевидностей насамперед слід враховувати ту обставину, що, вдаючись до культури як до аргументу, доказу, ми насправді спираємося на теоретичний конструкт. Тобто йдеться про певну теоретичну рефлексію на явленість культури. Причому — лише на деяку її частину. (Добре відомо, що серед багатьох сотень визначень культури, поки немає здатного «схопити» все різноманіття та різнорівневність її проявів і, водночас прийнятого більшістю дослідників як вітчизняних, так і закордонних.) Однак, якщо онтологічні, сутнісні основи культури ще залишаються об'єктом для досліджень і наукових дискусій, то аксіологічні її аспекти особливих суперечок не викликають. Тому для вітчизняного духовного простору зміст конструкту, до якого звично вдаються при аналізі соціокультурних процесів, являє собою певний ціннісний пакет, який виступає як вищий суспільний орієнтир. Саме цей конструкт задає рівень належності культурним практикам. Художня практика повинна ці вимоги, по-перше, втілювати, художньо матеріалізувати, по-друге, подавати сконструйовану, по суті, схему як реальність, що вже відбулася. Таким чином, маємо усвідомлювати, що зміст настанов, які лежать в основі художніх критеріїв, визначаються уявленнями, які є похідними від теорії. Як відомо, належне і реальне співвідносяться

в кожному окремому випадку по-різному й ніколи не збігаються. Тому і відзначаються розбіжності між пропонуваними критеріями з боку теоретичної думки і реальною практикою мистецтва. Крім того, за умовчанням передбачається, що зміст критеріїв непорушний, незмінний, має позачасовий характер, а тому керуватися ними можна застосовно як до мистецтва минулих епох, так і до творів ХХ і нинішнього сторіччя. І треба відзначити, що уявлення про позачасовий характер змісту критеріїв є продовженням більш загальних уявлень про позачасовий характер самого мистецтва, що побутують у суспільній свідомості.

Фахівці вже піддавали сумніву цей постулат і розглядають мистецтво як явище історично мінливе, залежне від чинників, що визначають життя суспільства в цілому. Відповідно, соціокультурні зміни, які безпосередньо стосуються якісних характеристик створення і споживання мистецького продукту, також залежні від цих чинників. Але при цьому слід враховувати і ту обставину, що мистецтво у своєму історичному становленні на певному етапі, вибороло собі право бути визнаним автономною сферою людської діяльності. Тому при аналізі соціокультурних змін необхідно ці два рівні — включеність мистецтва в загальноісторичний процес, його залежність від руху цього процесу і автономність мистецтва як виду діяльності, специфіка і унікальність якої визначається художньою та естетичною складовими — враховувати і визнавати конкретну присутність обох рівнів.

Зміни, що відбулися і продовжують відбуватися в мистецькій сфері, причому зі стійкою тенденцією пришвидшуватися, примушують все-таки задатися питанням — які явища сьогодні називають мистецтвом. Все важче стає вибудовувати змістовний ряд практик, які з'явилися за останні роки і претендують на статус мистецтва. Несумірність наявних уявлень про мистецтво із продуктами, які нині пропонуються публіці, часто дезорієнтує глядача, читача, слухача, заважаючи увійти в процес їх

естетичного споглядання, художнього освоєння, заважають отримати задоволення від гри форм, несподіваного творчого рішення. А це також безпосередньо пов'язане з проблемою критеріїв у мистецтві, необхідністю їх перегляду.

Крім інших згадуваних тут позицій, що визначають смислове наповнення критеріїв, є ще один суттєвий момент, який, ймовірно, найбільш дієво впливає на змістовий бік, — це історично зумовлене розуміння місця мистецтва в суспільстві, його питома вага у виконанні соціально значущих завдань, чинна ієрархія значущих функцій. Можна з достатньою мірою умовності вирізнити дві моделі розуміння місця мистецтва в суспільстві. Перша модель була започаткована в Античній Греції й остаточно оформилася як уже суспільна доктрина в епоху Просвітництва. Вона подає мистецтво як засіб впливу на особистість шляхом формування в неї суспільно значущих рис.

Друга модель веде свій початок від Стародавнього Риму, де мистецтво поряд з іншими видовищами, такими як гладіаторські бої, змагання колісниць, циркові вистави, розглядалося як спосіб, як можливість організувати дозвілля багаточисельного населення Імперії. Можна вважати її першообразом масової культури. «Якщо у Греції видовища були однією з форм культових торжеств, формою шанування богів, свого роду містеріями, а, крім того, довго зберігали характер змагальний, агоністичний, то в Римі видовища розглядалися суто як масові розваги. В один і той же день влаштовували видовища різних видів, тож публіка мала свободу вибирати — що кому більше до смаку. Під час Мегалезійських ігор 165 до н.е., комедія Теренція «Свекруха» не мала успіху, тому що одночасно з нею в іншому місці виступали канатоходці і борці: глядачі не виявили інтересу до комедії, і виставу довелося перервати» [Покровский, 1985: 7].

Ще раз звернімо увагу на головну відмінність у функціонуванні цих двох моделей. У першій моделі мистецтво

розглядається як засіб — засіб впливу на людину, формування певних моделей поведінки, ціннісних орієнтацій. Змістові аспекти цього впливу можуть визначатися різними інститутами — владою, релігією, так само як і культурою, присутнім у суспільстві реформаторським дискурсом. У другій моделі мистецтво розглядається і використовується передусім як спосіб — спосіб організації дозвільної діяльності, виконання завдань емоційного насичення, психологічної розрядки, естетичної насолоди.

Домінування в суспільстві тієї чи іншої моделі функціонування мистецтва визначає уявлення про його роль і значення. Розуміння цього факту як історичної даності допомагає при розгляді конкретних соціокультурних ситуацій уникати неадекватних оцінних суджень у трактуванні проявів мистецтва на всіх етапах створення мистецького продукту, його поширення, особливостей споживання тощо.

Трохи історії

Для більшої наочності стосовно специфіки прояву названих моделей у духовному просторі постає необхідність детально розглянути, які чинники зумовлювали домінування кожної з них у більш-менш осяжному періоді за останні два століття в Європі та на вітчизняних теренах. Можна вважати, що в Європі аж до середини ХХ століття складалася ситуація, коли дві названі моделі мирно співіснували. Перша модель була запитувана з боку просвітників, для яких мистецтво являло собою можливість втілення своїх ідей і засобів рекрутування нових прихильників вдосконалення суспільства. Поза сумнівом, іманентною рисою цієї моделі є її соціальна спрямованість.

Друга модель знайшла благодатний ґрунт для свого розгортання в умовах становлення та швидкого розвитку капіталізму. Результатом цього розвитку, як відомо, стало руйнування традиційного суспільства, прискорення темпів урбанізації. Мистецтво стало запитуваним як можливість ефективно виконувати ті функції, які раніше

покладалися на народну культуру — як релаксаційний ресурс, як джерело для гри уяви, фантазії і, звичайно, як розвага. Мистецтво певною своєю частиною активно включилося в ринковий спосіб виробництва, коригуючи свої пропозиції на підставі попиту, не останньою чергою масового [Шульга, 2008].

Аж до другої половини XIX століття між цими моделями не було чіткого маркування. Певне уявлення про побутування цих моделей у суспільстві можна отримати, звернувшись до праці французької дослідниці Жюдит Ліон-Каен «Серйозне прочитання романічних вигадок» [Ліон-Каен, 2014]. Праця присвячена аналізу листів читачів, адресованих письменникам Оноре де Бальзаку і Ежену Сю. Якщо Бальзак для нашого читача міцно посів місце класика світової літератури, то Сю широкій публіці більш відомий завдяки кінематографу. Французька екранізація його роману «Паризькі таємниці» знайшла свого вдячного глядача в Радянському Союзі. Фільм режисера Андре Юнебеля з Жаном Маре в головній ролі займає 69 місце за відвідуваністю серед зарубіжних фільмів, які демонструвалися в СРСР [Позитив, s.a.].

Звичайно, в кіноверсії втілені лише окремі лінії розлогого роману Ежена Сю. Французькі читачі знайомилися з ним у повному обсязі, але по частинах, які регулярно публікувалися на сторінках газети. Цією обставиною визначається особливість цих листів. Їх писали після прочитання чергової глави, надрукованої в номері. Тому письменники, які зазвичай віддавали в друк щойно написану главу, мали можливість враховувати думки, коментарі читачів у процесі подальшої роботи над романом. Поряд з іншим така форма видання твору дає можливість говорити про зародження серіального принципу подання художнього матеріалу. І першою тут була література. Таким чином спочатку видавали романи Дюма, Бальзака та багатьох інших авторів. Ось відгуки на прочитані частини роману Ежена Сю «Паризькі таємниці», що їх аналізує Ліон-Каен.

Її увагу привертає насамперед наявність розбіжностей в оцінках між французькими критиками, які в 40-ві роки XIX століття вели активну антироманну кампанію, і рядовими читачами. Критики вважали, що романи, які оповідають про пороки суспільства, темні боки життя, розбещують аудиторію, підштовхують її до злочинів. Читачі ж у своїх листах письменникові демонструють протилежну точку зору. Вони побачили у висвітленні непривабливих реалій життя прагнення автора підкреслити значущість добродесних діянь, які допомагають читачеві «пройти кам'янистими стежками, не переймаючись численними перешкодами і не впавши у прірви, що всюди чатують на них» [Ліон-Каен, 2014].

Автори листів взагалі багато говорять про «моральні цілі» роману. При цьому Ліон-Каен зазначає, що читачі «висловлюють свої судження точно відповідно до програми, накресленої самим Сю: продемонструвати публіці вади суспільного устрою, звернути увагу «обранців фортуни на нещастя, про які вони навіть не підозрюють, і тим самим надихнути їх на благодійну діяльність» [Ліон-Каен, 2014].

Тобто і з боку читачів, і з боку творця роману вбачається чітка просвітницька настанова — бачити в літературі засіб якщо не викорінення вад суспільства, то хоча б зміни ставлення до них. Автор одного з листів, каменярь за професією, пише, що він вибирає ті твори для читання, які «сповнені справжньої філософії й надають велику послугу справі прогресу». «Багато читачів, — пише Ліон-Каен, — бачили і у Бальзаку, і в Ежені Сю авторів, які за допомоги романного вимислу порушують найгостріші питання про місце індивіда та сім'ї, релігії та власності, праці та злиднів у французькому післяреволюційному суспільстві» [Ліон-Каен, 2014].

Можна говорити про те, що звернення до літератури в пошуках відповідей на гострі соціальні питання, зумовлене тим, що в першій половині XIX століття тільки література, як найдоступніший в той час вид мистецтва,

завдяки книгодрукуванню, що швидко розвивалось, могла і піднімати такі запитання і пропонувати можливі на них відповіді. Однак наскільки література надалі визначала зміст соціально-пошукового дискурсу того ж французького суспільства і чи був із боку суспільства соціальний запит на неї як на засіб програмно впливати на умонастрої читачів? Інакше кажучи, чи потребувало суспільство такої літератури, яка мала статус духовного лідера або претендувала на нього, і чи претендували письменники на місце пастирів, вчителів суспільства? Чи, може, книжковий томик зайняв місце компаньйона, щоби приємно перебути час, і не більше?

Відповідь на це питання, безперечно, вимагає глибокого аналізу всіх складових не тільки художнього життя, а й широких зрізів соціальних, політичних, економічних та інших сфер суспільства. Звичайно, провести такий аналіз у даній розвідці, мабуть, не можливо, та й у рамках поставленого тут завдання — з'ясувати, на які моделі функціонування мистецтва існував соціальний запит в певний історичний період, — можна обмежитися розглядом одного з аспектів ситуації. Показовою тут є окреслена вище опозиція — брала на себе література в певний історичний час, в певній країні тягар відповідальності за долю суспільства й особистості чи обмежувалася роллю освіченого співрозмовника в години дозвілля. При цьому нагадаємо, що, за нашою гіпотезою, саме наявність тієї чи іншої моделі визначає зміст критеріїв в оцінці значущості творів мистецтва.

Прояснити ситуацію певною мірою допомагає відома праця П.Бурдьє «Поле літератури» [Бурдьє, s.a.]. Значимо важливу і співзвучну пафосу дослідження обставину, що присутня в цій праці. Автор, викладаючи свій метод аналізу творів культури, має намір, поряд з усім іншим, «здійснити радикальний переворот у звичному погляді інтелектуалів на інтелектуальні матерії». Все для того, щоб подолати загороджувальні редути інерції зачарованих служителів літературного культу.

Стверджуючи принципові засади свого дослідження, Бурдьє не бачить іншого виходу, окрім як вдатися до строго заборонених у «пристойному співтоваристві» слів: «попит і пропозиція, капітал, ринок, вигода, пост, кар'єра, прибуток». Навіщо? — Запитає автор і сам відповідає: «Щоб зрештою зробити очевидним той факт, що найбільш «чисті маніфестації — навіть найбільш критичних інтелектуалів — завжди чимось зобов'язані мотивами та причинами “нечистим” і, у всякому разі, часто прихованої від цих професіоналів ясності» [Бурдьє, s.a.].

Щоб наблизитися в нашому дослідженні до розуміння природи факторів, що визначають зміст критеріїв у визначенні цінності твору мистецтва, з усіх положень праці французького соціолога слід наголосити: Бурдьє пише про існування двох полюсів у літературному полі — субполя обмеженого (елітарного) виробництва (*sous-champ de production restreinte*), в якому виробники виробляють для інших виробників — своїх безпосередніх конкурентів, і субполя широкого (масового) виробництва (*sous-champ de grande production*), де символічне виключається і дискредитується.

Тут важливо зазначити, що підставою для виділення дослідником таких субполів, була реальність художнього життя Франції другої половини ХІХ століття. Соціолог докладно аналізує як ті відносини, що на той час склалися всередині літературного поля, так і відносини культурного виробництва та влади. «Хоч би якими вільними були культурні поля від зовнішніх обмежень і вимог, вони пронизані дією законів навколишнього поля: тобто прагненням до прибутків, економічних чи політичних» [Бурдьє, s.a.].

Якби Бурдьє вирішив застосувати свої принципи аналізу культурного виробництва до реалій російського художнього життя ХІХ століття, то він би побачив іншу розстановку диспозицій літературного поля та інші принципи ієрархізації як відносин усередині нього, так і відносин із зовнішнім соціальним простором. Причини

відмінностей тут очевидні — Російська імперія і на початку ХХ століття залишалася самодержавством, а у Франції вже наприкінці ХVІІІ століття відбулися глибокі соціальні зміни, стали формуватися демократичні інститути, які набули остаточного завершення до середини ХІХ століття. Франція остаточно утвердилася як республіка з буржуазною формою правління, в якій було проголошено верховенство права, досягли інституційного завершення і правового обґрунтування демократичної свободи.

Саме ці принципи і визначали існування і діяльність соціальних інститутів, задавали модуси культурному виробництву. Нові інститути головним чином були наділені достатніми правами, повноваженнями, можливостями для виконання задекларованих завдань забезпечення стабільної роботи ринкових механізмів, розвитку на їх основі економічних відносин тощо. В умовах конкурентної боротьби, що становить, як відомо, один із головних рушіїв капіталістичного способу виробництва, гасла Великої французької революції — свобода, рівність, братерство — сягнули своїх чітких меж. Людина отримувала стільки свобод і стільки рівності, скільки дозволяли їй закон і ринок. За цих умов створювалися нові форми, наповнювалася новими змістами духовна культура суспільства.

З цього приводу відомий російський соціолог Б.Дубін пише: «...Тільки буржуазне — якщо хочете, демократичне, якщо хочете, ринкове — суспільство придумало, було змушене ввести таку фікцію, як «всі», а вже через апеляцію до цієї фікції був створений цілий ряд культурних продуктів, інституцій, соціальних і культурних систем, які стали працювати в такому режимі — для всіх, для виробництва цінностей — для всіх (серед них література, преса, школа і багато іншого) [Дубин, 2007].

Відпала потреба розглядати мистецтво як засіб, що задає суспільству певні ідеологічні настанови, сприяє гармонізації відносин у різних сферах, між різними

суспільними групами. Влада отримала інші важелі регулювання відносин у соціумі — економічні та правові, головним чином. У цих умовах і була запитуваною повною мірою друга модель функціонування мистецтва.

У Росії, в якій за тих часів ще залишалися риси феодалізму і в якій тільки наприкінці XIX століття робилися перші кроки на шляху створення демократичних інститутів, складалися інші відносини всередині автономного поля мистецтва, і з соціальним простором, і, відповідно, із владою. У Російській імперії, де гасла свободи, рівності, соціальної справедливості ще не набули поширення в народних масах, саме мистецтво взяло на себе тягар відповідальності за вади суспільного устрою. Соціальна орієнтованість мистецтва визначала його значимість у суспільстві, що певною мірою нівелювало його автономність як сфери діяльності.

Російський письменник, художник, композитор першою чергою відчував свою причетність до проблем життя народу. Народність, на думку представників російської літературної критики, мала визначати сутність творчості письменника. Пушкін говорив, що тема народності в літературі набуває часом характеру вимоги. Створювався певний культ народу. М.Глінка стверджував: «Створює музику народ, а ми, художники, тільки її аранжуємо».

Якщо народність ставала головним критерієм у творчості романтиків, то подальша епоха реалізму характеризується також безкомпромісною вимогою «правди життя». Критерієм значущості твору слугувала, зокрема, позиція самого художника, його бажання зробити свій внесок у подолання соціальної нерівності, насамперед у визволення народу від тенет кріпацтва. Звідси складові національного ідеалу. Критик М.М.Страхов відзначав, що Лев Толстой створив російський ідеал «простоти, добра і правди» [Страхов, с.а.].

Для України ставлення до художника як до духовного наставника повною мірою уособилося в постаті Т.Г.Шевченка. «Разом із ним прийшов у літературу новий тип

художника, органічно пов'язаного з народом, виразника й володаря його дум і найпрогресивніших соціальних прагнень, гуманістичних ідеалів». Так вважають автори колективної праці з історії української літератури [*Історія*, s.a.]. Авторитет Шевченка як лідера нації незаперечний і сьогодні. Будь-яка спроба деміфологізації його як людини, як художника розцінюється як блюзнірство, як замах на національну святиню. Представники української творчої еліти, інтелігенція впродовж останніх двох століть повністю поділяли місіонерський дискурс, який визначав завдання художника як служіння народові, боротьба із соціальною несправедливістю, відповідальність за моральний стан суспільства тощо.

Російські письменники, художники, композитори, для яких зображення «правди життя» ставало визначальною точкою відліку у творчості, не могли позиціонувати себе в елітарному субполі. Та, власне кажучи, чи існувало таке поле в просторі культурного виробництва в Російській імперії — не просте запитання. Можливо, говорити про його появу дають привід тільки декаденти на межі 80–90 років XIX століття. У літературному словнику їхня творчість характеризується як нереалістичний напрямок. Поява нової течії в мистецтві найчастіше спровокована неприйняттям чинного стану справ, його запереченням. В.Львів-Рогачевський відзначає: «Російське декадентство було бунтом нових поетів проти сталих канонів. Це був не стільки занепад, скільки відпадання від громадянських настроїв, від культу суспільності» [*Львов-Рогачевский*, s.a.].

Але декаденти, символісти, дадаїсти та інші течії, що приєдналися до них, — за всьому їхнього тяжіння до епатажності та провокативних жестів, з їхньою особистою свободою як визначальною і провідною рисою, як у творчості, так і в житті, — в духовному просторі того часу залишилися радше, як зараз кажуть, тусовкою, яка не змінила загальних умонастроїв у Росії. Їхній внесок у розвиток художнього процесу було оцінено як істотний, але це сталося набагато пізніше.

Тож за відсутності демократичних інститутів, які б обмежували прояви свавілля на всіх рівнях суспільного життя, забезпечуючи реалізацію прав і свобод людини, мистецтво, література брали на себе функції соціального інституту, який позиціонував відповідальність у боротьбі за подолання існуючої несправедливості, за гідне життя людини. Очевидно, що мистецтво тут першою чергою розглядається як засіб. На відміну від Франції, інших країн Західної Європи, де мистецтво давно, скажімо так, відокремлене від держави, в Росії в ХХ столітті ставлення до мистецтва як до засобу знайшло свій подальший розвиток. Якщо раніше мистецтво позиціонувало себе як символічний соціальний інститут, то в Радянському Союзі відбулася його фактична інституціоналізація через створення творчих спілок, які безпосередньо фінансувалися державою, як і діяльність його членів. Держава всіляко сприяла підтримці високого авторитету діячів культури й мистецтва, насамперед як духовних наставників мільйонів. Ця місія плавно перейшла від критичного реалізму до соцреалізму. Усім відомі рядки Є.Євтушенка: «Поэт в России — больше чем поэт». Тут озвучено квінтесенцію розуміння ролі художника, його призначення, яке визріло у російській, а потім — радянській культурі за два століття. Примітно, що в цьому ж вірші є й такі рядки. Звертаючись до російського поета М.Некрасова, Євтушенко пише: «Дай мне подвиг мучительный твой, чтоб идти, волоча всю Россию, как бурлаки идут бечевой». Зауважмо, що намір автора покласти на себе важкий за всіма параметрами тягар — «волочити» Росію — нікого не дивував. Охочих задатися питанням, хто, власне, уповноважив поета на таку тяжку працю, також не виявилось. І не дивно. Загальновизнаним було уявлення про те, що для вітчизняного діяча мистецтва громадянська активність — невіддільна частина творчості.

Проте покладання на себе тягаря відповідальності за всю Росію для творців багатьох поколінь залишалося дуже привабливою позицією. Навіть декаденти, які пропо-

відували культ краси, вільне самовираження, заперечували дійсність, поряд із цим не відмовлялися від пастирської ролі художника. Так Зінаїда Гіппіус бачила покликання художника в «активному і прямому впливі на життя» [Гіппіус, 1908: 107]. Інша річ, якою уявляли мету такого впливу.

Природно, що разом із солодким тягарем місіонерства закономірно і плавно перейшов із критичного реалізму до соцреалізму, головний критерій — «правда життя». Нагадаємо, у статуті Спілки письменників СРСР стверджується, що соцреалізм як основний художній метод вимагає від художника «правдивого, історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку». Аж до початку 90-х років ХХ століття обов'язковість вимоги «правди життя» практично не піддавалася ревізії. Наявність такого критерію як визначального у значущості твору, свідомо прирікала інші напрямки в мистецтві на узбіччя художнього процесу. Що, власне, і відбувалося. Важливо також зазначити, що масова аудиторія не мала доступу до творів нереалістичного спрямування, а отже, не отримувала досвіду спілкування з ними, не мала уявлення про існування інших критеріїв мистецтва.

У подальші часи, після розвалу СРСР, ситуація з критеріями різко змінилася, хоча це не було спочатку усвідомлено належною мірою. Головна обставина, що кардинально змінила критеріальну ієрархію, — це зміни в стосунках творця і суспільства, творця і влади; мистецтво стало приватною справою художника. Не менш важливим було й те, що в державних стратегіях місця мистецтву не знайшлося. Тепер тільки сам творець художнього продукту визначав цілі, завдання та міру своєї відповідальності перед суспільством. Стався критеріальний поворот у пострадянському мистецтві. Можливо, вперше в культурі мистецтво перестало бути засобом у руках влади та у свідомості художника.

Ще раз відзначмо — звернення до відомих положень історії мистецтва у Франції і в Росії викликане необхід-

ністю показати, як у різних історичних соціокультурних умовах формувалися критерії значущості мистецтва і які фактори визначали стратегії представників творчого цеху в їхній діяльності у завоюванні суспільного визнання.

Критерії значущості мистецтва сьогодні: труднощі перекладу в ціннісний статус

Мусимо констатувати, що незважаючи на те, що пройшло вже більш як два десятиліття, нинішня проблемна ситуація навколо критеріїв, що визначає ставлення до мистецтва і впливає на оцінки творів, все ще обтяжена вантажем минулого. Минуле розтягнулося в часі. Найбільший тиск чинить недалеке минуле, оскільки в суспільстві існує досить численна вікова когорта, яка має особистий досвід життя в СРСР, а також навички інтеріоризації ціннісних засад критеріїв значущості мистецтва. Визначальна риса цього досвіду полягає в тому, що він отриманий в умовах, де і з боку влади, і з боку самого мистецтва воно, мистецтво, позиціонувалося як об'єднувальний для всієї спільноти духовний центр, який задавав загальний ціннісний, змістовий контекст часу. Зрозуміло, що для цієї когорти продовжує існувати ставлення до мистецтва як до загального ціннісного орієнтира. Таке ставлення транслюється певною мірою в простір суспільних очікувань.

Ця ситуація, поряд із досвідом недалекого минулого, значною мірою покоїться на культурній матриці, коріння якої сягають у товщу тисячоліть, з її картиною світу, світоглядними установками й т.ін. Тому, хоча прояви цієї матриці можуть бути і не такими очевидними, не можна не враховувати її впливу на стан умів різних вікових категорій. Тим паче, що ціннісна ієрархія цієї матриці лягла, по суті, в основу оцінних підходів до мистецтва. Вони були доповнені й розширені просвітницькими та ідеологічними настановами. Тому певні критерії мали аксіоматичний характер і взагалі не підлягали обговоренню.

Повна безкомпромісність існувала, наприклад, в утвердженні морального стрижня (мистецтво аморальним бути не може, інакше воно позбавляється такого статусу), та щодо гуманістичної складової мистецтва, що не трактувалася інакше як основа художньої матерії. Це базові критерії, які задаються вітчизняною культурою. Тобто, по суті, йдеться про соціокультурну сутність критеріїв. Завдяки їм, мистецтво отримувало статус дієвого учасника суспільних процесів. Своєю чергою, художня та естетична значущість визначалася рівнем образного втілення запитуваного суспільством змісту.

Положення такого підходу до цінності мистецтва не зникли разом із СРСР та його культурною політикою на початку 1990-х. Базові критерії, як і раніше, залишаються дієвими у ставленні до мистецтва в цілому. Але не можна не побачити неможливості підступитися із цими критеріями до значної частини сучасної художньої продукції — художньої за формальною ознакою.

Сучасні художні реалії та критерії ставлення до них: точки недотику

Орієнтація на положення теоретичного конструкту культури в підходах до визначення художніх якостей твору приводила до несподіваних поворотів. Ми в даному випадку говоримо про ті положення теорії, які обґрунтували значущість тільки соціально-перетворювальних аспектів функціонування мистецтва. Виходячи з цього посилю цілий пласт мистецтва було занесено до «чорного» списку низьких жанрів. Такі функції, як розважальна, компенсаторна, релаксаційна, та низка інших, розцінювалися як такі, що дискредитують можливості та якість художнього впливу. Фахівці були впевнені, що детективи, мелодрами, комедії духовно не підносять особистість, не спонукають її до самовдосконалення й тим самим завдають реципієнтові реальну шкоду, вносять деструкцію в дискурс соціальної значущості впливу мистецтва.

Сьогодні також не чути голоси на захист мистецтва як розваги, як можливості відпочити від повсякденних турбот. І це, звичайно, дивує, оскільки художній мейнстрім якраз орієнтується на названі потреби. Знаходяться охочі спорудити греблю на шляху цього потоку. Практика художнього життя свідчить про безперспективність цих намагань. Знов-таки йдеться про спроби підходити зі старими критеріями до сучасних реалій, що визначає стан художньої культури. Сьогодні, в Україні мистецтво існує в суспільстві, яке декларує вибір демократичного шляху розвитку, де на першому місці цінності свободи і прав людини. Утвердження такого верховенства докорінно змінює ситуацію навколо функціонування мистецтва. Це необхідно підкреслити, оскільки у сфері суспільних відносин, задаються відмінні від минулих соціокультурних установок ціннісні координати. Вони змушують під іншим кутом зору поглянути на завдання творчості та, що ще важливіше, на саму творчість, її змістову і ціннісну спрямованість.

Ще одна суттєва обставина, яка вихолощує смислову наповненість інерційно чинних критеріїв, — ринкова економіка, що утвердилася у країні. Фінансове забезпечення всіх аспектів художнього виробництва з боку держави пішло в минуле, як і обов'язок художників служити народові, суспільству. З цього часу нормативне, належне вже не є визначальним у художньому просторі. Світоглядні засади, які в минулі часи окреслювали горизонт культури і формували базові смисли, в нових умовах втратили свої пріоритетні позиції в суспільстві, а отже, разом із ними втратили свої культурно охоронні функції та відповідні критерії. Утрата належності, нормативності сьогодні позбавляє ці критерії статусу барометрів у соціумі, оскільки в іншій соціокультурній реальності актуалізувалися інші механізми суспільної регуляції. До того ж для багатьох дослідників вочевиднилась ілюзорність віри в базовий, універсальний характер даних критеріїв і тим паче у дієвість їхньої ціннісної основи.

З'ясування цих обставин не означає, що разом зі зміною моделі функціонування мистецтва остаточно пішли в минуле і відповідні критерії. Проблем тут тільки додалося. Якщо реальні форми функціонування мистецтва змінилися в усіх своїх ланках — від виробництва мистецького продукту до його споживання, то зміни в уявленнях про можливості та призначення мистецтва впливати на життя суспільства, задавати йому певний вектор розвитку відбуваються набагато повільніше. Ця ситуація безпосередньо стосується і змістової наповненості критеріїв, які багато в чому поки залишаються поза зоною культурної й теоретичної рефлексії.

Критеріальні стратегії реципієнта

Таким чином, можна говорити, що критерії, які в момент формування були зумовлені практикою й обґрунтовувалися положеннями теорії, на певному етапі утвердившись у суспільній свідомості, набувають статусу самодостатності. Маючи потужний інерційний потенціал вони можуть продовжувати тривалий час визначати ставлення до мистецтва. Звісно, що така ситуація не може не породжувати суперечності й непорозуміння.

Простір мистецького життя сьогодні заповнений творами, які представляють всі епохи, художні течії, сучасні напрямки, Щоб якось орієнтуватися в цьому масиві продукту, певна частина споживачів, публіцистів і навіть теоретиків оперують інтегральними критеріями — справжнє мистецтво і немистецтво. До розряду «немистецтва» потрапляють масове мистецтво, псевдомистецтво та інші «неправильні» мистецтва, що, як вважається, за своїми характеристиками не гідні високого звання мистецтва. Однак за якими критеріями визначається належність до першого й до другого розряду — на це зрозумілої відповіді немає. У найліпшому разі можна посилатися на часовий фактор. Все, що було створено сто років тому й покрилося патиною історії — справжнє

мистецтво. Все, що створюється сьогодні, у більшій своїй частині — «немистецтво», бо не збігається з класичними канонами. Хиткість такої аргументації очевидна. Але в водночас це свідчення розгубленості — за якими критеріями оцінювати нинішню продукцію?

Невизначеність із змістовими основами критеріїв позначається нині на ставленні до мистецького продукту та його сприйнятті. Особливо це стосується сучасного, актуального, концептуального мистецтва. І форма і зміст творів цих напрямків не сприймаються значною частиною аудиторії. Далеко не всі можуть зрозуміти, прийняти як значущий для себе суб'єктивний погляд художника на світ і претензії пропонованого творіння на статус мистецтва.

З усіх проблем, які виникають навколо ставлення до новацій у мистецтві, а також до окремих його видів та жанрів, ми в цьому розділі хочемо акцентувати увагу на позиції реципієнта та його критеріальних уподобаннях. Якщо мистецтво стало сьогодні приватною справою художника, то приватною справою стало і звернення до нього реципієнта. Цьому сприяють технічні можливості, що відкривають доступ до будь-якого виду мистецтва, до всього світового художнього масиву, по-перше, і відсутність реального контролю з боку владних структур, громадської думки за споживаною продукцією, по-друге.

Нинішня ситуація з критеріями щодо мистецтва виглядає як багаторівнева конструкція. Це особливо важливо відзначити, щоб зрозуміти поведінку нинішнього споживача художнього продукту. Найглибинніший з рівнів — це культурна світоглядна складова разом із соціально значущими цінностями. Цей соціокультурний зріз визначає ставлення реципієнта до мистецтва в цілому як явища. Вітчизняний споживач як носій національної культури, з її пріоритетом духовних цінностей, із пієтетним ставленням до мистецтва заявляє про свою причетність до цих цінностей. У цьому відмінність його від західного споживача, для якого мистецтво давно позбавлене

покривів сакральності, а тим паче духовного месіанства. Декларування такого ставлення з боку реципієнта спрямоване як назовні — до суспільства, для підтвердження свого статусу гідного його члена, так і всередину — для особистого користування. Переживання свого статусу людини культури — важливий момент соціального самопочуття особистості.

Безпосередньо на рівні споживання реципієнт має справу з конкретним твором мистецтва, Тут набувають чинності критерії іншого рівня. Це особистісні критерії. На вибір споживачем виду і жанру мистецтва впливають його уподобання, причому різні за природою, — естетичні, пізнавальні, гедоністичні тощо. При цьому реципієнт не особливо замислюється над причинами свого вибору. На свідомому рівні він керується визначальним для себе критерієм. Твір має йому бути цікавим. Важливо враховувати, що цікавість, інтерес як один із критеріїв вибору може не відповідати першому з визначених нами рівнів. У приватному житті особистість далеко не завжди керується декларованими публічно цінностями. Опитування показують, що всі види, а головне, жанри мистецтва — аж до «низьких» і скажімо так, «низинних» — мають своїх споживачів. Серед останніх, — за кількістю хули і зневажливих відгуків як з боку людей причетних до мистецтва, так і від пильної громадськості, — перебувають серіали. Тому тільки деякі зізнаються в любові до серіалів. Проте найбільша аудиторія якраз у серіалів. Дослідження показують, що серед телеглядачів більше як 33% полюбляють серіали [Українське суспільство, 2013]. Таким чином, можемо констатувати, що споживач побудував собі гнучку систему критеріїв, якою користується ситуативно.

Хоча є певні сегменти в мистецькому просторі, де ця система не працює. Визначитися зі своїм ставленням до творів, які виходять за межі досвіду спілкування з мистецтвом, може далеко не кожний пересічний споживач. Тому він у своїх стратегіях ставлення до новацій обирає

або шлях їх неприйняття, зневажання, або ж особа дослухатися до настроїв у суспільстві, у референтній групі, до думки фахівців, митців. Тобто шлях до прийняття незвичних художніх форм може пролягати через естетичний конформізм, намагання відчувати віяння моди, так само, як і через міру престижності прилучення до цього сегменту мистецтва.

Влада як суб'єкт художніх критеріїв

Що стосується ще одного суб'єкта вироблення критеріїв — влади, то в останні десятиліття вона фактично усунулася від претензій на формування виразного дискурсу навколо мистецтва. Мізерні кошти, які відпускають на підтримку роботи закладів культури, не можна вважати участю держави в мистецькій сфері. Держава не бере на себе відповідальність за життєзабезпечення мистецтва, але й не висуває ніяких вимог до художників. Тому про критерії, які б відображали ставлення влади до мистецтва, говорити не доводиться. У найліпшому разі озвучуються побажання з минулого.

Але трапляються й ситуації, коли виявляється намагання керувати тими чи тими процесами в культурі, і критерії, які тут пропонуються, набувають політичного забарвлення.

Нагадаємо про досить гучну історію з акцією, проведеною групою "Pussy Riot" у Росії. Тут проблема критеріїв заявила про себе дуже значуще. Відомо, що виконавиці панк-молебню у Храмі Христа Спасителя були засуджені на два роки з відбуванням терміну в колонії загального режиму за статтею «хуліганство». Так розцінила виступ гурту Феміда. У Росії всі події, пов'язані з цією акцією групи набули значного суспільного резонансу. На захист виконавиць встали чимало представників московської інтелігенції. Вони наполягали на тому, що зазначене дійство слід розглядати як складову частину арт-проекту групи "Pussy Riot". Не можна, стверджували

фахівці, представники творчої спільноти, судити за презентацію твору сучасного мистецтва, яке ще не всі у змозі зрозуміти й оцінити.

Своє бачення акції пропонує англійський письменник Адам Тирлвел. Він розглядає її в контексті так званого мистецтва шоку. Першопрохідцями такого мистецтва шоку письменник вважає діячів Просвітництва. Він називає представників такого мистецтва, яких щедро запропонувало ХІХ, а потім і ХХ століття. Критерієм шокowego мистецтва є, за висловом Жоржа Батая, ситуація, коли при сприйнятті його аудиторія втрачає контроль над собою. Розчарованість публіки у своїх очікуваннях тільки подвоює ефект шоку. [Тирлвелл, s.a.]

Як пише Адам Тирлвел, ще недавно він вважав, що таке мистецтво сьогодні вже неможливе. Але низка подій, що відбулися останнім часом змінили цю точку зору. Серед них він називає і акцію “Pussy Riot”. До творців шоку він також залічує китайського художника Ай Вейвєя та авторів з “Charlie Hebdo” [Тирлвелл, s.a.].

Як бачимо, політична складова в діяльності названих представників творчого цеху однозначно присутня. Якщо в колишні часи шок головним чином спричинявся порушенням естетичних норм, неможливістю оцінити твір у чинних критеріальних векторах, то сучасна аудиторія найчастіше втрачає контроль над собою від політико-протестних маніфестів, якими наповнені арт-дійства. Тому у влади з’являються підстави виводити ці дійства за рамки мистецтва і характеризувати їх як хуліганство, порушення громадського порядку.

«Я - художник»: сам собі критерій

Повторюємо. ситуація із критеріями в мистецтві дуже рухлива, особливо в останні десятиліття. Як оцінювати, скажімо, виставлені на вернісажі полотна, де одночасно представлені всі напрямки живопису — від реалістичних, фігуративних — до полотен концептуального, актуаль-

ного мистецтва, сенс яких часто глядачеві незрозумілий. З цього приводу художник Анатолій Осмоловський зауважує: «Критерії в кожному випадку виробляються індивідуально. Дуже велику роль відіграє час. Те, що зараз сприймається як хуліганство, згодом може почати сприйматися як традиція в мистецтві, а може й залишитися хуліганством. Це неможливо передбачити» [Виноградова, 2012: 8].

Суб'єктивізм у виборі критеріїв у художників виявляється найбільш яскраво. Особливо в умовах, коли митець вільний у виборі засобів самовираження. За відсутності соціальних зобов'язань критерії зміщуються у сферу суто художнього пошуку. Експериментування — одна з провідних рис сучасного творчого процесу. Часто акцент роблять на тому, щоби здивувати, навіть епатувати аудиторію незвичним рішенням. Прагнення досягти культурного, художнього шоку визначає важливий критерій у сучасному мистецтві.

Додамо, що зауваження художника про критерії, які щоразу «виробляються індивідуально», дуже показові для нинішньої ситуації в мистецтві. Критик Йосип Бакштейн зазначає, що вироблення самим творцем критеріїв художньої спроможності — це постмодерністська традиція, але остаточне рішення про цінність твору або ж пропонованого дійства виносить мистецьке середовище, суспільна дискусія (див.: [Виноградова, 2012: 8]).

Якщо критерії митцями нині «виробляються індивідуально», то і смисли, значною мірою, мабуть, виробляються індивідуально. У всякому разі, з боку фахівців смислові наративи сьогодні сприймаються як такі собі «страшилки». Від них відхрещуються як від таких, що паплюжать звання справжнього митця. Але якщо в середовищі представників образотворчого цеху ця ситуація постає як прийнятна, то в літературному — втрата статусу творців і носіїв сенсів викликає стан фрустрації. Болісність його переживання фіксує В'ячеслав П'єцух. У Росії, пише він, «письменник двісті років стояв нарівні

з апостолами, а тепер перейшов на становище міського дурника, філателіста, нероби і недотепи, який не вміє навіть електрики полагодити» [П'єцух, 2015].

Звичайно, важко говорити про смислотворення, коли письменник зізнається: «Просто до людей нарешті дійшло, що художня література — це фуфло, обман, якого навкруги і так вдосталь, тільки кращої якості — 3D чи навіть 5D. Багатьом важко це усвідомлювати. Мені, наприклад. Бо 90% мого життя пов'язане з книжками, і якимось не хочеться погоджуватися, що я все життя працюю з фуфлом и заради фуфла» [Бриних, s.a.].

Змінилося ставлення до літератури разом зі змінами у практиці читання, яка раніше визначалася паперовим носієм, а тепер дедалі більше переходить в електронний простір; це також стає значним соціокультурним фактором, який позбавляє мистецтво слова сакрального ореолу носія істини і таким чином відсуває проблему смислотворення і, що важливо, його запитуваність у суспільстві на далеку периферію.

До того ж і самі письменники сьогодні не можуть визначитися з внутрішньоцеховою системою оцінок. «Літературне середовище знову не виробило чіткого критерію хорошого тексту, безроздільно панує смаківщина самого дурного штибу», — зазначає критик [Бударагин, s.a.].

Можна констатувати, що проблема з критеріями актуалізована на всіх рівнях — художнього виробництва, ставлення до мистецтва, його сприйняття. Однією з причин такого сум'яття є зникнення так званого офіційного мистецтва, тобто мистецтва, яке функціонувало в полі влади. Разом із ним зникла і система критеріїв, за якими влада оцінювала лояльне мистецтво. Але ця система слугувала своєрідною точкою відліку у виробленні іншої системи критеріїв для мистецтва, яке заперечувало владний дискурс, орієнтувалося у своєму функціонуванні на інші, естетичні поля і смислопошукові очікування.

Сьогодні ж літературне співтовариство вибирає кращі твори за одними критеріями, хоча і не безперечними

(відомо, які дебати розпалюються навколо номінантів на премії щороку), а читачі — за іншими. Так у Росії найвищий рейтинг у автора детективних романів Дар'ї Донцової, у всякому разі, якщо судити по заробітках. Її щотижневий дохід становить понад 100 тис. доларів. В Україні, за свідченням журналістів Н.Міліневського і К.Рильова, письменник отримує за книгу в середньому від 3 до 5 тис. доларів. Тільки одиниці з літераторів, ті, кого активно друкують за кордоном, можуть дозволити собі жити письменницькою працею [*Топ-10 доходів...*, s.a.].

Що стосується ставлення читачів до української літератури, то на форумі видавців у Львові було представлено соціологічне дослідження, де, зокрема, заступник директора GfK Ukraine Гліб Вишлінський, повідомив, що «за результатами національного дослідження, в Україні немає жодного вітчизняного сучасного письменника, якого б знала хоча б половина українців». Перше місце з чотирьох найчастіше згадуваних письменників посідає Ліна Костенко — 42% опитаних, але читають її твори — 24%. Далі називають Ірену Карпу — 15%, читають — 4%, Василя Шкляра (12%) і Марію Матіос (10%) [*Кожний другий...*, s.a.].

Зрозуміло, що Ліна Костенко без перебільшення є чинним класиком української літератури вже кілька десятиліть. Тож не знати її — значить розписатися у своїй культурній некомпетентності. Імена інших названих письменників достатньо розкручені у ЗМІ, їхні твори активно видають. Широко представлені вони в інтернет-просторі.

Ці та інші дані дають підстави припустити, що література не є для більшості українців джерелом пошуку відповіді на смисложиттєві питання. І в цьому вони не самотні, оскільки така сама ситуація спостерігається і в інших країнах світу. Наприклад, як з'ясували британські соціологи, досить істотна кількість дорослих британців негативно ставляться до читання. Майже п'ята частина опитаних (18%) ніколи не читали паперових книг, а

71% — ніколи не читали електронних. 20% опитаних взагалі ніколи не купували паперових книг [*Книга як міра...*, s.a.].

Що стосується безпосередньо критеріїв вибору літературного продукту, то, як свідчать рейтинги найбільш оплачуваних письменників, з великим відривом лідирують автори детективів і любовних романів. Це якраз та ситуація, яка вельми засмучує діячів культури і свідчить про те, що критерії, якими керується пересічний читач, лежать за межами естетичних, художніх достоїнств творів, так само як і не визначаються потребою бачити відтворення глибокого розуміння життя, пошуком відповідей на екзистенційні питання. Нинішній, якщо можна так сказати, споживчий кошик художньої продукції, наповнений детективами, трилерами, любовними та історичними романами й т. ін. Запитувані твори, у яких автори прагнуть осмислити сучасний світ, місце людини у швидко мінливих реаліях, в цьому кошику не займають багато місця.

Якщо в культурному просторі ще чути відлуння голосів про необхідність подальшого культивування таких базових для мистецтва за значимістю критеріїв, як буттєвісний сенс, що визначає духовний фундамент для «стояння» людини в цьому світі, то практика суспільного виживання в нинішніх соціальних, економічних, політичних, побутових реаліях у такого роду критеріях особливої потреби не відчуває. У всякому разі, етична, моральна складова критеріїв як самоцінні та самоцільні величини, зараз запитувані далеко не кожним, хто звертається до мистецтва. На запитання «Чого Ви очікуєте першою чергою, коли звертаєтесь до творів мистецтва (художньої літератури, кіно, музики, театру, живопису, тощо)?» тільки 11% респондентів відповіли, що прагнуть «запозичити зразки моральної, гідної поведінки» [*Українське суспільство, 2012, Шульга, 2012*].

Утім, альтернативи необхідності внесення в суспільство, в міжособистісні стосунки засад моралі, етики,

формування естетичного ставлення до довкілля — як соціального, так і природного — немає. Це розуміють і в такій прагматично налаштованій країні, як США. Програма курсу університету Флориди «Що таке добропорядне життя?», який повинен пройти кожний першокурсник, починається такими словами: «Це питання стає особливо актуальним, коли ви дедалі більше задіяні у прийнятті рішень, які будуть визначати ваше майбутнє і майбутнє інших людей. Щоб діяти корисно, необхідно замислитися над тим, як робити розумний, моральний та обґрунтований вибір у житті, задуматися над тим, яким чином людина може жити як індивід і як член місцевої та глобальної спільноти». [*Зачем нам...*, s.a.].

Щоб відповісти на зазначене питання вважають за необхідне розвивати критичне мислення, розуміння мистецтва і людської природи, а також уявлення про наше місце в суспільстві та у світі природи.

Тобто вочевидь завдання, які постають перед сучасною людиною, вимагають наявності системи критеріїв, якими належить керуватися у своїй діяльності. Причому не тільки в якійсь її окремій сфері, як-от мистецтво, а в усіх складових свого життя. Спонукає людину до осмислення необхідності вироблення власної системи критеріїв, надихнути її на наповнення їх конкретним змістом — завдання просвітницьких, виховних, культурних інституцій.

* * *

Таким чином, маємо підстави констатувати, що чіткої критеріальної конструкції, яка б в останні десятиліття визначала ставлення до мистецтва, задавала модус розуміння змісту творів та його оцінки, сьогодні в художньому просторі, в суспільній свідомості не спостерігається. Ця ситуація пояснюється багатьма причинами. Деякі спричинені змінами в умовах функціонування мистецтва, достатньо проаналізовані, інші залишаються об'єктом уваги дослідників. Найістотніші зміни відбулися в розумінні природи мистецтва, його можливостей впливати на життя суспільства і людини.

На тлі усвідомлення багатовимірності мистецтва та переосмислення теоретичних уявлень про спроможність універсалістських підходів, проблема критеріїв знаходить інші значення та інші обґрунтування. Можна сказати, що найсильніший удар по наявній системі критеріїв завдав постмодернізм із його відмовою від ієрархічності, універсальності. Тільки художник сьогодні вирішує, що є цінністю, а що відносним і необов'язковим. Це стосується і розуміння меж мистецтва. Додамо, що, з погляду постмодернізму, місія смислотворення в мистецтві перетворилася на гру, предмет іронії та самоіронії.

Постмодернізм у художньому просторі виступив як крайній полюс в процесі перегляду ролі критеріїв та ціннісної складової в підходах до мистецтва, в оцінюванні естетичної, художньої, соціальної значущості твору. Однак у сучасному художньому просторі проблема критеріїв виходить далеко за межі будь-якого художнього напрямку, навіть такого, що заперечує, здавалося б, непорушні підвалини мистецтва. На іншому полюсі простору продовжують діяти, нехай за інерцією, критерії соціокультурного порядку. Вони, зокрема, виступають від імені її величності традиції, чий трон пустувати, як відомо, не може. За постійних зусиль прихильників інновацій викоринити або хоча б розхитати в суспільстві традиційні підвалини й усе, що з ними пов'язане, ці зусилля не реалізуються повною мірою, оскільки традиції як атрибут реальності є невіддільною частиною соціального організму.

Традиції буттєвісно навантажені, оскільки визначально надають людині комплекс принципів розуміння світопорядку, виступають як соціальний орієнтир. Саме в цій іпостасі традиції продовжують утримувати на плаву систему критеріїв, які співзвучні уявленням про належне і бажане. Однак в умовах прискорення змін у всіх сферах сучасного суспільства напруга між полюсами зростає. Нові соціальні реалії у сфері культурної репродукції випробовують на міцність і адекватність наявну нормативно-ціннісну систему. Культурна мобільність виявляє себе в новій архітектоніці творів, в їхній смисловій наповненості.

Художня культура України сьогодні являє собою нерегульований владою і будь-якими іншими інститутами простір. Сміслові константи не задаються ззовні. Кожен сегмент художнього поля мірою необхідності визначається зі смисловою наповненістю. Найбільш споживані серіали більшою мірою орієнтуються переважно на архітектоніку народної творчості з її чітко означеними полюсами добра і зла, та обов'язковою перемогою добра. Цінності сім'ї, незаперечність етичних засад, — все це переплавляється у смисли, які доносять аудиторії рятівний месидж про непорушність людського начала в суспільстві.

Деякі види мистецтва, які досить органічно існують в дискурсі постмодернізму, такі як образотворчі, більшою мірою прагнуть до перегляду можливостей мистецтва задавати смислові конструкції, які не мають вкоріненості в життєвій практиці. Це можуть бути якісь колажі зі смислів різних культур, композиції з так званого в постмодерні готового продукту, де сенс постає як об'єкт інтелектуальних ігор і т.ін.

На тлі проблем, з якими стикаються сьогодні дослідники художнього життя, маємо констатувати, що невизначеність, яка утворилася навколо наявності критеріїв, які б окреслювали духовний дискурс соціуму, певною мірою була подолана ініціативою «знизу». Тобто не фахівці, не професійні гуманітарії, а пересічні споживачі художнього продукту винайшли критерій інтегрального кшталту. Будь-яке нове, незвичне, цікаве явище, мистецький витвір, культурні новації відтепер характеризуються як «прикольні». В усякому разі сьогодні це вища похвала. «Прикольний» — значить вартий уваги, значить треба долучитися, ознайомитись із цим об'єктом.

Неабияке поширення в суспільстві цього винайденого публікою критерію ще раз засвідчує, що в основі критеріїв, за якими обирається і оцінюється художній твір, є їхня соціокультурна наповненість. Сьогодні вона визначається дещо чудернацько — «прикольню».

2. ЕМПІРИЧНІ СВІДЧЕННЯ: ЗМІЩЕННЯ МОДУСІВ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

2.1. ЗМІНИ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Попередні зауваження

Аналітику змін ціннісних пріоритетів нашого населення за часів незалежної України, мабуть, доцільно розпочати з деяких вихідних термінів і понять. Ось, наприклад, термін “пріоритет”, який ніби всім відомий і не викликає жодних запитань. У науковій літературі цей термін пов’язують з артикуляцією верховенства, переважного, провідного значення чого-небудь або кого-небудь, переваги чогось над чимось або кимось (див.: [Надибська, 2010]). Якщо йдеться про ціннісні пріоритети, то це означає встановлення переваги одних цінностей над іншими. Однак як називати ті цінності, що в певній системі пріоритетів посідають найнижчі місця або щаблі? Такі цінності за своїм рангом не мають тут жодної переваги над тими цінностями, які показують вищі ранги. Тому вони не мають формальних підстав називатися пріоритетними. Але це стосується тільки визначеної системи цінностей, де переважна більшість цінностей відповідає формальному визначенню пріоритету. В інших системах або згодом пріоритетність цінностей може бути іншою або змінюватися. Звідси ті цінності, які десь або раніше перебували на останніх місцях у ціннісних системах, можуть стати пріоритетами.

Щоправда, німецький філософ Макс Шелер стосовно цього був іншої думки. Він вважав, що людські цінності є особливою цариною об’єктивних якісних феноменів, у яких утілені вічні, надемпіричні сутності. Тому цінності є незмінюваними й об’єктивними. Незмінюваною й об’єктивною є також їхня ієрархія, в якій постійне найпріоритетніше місце належить релігійним цінностям. Далі за

порядком пріоритетності розташовуються духовні цінності (пізнавальні, моральні, естетичні), потім – вітальні й гедоністичні. Таким чином, Шелер утверджував трансцендентний, апіористичний, аісторичний, характер ціннісних пріоритетів.

Сьогодні з такою позицією дуже важко порозумітися, бо будь-які людські цінності та їхня ієрархія завжди історично зумовлені, мають життєво-досвідний характер. Навіть ті культурні цінності, що їх називають “вічними”, бо вони з давніх-давен діють у соціальному світі, є продуктом певного історичного часу. В його виробленні та підтриманні брали участь люди багатьох поколінь. Так було в минулому, так є й тепер.

Зрозуміло, що в процесі культурної трансмісії людські цінності підлягають зміні: одні з них набувають пріоритетності, стають провідними у сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навколишнього світу, інші – свою колишню пріоритетність утрачають, стають менш значущими для людей. Саме з цією обставиною пов’язаний прояв так званого *преференційного* мислення людини. Одним життєвим явищем і подіями вона віддає перевагу, вважає найважливішими для себе чи для свого соціуму, інші тлумачить як малозначимі. Саме на підставі преференційного мислення цінностей окремої людини або населення будь-якої країни утворюють певну ціннісну систему, у складі якої можна вирізнити передусім *домінантні* цінності. Це пріоритетне ядро ціннісної системи. Друге місце за пріоритетністю належить *субдомінантним* цінностям, які можуть переміщатися як до складу ціннісного ядра, так і у напрямі напівпериферії ціннісної системи. Цінності *середньої* важливості, що становить саме ціннісну напівпериферію, посідають за пріоритетністю третє місце в межах ціннісної системи. Вони можуть переміщатися як у склад субдомінантних цінностей, так і на периферію ціннісної системи. Останнє, четвєрте, місце за ієрархією займають *малозначимі* цінності, які є периферією ціннісної системи.

Преференційне мислення становить підґрунтя *ціннісно-орієнтаційного потенціалу* людей, який може проявля-

тися в їхній вербальній та позавербальній (реальній) поведінці. За своєю генезою цей потенціал залежить не лише від потреб, інтересів, життєвої ситуації людей, а й від їхньої культурної ментальності, що формується у процесах соціалізації та інкультурації під впливом сім'ї, школи, медіа, церкви, субкультур тощо. Зрозуміло, що ціннісно-орієнтаційний потенціал соціуму постійно опосередковується ціннісними змінами, які відбуваються і на макросоцієтальному, і на індивідуально-особистому рівні. Причому ці рівні перебувають між собою не стільки у причиннево-наслідковій, скільки у коеволютивній залежності. Це означає, що, з одного боку, ціннісні зміни на макрорівні впливають на зміну ціннісних пріоритетів на індивідуально-особистому рівні, а з іншого — ціннісні пріоритети людей впливають на характер і спрямованість ціннісних змін на макрорівні.

В умовах перехідного періоду ціннісні зміни загалом характеризуються значною ускладненістю. В незалежній Україні з цим зіткнулися одразу, коли постали чотири стратегічні завдання: державотворення (побудова правової соціальної держави), націєтворення (формування політичної нації), маркетизація (побудова ринкової економіки), демократизація (створення демократичних інститутів і просування до зрілої демократії). Досвід показав, що реалізація лише одного із перелічених завдань може розтягуватися у часі. Намагання ж їх одночасно розв'язати в перехідних умовах породжує значні труднощі. Якщо в Західній Європі такі завдання виконувалися свого часу поступово, по чергово, то у нас намагалися здійснити їх усі разом. Але тут якраз і виникали серйозні проблеми. Наприклад, побудова ринкової економіки від самого початку супроводжувалася падінням рівня життя переважної частини суспільства, що викликало масове невдоволення економічними реформами. Це, своєю чергою, підривало довіру населення до демократичних цінностей і практик. Побудова олігархічно-кланового капіталізму призвела, зрештою, до двох Майданів. Останній із них, як відомо, пов'язаний із числен-

ними жертвами серед його учасників. Проте злочинний режим повалено. Тепер при владі нові люди, обрано нового президента, новий парламент. Саме на часі починати достеменно реформування країни. Але анексія Криму з боку Росії, її військова агресія в Донбасі, загроза територіальній цілісності незалежної України — все це утворює нові завади, яких не було раніше. Вони, зрозуміло, гальмують цілісний розвиток українського суспільства. Проте, якщо ми зібралися в Європу, необхідного реформування країни не уникнути.

Як показує досвід, зміна ціннісних пріоритетів не завжди відбувається синхронно з макрозмінами в політиці, економіці, соціокультурній сфері. Тут потрібно також не забувати і про впливи процесу глобалізації, який охопив сьогодні майже всі країни світу. Спрямованість, зміст і темп даних макрозмін можуть сприйматися різними поколіннями людей по-різному. І це, зрозуміло, так чи інакше відбивається на ціннісних пріоритетах представників цих поколінь. Окрім того, характер ціннісних пріоритетів зумовлюється належністю людей до тих чи тих соціально-статусних угруповань соціуму. Бо одна річ, коли, наприклад, ідеться про ціннісні пріоритети малозабезпечених, а інша — коли це ціннісні пріоритети забезпечених людей. У цьому плані зовсім не зайвим може бути припущення про існування в українському соціумі соціальних угруповань, які пасивно ставляться до модернізаційних перетворень у країні. Вони вважають більш важливими для себе цінності, які не пов'язані з модернізаційними змінами. Можливо, це прихильники *консервативної* складової цілісного суспільного етосу. Інше припущення стосується існування в українському соціумі соціальних угруповань, які активно, конструктивно намагаються сприймати модернізаційні зміни в суспільстві, понад те, вони переважно є їх носіями. Це, безумовно, прихильники *модернізаційної* складової суспільного етосу.

Хоч би як там було, але в разі соціологічного аналізу стану ментальності населення потрібно завжди мати на

увазі, що ціннісні пріоритети людей є найважливішими індикаторами їхнього сприйняття, тлумачення і відчуження життєвого світу. А це означає, що ціннісні пріоритети є суттєвим потенційним регулятивом людської поведінки, діяльності та спілкування. Звідси грамотна діагностика характеру і спрямованості ціннісних пріоритетів населення, адекватна оцінка їхніх актуальних трендів є першочерговим завданням соціологічної науки. Успішне виконання цього завдання дає можливість установити якість ціннісно-орієнтаційного потенціалу українського соціуму в цілому, а також його різних соціальних угруповань. На цій підставі можна більш упевнено висловлюватися про цінності та смисли майбутніх поколінь.

Зміни ціннісних пріоритетів населення систематично фіксуються Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1991 року. У відділі соціології культури і масової комунікації Інституту для цього спеціально було розроблено дослідницьку програму “Аксиомоніторинг”. Ця програма передбачала використання в опитуваннях населення двох списків цінностей. Один із них, так би мовити, “домашнього виготовлення”, який спочатку включав 18, а пізніше 20 цінностей (автор А.О.Ручка). Другий список цінностей був “іноземним”. Ідеться про каталог цінностей–цілей відомого американського автора Р.Інґлгарта. За період 1991–2014 років було реалізовано дев’ять репрезентативних опитувань населення країни, де використовувались зазначенні списки цінностей.

У 2004 році Інститут соціології НАН України увійшов до міжнародного наукового консорціуму, й Україна долучилася до моніторингового порівняльного міжнародного проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS). Як відомо, опитувальник ESS включає блок запитань для вимірювання ціннісних орієнтацій, розроблений відомим ізраїльським дослідником Ш.Шварцем. Таким чином, програма “Аксиомоніторинг” дістала можливість використовувати для аналізу динаміки ціннісних пріоритетів українців відповідні масиви даних ESS. Із такою метою в межах даної програми були також апробовані мето-

логічні ідеї німецького соціолога Г.Клагеса щодо встановлення серед населення певних ціннісно-ідентифікаційних типів. Для цього у 2013-му було реалізовано два вибіркові опитування населення країни: пілотажне (цільове) і репрезентативне.

Нижче презентується коротка аналітика динаміки ціннісних пріоритетів населення України переважно за період 1991–2014 років. При цьому основна увага приділяється вітчизняній моделі дослідження зазначених пріоритетів і відповідній моделі Р.Інглгарта.

“Аксіомоніторинг”: вітчизняна модель дослідження динаміки ціннісних пріоритетів

Щоб з’ясувати особливості динаміки ціннісних пріоритетів населення за період 1991–2014 років, було використано результати дев’яти репрезентативних загальнонаціональних опитувань, здійснених ІС НАНУ у 1991 (N=1760), 1994 (N=1200), 1997 (N=1200), 2000 (N=1200), 2003 (N=1800), 2006 (N=1800), 2012 (N=1800) і 2014 (N=1800) роках. Згідно з вітчизняною моделлю дослідження ціннісних пріоритетів, у соціологічному інструментарії респондентам пропонувалось оцінити *важливість особисто для себе* певного списку цінностей за 5-бальною шкалою: де 1 бал — “зовсім не важливо”, 2 бали — “радше не важливо”, 3 бали — “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали — “радше важливо”, 5 балів — “дуже важливо”.

Нижче (табл. 1) наведено список цінностей та їхні індекси, що засвідчують порядок і динаміку ціннісних пріоритетів населення України за вказаний період.

Опитування, проведене восени 1991 року (після ухвалення Верховною Радою Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, але напередодні загальнонаціонального референдум 1 грудня 1991 року про підтвердження даного Акту), виявило таку ієрархію ціннісних пріоритетів населення. Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 4,5–5 балів, стано-

Таблиця 1
Динаміка ціннісних пріоритетів населення України
 (1991–2014, середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

Цінності	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2014
Міцне здоров'я	4,83	4,92	4,93	4,96	4,90	4,81	4,85	4,74	4,74
Матеріальний добробут	4,76	4,80	4,85	4,90	4,69	4,65	4,66	4,55	4,55
Міцна сім'я	4,64	4,66	4,79	4,83	4,84	4,75	4,82	4,72	4,74
Благополуччя дітей	–	4,76	4,72	4,80	4,76	4,70	4,73	4,67	4,71
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,49	4,65	4,70	4,69	4,21	4,18	4,16	4,01	4,19
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,22	4,20	4,34	4,41	4,31	4,33	4,23	4,07	4,26
Суспільне визнання (повага колег, співгромадян)	3,97	4,01	4,31	4,27	4,24	4,11	4,17	4,02	4,10
Цікава робота	3,94	3,94	4,15	4,30	4,29	4,06	4,13	4,11	4,15
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,91	3,82	4,01	3,97	3,93	3,99	3,85	3,82	4,04
Національно-культурне відродження	3,85	3,70	3,84	3,80	3,94	3,82	3,57	3,75	3,92
Державна незалежність України	3,83	3,41	3,51	3,60	4,07	3,98	3,63	3,91	4,29
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,66	3,31	3,47	3,53	4,13	3,88	3,69	3,82	3,97
Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верства суспільства)	3,59	3,79	4,07	4,16	3,63	3,72	3,61	3,92	4,06
Розширення культурного кругозору, приучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,55	3,48	3,66	3,61	3,85	3,73	3,57	3,65	3,86
Можливість критики демократичного контролю владних структур	3,54	3,04	3,03	2,99	3,45	3,50	3,33	3,53	3,83
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,51	3,09	3,10	3,16	3,90	3,72	3,57	3,77	4,02
Демократичний розвиток країни	3,31	3,32	3,36	3,28	3,85	3,90	3,66	3,82	4,10
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,23	2,70	3,04	3,10	3,43	3,27	3,26	3,40	3,65
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,09	1,78	1,83	1,90	2,67	2,69	2,46	2,78	2,94
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо)	–	–	–	3,01	3,02	3,05	2,89	3,14	3,20

влять так званий синдром домінантних цінностей. Цей синдром охоплював три позиції, пов'язаних зі *здоров'ям, добробутом і сім'єю*. Коли в соціологічній інструментарій увійшла позиція *“благополуччя дітей”* (1994), то вона за своїм індивідуальним індексом упевнено почала займати відповідне місце серед домінантних ціннісних пріоритетів.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 4–4,49 бала, становлять синдром субдомінантних цінностей. До його складу 1991 року увійшли дві цінності: *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві і створення в суспільстві рівних можливостей для всіх*.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 3,5–3,99 бала, охоплювали синдром цінностей середньої важливості. Причому цей синдром за агрегованим середнім індексом (3,74) тяжіє до синдрому субдомінантних цінностей. Ідеться про такі цінності, як *суспільне визнання, цікава робота, індивідуальна незалежність, національно-культурне відродження, державна незалежність України, підвищення освітнього рівня, соціальна рівність, культурна компетентність, демократичний контроль рішень влади, свобода слова*.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 3–3,49 бала, кваліфікувалися як синдром цінностей середньої важливості, що тяжіє до периферії ціннісної системи опитаного населення. Це такі цінності: *демократичний розвиток країни та підприємницька ініціатива*.

Цінність *участі у діяльності політичних партій і громадських організацій* (участі у політичному житті) виявилася маловажливою для опитаного населення в 1991 році. Її індивідуальний індекс в інтервалі 1,0–2,99 бала дорівнював лише 2,09 бала. Дуже важливою дану цінність вважали тоді 9% опитаних.

А що відбулося із зазначеними цінностями впродовж 23 років? Відповідь на це запитання дають результати загальнонаціонального опитування 2014 року. Як зазначалося вище, цей рік для українців є часом надзвичайних подій. І дійсно, Євромайдан, повалення режиму

В.Януковича, позачергові президентські вибори, анексія Криму Росією, військова АТО на Сході України, загибель малайзійського “Боїнга”, бойові зіткнення українських військових з частинами регулярної російської армії на території країни — все це не можна віднести до пересічних, звичайних подій.

Такого роду події спричинили, безумовно, певний (значний) вплив на вітчизняний соціум, зокрема й на цінності його представників. Аналіз наведених даних свідчить, що такі цінності, як *здоров'я, сім'я, діти і добробут*, зберегли свій домінуючий статус.

Що ж до субдомінуючих цінностей, то 1991 року їх було, як зазначалося, тільки дві (сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві і створення рівних можливостей для всіх). У 2014-му субдомінуючих цінностей стало дев'ять. Очолює цей синдром (за середнім індивідуальним індексом) цінність *державної незалежності України*, яка мала в 1991-му статус середньоважливої. І це, зрозуміло, не випадково. Саме під час надзвичайних подій, які несуть загрозу життю Батьківщині, може зростати і зростає важливість патріотичних цінностей. До складу субдомінуючих цінностей належать також *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві і створення в суспільстві рівних можливостей для всіх*; вони мали субдомінуючий статус і в 1991-му. Інші субдомінуючі цінності 2014 року (*цікава робота, демократичний розвиток країни, суспільне визнання, соціальна рівність, індивідуальна незалежність, свобода слова*) посідали у 1991-му статус середньоважливих.

У 2014 році до складу середньоважливих цінностей, які тяжіють до субдомінуючого синдрому, належать п'ять цінностей: *підвищення освітнього рівня, національно-культурне відродження, культурна компетентність, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива*. Ці цінності в 1991-му теж мали статус середньоважливих, але тоді їхній агрегований середній індекс був меншим, аніж 2014 року.

На передостанньому місці в ціннісній системі опитаних 2014 року виявилася *участь у релігійному житті*. Ця позиція увійшла у загальний список цінностей тільки 2000 року. І тоді вона мала дуже низький середньоважливий статус. Через 15 років цей формальний ціннісний статус участі людей у релігійному житті не змінився, але за ці роки суттєво піднявся, як показують дані таблиці 1, її середній індивідуальний індекс. Серйозно зріс також — порівняно з 1991-м — середній індивідуальний індекс *участі у політичному житті*. Проте (як і в 1991-му) ця цінність займає в ієрархії цінностей опитаних 2014 року останнє місце. Це означає, що вона є для них маловажливою.

Варіаційний розмах середніх індивідуальних індексів між 1991 і 2014 роками, показує, що за 23 роки в ціннісній ментальності нашого населення найбільше зросли індекси таких цінностей, як *соціальна рівність, участь у політичному житті, демократичний розвиток країни, свобода слова, державна незалежність України, можливість підприємницької ініціативи*. Загалом за означений період у межах досліджуваної ціннісної системи підвищилась важливість 80% цінностей.

На рисунках 1 і 2 зображені структурні побудови ціннісних систем опитаних у 2009 і 2014 роках. Як у першому, так і в другому випадку отримані дані свідчать, що структури ціннісних систем респондентів мають характер *горизонтально-вертикальної ієрархії*. Це означає, що в ціннісній системі людей вирізняються певні ієрархічні рівні (в першому випадку 11, в другому — 10) і відповідні блоки ціннісних пріоритетів. Але всередині окремих блоків ціннісні пріоритети об'єднуються на підставі однакової значущості їх для опитаних. Інакше кажучи, в ціннісній системі нашого населення хоча й превалює принцип ієрархії, горизонтальна рівноцінність пріоритетів теж має місце. Правда, ця рівноцінність пріоритетів не стійка, і може згодом змінюватися. Але це стосується перш за все ціннісних пріоритетів середньоважливого статусу. Так, тільки за п'ять означених років 35% середньоважливих пріоритетів змінили свій попередній ієрархічний рівень.

Варіаційний розмах середніх індивідуальних індексів можна також використати при встановленні міри диференціації *регіональних* ціннісних профілів. Так, дані *таблиці 2* показують регіональні ціннісні профілі з урахуванням тринадцяти пріоритетів опитаних 2009 року. Тоді, як бачимо, найбільшу диференціацію між регіонами показували такі цінності, як *участь у релігійному житті та державна незалежність України*. В даному випадку індекси зазначених цінностей у Західному і Центральному регіонах країни були, як правило, вищими, ніж у Південному та Східному регіонах і в Донбасі (на підконтрольній незалежній Україні території Донецької і Луганської областей).

Водночас, дані *таблиці 2* показують регіональні ціннісні профілі, які у 2009 р. не виявляють значної диференціації. Це стосується насамперед таких пріоритетів, як *суспільне визнання, культурна компетентність, індивідуальна незалежність, підвищення освітнього рівня, демократичний контроль влади, участь у політичному житті, цікава робота*. З цих пріоритетів чотири належать до самореалізаційних цінностей, дві – до політико-громадянських. Саме щодо цих ціннісних пріоритетів між представниками різних регіонів країни спостерігався відносний консенсус.

Тепер подивімося, що змінилося з регіональними ціннісними профілями 2014 року. Беремо до уваги ті самі тринадцять пріоритетів (див.: *табл. 3*). Варіаційний розмах середніх індивідуальних індексів свідчить, що найбільшу диференціацію між регіонами виявляють такі цінності, як *участь у релігійному житті, державна незалежність України, участь у політичному житті*. Отже, дві перші цінності були в 2014 року, як і в 2009-го провідними пріоритетами, що зумовлювали помітну відмінність респондентів Західного і Центрального регіонів від опитаних із Південного, Східного регіонів і Донбасу. Як правило, індекси даних пріоритетів у перших були вищими, ніж у других. Окрім того, свій внесок у цю диференціацію почав вносити такий пріоритет, як *участь у політичному житті*. Під час надзвичайних подій індекс

2. Емпіричні свідчення: зміщення модусів культурного життя

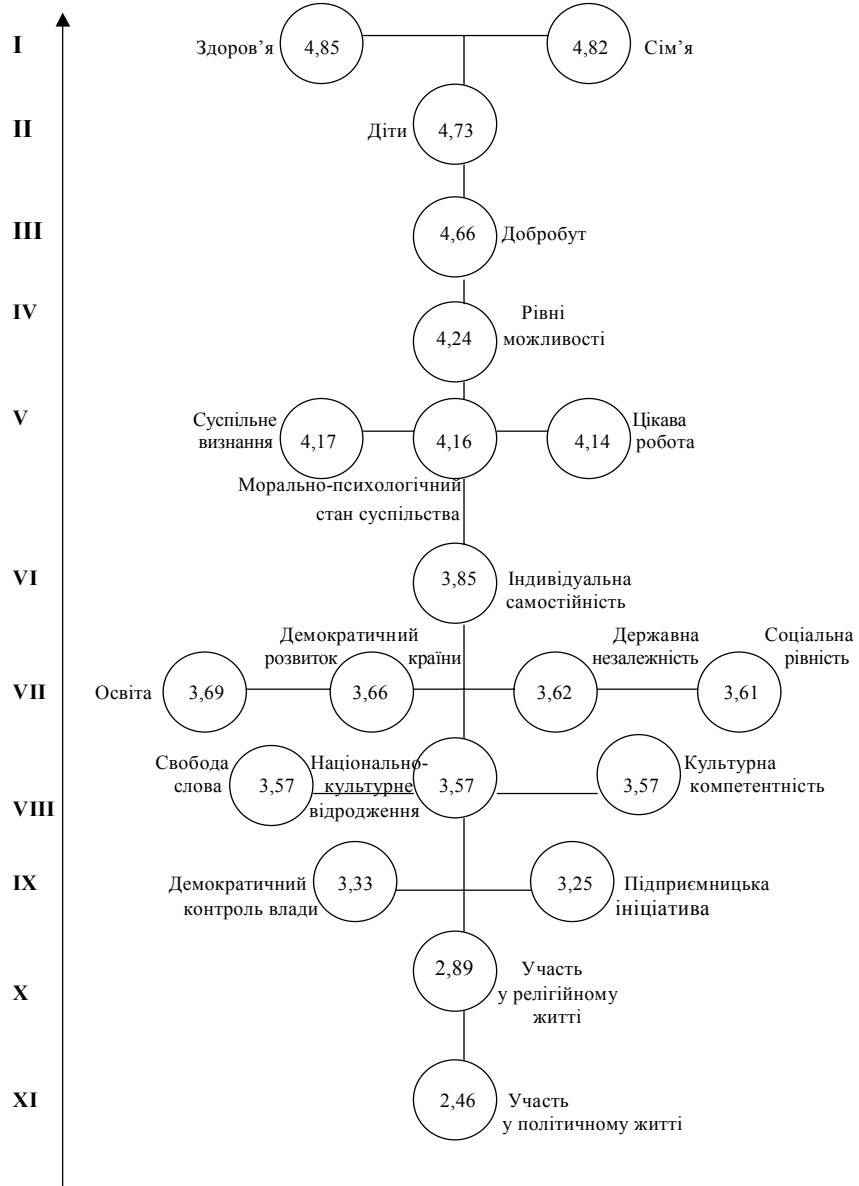

Рис. 1. Вертикально-горизонтальна структура ціннісних пріоритетів населення України (2009, Омнібус ІС НАНУ, N=1800)

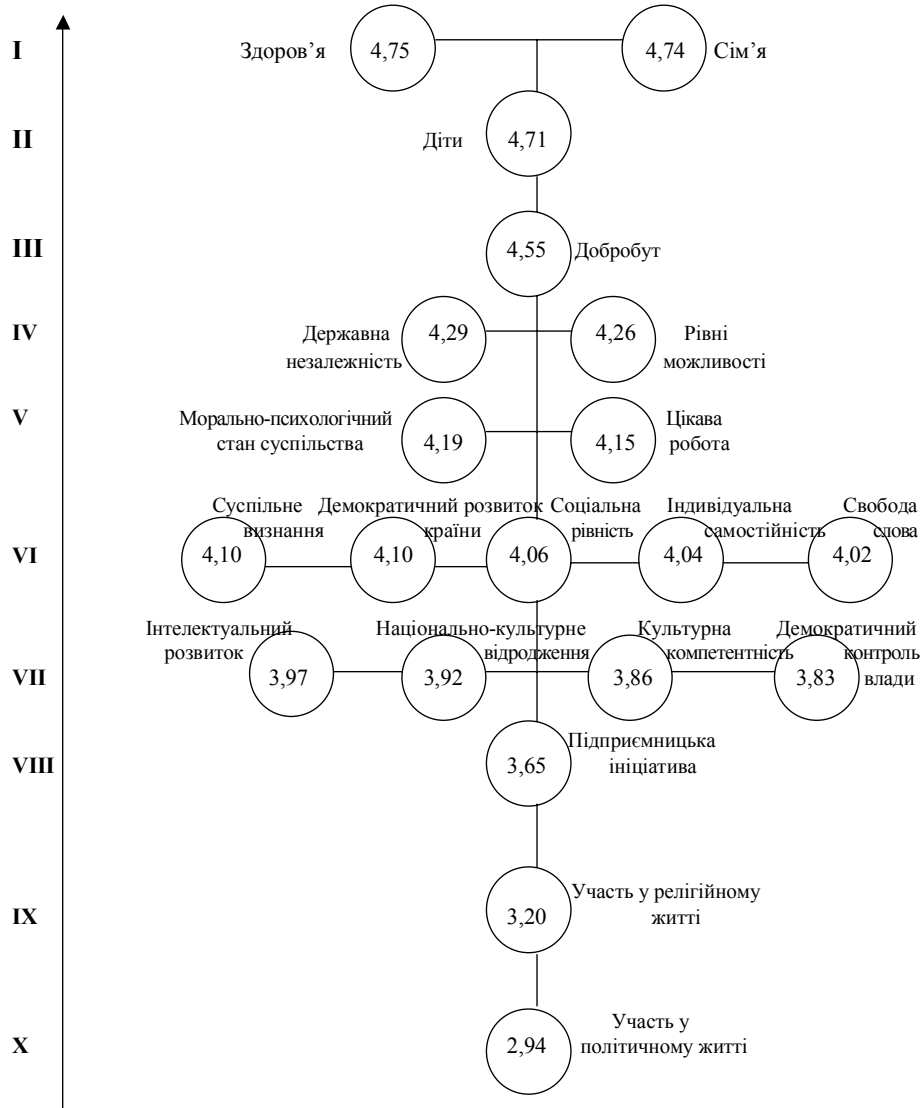

Рис. 2. Вертикально-горизонтальна структура ціннісних пріоритетів населення України (2014, Омнібус ІС НАНУ, N=1800)

цієї цінності суттєво виріс саме в Західному і Центральному регіонах країни.

Що ж до тих ціннісних пріоритетів, стосовно яких з боку респондентів різних регіонів країни у 2009-му спостерігався відносний консенсус, то число їх у 2014-му суттєво скоротилося. Через п'ять років цей статус зберігся тільки за таким ціннісним пріоритетом, як *індивідуальна незалежність*, стосовно якого респонденти всіх регіонів країни були консенсусно налаштовані.

Таблиця 2

Ціннісні пріоритети громадян України
(регіональні ціннісні профілі: варіаційний розмах найвищих і найнижчих індексів за п'ятибальною шкалою)

Україна – 2009	З	Ц	П	С	Д	Δ*
Участь у релігійному житті	3,73	2,87	2,64	2,53	2,48	1,25
Державна незалежність України	4,15	3,83	3,24	3,32	3,23	0,92
Національно-культурне відродження	3,81	3,78	3,33	3,34	3,33	0,48
Демократичний розвиток країни	3,89	3,82	3,39	3,53	3,57	0,36
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,75	3,61	3,39	3,52	3,65	0,36
Можливість підприємницької ініціативи	3,38	3,30	3,40	3,04	3,10	0,36
Цікава робота	4,21	4,13	4,20	4,04	3,93	0,28
Участь у політичному житті	2,63	2,47	2,35	2,40	2,45	0,28
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,54	3,28	3,27	3,30	3,42	0,27
Підвищення освітнього рівня	3,70	3,78	3,64	3,84	3,60	0,24
Незалежність у справах, судженнях і вчинках	3,88	3,94	3,73	3,82	3,90	0,21
Розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей	3,66	3,62	3,52	3,48	3,49	0,18
Суспільне визнання	4,12	4,19	4,17	4,19	4,20	0,08

Регіони України:

З = Західний;

Ц = Центральний;

П = Південний;

С = Східний (у цілому);

Д = Донбас (Донецька і Луганської області).

Δ* — варіаційний розмах найвищих і найнижчих індексів за п'ятибальною шкалою.

Таблиця 3

Ціннісні пріоритети громадян України
(регіональні ціннісні профілі: варіаційний розмах найвищих і найнижчих індексів за п'ятибальною шкалою)

Україна – 2014	З	Ц	П	С	Д	Δ*
Участь у релігійному житті	3,95	3,23	3,06	2,56	3,10	1,39
Державна незалежність України	4,69	4,44	4,18	4,13	3,76	0,93
Участь у політичному житті	3,23	3,10	2,82	2,48	2,91	0,75
Демократичний розвиток країни	4,37	4,22	4,06	3,86	3,80	0,57
Національно-культурне відродження	4,19	4,03	3,84	3,73	3,64	0,55
Розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей	4,09	3,98	3,82	3,59	3,70	0,50
Можливість підприємницької ініціативи	3,89	3,72	3,70	3,40	3,46	0,49
Цікава робота	4,34	4,16	4,27	4,09	3,85	0,49
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,95	3,92	4,04	3,55	3,67	0,49
Підвищення освітнього рівня	4,16	4,06	3,87	3,82	3,78	0,38
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	4,18	4,07	4,05	3,83	3,94	0,35
Суспільне визнання	4,25	4,15	4,05	3,90	4,09	0,35
Незалежність у справах, судженнях і вчинках	4,09	4,07	4,12	3,92	3,99	0,17

Регіони України:

З = Західний;

Ц = Центральний;

П = Південний;

С = Східний (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області);

Д = Донбас (підконтрольні незалежній Україні території Донецької і Луганської областей).

Δ* – варіаційний розмах найвищих і найнижчих індексів за п'ятибальною шкалою.

Загалом, вивчення регіональних ціннісних профілів та особливостей їхньої динаміки у часі являє собою дуже важливе завдання емпірико-соціологічного аналізу. Надзвичайні події у країні впродовж 2013–2015 років показують, що предметне поле регіональних ціннісних профілів соціологією опановано недостатньо. Попереду в цьому плані дуже багато дослідницької роботи.

Якщо згрупувати всі пріоритети ціннісної системи опитаних за критерієм їхньої функціональної однорідності, то серед них аналітично можна виокремити чотири певні синдроми. Першій з них під назвою “*Безпека*” охоплює *вітальні* цінності (*здоров’я, сім’я, діти, добробут*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей – гарантування екзистенційної безпеки людей, людського життя, його відтворення. Другий синдром під назвою “*Соціальний комфорт*” охоплює різноманітні *просоціальні* (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні) цінності, покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації їхніх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як *сприятливий морально-психологічний стан суспільства, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті*. Третій синдром під назвою “*Самореалізація*” охоплює *самореалізаційні* цінності, які забезпечують, першою чергою, людський розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає у забезпеченні саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Нарешті, четвертий синдром під назвою “*Демократія*” охоплює *демократичні політико-громадянські* цінності (*державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті*). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадському житті нашого соціуму. Нижче (табл. 4) наведено ієрархічний порядок і динаміка зазначених ціннісних синдромів за 1991–2014 роки. Як бачимо, в 1991 і 2014 роках

ієрархічний порядок ціннісних синдромів очолюють вітальні цінності (синдром “Безпека”). За означений період домінантне становище цього синдрому не змінилося, хоча його агрегований індекс дещо зменшився. Що стосується ціннісного синдрому “Соціальний комфорт”, то він, як свідчать дані *таблиці 4*, до 2000-го впевнено посідав друге місце в ієрархії ціннісних синдромів загалом. Але у 2003-му це місце перехопив синдром “Самореалізація”, який витіснив “Соціальний комфорт” на третє місце. Порівняно з 1991 роком агрегований індекс цього ціннісного синдрому у 2014-му теж дещо зменшився. Натомість агреговані індекси синдромів “Самореалізація” і “Демократія” за 1991–2014 роки суттєво зростали.

Візуально динаміка означених синдромів добре простежується на рисунку 3, де її репрезентовано в межах двадцятирічного періоду (1994–2014). Ще в 1994-му ціннісні синдроми були помітно диференційовані між собою. Проте у 2014-му під час надзвичайних подій у країні, помітної диференціації між синдромами “Самореалізація”, “Соціальний комфорт” і “Демократія” ми вже не спостерігаємо. Можливо, це є в цілому наслідком загальної мобілізації українського соціуму перед загрозою зов-

Таблиця 4

Динаміка ціннісних синдромів населення України
(1991–2014, агреговані середньозважені бали
за 5-бальною шкалою)

Ціннісні синдроми	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2014
Безпека (вітальні цінності)	4,74	4,79	4,82	4,87	4,80	4,73	4,77	4,67	4,68
Соціальний комфорт (просоціальні цінності)	4,04	4,08	4,24	4,27	3,82	3,82	3,69	3,78	3,93
Самореалізація (самореалізаційні цінності)	3,81	3,71	3,92	3,94	4,09	3,95	3,88	3,88	4,02
Демократія (демократичні політико-громадянські цінності)	3,25	2,89	2,98	2,97	3,56	3,51	3,32	3,54	3,81

нішньої агресії. Значне зростання в цих умовах значущості патріотизму, солідаризації, креативного індивідуалізму, культурної компетентності, ревіталізації певних традиційних, національних, історичних і релігійних цінностей — усе це спричинює розмивання помітної демаркації між зазначеним ціннісними синдромами, створює на тлі загрозливої небезпеки єдиний ціннісно-смысловий фундамент суспільного життя.

Наведене вище можна узагальнити:

➤ ціннісна система нашого населення за період 1991–2014 років характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми й добробутом людей. В умовах недостат-

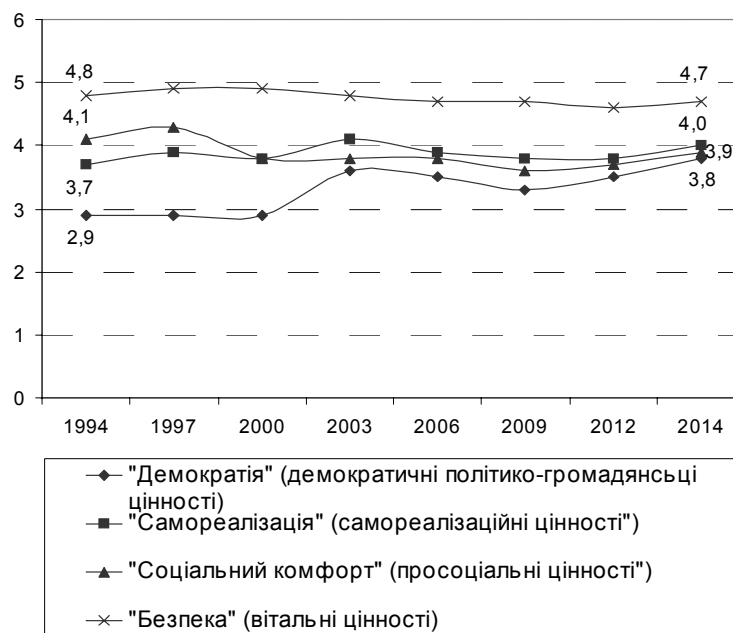

Рис. 3. Динаміка ціннісних синдромів населення України, (1994–2014, агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

нього забезпечення можливостей і шансів для реалізації зазначених цінностей, домінування їх у ціннісній ментальності людей має об'єктивне підґрунтя;

➤ політична нестабільність, економічне рецесія, корупція тощо, які супроводжують Україну всі 23 роки її незалежного існування, викликали ослаблення солідарності нашого соціуму. Зниження важливості про-соціальних цінностей свідчить саме про цей суспільний факт. Проте це зниження не є надто і великим. Його ще можна нейтралізувати на підставі реалізації розумних інституціональних стратегій і реформ;

➤ натомість за період 1991–2014 років суттєво зростає важливість самореалізаційних цінностей, і це так чи так відповідає об'єктивному процесові індивідуалізації, який охопив майже весь соціокультурний світ; Незалежній Україні зараз україні необхідні ініціативні, незалежні, креативні люди, здатні сприяти просуванню країни вперед;

➤ за означений період суттєво зростає також важливість демократичних політико-громадянських цінностей, що свідчить про поступовий рух на шляху до консолідованої демократії в суспільстві.

Ментальність українського населення: динаміка ціннісних типів Р.Інглгарта

Нижче (табл. 5) наведено дані, що показують динаміку ціннісних типів, за Р.Інглгартом у ментальності українського населення за період 1991–2014 років. Як відомо, американський дослідник вирізняв, згідно зі своєю теоретичною моделлю, тип матеріалістичних цінностей, що охоплюють цінності фізичної та економічної безпеки людей. У контексті масового збіднення такі цінності іменуються ще “цінностями виживання”. Цінності самовираження і самореалізації людей Інглгарт відносив до типу постматеріалістичних цінностей. Окрім того, на підставі емпіричних досліджень вирізнявся тип проміж-

них (змішаних) цінностей, який у своєму складі мав два підтипи. Один із них тяжів до типу матеріалістичних цінностей, а інший — до типу постматеріалістичних цінностей.

Наведені у таблиці 5 дані показують, що в ціннісній ментальності українського населення панують матеріалістичні цінності, або, інакше кажучи, “цінності виживання”. Водночас спостерігається, що під час гострої економічної кризи у країні (1994), світового фінансово-економічного обвалу (2009) і надзвичайних подій в Україні (2014 р.) питома вага “матеріалістів” статистично значущим зростає. Це означає, що загострення кризових явищ у суспільстві, супроводжуване зниженням можливостей для реалізації матеріалістичних цінностей, приводить до відповідного зростання важливості їх для населення. Якщо кризові явища втрачають свою гостроту, то важливість матеріалістичних цінностей у ментальності населення має тренд до зниження.

Що стосується постматеріалістичних цінностей, то на них упродовж зазначеного періоду орієнтувалася мізерна кількість опитаного населення (переважно 1–2%). За Інґлгартом, цей факт пов’язаний, як правило, не тільки із загальною бідністю суспільства, в якому переважають “цінності виживання”. Він також свідчить про низькі показники здоров’я населення, його добробуту, міжособистісної довіри, гендерної рівності. Крім того, у бідних країнах спостерігаються надмірно підвищений інтерес

Таблиця 5

Динаміка ціннісних типів, за Р.Інґлгартом,
(1991–2014 рр., %)

Ціннісні типи	1991	1994	1997	2000	2003	2006	2009	2012	2014*
Матеріалістичний	62	74	68	67	59	59	70	58	68
Змішаний	32	25	31	32	39	39	29	40	30
Пост матеріалістичний	6	1	1	1	2	2	1	2	2

* Дані репрезентативного опитування населення України, проведеного компанією “Українська проектна система” (липень 2014 р., N=2416)

до матеріальних і гедоністичних аспектів життя, сплески ксенофобії, авторитарності, ірраціональності тощо.

Порівняно з бідними країнами в розвинених, багатих країнах “матеріалістів” серед населення значно менше, а “постматеріалістів” значно більше. Хоча і там під час, наприклад, світової фінансово-економічної кризи їхня пропорція зазнає зміни на користь перших.

За наших умов, натомість, набуває ваги певний ціннісний синтез, який репрезентує змішаний ціннісний тип (за Інґлгартом). Ідеться про своєрідне поєднання матеріалістичних і постматеріалістичних цінностей. Як показують дані, за період 1991–2014 років змішаний ціннісний тип мав тренд до нерівномірного зростання. Водночас помітно, що під час економічної криз (1991, 2009) і надзвичайних подій у країні (2014) відбулося зниження його показників. Загалом зростання змішаних ціннісних орієнтацій слід оцінювати для ментальності нашого населення позитивно, бо воно найбільш адекватно відповідає тим суспільним реаліям, які склалися у нас на сьогодні. Розвиток цього тренду залежатиме як від поліпшення загальної суспільної ситуації в країні, так і від індивідуальних життєвих обставин.

“Ціннісний синтез” Г.Клагеса: визначення ціннісно-ідентифікаційних типів

Цікаво, що “ціннісний синтез” виступає у Г.Клагеса ключовою категорією його моделі сучасної ціннісної зміни. Як зазначалося вище, німецький соціолог вважав, що в умовах сучасності ціннісна ідентифікація населення перебуває під впливом певних зсувів його ментальних пріоритетів: від цінностей “обов’язку і прийнятності” (старих цінностей) до цінностей “саморозвою і автономії” (нових цінностей). Однак таке зміщення ментальних пріоритетів не можна зводити, на його думку, до простої (одновимірної) заміни старих цінностей новими. Ціннісна зміна має навпаки багатовимірний характер. На підставі

результатів емпіричних досліджень Клаґес пропонує кілька (а саме п'ять) типів ціннісної ідентифікації населення. При цьому вчений підкреслює, що він у відповідних дослідженнях має справу не з типами цінностей, як Інґлґарт, а з ціннісними типами людей, Серед вирізнених ціннісно-ідентифікаційних типів особливу увагу німецький дослідник приділяє групі активних реалістів, як носіїв “ціннісного синтезу”, того ціннісно-креативного гібрида, що утворюється через поєднання старих і нових цінностей.

Типологія ціннісною ідентифікації Клаґеса, його тлумачення змісту визначених ціннісних типів стала методологічною підставою для розроблення відповідної операціональної схеми та інструментарію для вимірювання ціннісної ідентифікації сучасного українського соціуму. 2013 року було проведено два дослідження, в яких був реалізований “портретний спосіб” визначення ціннісної ідентифікації опитаних. І в пілотажному дослідженні, де об'єктом виступали студенти київських університетів (N=240), і в загальнонаціональному репрезентативному опитуванні ІС НАНУ (N=1800) респондентам пропонувалося визначити ступінь ідентифікації з певними типами людей, які зустрічаються в сучасному житті нашого соціуму. Ціннісний сенс “портретів” зазначених типів людей, їхні змістові характеристики та назви були аналогічними позиції ціннісно-ідентифікаційної типології Клаґеса.

Нижче наводяться дані, які показують індекси (за 5-бальною шкалою) і відсотки ідентифікації студентської аудиторії столиці й дорослого населення України з певною типологією “портретів” людей, а саме з “конформістами-традиціоналістами”, “розчарованими”, “активними реалістами”, “матеріалістами-гедоністами” і “нонконформістами-ідеалістами”:

Як бачимо, для респондентів обох вибірок у цілому найбільш близькими є в середньому портрети “активних реалістів”, “нонконформістів-ідеалістів” і “конформістів-

	Студенти (цільова вибірка, N=240)		Населення України (загальнонаціональна репрезентативна вибірка, N=1800)	
	\bar{X}	%	\bar{X}	%
• “конформісти-традиціоналісти”	3,26	40	3,68	57
• “розчаровані”	1,88	12	2,32	16
• “активні реалісти”	3,93	73	3,56	53
• “матеріалісти-гедоністи”	3,13	42	2,75	22
• “нонконформісти-ідеалісти”	3,42	53	3,47	51

традиціоналістів”. Саме такий порядок ціннісно-ідентифікаційних типів характеризує перш за все цільову вибірку студентів. Що стосується загальнонаціонального опитування, то тут зазначений порядок трохи інший: найбільш близькими для цих опитаних виявилися “конформісти-традиціоналісти”, потім “активні реалісти” та “нонконформісти-ідеалісти”. Так чи інакше, на означені ціннісні типи людей орієнтується в середньому більш як половина опитаних. Водночас ідентифікація населення загалом з портретом “гедоністів-матеріалістів” поки ще не дуже вагома. Натомість серед студентів на цей портрет орієнтується вдвічі більше опитаних. Ідентифікація респондентів обох вибірок із портретом “розчарованих”, мабуть, цілком правомірно посідає останнє місце у їхній ментальності. Отже, як бачимо, молодіжна студентська вибірка переважає загальнонаціональну вибірку населення країни, в межах якої є значна частина людей середнього і старшого віку, передусім за ідентифікацією з портретом “активних реалістів” і “матеріалістів-гедоністів”. Водночас респонденти загальнонаціонального опитування переважають студентів за ідентифікацією з портретом “конформістів-традиціоналістів”.

Зрозуміло, порівняння результатів опитування цільової вибірки студентів і репрезентативної загальнонаціональної вибірки населення країни навряд чи є коректним. Але орієнтовне їх у соціологічному аналізі, мабуть,

даремне. Якщо це так, то на підставі вивчення особливостей ціннісної ідентифікації населення сучасної України (з урахуванням попередніх узагальнень) можна зробити узагальнений висновок. Поки що в ментальності наших громадян панують ціннісні пріоритети традиціоналізму, безпеки, виживання. Проте останнім часом у нашому соціумі стає помітнішим “змішаний” ціннісно-ідентифікаційний тип, що об’єднує матеріалістичні й постматеріалістичні орієнтири, позитивний досвід та пам’ять минулого і сучасні життєві цінності. Носієм цієї ціннісної ідентифікації є типологічна група “активних реалістів”, яка поряд з усім іншим орієнтується на креативні само-реалізаційні й демократичні політико-громадські цінності. І це для сучасного українського соціуму є обнадійливою перспективою подальшого розвитку. Цільове опитування студентської аудиторії якраз показує, в якому напрямку можуть розвиватися ціннісні орієнтації нашого соціуму. Систематичний соціологічний моніторинг має показувати, як надалі буде фактично реалізовуватися ця перспектива.

2.2. РУХЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ І ПЕРСПЕКТИВИ ЕФЕКТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Культурні передумови демократії

За 24 роки незалежності Україні як проектової демократичної держави так і не судилося реалізуватися. Незважаючи на формальну наявність основних атрибутів демократичного режиму, — конституційно закріплених вільних і справедливих виборів, гарантій дотримання громадянських і політичних прав, незалежних медіа, — якість функціонування цих інституцій не дає підстав говорити про реальну демократію. Експерти визначають *status quo* як «неліберальну / електоральну / або неповну» демократію, суть якої полягає лише в декларативній прихильності до принципів народовладдя. Водночас у повсякденній практиці громадянських прав і свобод дотримуються лише частково або не дотримуються взагалі, а ефективність демократичних інститутів зводиться до нуля діями корумпованих еліт, які не дотримуються принципу верховенства закону.

Більше того, за останні 4 роки позиції України в рейтингах розвитку політичних систем, які обраховуються авторитетними міжнародними організаціями, суттєво змінились. Так, індекс свободи «Freedom House» погіршився в Україні з 2,5 бала (2009 рік) до 3,5 бала (2013 рік), індекс громадянських свобод — з 2 до 3 балів, а політичних прав — з 3 до 4¹. Згідно з індексом демократії «Economist

¹ Індекс свободи «Freedom House» оцінює політичні права та громадянські свободи у країнах світу і щороку обчислюється на підставі 505 джерел з 10 незалежних організацій. Відповідно до результатів, країнам надається рейтинг від 1 до 7. Залежно від значення показника, держави умовно поділяються на «вільні» (від 1 до 2,5 бала), «частково вільні» (від 3 до 5 балів) і «невільні» (від 5,5 до 7 балів).

Intelligence Unit»², у 2012 році Україна перемістилася з категорії країн із «неповноцінною демократією» (з індексом 6,94), в якій перебувала впродовж 2006–2008-го років, до групи країн «гібридних режимів» (індекс 5,91) і опустилася з 52-го місця на 80-те серед 167 країн.

Передумови становлення демократичних режимів та їхня стійкість належать до кола питань, які найглибше вивчають у соціальних науках. Більшість теоретиків привертають увагу до того факту, що імовірність закріплення демократії зростає, якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня [Липсет, 2012; Пшеворский, 2000; Даль, 2003; Хантінгтон, 2003; та ін.]. Прагнучи розкрити каузальні механізми зв'язку модернізації з демократичним ладом, Р.Інглгарт і К.Вельцель запропонували ідею про принципову значущість культурних чинників у встановленні та стабілізації демократичних інститутів [Інглхарт, Вельцель, 2011]. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя і формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей і тим самим створюючи умови для формування політичної культури, що живить демократію. У думку авторів, саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню «чутливість». Без сформованого від громадян запиту, встановлення ефективної демократії на системному рівні залишиться утопією. Сьогодні дослідження ціннісних трансформацій та їхні детермінанти утворює найзагальнішу рамку розгляду факторів формування ефективних демократій.

² Індекс «Economist Intelligence Unit» вимірюється на підставі даних масових опитувань і експертних оцінок. Його значення розподіляються від 0 до 10 і групують країни за 4-ма категоріями: «повноцінні демократії» (від 8 до 10 балів); «неповноцінні демократії» (від 6 до 7,9 бала); «гібридні режими» (від 4 до 5,9 бала) і авторитарні режими (від 0 до 3,9 бала).

Якими ж є культурні передумови демократії? На переконання Р.Інглгарта і Х.Вельцеля, модернізація задає вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Оскільки соціально-економічний розвиток посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність людей, він породжує в них відчуття життєвої захищеності й автономії. «Зростає відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою» [Інглхарт, Вельцель, 2011: 24].

Поряд із визнанням легітимності демократичного ладу та його інститутів установа стійкої та ефективної демократії безпосередньо корелює з постматеріалістичними цінностями (волінням свободи й самовираження на противагу матеріальній стабільності й фізичній захищеності), високою довірою до людей, толерантністю до чужої думки та способу життя, суб'єктивним благополуччям (високою самооцінкою особистого рівня щастя)³. На основі цих цінностей формується комплементарна громадянська культура, що стимулює формування асоціацій і розширення горизонтальних соціальних зв'язків, надає значущості політичній участі. Щодо останнього, йдеться не так про електоральну активність, як про спонтанні й конкретні протилітні акції.

Досвід демократизації України свідчить про непрості й нестійкі ціннісні трансформації в напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Серед чинників, які суттєво вплинули на характер ціннісної динаміки в пострадянський період, — тривалий інституційний колапс

³ Підставу для таких висновків дають п'ять хвиль емпіричних соціологічних досліджень, здійснених під керівництвом Р. Інглгарта в рамках дослідницьких проектів WorldValuesSurvey (WVS) European-ValuesSurvey (EVS) з 1981 року в більш ніж 80 країнах.

1990-х років. Розпад Імперії супроводжувався глибокою економічною кризою. На фоні інфляції й товарного дефіциту реальні доходи населення знизились більш ніж у 2 рази. А зростання злочинності на тлі кризи правохоронної системи актуалізувало потребу не тільки в економічній, а й у фізичній безпеці. Відчуття незахищеності підсилило акцент на цінностях виживання, що, безперечно, справило негативний вплив на демократизацію в Україні. Згідно з даними проекту Світового дослідження цінностей (World Values Survey, WVS), найзначніша частка «матеріалістів» (осіб, орієнтованих на фізичну й економічну безпеку) в Україні спостерігалась у 1996-му році (54,2%) (рис. 1). За період економічного зростання (з 2003го по 2008-й рік) вона трохи зменшилась і становила 2006 року вже 43,8%. Криза 2008-го року, судячи з результатів, не зумовила повернення до цінностей виживання, проте загальмувала дрейф у напрямі постматеріалістичних орієнтацій: частка матеріалістів у 2011-му році становила 46,2%.

Потрібно зазначити, що в європейських країнах з ефективною демократією частка «матеріалістів» не перевищує 30% дорослого населення. Так у Німеччині в 2011 р. вона становила 20,0%; у Польщі — 24,7%. Водночас частка громадян, орієнтованих на цінності самовираження і якість життя, суттєво перевищує кількість постматеріалістів серед українців. У Німеччині та Польщі ця категорія становить 22,9% і 7,4% відповідно.

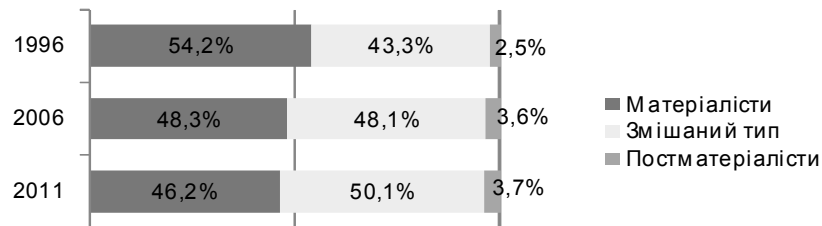

Рис.1 Динаміка ціннісних типів в Україні
за даними WVS, 1996–2011

Системна криза пострадянського десятиліття актуалізувала у масовій свідомості українців консервативні цінності безпеки, стабільності, добробуту за будь-яких умов, але не була визначальним фактором гальмування розвитку громадянської культури [Наумова, 2002].

Складнощі переходу: державозалежна свідомість

Чому, на відміну від країн Східної Європи, процеси інституційного розкладання радянського суспільства не стали імпульсом до появи громадських асоціацій або рухів, які могли б стати основою ефективного громадянського суспільства? Що було такого у ладі тоталітарної імперії, що заблокувало відтворення базових для розвитку суспільної солідарності та соціальної кооперації цінностей і відносин? Дослідники (Ю.Левада, Б.Дубін, Л.Гудков) справедливо вказують на особливості радянської політичної та громадянської культури, яка сформувалася в умовах тотальної залежності від репресивної держави, блокування будь-яких форм громадянського активізму та ініціатив, що йдуть у розріз з офіційним курсом. Громадські організації лише формально вважались добровільними асоціаціями, які вільно обирають мету і стратегії їх реалізації. Увесь соціальний простір між первинними групами і макросоціальним рівнем контролювався державними інститутами, а будь-який публічний дискурс розгортався в унісон з офіційною ідеологією. За таких умов неможливо було набути досвід вільної громадянської участі, суспільної солідарності й кооперації. Придушення будь-яких колективних та індивідуальних соціальних дій, які не санкціоновані Левіафаном, формує тип людини, сутність якої, на думку Л.Гудкова, становить висока адаптивність до режиму, а не проактивність [Гудков, 2004].

Труднощі демократизації пострадянських держав, зумовлені не стільки наявністю такого досвіду, скільки його інерцією, яка виявилася набагато потужнішою, ніж здавалося в перші роки після розпаду Союзу. Найбільш

знаковими та серйозними наслідками адаптації до тоталітарних режимів слід назвати: ототожнення всього соціального, суспільного з державою; високий рівень інституційного недовіри; соціальну ізоляцію, низький рівень довіри до людей, які не належать до близького кола; відсутність досягницької мотивації, особистої відповідальності та ініціативи.

1. Стійкий патерналізм

Радянська людина орієнтована на форми винагороди та соціального контролю, які виходять виключно від держави, «яка прагне охоплювати всі боки існування людини, грати відносно нього патерналістську, опікунську і виховну роль» [Гудков, 2004: 6]. Установка, згідно з якою держава має взяти на себе цілковиту відповідальність за якість і рівень життя громадян (забезпечити стабільну зайнятість і доходи, здобуття освіти тощо), не вимагаючи від них ініціативи й самостійності, виявилась надзвичайно стійкою. Вона сформувала гіпертрофований культ держави як єдиної сили, що консолідує суспільство, та установку, згідно з якою, діяльнішим реалізаційним потенціалом і символічною значимістю володіє лише влада, персоніфікована у вищому керівництві будь-якого рівня, тоді як сама людина позбавлена права голосу і суб'єктності як такої.

За відсутності будь-яких механізмів контролю за державними інститутами і можливості впливати на їхні рішення у людей виникають стійкі форми залежності від влади. А на тлі незадовільної якості життя в масовій свідомості культивується роздратування від невиконання державою своїх соціальних зобов'язань, закріплюються апатія, відчуженість і недовіра стосовно більшості соціальних інститутів.

2. Інституційна недовіра

Наявна в пострадянських суспільствах інституціональна система не тільки не забезпечувала гідного існування, а й значною мірою виступала чинником загрози безпеці та добробуту людей [Советский простой человек, 1993]. У таких умовах недовіра веде до пасивності, яка, в свою

чергу, послаблює і без того нестійку довіру. Ця особливість пострадянських суспільств є чи не найпотужнішою системною перешкодою на шляху демократизації.

Соціологічні дослідження засвідчують високий рівень відчуження українців не лише від політичних, а й від більшості державних інститутів. За всі роки незалежності України щодо до жодного з них не було сформовано позитивних очікувань з боку громадян. Незначна динаміка рівня довіри до ключових соціальних інститутів за останні 20 років коливається на рівні «скоріше не довіряю». Більш того, в ситуації соціального вибуху кінця 2013 — початку 2014 року і соціально-політичної кризи, яка послідувала за нею, віра в ефективність діяльності фактично всіх державних структур істотно знизилася. Це ледь не найнижчі показники за всі роки незалежності країни (табл. 1). Так, середній рівень довіри до політичних партій, за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, склав в 2014-у році 1,9 бала (за 5-бальною шкалою, де 1 — абсолютно не довіряю, 5 — повністю довіряю), до Верховної Ради — 2,1 бала, до судів — 1,9 бала, до міліції — 2,1 бала. Значимо знизився рівень довіри до ЗМІ — з 2,9 до 2,6 балів. Виняток становить лише невисокий, але стабільний рівень довіри до президента (2,9 бала) та армії (3,1 бала). Ймовірно, віра в харизматичного сильного лідера, від волі якого залежить вихід країни з кризи, а не в демократичну систему управління також можна віднести до синдрому пострадянської свідомості.

Радикальні відмінності в рівні інституційної довіри спостерігаються між Україною та європейськими країнами зі стійкою демократією. Численні дослідження політичної культури свідчать про наявність кореляції між рівнем довіри до соціальних інститутів і їхньою ефективністю: актор добровільно залучається до системи, вкладає власні ресурси в її підтримання, а інститути, у свою чергу, стають відповідальнішими [Общество без доверия, 2014]. За результатами шостої хвилі ESS (2013) у Данії, Німеччині, Великій Британії найбільш високі очікування громадяни мають щодо поліції (відповідно

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри українців до соціальних інститутів
за даними моніторингу ІС НАН України 1994–2013 років

Інституція	Середній бал оцінки за 5 бальною шкалою, де 1 — зовсім не довіряю, 5 — повністю довіряю).					
	1994	1998	2002	2006	2010	2014
Президент	2,3	2,1	2,2	2,7	2,9	2,9
Верховна Рада	2,3	2,1	2,1	2,5	2,4	2,1
Політичні партії	-	2,1	2,1	2,4	2,2	1,9
Уряд	2,3	2,1	2,2	2,5	2,6	2,4
Місцеві органи влади	-	-	2,3	2,5	2,5	2,5
Армія	3,2	3,3	3,1	3,0	3,0	3,1
Міліція	2,3	2,2	2,3	2,4	2,3	2,1
Суди	-	-	2,3	2,4	2,3	1,9
ЗМІ	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,6

8,0; 7,0; 6,6 бала за 11-бальною шкалою, де 0 — повна недовіра, 10 — абсолютна довіра) і судової системи (відповідно 7,6; 5,9; 7,6 бала) (рис. 2). Серед українців ці показники становлять відповідно 2,0 і 1,9 бала. Дані підтверджують той факт, що стрижнем демократичних режимів є незалежна й ефективна судово-правова система та комплементарні ціннісні орієнтації, які формують позитивні очікування стосовно неї з боку громадян. Цікаво, що віра у здатність системи дотримуватися рівності усіх перед законом та забезпечити захист прав і свобод особистості поєднується у європейців із відносно низьким рівнем довіри до політиків і політичних партій. На відміну від старих демократій, для населення постсоціалістичних країн характерні низькі очікування щодо ефективності усіх політичних і державних інститутів. Так, рівень довіри до них серед українців майже однаковий і не перевищує 2 балів.

Соціум без системи інституціоналізованої довіри та відповідальності доводиться характеризувати як поза-або домодерний [Гудков, 2008]. Віра в ефективність роботи соціальних інститутів — важлива характеристика

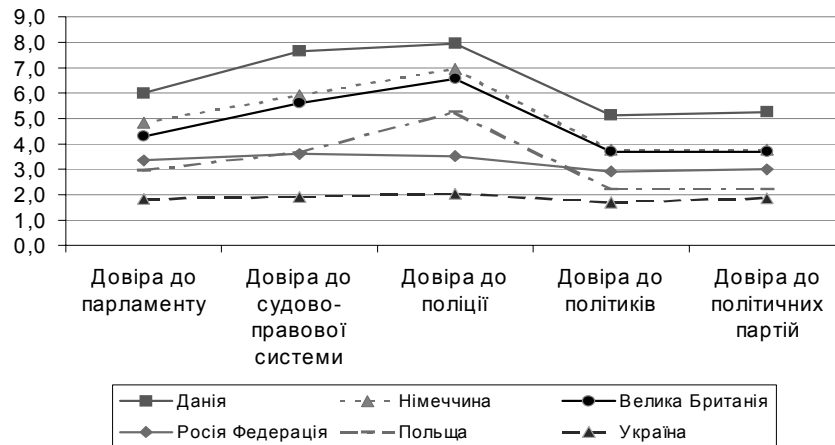

Рис. 2. Рівень довіри українців до державних і політичних інститутів в європейському контексті (за даними 6 хвилі ESS, 2013; середній бал оцінки за 11-бальною шкалою, де 0 — зовсім не довіряю, 10 — повністю довіряю)

соціального життя модерних суспільств, яка фіксує універсалістські підстави соціальної взаємодії та соціальної солідарності. У цьому сенсі, довіра — вираз свободи індивіда, його самостійності у виборі та підтриманні соціальних зв'язків. Масова недовіра до соціальних інститутів формує «колективну етику», згідно з якою, не існує інших ресурсів виживання, крім солідарності «своїх». Це призводить до фрагментації соціальних зв'язків, формування локальних соціальних кіл (сімейно-родинних, сусідських, робочих і т. ін.), байдужих що до соціальної консолідації на макрорівні.

3. Соціальний капітал: «турбота про «своїх»

При дефіциті базових ресурсів, які в суспільствах пострадянського типу контролюються централізованою владою, установка виключно на виживання та адаптацію веде до атомізації суспільного життя. Критичні загрози (на кшталт тривалої економічної кризи 1990-х) спонукають людей шукати підтримку в рамках тісно пов'язаних

груп, найчастіше родинних. Лише у таких обмежених і достатньо автономних групах відтворюється взаємна довіра на ґрунті потреби в захисті й допомозі. Міцні холістичні зв'язки, сформовані в таких асоціаціях, працюють на шкоду солідарності й довірі до людей загалом [Патнам, 2001]. Очевидно, що такий тип соціального капіталу звужує радіус суспільної кооперації й гальмує розвиток громадянського співробітництва, на яких ґрунтується демократизація. Недовіра до «іншого» розкладає саму матерію соціальності, базову довіру до інших і можливість соціальних конвенцій, заснованих на взаємних інтересах і солідарності. Скорочення і розрив соціальних зв'язків, соціальна ізоляція — суттєві риси суспільств, які намагаються позбутися тоталітарної спадщини.

4. Суспільство «демобілізованих»

Громадянська пасивність, укорінена в культурі *post-sovieticus*, відсутність мотивації до участі в будь-яких формах колективних дій мають цілком об'єктивне підґрунтя. Ю. Левада зазначав, що це радше раціональна оцінка своїх можливостей впливати на ситуацію за межами приватної сфери в умовах тотального свавілля влади. Вона є наслідком тривалої адаптації до інституціонального насильства: примусової зрівняльності, придушення досягницької мотивації, роботи для себе, а разом із цим прагнення до особистісного зростання і самоорганізації. Власне, таке культурне тло задає уявлення про зони відповідальності індивіда: чим далі від сім'ї, ближнього кола, тим сильніше виражена констатація своєї соціальної неіездатності. Звідси відчуженість щодо державних інститутів і відсутність інтересу до будь-яких форм суспільної кооперації для захисту інтересів спільноти або розв'язання соціальних проблем різного масштабу. Патерналізм радянського зразка сформував суспільство «демобілізованих»: відчужених один від одного індивідів, позбавлених соціальної та політичної суб'єктності [Внук-Липинський, 2012].

Руйнування старих зразків у пострадянській Україні не супроводжувалося виробленням інших орієнтирів і суспільних ідеалів. Серед населення, як і раніше, пере-

важають адаптивні мотиваційні установки, а не цінності, що орієнтують індивіда на соціальну активність і зміну свого становища. «Така демократія являє собою механічне перенесення запозичених моделей політичної організації на суспільство, яке ніколи не знало цінностей і норм свободи, права, людської автономії. Це демократія без необхідних для неї інституційних і культурних форм» [Гудков, 2008: 53].

Хоча ефекти радянського спадку й надалі даються взнаки, ціннісні орієнтації українців поступово зміщуються в напрямі, про який так полюбляє говорити Р.Інглгарт: емансипації, самовираження, солідарності й громадянської відповідальності [Інглхарт, 2002]. На рисунку 3 представлена динаміка базових цінностей населення України виміряних за методикою Ш.Шварца за даними моніторингового проекту Європейське соціальне дослідження (European Social Survey, ESS). Ш.Шварц виокремлює 10 мотиваційних ціннісних типів, які групує в чотири загальні категорії: *збереження* (цінності безпеки, конформності та традиціоналізму); *самоствердження* (цінності досягнення, орієнтації на владу і багатство); *відкритість до змін* (самостійність, ризик/новизна, гедонізм); *піклування про людей та природу* (добррозичливість, універсалізм) [Schwartz, 2006].

Перші дві категорії (збереження та самоствердження) відповідають матеріалістичним цінностям за інглгартівською моделлю, а останні (відкритість до змін і піклування про людей та природу) — комплементарні постматеріалістичному ціннісному комплексу. Цікавим є той факт, що цінність стабільності, економічної й фізичної безпеки є для українців не тільки найвагомішим серед усіх інших, а й фактично незмінною за своїм значенням (Інд. = 0,6 у 2005-му та 2013-му роках). Економічна криза 2008-го року посилила значущість безпеки та конформності, але за час стабілізації їхня вага фактично повернулася на рівень 2005 року. Якщо важливість консервативних цінностей залишається для українців досить стабільною, то значущість самоствердження та відкритості до змін тенденційно змінилася. За вісім років суттєво зросло

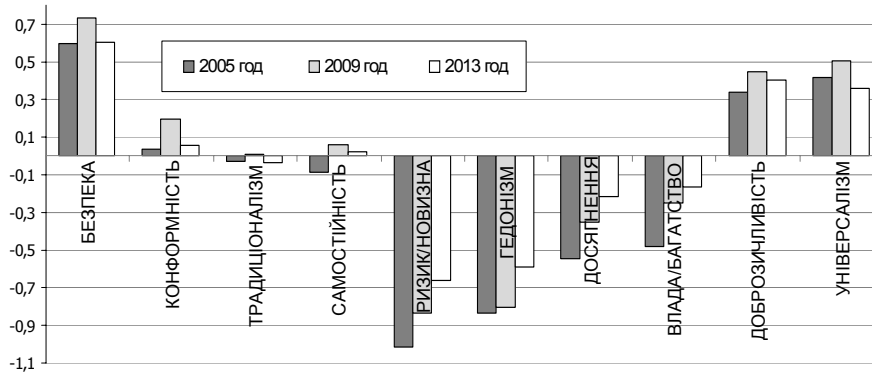

Рис.3 Динаміка базових цінностей українців⁴
Середні значення ціннісних індексів, виміряних
за методикою Ш.Шварца (за даними ESS, 2005–2013)

прагнення до новизни, інновацій, а також важливість максимізації задоволення від життя. Менш істотно але теж статистично значимо зріс показник самостійності: прагнення особисто приймати рішення і діяти, що корелює з суб'єктивною потребою в автономії та незалежності. Підвищилась значущість особистих досягнень та успіху, соціального визнання власних компетенцій.

Можливо, передчасно говорити про суттєві зміни громадянського етосу українців у напрямку культури участі, ініціативи, активізму та довіри. Але повільні зрушення вказують на наближення до ціннісних форм демократії: зростання прагнень соціального визнання, успіху та добробуту, які поєднані з розумінням важливості інтелектуальної свободи та свободи вибору, а також інноваційними життєвими стратегіями.

⁴ На діаграмі представлені середні значення індексів, попередньо центрованих для кожного респондента. Нульове значення індексу свідчить про середню значущість цінності для групи порівняно з усіма іншими цінностями. Чим більше значення, тим більш значущою є цінність щодо середньої значущості усіх цінностей для групи; від'ємне значення індексу свідчить про низьку значущість цінності щодо середньої значущості усіх цінностей. Докладніше див.: [Магун. 2007].

Демократія як цінність. Україна в європейському контексті

Незважаючи на всі колізії української демократизації, легітимність демократичного ладу серед громадян України залишається незмінно високою. Згідно з результатами 6-ї хвили міжнародного моніторингу ESS (2013), середній бал оцінки значущості демократії серед усіх українців становив 7,3 бала (за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не важливо, 10 — надзвичайно важливо) (рис. 4). Заслужують на увагу регіональні відмінності. Жити у країні з демократичним режимом найважливіше для населення західних (7,8 бала) і центральних областей (7,8 бала). У південному регіоні, а також на Сході (Харківська та Дніпропетровська обл.) цей показник становив по 7,4 бала, тоді як на Донбасі (Донецька та Луганська обл.) значущість демократії виявилась найнижчою — 5,8 бала.

Хоча й можна констатувати прихильність українців до демократичних ідеалів, рівень важливості життя в державі з ефективною демократією для них істотно нижчий, ніж для більшості європейців. Найнижча прихильність до демократичного ладу серед усіх європейських країн, що брали участь у проекті, у росіян (6,2 бала).

До категорії країн, у яких цінність демократії є найвищою, потрапили Кіпр (9,5), Данія (9,4), Швеція (9,4), Норвегія (9,3), Ісландія (9,3), Ізраїль (9,2), Швейцарія (9,0), Німеччина (9,0) та Фінляндія (9,0). Власне, й оцінка демократичності цих країн серед їхніх громадян є найвищою. Що стосується України, то тут рівень оцінки якості демократії один з найнижчих у Європі (4,8 бала за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не демократична, 10 — цілком демократична). Нижче рівень розвитку демократичних інститутів своєї країни оцінили лише громадяни Болгарії (4,6).

У процесі дослідження з'ясувалася значущість різних характеристик політичної системи для справжньої демократії. Найвагомішою для українців характеристикою демократичного устрою є верховенство права. Рівність

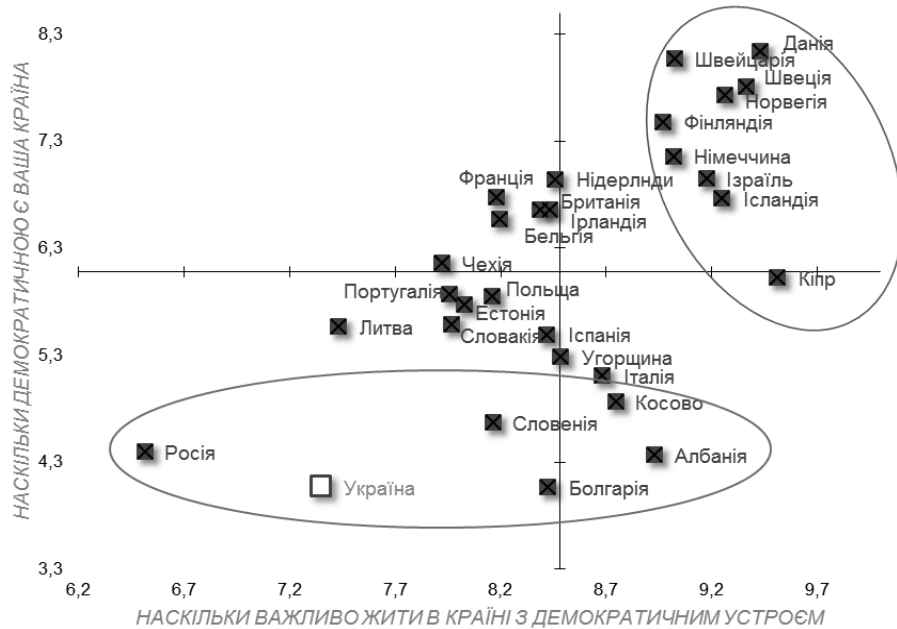

Рис.4. Важливість демократії vs рівень демократії у країні
(за даними 6-ї хвили ESS, 2013; координати країни за віссю X — середнє значення важливості жити в країні з демократичним устроєм, за віссю Y — середнє значення оцінок фактичного рівня демократії в країні)

усіх перед законом і здатність судів зупинити дії влади, якщо вона перевищує свої повноваження, здобули найвищий середній бал оцінки (9,3 і 9,2 бала відповідно, за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не важливо для демократії, 10 — надзвичайно важливо для демократії). Захист громадян від бідності й скорочення матеріальної нерівності, на думку українців, також є суттєвими характеристиками реальної демократії (відповідно 9,2 і 9,0). До важливих критеріїв віднесли також прозорість дій влади, коли влада роз'яснює свої дії виборцям (9,0), чесні та вільні вибори (9,0) і можливість доступу до інформації, яка дає змогу оцінити дії влади (9,0).

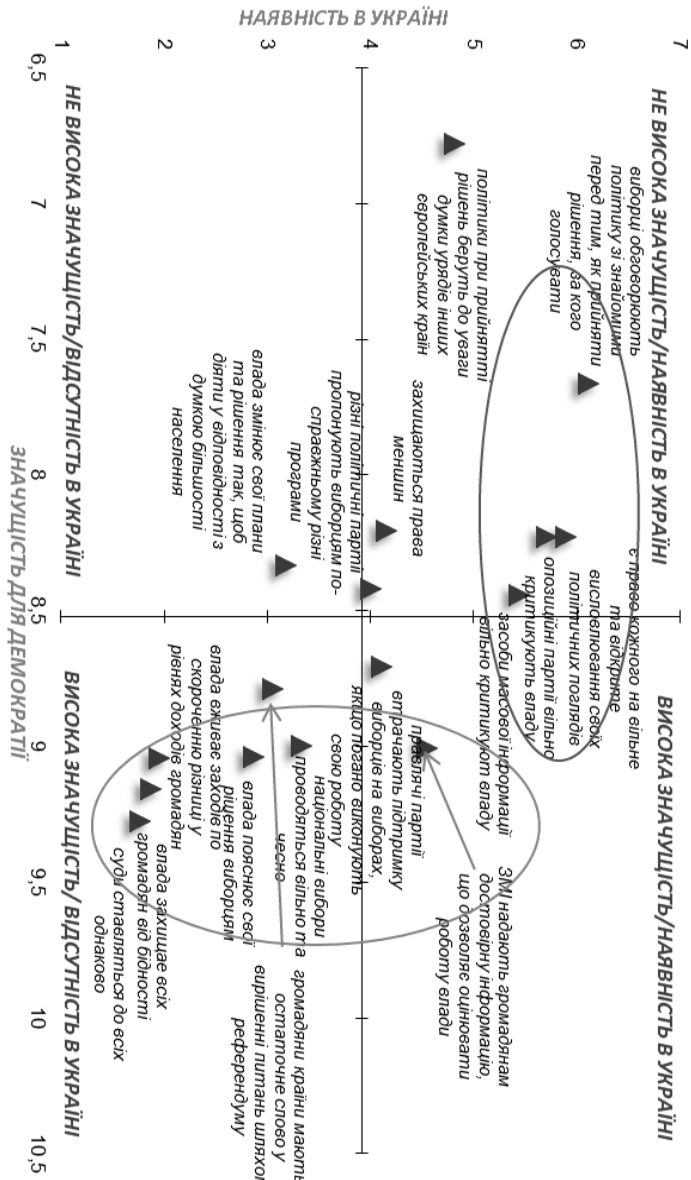

Рис. 5. Критерії демократії: важливість для демократії vs. наявність в Україні
 (за даними 6-ї хвилі ESS, 2013; координати країни за віссю X — середнє значення важливості критерію для демократії; за віссю Y — середнє значення оцінок наявності критерію в Україні)

Характерно, що реалізація найбільш значущих критеріїв народовладдя оцінюється громадянами вкрай низько (рис. 5). До зони дефіцитів української демократії потрапляють верховенство права і здатність державних інститутів забезпечити громадян від бідності та знизити рівень матеріальної диференціації. Оцінка міри втілення цих інституційних рішень не перевищує 2 балів (за шкалою від 0 до 10, де 0 — зовсім не відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні, 10 — цілком відповідає тому, що відбувається сьогодні в Україні). Значний розрив між очікуваннями і фактичністю спостерігається і в оцінках українцями чесності проведення національних виборів (важливість — 9,0; оцінка стану справ — 3,3) і прозорості дій влади (важливість — 9,0; оцінка стану справ — 2,9). Оцінки виборців ставлять найточніший діагноз українській демократії: залежність від влади та корумпованість судової системи, непрозорість дій влади й відсутність можливості впливати на її рішення, недостатній рівень соціального захисту населення, вибори, далекі від ідеалу чесного та вільного волевиявлення. Єдине, що наявне у вітчизняному політичному просторі з набору атрибутів демократії, — це свобода слова: можливість вільно обговорювати політику й висловлювати свої погляди. Однак ці аспекти демократичного ладу поступаються за важливістю усім іншим.

Чи існують відмінності в оцінках важливості критеріїв демократичного ладу між українцями та європейцями? Проведений факторний аналіз дозволив визначити приховані змінні, на яких ґрунтується значущість тих чи тих аспектів демократії (табл. 2). В обох випадках усі атрибути демократії поділяються на три фактори. (Якість одержаних моделей достатньо висока. Відсоток поясненої дисперсії для України становив 64%, для європейських країн — 61%). Латентні змінні, що визначають ключові аспекти демократичного режиму серед українців, можна позначити як: 1) боротьба з бідністю й забезпечення

соціальної справедливості за рахунок рівності всіх перед законом; 2) незалежна публічна сфера, яка допускає вільну суспільну дискусію із значущих питань і критику влади; 3) підконтрольність влади народу та індивідуальні свободи. Для громадян розвинених демократій сутність народовладдя виявилася трохи відмінною від думки українців. Перший фактор, окрім незалежної та справедливої судової системи, охоплює центральну ліберальну цінність індивідуальної свободи, а боротьба з бідністю є

Таблиця 2

Демократичні пріоритети в Україні та Європейських країнах
(за даними ESS, 2013)

Латентні змінні *	Україна	Європейські країни
I фактор	Боротьба з бідністю + верховенство права	Індивідуальні свободи + верховенство права
II фактор	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)	Боротьба з бідністю
III фактор	Народовладдя+ індивідуальні свободи	Незалежна публічна сфера (вільна критика влади)

* Фактори представлено в порядку спадання значущості. Пояснена частка дисперсії факторів становить для України: I фактор — 33%, II фактор — 19%, III фактор — 12%; для Європи: I фактор — 33%, II фактор — 17%, III фактор — 11%.

менш актуальною. Третій за значущістю комплекс характеристик демократичного ладу — вільне обговорення рішень влади в публічній сфері.

Акцент українців на егалітаристських цінностях обґрунтовується здебільшого поточною соціально-економічною ситуацією: низьким рівнем життя і недостатньою соціальною захищеністю населення, а також зростанням матеріальної диференціації. Не останнє значення у відтворенні таких орієнтацій має і колективна пам'ять про формальні соціальні гарантії, що існували за соціалістичної системи.

Динаміка громадянських цінностей українців

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадянських справах, високим рівнем поінформованості в актуальних суспільних проблемах і почуттями громадянської компетентності й відповідальності, дістав емпіричне підтвердження ще в 60-х роках минулого століття в дослідженнях Г.Алмонда і С.Верби [Алмонд, Верба, 2014]. На думку вчених, неодмінною умовою ефективного та сталого функціонування демократичних інститутів є сформований у громадян комплекс ціннісних орієнтацій, який вони назвали політичною культурою участі. «Учасницька політична культура» як аспект громадянської культури й певний ідеальний тип настановлень щодо політичної системи загалом і своєї ролі в ній зокрема може й не домінувати серед населення країни. Але частка громадян, прихильних до цієї ціннісної моделі, має сформувати критичну масу, — активну меншість населення, — яка запускає, підтримує і контролює роботу механізмів демократії.

Що ж визначає тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів?

1. По-перше, відчуття своєї *компетентності*, яка дозволяє брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовується в систему громадянських обов'язків.

2. По-друге, почуття *відповідальності* за майбутнє спільноти й непорушне переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує настановлення, яке зобов'язує брати участь у суспільних і політичних процесах [Коэн, Арато, 2003].

3. Почуття причетності до справ спільноти й *готовність брати участь у колективних проектах* задля загального добра ґрунтується на подільності цінностей солідарності, співробітництва, рівності прав, на дотриманні спільно встановлених правил [Внук-Липинський, 2012].

Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше з учасницьким типом політичної культури корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом. На думку Патнема [Патнам, 2001], така комунітаристська орієнтація створює горизонтальні соціальні зв'язки, що не відзначаються інтенсивністю, але радіус яких доволі значний. «Горизонтальна довіра характерна для егалітарних суспільств із переважанням середнього класу, в рамках яких людей пов'язує система різноманітних форм економічної та громадянської взаємодії» [Инглхарт, Вельцель, 2011: 376].

Становлення громадянських цінностей в Україні впродовж останніх 10 років є суперечливим і не завжди вкладається в європейські тренди політичної модернізації. Наприклад, успішна політична мобілізація під час «помаранчевої революції» й досвід ефективних колективних антиелітних дій не привели, зрештою, до суттєвих зрушень у напрямку формування громадянського етосу й суб'єктності. «Відлуння» цих подій у вигляді значного зростання інтересу до політики й позитивних оцінок ефективності демократії, збільшення кількості недержавних громадських організацій, пожвавлення публічної сфери, актуалізації цінностей солідарності, довіри й толерантності майже згасло впродовж кількох років (рис. 6). Так, частка українців, які 2005 року констатували свій інтерес до політичного життя, становила 63,8%. Чотири роки потому — у 2009-му році — вона знизилась на 20% (до 43,4%)⁵. Поступове відкочування до авторитаризму породжувало апатію і сприяло зростанню відчуженості щодо політичної системи. Зрештою через вісім років після «помаранчевих подій» частка тих, хто цікавиться політикою, знизилась удвічі: в 2013 році вона охоплювала лише третину виборців (32,3%).

За рівнем уваги до політичних процесів українці випереджають лише кілька постсоціалістичних держав:

⁵ За даними 6-ї хвилі ESS (2013).

Рис. 6. Зацікавленість українців політикою
(за даними ESS, 2005–2013)

Словаччину (28,7%), Угорщину (26,2%), Чехію (21,8%) і Литву (20,5%). Для громадян більшості стабільних європейських демократій байдужість до політики не є типовою. Наприклад, політикою цікавляться понад дві третини виборців у Данії (68,6%), дещо менше — у Німеччині (64,7%), кожен другий британець (48,8%) і два з п'яти поляків (39,5%) (рис. 7).

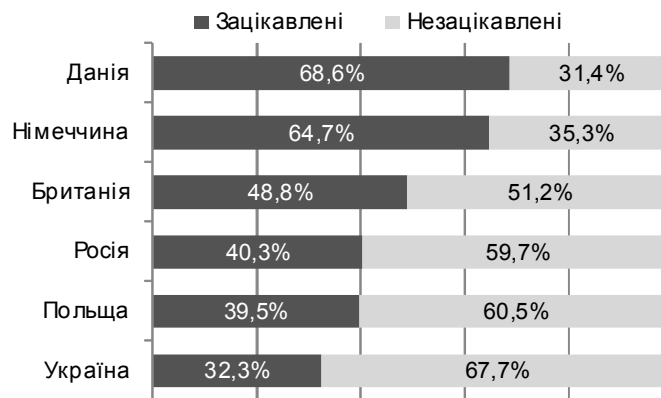

Рис. 7. Зацікавленість політикою
(за даними ESS, 2013)

Цікавою тенденцією зміни ціннісного ландшафту України останніх кількох років є зростання довіри до людей в цілому (рис. 8). Враховуючи стабільно низький рівень залученості населення у добровільні форми соціальної кооперації, чинники такої динаміки не видаються очевидними. Після революційного піднесення 2004 року цей показник невпинно знижувався і 2009 року досяг мінімуму — 3,95 бала. (Середній бал оцінки за шкалою, де 0 — з людьми потрібно бути дуже обережними, 10 — більшості людей можна довіряти.) Від 2011 року спостерігається його значиме зростання, й, згідно з даними 2014 року, рівень довіри до людей серед українців становить 5,06 бала. Потрібно сказати, що це настановлення виражене у представників різних регіонів країни з різною інтенсивністю. Найвищий рівень довіри до людей в цілому (за даними 2014 року) у мешканців західних областей (5,8), у Харківській і Дніпропетровській, центральних і південних областях він трохи нижчий і становить відповідно 5,17, 5,00 і 4,76. Серед мешканців Донбасу довіра до людей в цілому виражена найнижчим показником — 4,12 бала.

Як зазначалося, відкритість у стосунках з людьми й віра в них є однією з умов залучення населення у спонтанні форми громадянської кооперації. Згідно з результатами шостої хвилі ESS (2013), українці більше орієнто-

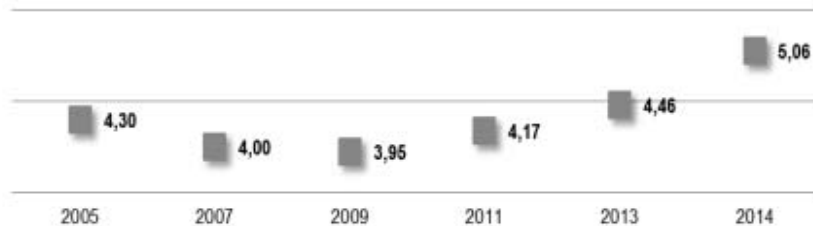

Рис. 8. Довіра до людей в цілому
(за даними ESS, 2005–2013, та Української проектної групи, 2014; середній бал оцінки за шкалою від 0 до 10, де 0 — з людьми потрібно бути дуже обережним, 10 — більшості людей можна довіряти)

вані на горизонтальну довіру (4,46), ніж, наприклад, поляки (4,10) або росіяни (4,39), однак суттєво поступаються громадянам країн з ефективним і стабільним демократичним режимом, де цей показник не опускається нижче за 5 і варіює від 5 до 7 балів (Данія — 6,95, Естонія — 5,52, Британія — 5,38).

Конкретними індикаторами громадянської культури, що кореспондується з реальною демократією, є участь у добровільній суспільно корисній діяльності й високий рівень політичної активності не лише електорального характеру. За мірою залученості до безкорисливої діяльності задля загального блага українці не надто відрізняються від поляків, серед яких участь у подібних ініціативах беруть лише 19,1%, тоді як у Німеччині та Британії — кожен другий громадянин (відповідно 52,3% і 44,7%) (табл. 3).

Таблиця 3

**Участь у добровільній суспільно-корисній діяльності
або у діяльності благодійних організацій**
(за даними ESS, 2013, % до всіх, хто відповів)

Частота участі					
	Німеччина	Британія	Росія	Польща	Україна
Раз на тиждень	17,0	10,2	1,4	1,9	1,2
Раз на місяць	12,6	9,2	2,7	3,1	2,8
Раз на три місяці	6,7	6,8	5,2	2,4	3,0
Раз на шість місяців	4,2	7,0	7,1	5,4	5,7
Ще рідше	11,8	11,5	13,5	6,2	7,8
Ніколи	47,7	55,3	70,2	80,9	79,5

* Розподіл відповідей на питання: «Як часто Ви брали участь у добровільній суспільно-корисній діяльності або у діяльності благодійних організацій за останні 12 місяців?»

Очевидно, що до 2013 року в Україні модель добровільної соціальної взаємодії, що розгортається поза полем обов'язкових взаємовідносин в родині й робочих групах, ще не утворилася. Така ситуація відбивала не так низький рівень горизонтальної довіри та відчуття небезпечності

соціального середовища, як відсутність досвіду громадянської самоорганізації [Ручка, Наумова, 2013]. В умовах незрілості громадянського суспільства й відсутності інституційних рамок низові ініціативи мають ситуативний, нерегулярний характер і не здатні закріпитися як рутинні (повсякденні) практики. Все змінили події кінця 2013 — початку 2014 року та військовий конфлікт на Сході, що послідував за ними. Зростання стихійного активізму, пов'язаного переважно з волонтерською діяльністю, стає запорукою напрацювання досвіду постановки загальних цілей, формування команд єдинодумців, та реалізації цих проектів за рахунок колективної співпраці.

* * *

Громадянське кооперування є підґрунтям політичного [Алмонд, Верба, 2014]. Наведені нижче дані демонструють відмінності у формах громадянської та політичної активності серед населення європейських країн, а також динаміку по Україні за останні 10 років (табл. 4). Привертають увагу кілька тенденцій:

1. Міра залученості українців до більшості форм політичної активності у 2013 році радикально не відрізнялась від рівня активності поляків і росіян. А от порівняно з широтою і переважними формами участі німців і британців спостерігаються значні відмінності. Для населення старих демократій більш характерні безпосереднє звернення до представників влади різного рівня (Німеччина — 15,1%; Україна — 7,6%), підписування петицій (Німеччина — 33,7%; Україна — 2,9%), бойкотування промислових товарів або харчових продуктів (Німеччина — 35,1%; Україна — 0,6%), а також безпосередня участь у роботі структур «третього сектору» (Німеччина — 31,4%; Україна — 2,3%). Тут значно поширені форми політичної участі, ґрунтовані на самовираженні й самоорганізації, які ще 30 років тому вважалися маргінальними. Серед українців активізм такого типу не поширений, як, власне, і більшість форм участі в політичному процесі, за винятком електорального.

2. Частка українців, які беруть участь у діяльності політичних організацій або рухів, незначна й має тенденцію до зменшення. Це відповідає загальноєвропейським трендам, згідно з якими масштаби участі громадян у політичних процесах під егідою еліт скорочуються [Інглхарт, Вельцель, 2011]. Однак головний чинник, що визначає низьку лояльність українців до політичних партій, — нерозвинутість культури участі, закорінена ще в радянському минулому. Відсутність досвіду політичної самоорганізації, а також високий рівень відчуженості щодо політичних інституцій загалом, значною мірою стримують розвиток громадянських цінностей.

Таблиця 4

Громадянська активність за останні 12 місяців
(за даними ESS, 2013, % до всіх опитаних)

Форми активності	Німеччина	Британія	Польща	Росія	Україна		
					2013	2005	2013
Зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади	15,1	14,9	7,3	7,2	9,0	7,6	-
Працювали у політичній партії або у русі	4,8	1,9	2,5	3,2	4,7	3,7	2,3
Працювали в іншій організації або об'єднанні	31,4	7,8	7,2	5,4	2,8	2,3	-
Носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали	6,0	6,1	4,4	4,9	14,1	5,3	10,2
Підписували петиції	33,7	31,8	10,4	5,8	9,3	2,9	2,2
Брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях	8,7	3,2	2,3	4,2	22,4	2,4	8,9
Бойкотували які-небудь промислові або продовольчі продукти	35,1	18,5	5,6	3,6	2,7	,6	10,4

* За результатами дослідження, проведеного «Українською проектною групою» в липні 2014 року за національною вибіркою (N=2400, АРК не включена).

3. Кризи 2004 і 2013 років стимулювали залучення у поле політики значної частини українців, актуалізувавши водночас ліберально-демократичні цінності особистої свободи, справжнього народовладдя, загальної рівності перед законом. З інтервалом у 10 років ми спостерігаємо два піки безпрецедентного зростання громадянської участі населення. Згідно з даними ESS у 2004–2005 роках на санкціонованих мітингах і демонстраціях побували 22,4% українців; 14,1% носили політичну атрибутику; 9,3% підписували петиції. Усе це форми індивідуалізованої протиелітної активності, яка чітко вписується у світові тренди трансформації режимів політичної партисипації. Проте впродовж років після піднесення суспільна активність поступово знижувалася й досягла свого мінімуму 2013 року. Політична криза на зламі 2013–2014 років і збройний конфлікт на Сході країни спровокували потужне зростання громадянського активізму не лише у протестному модусі. Його головні форми, фактично ті самі, що й у 2004-му році (підписування петицій, участь у масових акціях, носіння політичної атрибутики), доповнюються унікальними прикладами самоорганізації й кооперування під час формування найрізноманітніших громадянських ініціатив: волонтерського руху, політичних організацій, органів громадського самоуправління й контролю за діяльністю владних структур.

Відповідь на запитання про те, чи стане нинішнє зростання громадянської активності імпульсом для подальшого розвитку незалежної публічної сфери, чи буде воно імпульсом для інституціоналізації нових форм участі й відповідного етосу, залежить поки винятково від міри оптимізму.

2.3. ТРАЕКТОРІЇ МЕДІА

Медіа самі по собі сприймаються сьогодні як символічне відсилання до суспільної динаміки, їхній культурний статус містить виразну темпоральну змінну: ніщо не прямує вперед так швидко, як технологічне вдосконалювання медіа, і ніщо, подібно до медіа, не реєструє настільки ретельно рух світу й суспільства в різноманітних щоденних імплікаціях. У той же час перепочки й неповороткості цього руху, відхилення від магістралі не менш переконливо втілені в медіасфері, вказуючи на ексклюзії в її виробництві й функціонуванні, що формуються наполегливістю глобальних трендів. Намагаючись не випустити їх з поля зору, дослідники конструюють моделі компаративного й історичного аналізу присутності медіа в національних просторах, виявляючи різні траєкторії модерності, а також співвіднесеність інституціональних структур сучасних медіа з особливостями «національної уяви» [Mihelj, 2011]. Між тим, продукування глобальних, генералізованих образів медіатизації більших чи менших масштабів аж ніяк не знімається в якості дослідницького завдання. У випадку європейської перспективи останнім часом актуальність його лише нарощується, коли йдеться про європейську медіа-політику й медіа-ринки, дискусії щодо європейської публічної сфери та європейської ідентичності [Keller, 2011; Koopmans, Statham, 2010; Papathanassopoulos, Negrine, 2011]. У медіа-студіях прагнення до загальноєвропейського огляду бачиться сьогодні як самостійна парадигмальна настанова, що виходить за межі досліджень комунікаційних систем національних держав у глобалізаційному контексті, які тривалий час домінували, хоча Директива Європарламенту «Телебачення без кордонів», що передбачає регуляцію європейського медіапростору, датована ще 1989 роком [Esser, 2012].

Поряд із функціональними та інституціональними підходами до фіксації динаміки європейських медіа мето-

дологічні інтенції до її осмислення дають використовувати сьогодні в соціології версії цивілізаційного аналізу, ґрунтовані на відомій ідеї Шмуела Айзенштадта про «множинні модерності» з акцентом на репродукції сучасними суспільствами різних «культурних програм», що забезпечують патерни інтерпретацій і смислів, що їх поділяють спільноти й відтворюють у часі. Пошуки її уточнень та операціоналізації, релевантних поточній ситуації та здатних урахувати силу допущень концепту «цивілізації», ведуться, наприклад, у руслі концептуалізації «соціетального саморозуміння», запропонованої Пітером Вагнером, де фокус зміщується у бік комунікації між індивідами щодо ресурсів і правил, яких вони дотримуються, а також залишкових результатів такої комунікації. Із цього погляду істотним для спостереження за культурною динамікою є прояснення уявлень про «універсальність» і «безперервність», тобто питання про те, «як культурно-інтерпретативні трансформації співвідносяться із соціо-політичними трансформаціями» [Wagner, 2011: 95] (див., зокрема, розділ 1.1). Якщо не вдаватись в обговорення методологічних проблем, чому варто було б відвести спеціальне місце, тим паче, що діапазон теоретизування стосовно медіакультури варіює від цивілізаційних підходів до режимів інтимного споживання культурних інсайтів, речей і технологій, то очевидно одне. Участь сучасних медіа, що розпоряджаються значними дискурсивними ресурсами й зонами покриття, у такого роду культурно-інтерпретативній роботі індивідів і спільнот, досить суттєва. Дослідники медіа дедалі наполегливіше звертають увагу на медіа-специфічні зв'язки із суб'єктивним процесом, конституюванням «простору свого «я», громадського, культурного, соціального» [Corner, 2011; Pickering, 2012]. Події в Україні, що відбуваються з кінця 2013 року, з небувалою силою показали здатність медіа-систем продукувати й контролювати людські смисли й інтерпретації, організовувати на цій підставі особливі мобілізовані колективності, спонукаючи згадувати про, здавалося б,

віджилі «тотальні» ефекти, як спроеційованих на великі цільові аудиторії, так і ті, що переконують усіх інших у їхньому здійсненні. Політологи й політики заговорили про медіа-вплив у термінах «інформаційних війн», що культивують непримиренні цінності, інтереси та збуджують готовність до рішучих дій, спрямованих на соціально-політичний результат за будь-яку ціну. Осмислення ситуації, що склалася з медіа, настане, імовірно, пізніше, і доволі суттєво зафіксувати статус-кво. Розгляд статусу українських ЗМІ в системі європейських медіа дає підстави судити про ті інституціональні, структурні та змістові зміни, які відбулися в національному медіа-просторі впродовж останнього десятиліття.

Рекомбінація аудиторій

У соціокультурній перспективі, що становить для нас найбільший інтерес, основна тенденція, з якої випливає динаміка медіа-сфери, полягає у **зростанні множинності медіа-систем**, що поєднується зі зрушеннями як в інформаційно-технологічних, так і в культурних порядках. Формування особливих режимів взаємодії «старих», «традиційних» ЗМІ (ТВ, преси, радіо) і «нових», «всюдисущих» медіа (інтернету й засобів комунікації, що мають доступ до Мережі) викликає відчутні соціокультурні резонанси. В Україні до них відноситься помітна рекомбінація аудиторії медіа, насамперед телебачення, на користь інтернету, на тлі того, що очікування аудиторії випереджають пропозиції локального телеринку щодо інформування й розваг.

Переваги та інерція у споживанні «старих» і «нових» медіа

Навряд чи можна стверджувати, буцімто десятилітня динаміка формування нових конфігурацій українських аудиторій медіа, а отже, і змінених фокусів уваги до трансльованих ними змістів і смислів відрізнялася стрімкістю й пришвидшеними темпами. Доречніше говорити про її

поступовість і явне запізнювання порівняно з розвиненими європейськими країнами, де залучення до інтернету досить високе й подальше розширення інтернет-спільноти відбувається вже не надто енергійно. Що стосується України, то тільки останнім часом потреба в інтернеті у громадян зростала надолужливим чином. За даними моніторингу «Українське суспільство», з 2005 по 2011 рік частка молоді до 30 років, яка не відчуває потреби в інтернеті, знизилася з 66% до 48%, у 2013-му становила вже 12%, а в 2014-му — 6%. За цей час, практично не зачеплене електронною комунікацією населення України більш як на половину перетворилося в інтернет-співтовариство: якщо 2005 року потреби в інтернеті не відчували 81% дорослих жителів (від 84% у західному регіоні до 77% у південному та від 89% у сільській місцевості до 67% у великих містах), то у 2013-му — тільки 43% (від 46% на Заході до 41% на Півдні, та від 64% на селі до 26% у містах-мільйонниках), а у 2014-му — 35%. На зміцнення прихильності до Мережі, згідно з регресійним аналізом, як і раніше, суттєво впливають чинники віку, освіти, місця проживання, доходу, причому диференціувальна вага першого зростає, а другого — радше нейтралізується (табл. 1).

Між тим, за інтенсивністю використання інтернету, судячи з даних Європейського соціального дослідження

Таблиця 1

Чинники впливу на відсутність потреби в Інтернеті
(Українское общество, 2005, 2013)

Чинники	2005		2013	
	Beta	t	Beta	t
Стать	0,038	1,750	0,041	2,156
Вік	0,236	10,285	0,408	20,561
Освіта	0,226	9,621	0,215	10,407
Дохід	0,071	3,236	0,117	5,974
Тип населеного пункту	0,067	2,951	0,165	8,041
Національність	0,004	0,182	0,003	0,163
Регіон	0,045	2,070	0,001	0,054

(ESS)¹, Україна замикає рейтинг європейських країн (рис. 1). Якщо в середньому користування інтернетом серед жителів Європи зросло за останнє п'ятиліття з одного разу на місяць (2,94) до кількох разів на місяць (4,27), то в Україні — від практичної відсутності контактів з інтернетом (0,47) до використання його раз на місяць (2,63), наблизившись до європейської ситуації п'ятирічної давнини.

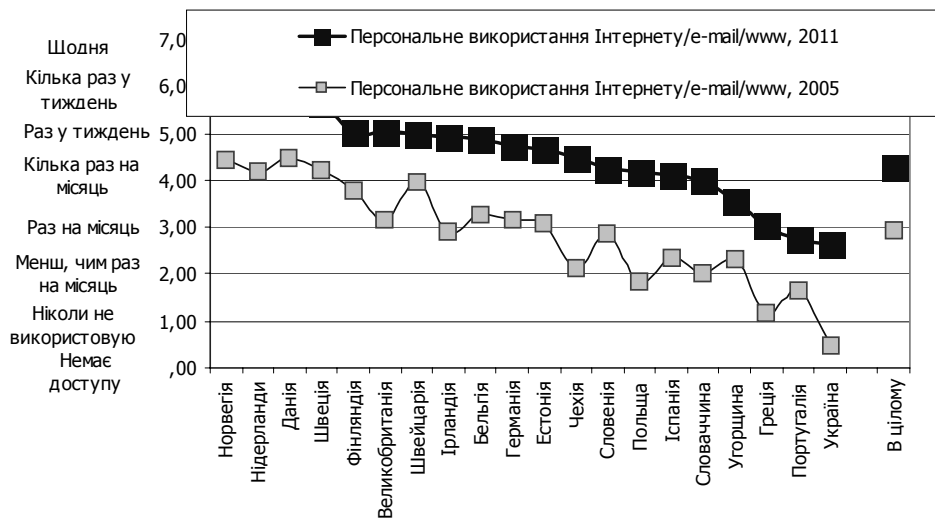

Рис. 1. Динаміка інтенсивності використання Інтернету*
(ESS, 2005 – 2011)

*У порівнянні присутні країни, що брали участь в обох хвилях ESS.

У залученості до традиційних медій жителів Європи, судячи з даних ESS щодо інтенсивності їх споживання, радикальних змін за п'ятиліття не відбулося (рис. 2).

¹ Друга хвиля ESS, у якій брала участь Україна, здійснювалася в 2004–2005 роках, п'ята хвиля — у 2010–2011 роках.

У середніх показниках фіксується ледь помітна позитивна динаміка у випадку телебачення (з 4,25 за шкалою на рисунку 2 у 2005-му до 4,37 у 2011-му) і явна негативна динаміка у випадку радіо (з 3,17 до 2,73) та більш слабка щодо преси (з 1,45 до 1,20). Якщо ці спостереження виразити в показниках медіани, то відмінності між двома хвилями дослідження взагалі відсутні. Це означає, що половина європейського населення ніяк не поступається звичним зразками інформаційного й культурного споживання. У 2011-му, як і п'ять років тому, ця частина жителів Європи по 1,5–2 години у будні дні дивиться телевізор, від години до години слухає радіо, менш як півгодини читає газети.

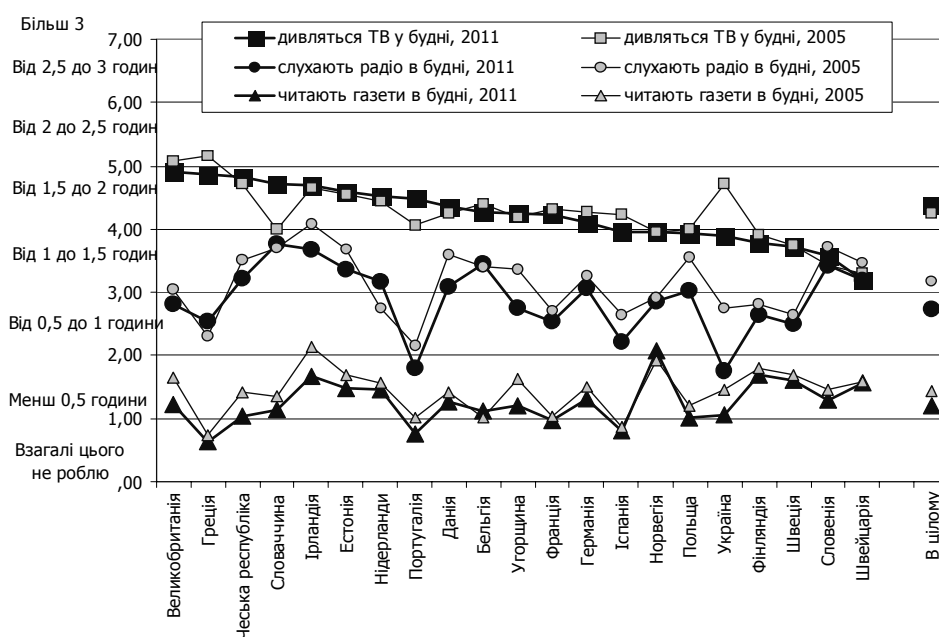

Рис.2. Динаміка споживання медіа* (ESS, 2005–2011)

*У порівнянні присутні країни, що брали участь в обох хвилях ESS

В окремих країнах, однак, спостерігаються суттєві зрушення у споживанні медіа, що вказують на прагнення аудиторій адаптуватися до існування різних медіа-режимів (рис. 2). У загальній картині поточного коригування медіа-споживання випадок України можна вважати особливим, що наочно презентовано в показниках міри середньої тенденції. У середньому за п'ять років українці стали менше дивитися телевізор, слухати радіо й читати газети (4,72, 2,74, 1,47 vs 3,90, 1,75, 1,05). Якщо у 2005-му половина дорослого населення України в будні приділяла телебаченню по 2–2,5 години, то в 2011-му — по 1,5–2 години на день. Прослуховування радіо, чим займалися по 0,5–1 годині на день, упало до нульової позначки (половина населення не слухає радіо). Інтенсивність же читання преси залишилася для половини населення на колишньому рівні (в обох хвилях *Me* дорівнює 1 за шкалою, наведеною на рисунку 2, тобто менш як півгодини).

Про тенденцію зниження медіа-споживання в Україні свідчить і поступальне за останні роки зменшення аудиторій, максимально включених в орбіту традиційних ЗМІ [Костенко, 2012]. Водночас серед європейських жителів у цілому частина таких «запеклих» медіа-споживачів куди більш стала. За п'ять років частка тих, хто читає газети понад 2 години на день, зменшалася в Європі з 14% до 10%, тоді як в Україні — більш як удвічі, з 17% до 7%. Частка аматорів радіо, що слухають його щодня більш 3 години, скоротилася в Європі з 23% до 20%, а в Україні — майже вдвічі, з 21% до 12%. Стосовно ж телебачення поступальна динаміка не спостерігається. І якщо в Європі в цілому частка глядачів, що віддають телебаченню більш 3 години щодня, варіюється в межах 20–23%, то в Україні це відбуває із суттєвим розмахом: від 28% у 2005-му, до 20% у 2007-му і 15% у 2011 році.

Серед чинників, що детермінують залучення до традиційних медіа, два — є найбільш вагомими. Один із них мотивує вибір інформаційних джерел, інший регулює практики контактів із ними. Маємо на увазі чинники

віку й користування електронною комунікацією — інтернетом. Взаємозв'язок споживання телебачення, радіо, преси з віковою змінною та інтернет-активністю свідчить про їхню значиму спряженість (табл. 2, Cramer's V). Що стосується ступеня інтенсивності, з яким доросле населення європейських країн залучається до традиційних медіа, то з віком вона нарощується, хоча й слабкіше у випадку радіо (табл. 1, Spearman Correlation). Стосовно інтернету підтверджується вже відома констатація: мірою підвищення часу на користування інтернетом активність телеперегляду знижується (табл. 1, Spearman Correlation).

Таблиця 2

Взаємозв'язок інтенсивності споживання медіа з віком і користуванням інтернетом (ESS, 2011)

Медіа	ВІК		Користування інтернетом	
	Cramer's V	Spearman Correlation	Cramer's V	Spearman Correlation
ТБ	0,134	0,182	0,096	0,222
Радіо	0,065	0,005	0,075	0,089
Преса	0,132	0,122	0,054	0,035
Інтернет	0,351	0,462		

За п'ятиліття інтенсивність залучення європейців до електронної комунікації суттєво зросла у всіх вікових групах (рис. 3). Це супроводжується зниженням популярності таких занять, як слухати радіо й читати газети, у будь-якому віці при збереженні прихильності до телебачення, особливо серед зрілих людей та старшого покоління. Але якщо прилучення до інтернету виразно зростає в молодіжному середовищі, де Мережа перетворюється у провідний засіб комунікації, то серед публіки віком, старше за 56 років користування інтернетом не виходить за межі нішевої практики. У цьому випадку йдеться лише про порівняння порядків інтенсивності користування інтернетом і традиційними медіа відповідно до тих порядкових шкал, які застосовуються для цієї мети

в ESS². Рисунок 3 добре ілюструє в першому наближенні (якщо не вдаватися в оцінки значимості відмінностей середніх показників) як наявність різних інформаційних і комунікативних режимів, так і поточний перерозподіл інтенсивності звертання до медіа.

В Україні за період спостереження негати́вна динаміка залучення до традиційних ЗМІ характерна для всіх вікових аудиторій, особливо для молоді до 30 років. І сьогодні в нас медіа-споживання нижче, ніж у країнах Європи,

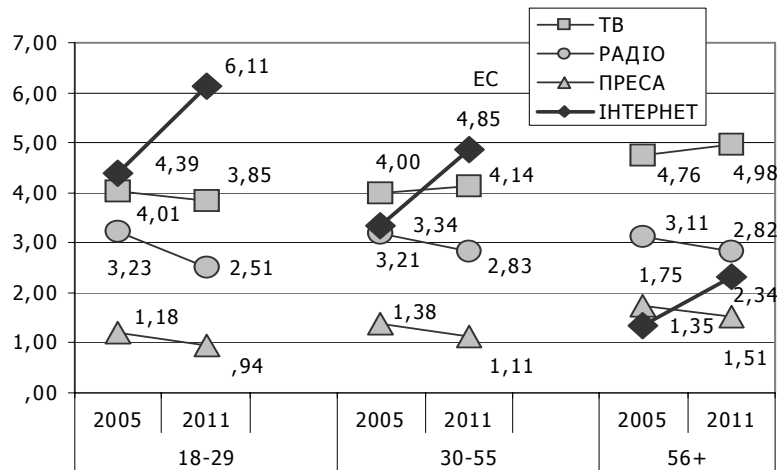

Рис. 3. Динаміка медіа-споживання у вікових групах: Європа
(за даними ESS, 2005–2011)

² Шкала інтенсивності користування телебаченням, радіо, пресою: «0» — «взагалі цього не роблю», «1» — «менш як 0,5 години»; «2» — «від 0,5 до 1 години»; «3» — «від 1 до 1,5 години»; «4» — «від 1,5 до 2 годин»; «5» — «від 2 до 2,5 години»; «6» — «від 2,5 до 3 годин»; «7» — «більш як 3 години».

Шкала інтенсивності користування інтернетом: «0» — «немає доступу ні вдома, ні на роботі»; «1» — «ніколи не користуюся»; «2» — «рідше, ніж раз на місяць»; «3» — «раз на місяць»; «4» — «кілька разів на місяць»; «5» — «раз на тиждень»; «6» — «кілька разів на тиждень»; «7» — «щодня».

за винятком, мабуть, читання преси серед публіки понад 56 років. Користування інтернетом, як і очікувалося, різко зросло, хоча й не сягає середнього загальноєвропейського рівня в жодній віковій групі і фактично відсутнє у практиках людей похилого віку (рис. 4).

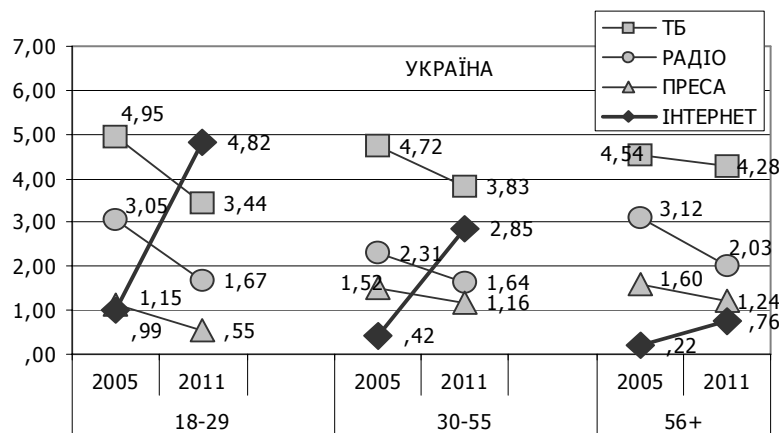

Рис. 4. Динаміка медіа-споживання у вікових групах: Україна (за даними ESS, 2005–2011)

Культурно-інформаційні стилі в Україні та Європі: рухливість і сталість

Звички європейців щодо звернення до традиційних медіа (що можна визначити як культурно-інформаційні стилі) досить сталі й не зазнали якихось радикальних змін упродовж останніх десяти років, як про це свідчать дані Європейського соціального дослідження (рис. 5). Преференції в медіа практиках пояснюються безліччю причин, починаючи з нерівності економічних статусів країн і специфіки ринку медіа, відмінностей в інституціональних стратегіях медіа-комплексів, культурних традиціях і політичних установках, у «культурно-інтерпретативних паттернах» і в тому, що можна було б назвати «національним

темпераментом», згідно з географічною локалізацією, і завершуючи особливостями сприйняття і впливу самих інформаційних джерел (згадаймо міркування Маклуена про «гарячі» й «холодні» медіа). Між тим, звернімо увагу на фактичність, яка є результатом цих можливих впливів.

Культурно-інформаційні стилі реконструювалися в кожній хвилі ESS методом кластерного аналізу [*Костенко, 2007*]. Два із п'яти фіксованих стилів більше орієнтовані на інноваційні способи комунікації, поєднують використання традиційних медіа й новітніх інформаційних технологій:

1. Найпоширеніша практика помірною споживання традиційних ЗМІ, що має чітку тенденцію збільшення: невисока інтенсивність залучення до телебачення, низький рівень використання радіо та преси. Характерна для людей молодого й середнього віку, із середнім і вищим за середній доходом, професіоналів, менеджерів із вищою освітою, регулярних користувачів інтернету із пріоритетом «постматеріалістичних» цінностей — самостійності, досягнення, порозуміння між людьми, турботи про природу (26% — у 2011-му, 34% — у 2009-му, 33% — у 2007-му, 32% — у 2005-му, 28% — 2003-му).

2. Аудіальна культура, що передбачає інтенсивне споживання радіо, невисоке споживання ТБ і низьке — преси. Притаманна молодій і середній віковим групам, середньо й добре забезпеченим, представникам малого бізнесу, фермерам, технікам, жителям сільської місцевості, із середньою і вищою освітою, активним користувачам інтернету, що віддають перевагу новизні, розмаїттю і ризику, а також мобільності, можливості приємно проводити час, повноцінно жити в сьогоденні (13%, 16%, 19%, 21%, 18%).

До традиційних інформаційно-культурних стилів належать три поширені практики споживання ЗМІ.

3. Аудіо-візуальна культурна практика, ґрунтована на інтенсивному споживанні телебачення й радіо при низькому споживанні преси. Найбільш виражена серед людей старшого віку, із середнім і нижчим за середній

доходом, середньою і нижчою за середню освітою, зайнятих фізичною працею, орієнтованих на безпеку, патерналізм, традицію, не схильних до демонстративної поведінки (17%, 17%, 16%, 18%, 18%).

4. Візуально-вербальна практика, що комбінує вище за середнє споживання ТБ і преси при середньому споживанні радіо. Найпоширеніша серед людей старшого віку, що мають середні доходи, вищу за середню освіту, професіоналів і менеджерів різного рівня, жителів великих міст і передмість, яких відрізняє стійка звичка до читання преси, значущість думки інших, важливість визнання й поваги, звичного перебігу подій, комфортного оточення, консерватизму, вимогливості до інформації (15%, 13%, 10%, 13%, 13%);

5. Візуальна практика, що віддає перевагу телебаченню при низькому споживанні радіо та преси й не надто схильна до скорочення. Характерна для соціально слабких категорій старшого віку, пенсіонерів, працівників фізичної праці, сільськогосподарських робітників, з нижчою за середню освітою, які відчують матеріальні труднощі і для яких важливо дотримуватися традиції, поводитися належним чином, бути багатим, мати гроші й дорогі речі, тобто те, чого вони позбавлені (29%, 20%, 22%, 16%, 23%).

Упродовж останнього десятиліття на європейській карті культурно-інформаційних стилів, ґрунтованих на особливостях споживання традиційних медіа, українська аудиторія з позиції переважання «візуальної культури» з більшою вагою телеперегляду та візуально-вербальної практики із прихильністю до преси значної частини старшого покоління перемістилася ближче до стилю «мінімального медіа-споживання» (рис. 6). Цей стиль відносин із традиційними ЗМІ більше характерний для скандинавських країн, де, поряд із тим, найвищим є залучення в електронну комунікацію, чого бракує українській публіці.

В Україні 2011 року порівняно з даними 2005-го, значно збільшилася частка мінімального споживання телебачення, радіо й преси (з 26% до 42%), що суттєво переви-

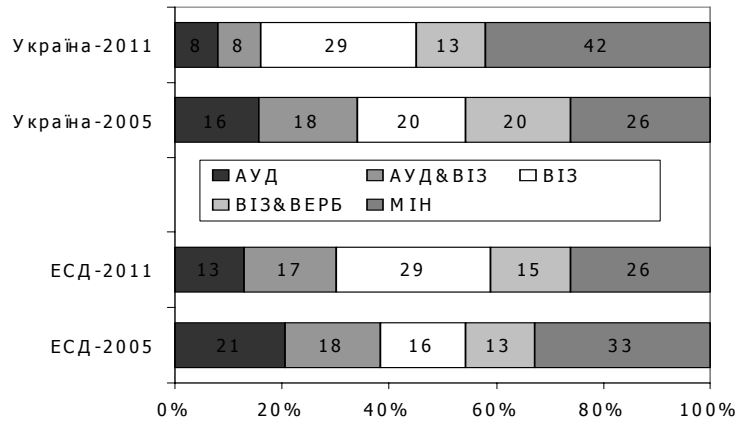

Рис.5. Динаміка культурно-інформаційних стилів у країнах Європи та Україні (за даними ESS, 2005–2011, %)

ще середній європейський зразок. Також підвищилася частка тих, хто додержується візуального стилю, задовольняючись теледжерелом (з 20% до 29%). Всі інші практики контактів із традиційними медіа стали менш виразними. Сегмент аматорів суто радіоінформації скоротився з 16% до 8%, тих, хто воліє аудіо-візуальний стиль — з 18% до 8%, тих, хто зберігає звичку читати газети поряд із телепереглядами та прослуховуванням радіо — з 20% до 13%.

Динаміку, якої ця ситуація зазнала в українському суспільстві, доречно схарактеризувати як включення надолужувальне залучення до електронної комунікації, інтернету, що, як показує практика останніх років, не тільки інформує, розважає, зв'язує, а й мобілізує аудиторію, та неспішне дотримання звичних порядків залучення до традиційних ЗМІ. У результаті суспільство перебуває у стані перерозподілу уваги до джерел інформації, перегляду їхніх статусів, дедалі більше розуміючи, що телебачення — лишень одна з можливостей бути в курсі подій в умовах відтворення різних режимів «старих» і «нових» медіа.

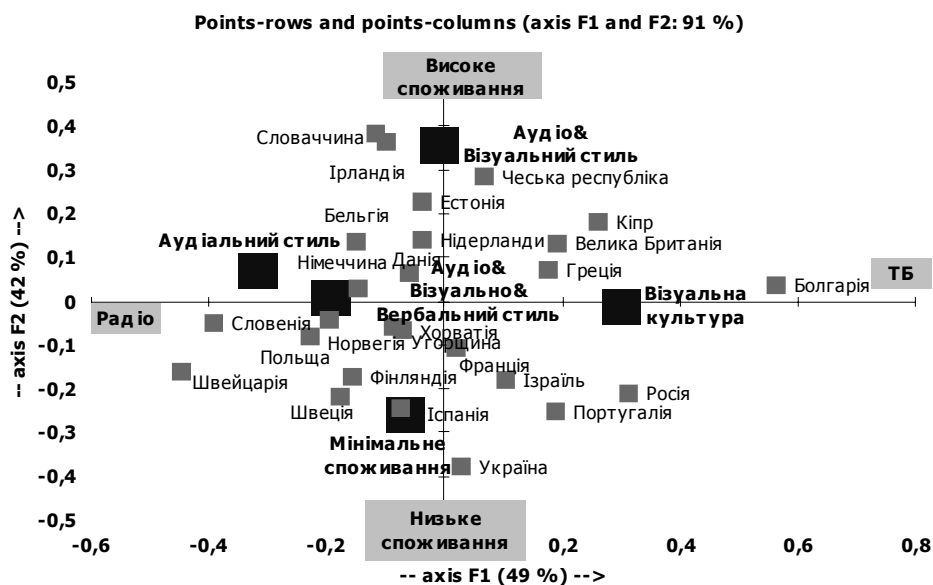

Рис. 6. Культурно-інформаційні стилі в країнах Європи (за даними ESS, 2011, cluster analysis, correspondence analysis) кореспонденс аналіз, $\chi^2 = 4723.543$ (df=100), χ^2 критичне значення = 124.345 (df=100), значимо на рівне 0,050

Медіа поза довірою та істиною Дефіцити та кредити очікувань від ЗМІ

Поряд із рекомбінацією аудиторій медіа, що супроводжується насамперед структурними змінами, зростання множинності медіа-систем супроводжують резонанси очевидно смислового характеру, які вказують на проблематичність соціокультурної ефективності засобів інформації й комунікації, реалізації ними можливості підтримувати клімат, що сприяє суспільному розвитку. У цьому контексті інтенсивно обговорюється помітне підвищення недовіри до медіа на тлі спостережуваного майже повсюдно падіння довіри громадян до соціальних і політичних інститутів — парламенту, партій, економічних корпорацій,

що розглядається аналітиками як особливість модерності нинішнього часу. Насичення соціуму медіа-джерелами створює істотні бар'єри в інформуванні громадян, згущуючи «інфо-смог сучасної медіа-екології» [Coleman, 2012: 36]. Цей смог стає тільки щільнішим при активному включенні у глобальні інформаційні потоки особистих незареєстрованих медіа-засобів, що візуально й акустично фіксують екстраординарні й протестні події, вислизаючи від цензури і конструюючи те, що відбувається в реальному часі. Таку «комбінацію вулиці й медіа» правомірно розглядати як «найсучаснішу версію публічної сфери» [Butler, 2011], водночас інформаційні акценти явно змагаються у цих випадках з «точкою зору» камери.

Європейський журнал комунікації 2012 року присвятив темі «Довіра й медіа» спеціальний випуск, визначаючи як відправні точки дискусії, по-перше, участь масмедіа в поширенні скепсису щодо інститутів, по-друге, причини й наслідки дедалі більшої підозрілості й сумніву аудиторій стосовно самих медіа [Golding, Sousa, Zoonen, 2012]. Незважаючи на те, що, за даними Євробарометру 2010 року, 52% жителів країн Європейського Союзу не довіряли пресі, а 45% — телебаченню, що перевищує колишні показники, дослідники не схильні розглядати очевидну негативну динаміку як «родовий» і системний занепад або радикальне зрушення в культурних цінностях. Радше вона оцінюється як флуктуації через короткочасні наслідки значущих подій. Таких, скажімо, як скандал у зв'язку із прослуховуванням приватних телефонів журналістами видань Р.Мердока, що призвело у 2010-му до втрати кредиту довіри до преси з боку жителів Великої Британії до 79% [Golding, Sousa, Zoonen, 2012], або повідомлення інформації, що шокувала британців, про колапс банківської системи в результаті світової кризи, яку медіа подавали в термінах природної катастрофи або краху системи [Coleman, 2012: 38]. Проте проблема проникливої недовіри в соціумах суттєвіша й активно дебатуються в контексті сучасного розвитку демократії [Розанваллон, 2012].

Довіра до соціальних інститутів, у тому числі й медіа, генералізує, як відомо, досить осяжний комплекс очікувань, — від тих, що стосуються влади, до екзистенціальних, втілених в «онтологічній безпеці» (Гіденс). В умовах зростання множинності медіа-систем довіра є однією з підстав відбору інформаційних і комунікативних пропозицій, обсяги яких перевищують готовність їх прийняти, а тим паче переробити. Надлишок інформації зустрічається з дефіцитом часу й людської уваги, яким медіа, чуйно реагуючи на ситуацію, намагаються управляти щоб схилити споживача до вибору. Такий вибір може бути зрозумілим, вважає Норберт Больц, як «регульована втрата інформації. Жодна людина, жодна система не змогли б вижити під градом даних та опцій. Тому не можна обійтися без захисту сприйняття, а це значить — без незнання» [Больц, 2011: 19]. Довіра легітимізує це незнання, оскільки слугує своєрідним «інструментом інституціональної економії», скасовуючи завдання перевіряти інформацію та встановлювати її вірогідність [Розанваллон, 2012].

Водночас незнання дістає виправдання і як інструмент захисту від ризиків і сумнівності економічних прогнозів, підтримується побоюваннями із приводу непередбачуваного технологічного прогресу, трендами сучасної культури, що пропонує множинність образів реальності та способів її опанування. Рівень незнання сучасної людини такий, що воно дедалі частіше не компенсується довірою, нівелюючи людську відповідальність за вибір інформації та джерела. Аудиторія здобуває «право не знати» і не довіряти, як про це пише Матіас Грос, посилаючись на концептуалізацію Зіммедем об'єктивної й суб'єктивної культури й розуміючи незнання як результат зростаючих труднощів з абсорбуванням досягнень об'єктивної культури в культуру суб'єктивну [Gross, 2012]. Аудиторія добре інформована про непевність експертів, обмеженість їхнього знання, про їхнє визнання рівноправними різних наукових версій і взаємовиключних перспектив, про що постійно повідомляють нам медіа.

Яким знанням можна, а то й корисно поступитися широкій публіці — це завжди було відомо ідеологам і політехнологам. Медіа неодноразово дорікали, мовляв, що їхня роль лідерів у культурній індустрії призводить до придушення рефлексії масової аудиторії та зростання нерозбірливості щодо різного роду маніпуляцій. Уявлення про всесія телебачення у 70–80-ті роки минулого століття зміцнювали думки щодо його згубного впливу на приватну сферу, притлумлення у людей здатності до діалогу і просування конс'юмеризму. Задум і зусилля інтернету й були спрямовані на те, щоб відновити автономність приватного користувача, його право і його практику вибирати інформацію й комунікацію. У потоках інформації зробити це не дуже просто за позірної легкості перемикання каналів або обнадійливої обіцянки необмеженого та швидкого доступу до будь-якої інформації, оскільки це вимагає подолання обтяжливості раціональних доводів. В умовах символічного й технологічного змагання джерел, що конкурують за увагу аудиторій, за вироблення їхніх орієнтацій, цим аудиторіям, щоб перервати наплив інформації, залишається лишень довіритися тому чи іншому інформаційному каналові. Довіра до постачальника інформації, а не визнання інформації достовірною стає істотною особливістю ставлення до медіа, однак зростання множинності джерел і думок, почерпнутих з них референтною групою й оточенням споживача медіа, неухильно підточує цей налагоджений механізм.

Феномен довіри супроводжує освоєння всіляких зразків у сучасній медіакультурі — на кшталт вибору рецептів лікування чи шлюбного партнера або формування установки на небезпечне майбутнє. Найнаочніше це виявляється в політичній комунікації, коли на кону прихильність електорату, коли довіра громадян стає об'єктом цільового впливу еліт. В Україні, як і в інших посттоталітарних суспільствах, рівень довіри населення до політичних медіа відносно невисокий — їм довіряють 30% дорослих людей, причому довіра до медіа в цілому за десятиліття зберігається на одному рівні (індекс довіри до медіа становить 2,9 з п'яти можливих балів, за даними

моніторингу «Українське суспільство»). Упродовж цього періоду медіа довіряли менше ніж церкві й армії, але більше, ніж президентові, урядові й тим паче політичним партіям. Водночас критичне ставлення до медіа тісно пов'язане з реакцією їх на значущі політичні події (довіра до медіа загалом зросла на незначний період після «Помаранчевої революції»), з політичними установками громадян: ті, хто, за їхньою оцінкою, «виграли» після президентських виборів 2004 року, довіряли медіа вдвічі частіше, ніж ті, хто вважав себе таким, «що програв» [Костенко, 2005]. Політичні події кінця 2013 року, що мали вибуховий характер, і наступне військове протистояння в Криму та на Сході країни ще виразніше виявили схильність феномену довіри до ЗМІ зазнавати впливу культурно-політичних устремлінь аудиторій. Медіа публічно та приватно маркуювалися як, з одного боку, «свої», такі, що їм більшою мірою слід довіряти, незважаючи на очевидну неповноту інформації, що пояснювалося доцільністю й етикою поточного моменту, і, з іншого боку, «чужі», яких необхідно уникати як пастки перекрученої картини того, що відбувається, самостійно або організовано припинивши їхнє віщання на великі території.

В умовах «інформаційної війни», що активізувалася, різко впав рівень довіри громадян України до ЗМІ (телебачення, радіо, преси), і вперше за весь час реалізації моніторингу «Українське суспільство» показники довіри до медіа в Україні перевищують показники довіри до них. Сьогодні ЗМІ довіряють (цілком або переважно) 25% і не довіряють (цілком або переважно) 45% дорослого населення, тоді як рік тому це були — 37% і 29% відповідно (без урахування жителів Криму)³. Порівняно зі ставленням громадян до засобів масової інформації у

³ Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька, Тернопільська, Рівненська області), Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м.Київ), Південь (Миколаївська, Херсонська, Одеська області), Схід (Харківська, Запорізька, Дніпропетровська області), Донбас (Донецька, Луганська області).

2013 році, коли рівень недовіри до них був схожий у всіх регіонах України, варіюючи від 27% на Заході до 33% на Півдні, за даними 2014 року фіксується чітка *регіональна диференціація*. У Західному регіоні ЗМІ не довіряють 24% респондентів, у Центральному регіоні — 39%, у Південному регіоні — 50%, у Східному регіоні — 57%, на Донбасі — 68% (рис. 7–8).

Також більш виразну поляризацію щодо джерел інформації демонструють ті громадяни, хто відчуває себе у «виграші» або у «програші» внаслідок падіння режиму В.Януковича. У 2014-му серед перших медіа довіряли 39% і не довіряли 28%, а серед других — 17% та 67% відповідно. У 2005-му за типологією стосовно «помаранчевої революції» серед перших рівень довіри до ЗМІ фіксувався як 49% vs 22%, серед других — як 19% vs 55%.

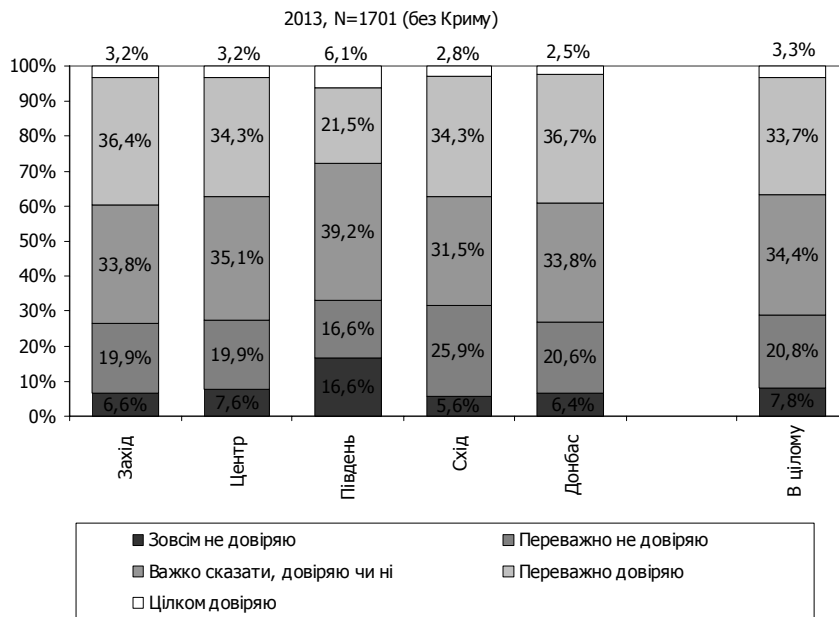

Рис. 7. Рівень довіри до засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет), (за даними моніторингу ІСНАНУ, 2013; N=1800, %)

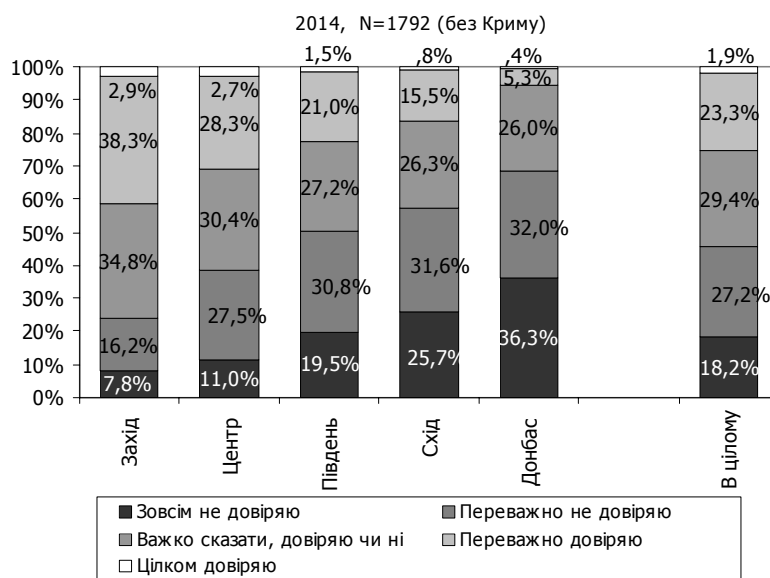

Рис. 8. Рівень довіри до засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет)
(за даними моніторингу ІСНАНУ, 2014; N=1800, %)

Тобто навіть найбільш лояльні до змін у країні громадяни відчувають сьогодні менше довіри до медіа, а найбільш нелояльні більше не довіряють їм, ніж десять років тому.

Утім, очікування від медіа як інструменту сучасних демократій досить великі. За даними ESS у 2013 році, важливість того, щоб медіа могли вільно критикувати уряд, оцінювалася жителями Європи в середньому в 8,24 бала за 10-бальною шкалою, а необхідність надавати через них надійну інформацію для оцінки роботи влади — у 8,75, натомість в Україні маємо 8,45 і 9,02 відповідно. Водночас реалізацію цих вимог у кожній країні в середньому оцінюють як далеко не повну, особливо стосовно вірогідності повідомлень — (7,24 і 5,9). Але якщо в розвинених європейських країнах, ці показники помітно перевищують середні, то в Україні, як і в решті посттоталітарних суспільств, вони суттєво не дотягають до середніх значень (5,44 і 4,56), тоді як показники Російської Федерації ще нижчі, замикаючи рейтинг країн-учасниць (4,64 і 4,27).

**Політична мобілізація новин:
лояльність і підозри аудиторій**

В умовах того, що звертання до новинних інтернет-сайтів перетворюється сьогодні в медійну практику українських аудиторій, довіра до новинного телебачення помітно знижується (табл. 3). Водночас взаємодія телевізійних та інтернет ресурсів спричинює непрості й суперечливі ефекти. Розширення, наприклад, досвіду відсилай у теле-новинах до Facebook і Twitter, особистих фото- і відео-матеріалів як до джерел трансльованої інформації привносить у новинні повідомлення елемент конкретності та справжності неупередженого свідчення. Але це також насичує потік неперевіреної фактичності, збуджуючи в аудиторії підозри в різного роду маніпуляціях. У вечірніх новинах провідних українських каналів, як показує «Моніторинг політичних новин»⁴ у травні 2014 року, посилання на Facebook і Twitter присутні в 7% усіх повідомлень про Україну, сягаючи на окремих каналах 10–12%, але статус цього джерела інформації залишається невизначеним.

У цілому, щодо програм новин, які останнє десятиліття дивляться від 30% до 70% дорослого населення, довіра не спадає нижче за 10% і не підіймається вище за третину.

На збільшення дефіциту довіри до новин провідних українських каналів виразно вказує його розподіл серед тих, хто дивиться ці новини, аудиторій кожної новинної програми (рис. 9). Враховуючи обсяги реального перегляду новин, за десятиліття довіра глядачів програми ТСН (1+1) щодо їхнього змісту знизилася з 67% до 52%, програми *Подробности* (Інтер) — з 67% до 47%, *Факти* (ICTV) — з 50% до 38%, *Вікна* (СТБ) — з 38% до 29%, *Підсумки дня* (1 Національний) — з 33% до 23%, *Репор-*

⁴ «Моніторинг політичних новин» здійснюється Академією української преси з 2003 року методом контент-аналізу новинних програм (www.aup.com.ua). Наукове керівництво — Н.Костенко, В.Іванов

Таблиця 3

**Довіра до програм новин українського телебачення,
2003-2013 (N=1800, %)**

Програми новин	2003		2013	
	Дивилися впродовж останніх 7 днів найчастіше	Довіряють найбільше	Дивилися впродовж останніх 7 днів найчастіше	Довіряють найбільше
Підсумки дня (1 Національний)	23,6	8,8	25,9	6,9
ТСН (1+1)	61,2	41,7	67,4	36,4
Подробиці (Інтер)	63,5	44,4	60,2	29,1
Репортер (Новий канал)	14,9	7,1	22,1	6,1
Вікна (СТБ)	16,1	5,9	40,5	13,3
Факти (ICTV)	13,6	7,3	41,5	17,1
События (Україна)	-	-	29,5	10,6
Сьогодні (ТВІ)	-	-	6,8	2,0
Время (ОРТ Міжнародне)	14,7	9,2	9,6	3,3
Вести (Россия)	-	-	8,8	3,7
Сегодня (НТВ)	11,1	7,0	8,9	2,8
Новини районних каналів	3,6	1,1	3,8	1,2
Новини міських каналів	11,1	4,6	9,7	3,1
Новини обласних каналів	10,8	3,6	8,7	2,9
Новини інших українських каналів	3,9	1,2	4,7	1,4
Новини інших російських каналів	5,3	2,7	2,8	1,2
Не дивився новини	8,0		7,3	

тер (Новий канал) — з 40% до 23%, тобто в діапазоні 10–20%, отже, поширення скепсису стосовно об'єктивної репрезентації подій у теленовинах досить суттєве. Сьогодні навіть глядачі найбільш рейтингових новинних програм довіряють їм лише наполовину.

Серед соціокультурних факторів довіри до новин, незалежно від того, дивляться респонденти ці новини

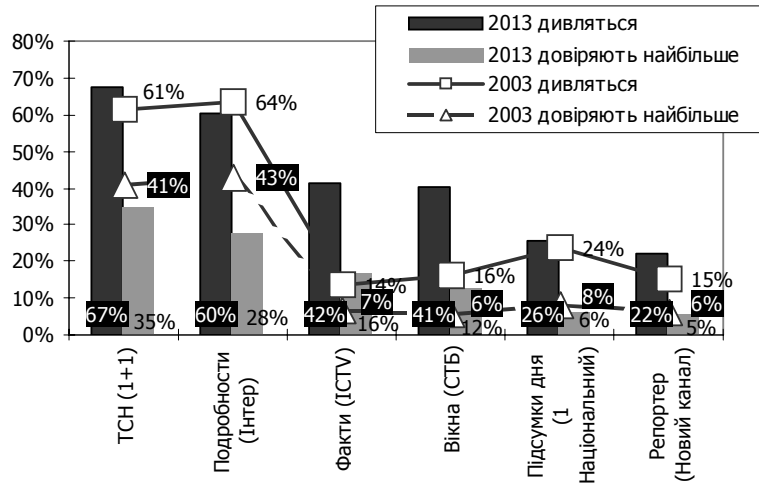

Рис. 9. Динаміка довіри до новин провідних українських каналів серед їхніх аудиторій, 2003-2013 (N=1800, %)

чи ні, найбільш значущими є вік людей, національність і регіон проживання. Тобто йдеться про іміджі новинних програм, легітимовані довірою до них у різних сегментах суспільства, про те, що називається «кредитом довіри». Якщо, судячи з даних моніторингу «Українське суспільство» 2013 року, новини на каналах ІСТV, Україна, 1 Національний з віком викликають більше довіри, що найбільше характерне для каналу Інтер, де до *Подробностей* лояльні 23% серед молоді, 28% серед людей зрілого і 35% літнього віку, то *Репортер* на Новому каналу й *Вікна* на СТБ дають протилежний зразок, хоча й не настільки різкий (15% довіри з боку молоді та 12% з боку старшого покоління), а щодо каналу ТВі (з мінімальною зоною покриття) та 1+1 (з максимальною географією віщання) рівень довіри однаковий для всіх віків. Що стосується регіональної лояльності до новин, то найвиразніші, практично дзеркальні її конфігурації формують канали 1+1, де україномовній програмі *ТСН* довіряє 57% жителів Західного регіону, 42% — Півдня, 26%

— Центру, 22% — Сходу, та Інтер, де відповідні показники щодо російськомовної програми *Подробности* дорівнюють 21%, 23%, 30%, 45%.

Диференціація довіри до новин різних каналів не дивує, якщо проаналізувати їхній зміст, нехай навіть загалом. За даними «Моніторингу політичних новин», що здійснюється Академією української преси з 2003 року, поперше, правляча еліта одержує в новинах вагомий бонус на політичне висловлення в ефірі, і це характерне для потоку новин у цілому впродовж усіх останніх років, незалежно від того, яка політична сила перебуває при владі: співвідношення обсягу «синхрону», тобто прямої мови, представників влади й опозиції досить стале, варіюючи у межах 60–70% vs 25–35%. По-друге, новинні хроніки каналів мають цілком сформовані й відтворювані в часі політичні преференції, що не останньою чергою зумовлене політичними симпатіями їхніх власників

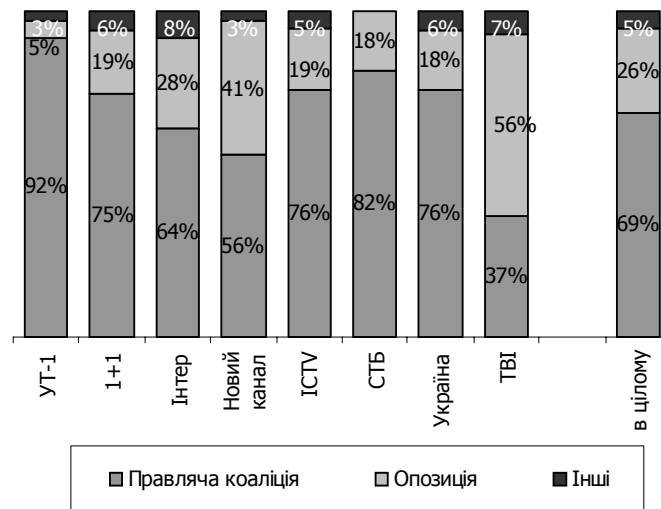

Рис. 10. Прямая мова представників різних політичних сил у новинах провідних українських каналів, червень 2013 (N= 503 повідомлення /56241сек)

(рис. 10). Скажімо, за даними 2013 року у програмі *События* на каналі Україна пропорція тривалості висловлень політиків від влади й від опозиції становить 76% vs 18% (рис. 10), що узгоджується з електоральними перевагами жителів східного регіону, де довіра до цієї програми суттєво вища, ніж будь-де ще. Натомість програма *Сьогодні* на ТВі транслює такий варіант політичного дискурсу, що припускає насичення його думками опозиційних політиків, що відповідає електоральним перевагам жителів Західного регіону, де довіра до новин каналу виразно вища.

Політичні переваги каналів чітко фіксуються в період виборчих кампаній, коли виробники новин досить уважно розпоряджаються своїм унікальним ресурсом — прямим ефіром, даючи можливість транслювати меседжі кандидатів найширшій аудиторії. В останній тиждень перед виборами Президента України 25 травня 2014 року новини *Сьогодні* на ТВі зробили ставку на прогнозованого переможця П. Порошенка (94% усього тижневого синхрону кандидатів), тоді як *События* на каналі Україна позначили альтернативу прямою мовою М.Добкіна (44%) і Ю.Тимошенка (30%). *Подробности* на Інтері, як і *Факти* на ICTV, надали слово більшій частині кандидатів, і поряд з лідерами (П.Порошенко — 22%, 26% і Ю.Тимошенко — 19%, 16% відповідно) забезпечили висловлення в першому випадку О.Ляшка (27%), у другому — О.Тягнибока (18%) і С.Тігіпка (15%). *Репортер* на Новому каналі й *Вікна* на СТБ також віддали перевагу С.Тігіпко (60%, 29% відповідно), а *ТСН* на 1+1, що надали впродовж тижня невеликий синхрон В.Рабиновичу, і *Підсумки дня* на Першому Національному, що взагалі не включили в тижневий новинний потік синхрон кандидатів, практично усунулися від голосового піару претендентів (www.aup.com.ua).

Асиметрія репрезентації конкурентних політичних сил у теленовинах і довіри до них з боку аудиторій — не суто український випадок. Наприклад, за даними Pew's Project for Excellence in Journalism, протягом останнього тижня

президентської кампанії 2012 року в США два кабельні телеканали-лідери подавали цілком протилежні оцінні образи двох кандидатів. На каналі Fox News 56% повідомлень про Б.Обаму були негативними й тільки 5% — позитивними, тоді як стосовно М.Ромні позитивні й негативні історії співвідносилися як 42% vs 11%. А канал MSNBC продемонстрував ще більшу екстремальність: 51% доброзичливих повідомлень про Обаму без будь-яких критичних оцінок і 68% негативних історій про Ромні за повної відсутності позитивних [Weprin, 2012]. Тобто політична мобілізація на ринку медіа виразно вписується в демократичне віщання, не зауважуючи проблеми незбалансованості інформації, вже вкотре підтверджуючи часто цитоване висловлення Гі Дебора про те, що в переверненому догори дригом світі істина є лише моментом неправди. І, слід зазначити, медіа рутинним способом натуралізують це перетворення, спираючись на свої ресурси конструювання реальності такою, якою вона могла би бути.

Телепреференції між реальним і віртуальним

Хоча, вмикаючи телевізор, на одержання точної інформації й тим паче наближення до істини особливо й не розраховують, проте, вочевидь, бажають бути в курсі подій, відчувати причетність до них, як, утім, і відволіктися від них.

Структура очікувань телеглядачів втілюється в їхніх преференціях щодо тих чи інших екранних форматів. Привабливість популярних телевізійних продуктів підтримується роками, і телевізійні преференції аудиторій не настільки рухливі, щоб швидко змінюватися. Це не означає, що нові культурні умови й можливості комунікації не коригують їх, наприклад, за п'яти-шестирічний період. Протягом 2007–2013 років, за даними моніторингу «Українське суспільство», привабливість більшості жанрів і передач знизилася, навіть у випадку провідних, якими із радянських часів були й залишаються художні фільми й новини (71,7% vs 62,3%, 66,5% vs 58,7% від-

повідно) і які сьогодні широкодоступні в інтернеті. Не кажучи вже про концертні програми (37,5% vs 27,4%), кримінальну хроніку (34% vs 25,8%), денні й політичні ток-шоу (38,6% vs 24,7%, 26,9% vs 18,8% відповідно), документальне кіно (27,7% vs 17,9%), ігрові програми (21,1% vs 13,8%) або передачі про літературу й мистецтво (8,4% vs 4,7%). Стабільний інтерес до розважальних і гумористичних програм, що потрапляють до трійки жанрів-лідерів (54,9% vs 56,4%), музичних і танцювальних конкурсів (42% vs 39,4%), телесеріалів (34,4% vs 33,4%), передач про здоров'я (20,4% vs 21,3%). Водночас зросла популярність кулінарних шоу (15,9% vs 23,2%), ток-шоу «з відкриттями» на кшталт «Детектора брехні» або «Битви екстрасенсів» (21,9% vs 25,7%), «реального телебачення» (14% vs 17,1%), передач про моду та світське життя (12,7% vs 15,1%). Тобто, дедалі більше телеглядач робить ставку на розваги, скорочуючи увагу до негативної, політичної, пізнавальної інформації. У подвійній функціональності телебачення, що звичайно називають *infotainment*, дедалі очевидніше артикулюється друга складова на тлі вивільнення культурного незнання як природної установки телеаудиторії. Ця тенденція, як відомо, характерна для світового медіа-ринку з характерним для нього зростанням пропозицій “легкої розваги” на підставі міжнародних форматів, які успішно продаються в більшості європейських країн [Esser A., 2012].

Як і у 2007-му, у 2013 році преференції телеглядачів кластеризуються у сім типів, більша частина яких репродукується, але з помітними змінами. Вони розміщуються у просторі координат «*формат репрезентації реальності*» («факти — інтерпретації» або у більш генералізованому варіанті «реальне — віртуальне»⁵) і «*множинність переваг*» («різноманітність — стандарт», точніше, «всеїдність — обмеженість») (рис. 11). Шість років тому другий вимір

⁵ «Віртуальне» “ тобто конституйоване різними медіа-посередниками, що має складну структуру (у-топія, а-топія, гетеротопія, що поєднує несумісні місця й тимчасові тривалості)

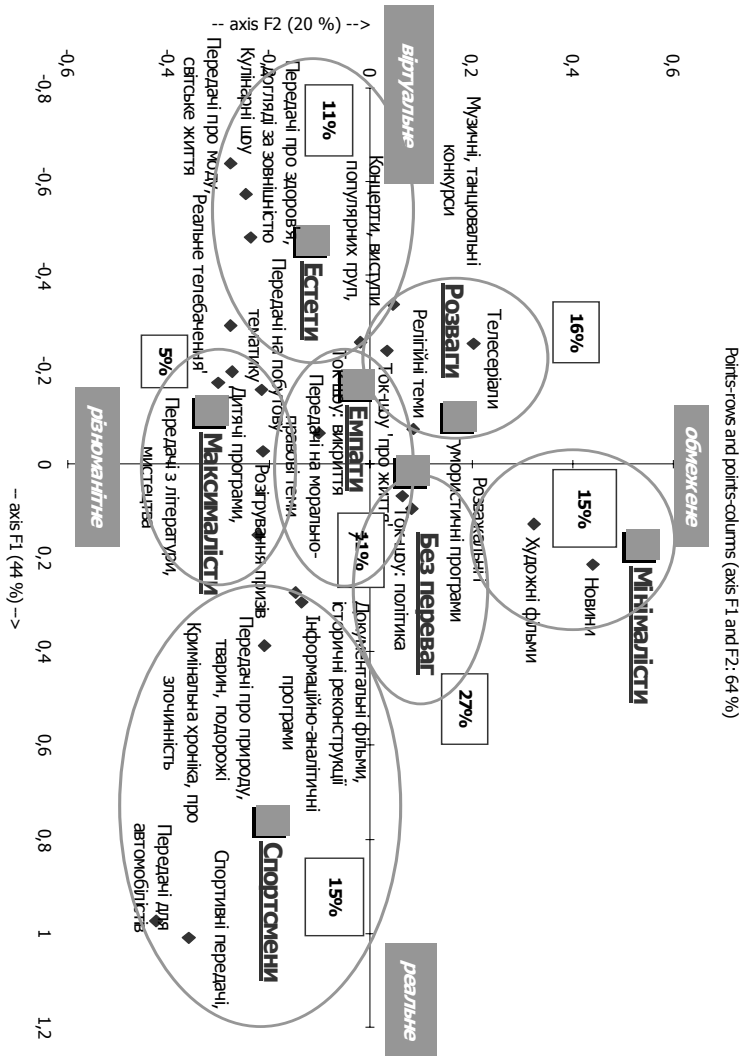

Рис. 11. Сегментація переваг телеаудиторії, 2013, N=1800, cluster analysis, correspondence analysis. $\chi^2 = 3262.941$; значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 173.009$; $df = 144$

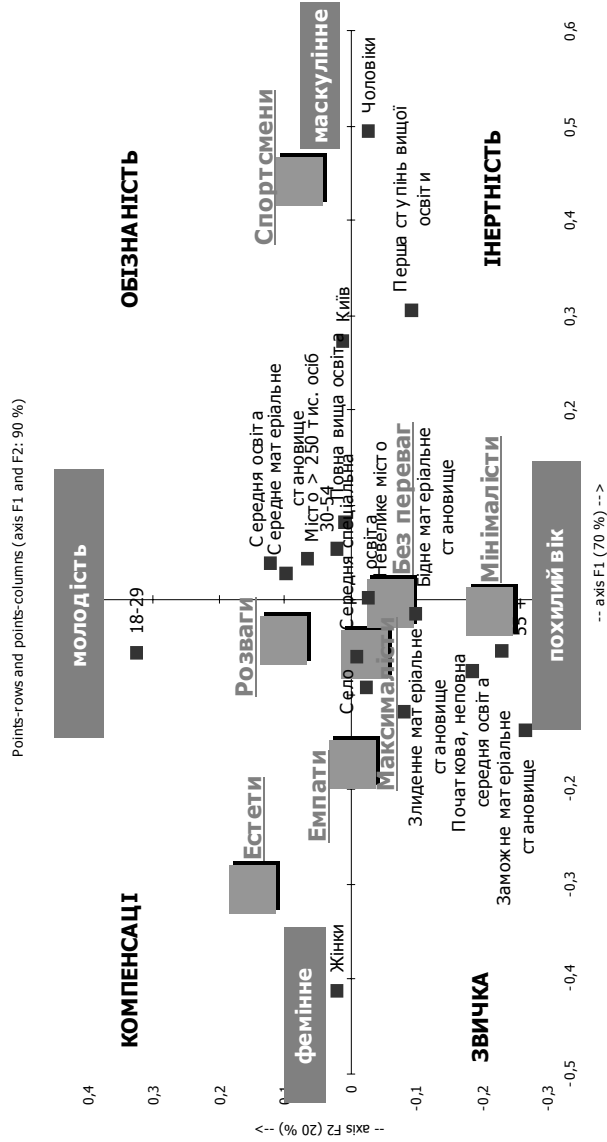

Рис. 12. Соціальна карта глядацьких сегментів, 2013, N=1800, correspondence analysis. $\chi^2 = 570.472$; значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 126.578$; df = 102

(вісь Y на рис. 11) прочитувався як «складність репрезентацій», де «рафіноване» протиставлялося «простому» [Костенко, 2007]. Сьогодні ж вибіркова преферентність особливих жанрів, що вимагають культурної вибагливості, не становить вираженої опозиції загальному смаку. Установки на рафіноване розвиваються, втрачаючи кластероутворювальні привілеї. Тобто телебачення все рідше пов'язують з можливістю насолодитися якісним і особливим продуктом, пошук якого спрямовує охочих до інтернету.

Альтернативні сегменти телеглядачів — «Спортсмени» (15%) і «Естети» (11%). Перших, дотримуючись словника масової культури, варто було б сьогодні назвати «справжні» або «реальні чоловіки», котрі, як і належить, дивляться спортивні передачі та трансляції чемпіонатів (88,4% vs 25,4% у середньому по вибірці), що перевищує показники їхніх преференцій щодо найпопулярніших форматів (новин, художніх фільмів, розважально-гумористичних програм), а також передачі для автомобілістів (38,6% vs 11,2%). Тут вищий, ніж серед інших, інтерес до кримінальної хроніки (47,7% vs 25,8%), документальних та історичних фільмів (27,8% vs 17,9%), інформаційно-аналітичних програм (12,6% vs 8,9%), тобто до тих телепродуктів, що претендують на фактичність, конкретне знання, подання реальності такою, «яка вона є». Соціальна картографія преференцій (рис. 12) показує, що серед чоловіків частка сегмента становить майже третину (30,9%), тоді як серед жінок — лише 2,4%. Такий глядацький тип більше характерний для киян (26,5%), молодого й зрілого віку (16,6–17,6%), з незакінченою вищою освітою (25,9%), неодружених (23%), із середнім доходом (17,5%). Вони частіше за інших активно займаються спортом, відвідують тренажерні зали й басейни (27,4% vs 18,2% у середньому за вибіркою), захоплюються риболовлю й полюванням, полюбляють бувати на природі (53,1% vs 32,7%), активно відпочивають у міському середовищі, кафе й барах (33,6% vs 25,1%), частіше за всіх інших користуються

інтернетом (52,7% vs 38,8%). «Естетів» же крім художніх фільмів, музичних конкурсів, гумористичних програм та серіалів, особливо привертають кулінарні шоу (73% vs 23,2%), передачі про здоров'я й догляд за зовнішністю (61,3% vs 21,3%), про моду та світське життя (54,9% vs 15,1%), у той же час новини їх цікавлять менше, ніж інших (37,3% vs 58,7%). Телебачення влаштовує для них невелике віртуальне свято, транслюючи іміджі «справжньої жінки» і компенсуючи рутинну повсякденність. «Естетів» більше серед жінок (18,7%), молоді до 30 років (17,2%), із середньою й середньою спеціальною освітою (13%), одружених (15,9%), з невисоким рівнем доходу (14,6%), що проживають як у містах, так і в селі. У вільний час вони частіше за інших перегортають гляансові журнали (61,3% vs 47,7% у середньому по вибірці), читають белетристику (42,2% vs 28,9%), сидять у Мережі (47,1% vs 38,8%), слухають музику (51% vs 39,1%), бувають у церкві (50% vs 32,3%), займаються масажем і фітнесом (25% vs 14,6%), подорожують (27% vs 19,4%).

Друга опозиційна пара на рис.11 — «Максималісти» (5%), або Сканери, й «Мінімалісти» (15%). В останніх очікування від телебачення прості й визначені. Усі вони дивляться художні фільми й новини, третина — ще й розважально-гумористичні програми, телесеріали (36,2%, 32,5%), тоді як усі інші формати не збирають серед них і 15% прихильників. «Мінімалістів» більше серед глядачів старших за 55 років (21,3%), самотніх чоловіків і жінок (22,7%), з нижчою середню освітою (20,2%), з невисоким доходом (17,6%) і пасивним дозвіллям, невисокими показниками користування інтернетом (29,4% vs 38,8% у середньому по вибірці). Очевидний обмежений попит на телевізійний стандарт у слабких соціальних категорій. «Максималісти», навпаки, відрізняються всеїдністю телепродуктів. Їм подобається більшість тележанрів, і навіть найменш популярні, скажімо, програми про літературу й мистецтво або на релігійні теми, вважаються привабливими в цьому сегменті (28,4% vs 4,7% у середньому за вибіркою, 13,7% vs 4,9% відповідно). «Максималістів»

більше серед людей зрілого віку (5,9%), міських жителів (6,2%), офіційно розведених (8,1%), із середньою спеціальною освітою (7,4%), заможних (8,3%). І якщо для «Мінімалістів» перегляд улюблених телепрограм є способом підтримати порядок, що склався, то нерозбірливість «Максималістів» пояснюється радше необхідністю заповнити вільний час. Утім, з їхніх слів, вони проводять дозвілля досить інтенсивно — ходять у гості, відвідують музеї й виставки, читають газети й журнали, професійну й художню літературу, слухають музику, грають в електронні ігри, бувають у церкві.

Центрують простір переваг «Емпати» (11%), орієнтовані на всі провідні формати, а також більше за всіх інших прив'язані до серіалів (76,8% vs 33,4%), різних ток-шоу, включно з денними «про життя» (72,7% vs 24,7%) і політичними (50% vs 18,8%), та до передач на морально-правові теми (23,7% vs 13,9%). Їм важливо долучитися до «правди життя», ґрунтованої на чужих прикладах. «Емпатів» більше серед жінок (14,5% vs 6,3% серед чоловіків), сільських жителів (15,3%), матеріально забезпечених (16,7%), вони невиразно диференційовані за віком та освітою, люблять читати, залучені до традиційних медіа, відвідують торгівельно-розважальні центри.

Сегмент «Розваги» (16%) охоплює прихильників розважально-гумористичних програм (86,8% vs 56,4% у середньому за вибіркою), музичних і танцювальних конкурсів (77,4% vs 39,4%), новин (62,5% vs 58,7%). Усі інші формати для них менш цікаві, включно з художніми фільмами, яким віддає перевагу менш як третина (30,7% vs 62,3%). Такий легкий стиль залученості до телебачення, не обтяжений мораллю та напругами, більше притаманний молоді (23,4%), жителям невеликих міст (19,1%), із середнім достатком (18%) навряд чи залежить від статі й освіти. Що ж стосується їхньої дозвіллевої активності загалом, то вона невиразна порівняно із загальними для щодо сегментів даними, і, схоже, телевізійні розваги для них суттєво значимі.

І нарешті, найбільший сегмент, що не фіксувався з такою визначеністю раніше, — «Без преференцій» (27%),

де телевізійні преференції взагалі слабо артикульовані й показники у кілька раз нижчі за середні. Це стосується також і художніх фільмів (36,9% vs 62,3% у середньому за вибіркою), і новин (22,6% vs 58,7%), і розважально-гумористичних програм (14,5% vs 56,4%). Радше йдеться про глядачів мимоволі або за нагоди, яким не дуже важливо, що дивитися, і які взагалі відрізняються пасивністю свого дозвілля. Їх трохи більше серед старшого покоління (28,6%), жителів малих міст (30,3%), із низькою освітою, але й із незакінченою вищою (27,9%, 33,3%), серед бідних, але й серед заможних (36,6%, 33,3%). Користування інтернетом тут не надто активне, але перевищує за показники активності багато інших занять.

За останні п'ять-шість років конфігурації глядацьких сегментів відповідно до їхніх преференцій дещо змінилися (рис. 13). І якщо збереження практично в тих самих обсягах виразних гендерних сегментів «Спортсменів», де переважають чоловіки та «Естетів», переважно жінок, а також активних і всеїдних «Максималістів» дає ілюстрації для міркувань про культурну репродукцію, то метаморфози з рештою сегментами, що залишилися, вказують на культурну рухливість. Скоротилася частка «Мінімалістів» з характерною для них найпростішою моделлю «infotainment» (художні фільми та новини). Як реакція на стримування телебаченням культурної компетентності розформувалися «Аналітики», переважно чоловіча освічена аудиторія, налаштована на пізнання й інформацію. Знизилася частка «Емпатів», які переживають із приводу нескінченно нагромаджуваних телевізійних історій. «Спостерігачі» за чужою грою на екрані трансформувалися в аудиторію, що очікує безпрограшних розваг. І більш як чверть сьгоднішніх глядачів, схоже, не чекають від телебачення нічого особливого.

Можна сказати, що гомологія соціальних і культурних статусів телеаудиторій, яка свідчить про відтворення й легітимацію соціокультурних нерівностей, і яка спостерігалася ще п'ять-шість років тому, сьогодні не настільки очевидна. У всякому разі, освіта нинішніх глядачів не

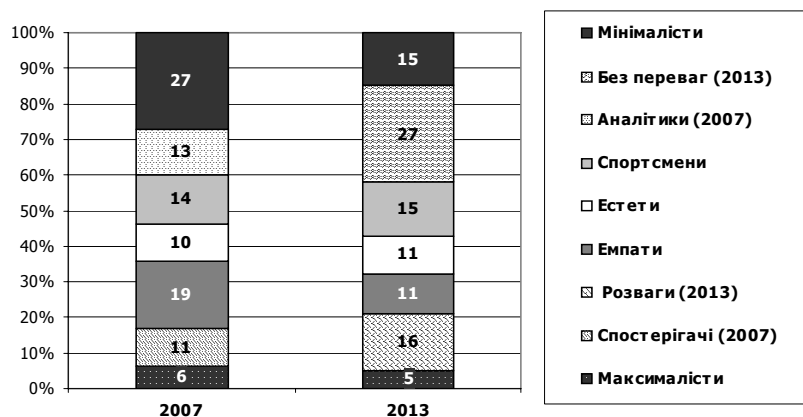

Рис. 13. Динаміка глядацьких сегментів,
2007-2013, N=1800, %

настільки виразно впливає на їхні телевізійні переваги, як колись, і не схоже, щоб вони надто керувалися мотивами одержати інтелектуальне задоволення⁶. Суттєвим внеском у соціокультурну динаміку телевізійних переваг, вочевидь, слугує експлуатація телебаченням гендерних відмінностей і потреб, вікових очікувань і смаків, функціональних механізмів компенсації, рутинізації, поверхового інформування, що в цілому репродукує статусні порядки, що склалися, і ті, що схильні до коливань, підсилює стримування культурної компетентності громадян. Це дає змогу телебаченню створювати свій основний продукт — глядача, який відчуває себе не заземленим, обізнаним і розваженим, і якщо він змінюється, то досить неквапливо.

⁶ Зв'язок належності до певного типу телеглядачів з освітою 2013 року значимо знизилася порівняно з показниками 2007-го: коефіцієнт Phi дорівнює 0,158 і 0,266 відповідно. Показники зв'язку глядацьких типів зі статтю, віком, доходом, місцем проживання, національністю значимо не змінилися. Максимальний вплив на типологію глядачів виявляє їхня стать: Phi дорівнює 0,453 у 2013-му, 0,501 у 2007-му.

Сучасний український споживач медіа, як і більшість європейців, не прагне розставатися із цим цілком комфортним образом, який завжди можна відкоригувати за перших ознак невдоволення тим, що пропонує йому телебачення. Інтернет вже поруч, якщо й не у вигляді стійкої звички проводити вечірній час без надійного аттрактора — телеекрана, то, безсумнівно, як цілком доступне. А для молоді — як поточна практика. Інтернет і соціальні мережі обіцяють синхронний зв'язок з усім світом, можливість самому стати медіа-продюсером, що до душі активним і контактним індивідуальностям; він конструє у просторі дедалі ширших гетерархічних структур нові інституціональні взаємини та нові ієрархії. У дійсності, режими дії різних медіа-систем співіснують, відтворюються у єдиному темпоральному проміжку, обмінюються відправниками, адресатами, комунікаційними шляхами, технологічними ресурсами. І суперечка за масштаби впливу або строгу сегментацію споживачів ще попереду. Сьогодні така медіа-сегментація трансльованих і запитуваних змістів і форм, каналів і способів участі громадян у політиці та культурі є досить соціокультурно роздробленою й рухливою, підключаючи для свого уточнення дедалі більше диференціальних чинників і втілюючи стани й результати культурної репродукції та культурної мобільності, які здійснюються одночасно.

2.4. ЗРУШЕННЯ У СФЕРІ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК

Культурно-дозвілєві практики населення: основні зрушення

Сфера дозвілля, участі в культурі є важливим елементом повсякдення українських громадян, доменом формування компетенцій, смаків, преференцій, проявом стилю життя, характерного для представників різних соціокультурних груп. Особливості репродукування й мінливості, стабільності й варіативності цих повсякденних практик показують картину культурної динаміки в даному сегменті суспільного життя. Рухливість і нестабільність сучасних соціумів, пришвидшення перебігу соціального часу, постійні кризи, ризики та виклики – це те навколишнє середовище, в якому живе сучасна людина, пристосовуючи до нього ритм свого існування. Звісно, є локалі і групи, яким властиві вищі темпи та інтенсивність культурних подій (великі міста, соціально-активні, зайняті, компетентні, забезпечені групи) або нижчі (депресивні території, соціально незахищені і дезадаптовані групи). Множинність соціально-групових і культурно-компетентнісних диференціацій ускладнює вивчення сучасного стану культурних практик, проте моніторинг основних показників участі в культурі й дозвіллі [Українське суспільство, 2014] допомагає відстежувати основні зрушення в цій сфері.

Баланс приватного і публічного взірців дозвілля

Одним з основних критеріїв соціокультурної динаміки є співвідношення *приватного* і *публічного* взірців культурно-дозвілєвих практик у структурі дозвілля населення України. Цей баланс в цілому залишається стабільним упродовж останніх десятиліть моніторингових спостережень Інституту соціології НАН України

[Ручка, 1999, 2008; Скокова, 2014]. Більшу частину вільного часу опитувані проводять вдома, в колі родини, отже, можна говорити про *одомашнення дозвілля*, що є, власне, поширеним трендом для сучасних суспільств.

Найвищий обсяг серед щотижневих медіа-занять за ці роки мають перегляд телепередач (76–87%), читання газет (34–67%), прослуховування радіопередач (24–50%) (табл. 1). Інший важливий сегмент домашнього дозвілля – відпочинок, а також спілкування з рідними, приятелями. Впродовж років спостережень пасивний відпочинок упродовж тижня зазначали 34–43% опитуваних, прийом гостей / перебування в гостях 32–46%, заняття з дітьми (перевірка уроків, спілкування, прогулянки) 28–39% респондентів. Популярні види дозвілля вдома – це заняття з комп'ютером (5–32%), читання художньої літератури (17–

Таблиця 1

**Динаміка домашніх видів культурно-дозвіллевих практик
(1994–2014, %)**

<i>Види активності *</i>	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
Перегляд телепередач	79,2	80,1	76,5	87,4	86,6	83,1	75,9
Читання газет	53,6	61,9	61,2	66,5	51,9	47,2	34,1
Прослуховування радіопередач	47,3	50,2	43,6	50,4	32,7	32,3	23,9
Прослуховування музики	32,4	32,9	22,2	27,7	26,0	25,1	21,1
Читання художньої літератури	37,7	35,0	24,4	24,1	21,1	19,9	17,0
Вивчення літератури за спеціальністю	–	–	7,7	8,9	7,0	6,8	4,1
Отримували газети поштою (за останні перед опитуванням 30 днів)	–	–	50,8	51,0	32,4	32,5	25,1
Отримували журнали поштою (за останні перед опитуванням 30 днів)	–	–	6,6	8,4	6,3	5,8	4,4
Перегляд фільмів по відеомагнітофону	–	–	10,0	13,6	10,6	9,0	6,1
Заняття з комп'ютером	4,7	6,6	5,3	15,6	20,3	29,2	32,2
Користування інтернетом (за останні перед опитуванням 30 днів)	–	–	2,6	8,0	21,4	35,2	37,9
Користування мобільним телефоном (за останні перед опитуванням 30 днів)	–	–	5,6	47,9	78,9	82,3	87,8

* участь у культурно-дозвіллевих практиках фіксувалася за останній тиждень перед опитуванням, якщо не зазначено інше.

38%), прослуховування музики (21–33%), перегляд фільмів за власним вибором (відео, інші технічні засоби) – 6–14%, читання спеціальної літератури – 4–9% респондентів.

У сфері читацьких практик вирізняється поступове і неухильне зменшення обсягу читання друкованих видань – газет, журналів, художньої літератури. Тижнева аудиторія белетристики зменшилася від 38% 1994 року до 17% у 2014-му. Вказували, що впродовж року не читали взагалі художню літературу 29% опитуваних у 2003-му, 42% – у 2009-му і 54% – у 2013-му. Таких не-читачів літератури по 59% у Західному і Східному регіонах, дещо менше на Півдні країни (52%) і в Центрі (47%). Частіше не читають люди старшого (60%) і середнього віку (52%), серед молоді до 30 років не-читачів 46%. Майже удвічі за останнє десятиліття зменшилася частка тих, хто відзначає наявність у себе вдома домашньої бібліотеки (більше як 100 книг) – від 31% в 1994-му до 19% у 2014-му. Змінюється останніми роками й орієнтація на читання газет і журналів. Якщо з 2002 по 2006 рік впродовж тижня не читали ніяких газет 16–19%, то у 2012-му ця цифра досягла 38%, а у 2014-му – 48%. Купували книжки впродовж року 17% респондентів, журнали – 21%, серед молоді таких дещо більше: 21% і 27% відповідно (2013). Якщо 2002 року кожен другий з опитуваних отримував газети поштою, то у 2014-му ця частка впала до 25%. Хотіли б на дозвіллі частіше читати газети, журнали 15% респондентів (у 2007-му – 22%), фахову літературу – 12%, белетристику – 17% (у 2013-му).

Читацькі аудиторії за регулярністю читання. У 2011 році опитуваним було поставлено таке питання: «Наскільки часто Ви читаєте художню літературу?» Можемо порівняти відповіді з розподілами 1994, 1997 і 2000 років (табл. 2).

Бачимо, що у 2011 році читають регулярно / не рідше, ніж раз на тиждень, 29% опитуваних, читають рідко – 26%, 39% визнають, що не читають художню літературу взагалі. Кількість *постійної читацької аудиторії* художньої літератури зменшилася з 39–40% у 1990-ті роки до

Таблиця 2

Динаміка регулярності читання художньої літератури (%)

Роки	Займаються часто (щоденно чи кілька разів на тиждень)	Займаються рідко (щомісяц чи кілька разів на рік)	Не займаються зовсім
1994	39	26	35
1997	40	26	35
2000	31	25	44
2011	29	32	39

29%, що підтверджує вищенаведену динаміку падіння обсягу тижневої аудиторії читачів белетристики. Подібна тенденція спостерігається і за даними спостережень російських соціологів: у 1994, 1998 роках відповідали, що практично не читають книжок, по 23% респондентів дорослого віку, у 2009-му – 36%, у 2011-му – 45% опитуваних [*Общественное мнение*, 2011: 254]. Дослідження читання в Польщі теж фіксують схожі тенденції: зменшення частки «справжніх читачів» – тих, хто прочитав впродовж останнього року 7 і більше книжок – з 22% в 1994–2004 роках до 11% у 2013-му); кількість тих, хто впродовж року не читав ніяких книжок взагалі, сягнула 38% [*Szlendak*, 2014: 172]. Ці констатації свідчать не лише про падіння обсягу читацької аудиторії, а й про міру важливості читання літератури як культурної практики [*Скокова*, 2002; *Скокова*, 2013]. На сьогодні практично кожен другий в українському соціумі декларує, що ця цінність не є для нього важливою, актуальною.

У сучасному суспільстві читання з друкованих носіїв, купівля друкованих видань – не єдиний спосіб ознайомитися з потрібною інформацією. В Україні, як і в усьому світі, зростає популярність новітніх інформаційно-комунікативних технологій [*Скокова*, 2008; *Костенко*, 2010; *Бойко*, 2010]. Кількість користувачів комп'ютерів у вільний час (на тижні) збільшилася з 5–7% у 1994–2002 роках до 32% у 2014-му. Мали вдома комп'ютер 2002 року близько 5% опитуваних, у 2010-му – 35%, у 2014-му – 57%. Зростає й залученість до інтернет-прак-

тик: користувалися інтернетом впродовж останнього місяця 3% опитуваних 2002 року і 38% – 2014-го. Витрачали впродовж року гроші на інтернет 32% респондентів, зокрема серед молоді – 53%, людей середнього віку – 37%, старшого віку – 10% (2013). Але й зараз порівняно із багатьма іншими країнами темпи входження України до «інформаційного суспільства» нижчі (див. розділ 2.3).

Отже, у приватному/домашньому дозвіллі за останні два десятиліття відбулися суттєві зрушення, і заняття, пов'язані із застосуванням новітніх приладів та комунікативних технологій для спілкування, розваг і споживання інформації, стають дедалі популярнішими, особливо серед респондентів молодшого віку. Разом із тим скорочується обсяг практик читання, пов'язаних із паперовими носіями, починає домінувати «екранна культура». Вживаючи вираз У.Еко, наочним є перехід від «галактики Гутенберга до галактики Інтернету». Опосередковане традиційними (телебачення, радіо) і новітніми медіа *домашнє дозвілля* займає дедалі більшу частину вільного часу опитуваних.

Певні культурно-дозвіллеві практики здійснюються у *публічному просторі* – насамперед, в різноманітних закладах відпочинку, культури, споживання. Одним із доступних місць для проведення вільного часу стали непродуктові магазини і ринки, до яких вчашали на тижні за останнє десятиліття 20–27% опитуваних (табл. 3). Сучасні магазини, супер/гіпермаркети, яких все більше з'являється у містах, стають центрами дозвілля, пропонуючи спектр різноманітних «макдональдизованих» послуг (Дж.Ритцер) і шопінг як розвагу. П'ята частина дорослого населення України впродовж року відвідує непродуктові магазини, *торговельно-розважальні центри, займаються шопінгом*, кожен четвертий відвідував кафе, бари, дискотеки (2013). Річна «аудиторія» ресторанів і нічних клубів у 2013-му становила близько 13%; бажаючих частіше таким чином проводити дозвілля 14% – здебільшого молодь (21%), столичні жителі (25%).

Інша сфера культурних практик у публічному просторі – *відвідування церкви*. Запитання 2009 і 2013 років «Як

часто Ви відвідуєте релігійні храми (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо)?» 24–25% відповіли, що не рідше, ніж раз на місяць, 40–45% – один чи кілька разів на рік, 14–15% – менш як один раз на рік, 17–21% – зовсім не відвідують. Значущим для населення країни є святкування релігійних дат: Великдень, за даними 2009 року, святкують 93% опитуваних, Різдво – 83%, Трійцю, Покрова – 45%. Святкування може перебігати в домашньому колі, серед близьких і рідних, а для двох третин опитуваних передбачає відвідування храмів, залученість до колективних релігійних практик у публічному просторі.

Хотіли б частіше відвідувати церкву 14%, серед жінок – 17% (без вікових відмінностей), децю частіше ця настанова спостерігається у західному (18%) і центральному регіонах (16%); кожен другий з охочих відвідував церкву впродовж року (2013).

До публічних практик культурного споживання, які передбачають наявність відповідної інфраструктури,

Таблиця 3

Динаміка публічних видів культурно-дозвілєвих практик
(1994–2014, %)

Види активності (останній тиждень перед опитуванням)	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
Відвідування церкви	14,4	14,0	13,5	16,8	27,6	25,1	16,2
Відвідування кінотеатру	7,9	1,5	2,0	4,3	4,7	3,7	4,1
Відвідування бібліотеки	7,2	5,9	5,8	5,1	3,7	2,6	2,7
Відвідування клубів, дискотек	–	–	4,2	5,4	4,5	4,1	2,7
Відвідування спортивних видовищ	3,8	4,0	1,7	3,1	2,4	2,5	1,6
Відвідування театрів, концертів, музеїв, виставок	3,4	3,9	3,7	2,9	3,6	2,6	2,3
Екскурсійна подорож	2,9	2,3	1,1	1,5	1,4	1,6	2,1
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22,9	14,1	20,7	33,6	26,6	23,8	19,8
Відвідування ресторану, кав'ярні, пивбару	9,3	9,8	4,4	10,7	5,9	5,2	4,9

залучена незначна частина опитуваних порівняно із домашніми заняттями. Останніми роками відвідують *на тижні* кінотеатр 2–4%, бібліотеку – 3–5%, театри, концерти, музеї, виставки – 3–4%, клуби, дискотеки – 3–5%, спортивні видовища – 2–3%, екскурсії – 1–2% респондентів. Відвідуваність певних локальних закладів культури знижується, зокрема, на тижні у бібліотеці 1994 року бували 7%, а 2014-го – лише 3% опитуваних (табл. 3).

Річна аудиторія закладів культури і дозвілля, звісно, вища за тижневу, але в цілому теж невелика за обсягом. За даними 2013 року ходили *впродовж року* у музеї, галереї, на художні виставки 9% опитуваних, на кіносеанси – 13%, бували на концертах, театральних виставах – 12%. Аудиторія кінотеатрів дещо зростає, якщо порівняти частки тих, то витрачали впродовж року гроші на квитки в кіно: 8% (2006) і 13% (2013). Аудиторії закладів мистецтва зостаються радше стабільними, на рівні 12%. Тобто, впродовж 2013 року не були у театрі, на концерті 88%. У Польщі не-аудиторія театру наразі менша і становить 73% [Szlendak, 2014: 155], що пов'язується із зростанням популярності його нових форм в окремих регіонах країни. За даними опитування 2013 року, що охоплювало 27 європейських країн, хоча б один раз впродовж року були в театрі 28% населення, решта – 72% – не відвідували [Cultural Access, 2013: 19].

Витрати на відвідування театрів, музеїв, виставок серед молоді й опитуваних середнього віку зіставні, нижчою зостається частка відвідувачів старшого віку. Виразніша вікова диференціація спостерігається у випадку популярних розваг: частіше до кінотеатрів ходять молоді люди – кожен четвертий витрачав гроші на квитки в кіно впродовж року; серед людей середнього віку таких 14%, старшого віку – 4%. Подібний віковий розподіл спостерігається й у випадку витрат на відвідування концертів популярної музики.

Хотіли б частіше відвідувати концерти, театри – 24%, музеї, художні виставки, галереї – 20%, кінотеатри – 23% опитуваних (2013). Ці орієнтації пов'язані зі струк-

турними чинниками, зокрема з рівнем освіти; так, музеї та галереї дещо більше цікавлять осіб з вищою освітою (27%), а опріч того – заможніших (27%), мешканців Києва (39%), молодь до 30 років (26%) і жінок (22%).

Місце активних занять у структурі дозвілля

Активними, оздоровчими заняттями у вільний час займається невелика частина респондентів: впродовж 20 років спостережень відповідали, що *на тиждні* виконували вранці фізкультурні/гімнастичні вправи 11–18% респондентів, 4–8% – займалися бігом, оздоровчими прогулянками. Певну частку опитуваних приваблює заміський відпочинок на природі (8–22%), рибальство, мисливство, збирання грибів (5–11%). Підтримують фізичну форму на стадіоні, у плавальному басейні, спортзалі лише 3–5%. Проводять на тиждні вільний час за настільними іграми 7–13% (табл.4).

Дані щодо річної аудиторії фізично активного населення показують, що *впродовж року* фізкультурою і

Таблиця 4
Динаміка оздоровчих, активних видів дозвілєвих практик
(1994–2014, %)

Види активності (останній тиждень перед опитуванням)	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
Відпочинок на природі за містом	21,5	18,2	8,2	13,3	12,6	12,9	18,6
Ранкова гімнастика і фізкультура	17,9	17,5	11,3	17,1	13,4	11,6	12,3
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно)	11,9	13,1	12,7	9,2	7,6	6,6	7,6
Біг, оздоровчі прогулянки	8,4	8,2	4,0	6,2	6,2	6,6	5,9
Відвідування плавального басейну, спортзалу, стадіону для занять спортом	4,7	4,9	2,9	3,3	4,3	3,3	3,7
Рибальство, мисливство, збирання грибів	–	–	6,0	4,6	6,3	5,4	11,2

спортом вдома або на спортмайданчику займалися 17–18% опитуваних, ця частка є стабільною (за опитуваннями Інституту соціології, 2007, 2013). За даними 2013 року впродовж року практикували фізкультуру і спорт 37% молоді, 18% – серед респондентів віком 30–54 роки й лише 7% – людей старшого віку. Турботу про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес тощо) виявляв кожен четвертий з молоді, 16% людей середнього віку і 7% опитуваних старшого віку (в середньому 15%). Відпочинок на природі, рибальство, мисливство впродовж року приваблюють приблизно однакову частку людей молодого і середнього віку (39–41%), серед групи старшого віку таких 18% (в середньому 33%).

Дослідження фізичної активності населення 15 європейських країн, проведене 2002 року, показало, що в середньому 43% опитуваних європейців на тиждні залучені в інтенсивні форми фізичної активності, 59% – у помірні [Кириленко, 2010: 411]. Як бачимо, активний спосіб життя, регулярні фізичні вправи, що допомагають зберегти здоров'я, не є поширеними в нашій країні; рівень залучення до здорового способу життя є нижчим порівняно із багатьма країнами світу. Особливо небезпечною ця ситуація виглядає у зіставленні із популярністю пасивних видів домашнього дозвілля, пов'язаних з екранною культурою, дедалі більшим поширенням інтернет-практик, популярністю соціальних мереж і комп'ютерних ігор тощо. Відомо, що гіперприв'язаність до різноманітних гаджетів, незбалансована залученість лише до пасивних медіа-занять здатна завдавати шкоду здоров'ю – фізичному і психічному. Безперечно, потрібні додаткові інституціональні зусилля щодо популяризації фізичної культури серед населення різних вікових груп.

Статус творчих практик у дозвілєвій структурі

Творчі культурні практики, які можна віднести до так званого «серйозного дозвілля», що передбачає значні витрати часу, неабиякі зусилля, компетентність, відповідні навички (Р.Стебінс), утворюють невелику за обсягом

аудиторію прихильників. Займаються *на тиждень* громадською роботою 3–5% респондентів, відвідують гуртки, курси, студії близько 2%, беруть участь у художній самодіяльності близько 1% (табл.5). Прикладною творчістю – рукоділлям, вишиванням, карбуванням тощо останніми роками займаються на тиждень 5–7%, хоча в 1994-му ця частка становила 13%. До інших подібних занять на дозвіллі, що потребують певної зосередженості, активності, креативності, регулярно залучається ще менша частка опитуваних: художня творчість (2–4%), колекціонування, фотографування (2–3%), раціоналізаторство, конструювання (1–2%). Ці заняття можна зіставити щодо їхньої поширеності з пасивним споживанням готових продуктів популярної культури – телепередач, музики, літератури, і виявиться, що аудиторії останніх в рази більші за обсягом. Хоча ці аудиторії в свою чергу є диференційованими за рівнем різноманіття / одноманітності смаків, аналітичною / естетичною / розважальною спрямованістю тощо [Костенко, 2013], слід визнати, що преферування розважальних, масових жанрів у нас є домінуючим. Саме з останніми, як відомо, пов'язують маніпулятивні, відволікально-наркотизувальні та мобілізаційні впливи мас-медій критично налаштовані дослідники (Т.Адорно, Ж.Бодрияр, М.Кастельс та ін.). Зрозуміло, що діапазон функцій, які виконують масові жанри, набагато ширший; до того ж рецепція текстів культури, в тому числі й популярної, потребує значних когнітивних, емоційних зусиль. Можна говорити лише про певний континуум, полюси якого умовно позначені як «творчі/самореалізаційні практики», «активний/самостійний вибір продуктів культури» vs «пасивне споживання продуктів культури, поданих певним медіаканалом у певній формі й у певний час». У такому ракурсі за даними репрезентативних опитувань спостерігаємо дисбаланс саме на користь пасивного культурного споживання продуктів культурних індустрій.

Упродовж року художньою самодіяльністю, прикладною творчістю, раціоналізаторством, винахідництвом

Таблиця 5
Динаміка творчих видів дозвілєвих практик (1994–2014, %)

Види активності (останній тиждень перед опитуванням)	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
Прикладна творчість (рукоділья, різьблення тощо)	12,9	9,2	6,7	5,6	4,6	5,0	4,7
Громадська робота	5,0	4,3	4,2	4,4	3,8	3,2	3,3
Художня творчість	4,5	3,5	2,1	3,1	2,7	2,3	2,9
Раціоналізаторство, конструювання	–	–	1,2	1,4	0,8	0,9	1,0
Колекціонування, фотографування	–	–	1,7	3,3	3,4	2,4	3,0
Відвідування гуртків, курсів, студій	1,9	1,9	1,6	1,5	1,6	1,3	0,9
Участь у художній самодіяльності	–	–	0,7	1,0	1,1	1,1	0,9

тощо займалися лише 4% опитуваних (2007); відвідували курси (танці, іноземна мова, психологічні тренінги тощо) – близько 6%. На пряме запитання 2013 р. щодо хобі (прикладна творчість, колекціонування тощо) відповіли більше опитуваних (11%). Охочіше займаються хобі молодші люди віком 18–40 років (16%), заможніші (18%), кияни (17%) і мешканці великих міст (14%), без відмінностей за статтю. Частіше займатися хобі / відвідувати курси хотіли б по 16% респондентів, переважно молодь (20–24%) і люди середнього віку (17–18%). Членами клубів за інтересами є 2,3% опитуваних, спортивних клубів, товариств – 2,2%, творчих об'єднань – близько 1% (2013). Водночас, відповідаючи на запитання «Які осередки або організації об'єднують довкола себе людей найнадійніше та найефективніше?» респонденти на друге місце після сім'ї (82%) поставили об'єднання за спільними інтересами (щодо різних видів дозвілля, мистецтва, спорту) – 29%, на третє – релігійні громади (20%). Досить високо оцінюють опитувани й роль, яку можуть відігравати громадські організації у царині дозвілля – спорт, туризм,

культурні ініціативи, клуби за інтересами: кожен четвертий визнає їхню роль дуже важливою, 36% – радше важливою. Із цим практично одностайно погожуються представники різних вікових та ґендерних груп і типів поселення. Такі організації мають досить високий громадянський та культурно-дозвіллевий потенціал. Це підтверджує й нинішня кризова ситуація в українському соціумі, коли саме волонтерські, громадські організації формального і неформального типу докладають значні зусилля для її подолання. Необхідна подальша інституціональна підтримка і популяризація культурно-дозвіллевих, спортивних, творчих об'єднань, здатних зміцнювати структури громадянського суспільства.

Перешкоди у залученні до культурних і дозвіллевих практик

Доступність багатьох культурних благ, реалізованість бажаних моделей дозвілля і культурних прав громадян часто залежать від об'єктивних умов – зокрема, соціально-економічної й політичної ситуації у країні, доступності культурно-дозвіллевої інфраструктури, спрямування й ефективності соціальної та культурної політики.

Серед *основних перешкод*, які заважають повноцінно відпочивати і розважатися, опитувані у 2013 році назвали передусім брак власних коштів (68%), відсутність вільного часу (28%), високу ціну на квитки в заклади культури й дозвілля (26%), стан здоров'я (14%). Серед інших причин фігурували відсутність відповідних закладів (8%), низька якість послуг (6%). Фінансові труднощі та брак вільного часу вирізнялися як основні бар'єри і в опитуванні 2007 року; актуальнішими вони є для респондентів молодшого і середнього віку, тоді як стан здоров'я як перешкоду повноцінному дозвіллю називають частіше люди старшого віку (рис. 1).

Аналіз даних щодо обсягу культурно-дозвіллевих практик різних за матеріальним становищем соціальних груп показує, що частка тих, хто не бере участі в тих чи тих видах занять, зростає зі зниженням рівня доходу [Ско-

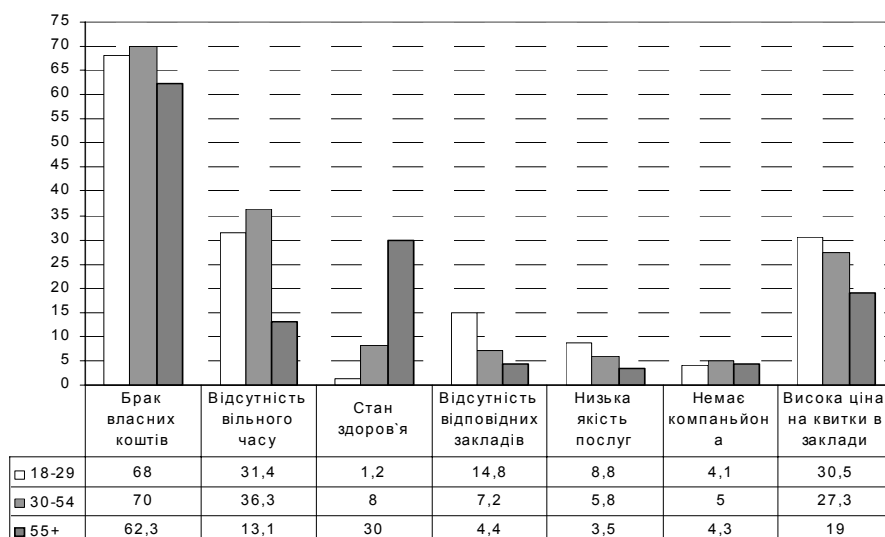

Рис. 1. Вікові відмінності щодо бар'єрів повноцінного відпочинку і розваг (2013, %, N=1800)

кова, 2009]. Серед групи із самооцінкою доходів 0–2 бали («бідні») за 10-бальною шкалою брак фінансів як перешкоду дозволіли зазначити 77%, 3 бали («середні») – 73%, 4–5 балів («вище за середній») – 60%, 6–10 балів («заможні») – 40%, тобто навіть серед порівняно заможніших верств населення цей чинник є визначальним. У всіх регіонах спостерігається подібний розподіл перешкод бажаному проведенню дозвілля: передують фінансові труднощі та відсутність вільного часу. Високу ціну на квитки в заклади культури й мистецтва 2013 року зазначили 21% мешканців Заходу, 25% – Центру, 32% – на Півдні, 21% – на Сході.

Порівняння з даними щодо бар'єрів у доступі до культури населення 27 країн Європейського Союзу показує іншу картину: відсутність часу опиняється на першому місці (42%), на другому – дорожня послуга (29%), на третьому – відсутність зацікавленості (27%). Також серед перешкод 17% опитуваних указали на відсутність відповідної інформації, 16% – на завузький вибір чи невисоку

якість культурних пропозицій, 13% – на брак знань у питаннях культури [European Cultural Values, 2007: 16].

Динаміка оцінок соціальних змін у сфері вільного часу. Загалом серед населення сприйняття ситуації в царині дозвілля і відпочинку змінилося на краще порівняно з 1990-ми роками (табл.6). У 1994-му частка тих, хто негативно оцінював зміни умов відпочинку й дозвілля впродовж року, становила 50%, у 2002-му – 33%, у 2012-му – 27%, у 2014-му – 30%. Порівняно із серединою 1990-х років частка тих, кому бракує рекреаційних благ, дещо зменшилася, але застається доволі великою: близько 60% не можуть провести відпустку так, як їм хотілося б, майже кожен другий не вважає своє дозвілля повноцінним. Задоволені тим, як вони проводять вільний час (вистачає повноцінного дозвілля) 22–25% респондентів, серед яких переважають особи молодшого віку й вищого матеріального статусу.

Таблиця 6
Динаміка оцінок соціальних змін у сфері вільного часу (%)

Соціальні зміни впродовж останніх 12 місяців	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
<i>Умови відпочинку й дозвілля після роботи...</i>							
Погіршилися	52,8	50,4	33,8	18,2	20,9	26,6	29,5
Залишилися незмінними	43,9	46,9	59,5	72,2	71,1	68,6	65,8
Покращилися	3,3	2,7	6,8	9,6	8,0	4,8	4,6
<i>Можливість брати участь у культурному житті</i>							
Погіршилася	44,7	41,2	25,8	15,4	20,5	23,4	22,7
Залишилася незмінною	46,3	50,6	64,1	72,8	67,5	70,5	69,9
Покращилася	9,0	8,2	10,1	11,8	12,0	6,1	7,5
<i>Умови відпочинку під час відпустки</i>							
Погіршилися	68,6	63,4	41,2	22,8	26,6	32,4	36,2
Залишилися незмінними	28,7	34,5	52,6	70,0	65,2	63,2	59,6
Покращилися	2,7	2,1	6,2	7,2	6,6	4,4	4,3
<i>Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі</i>							
Погіршилася	37,6	21,6	15,7	13,6	15,8	24,2	34,2
Залишилася незмінною	40,7	53,4	59,0	58,6	66,9	64,8	49,4
Покращилася	21,7	25,0	25,3	27,8	17,3	11,0	14,1

Подібна ситуація і в оцінці можливостей доступу до культурних благ, участі в культурі. В 1994 році було 42% тих, хто відзначав погіршення умов в цій царині, з 2002-го їхня частка зменшилася до 23–26%. Погіршення умов відпочинку під час відпустки впродовж року відзначали 65% респондентів у 1994-му, 40% – у 2002-му і 36% – у 2014-му. Разом із тим частка оптимістичних відповідей за всіма цими позиціями є дуже невеликою (4–8% 2014 року) і більш характерною для молоді; переважна більшість респондентів обирають останніми роками нейтральний варіант “зосталися незмінними”.

Суспільна криза 2013–2014 років в Україні унаочнила проблеми інформаційної безпеки, інформаційно-культурної компетентності, задоволення відповідних потреб громадян країни. Здатність критично сприймати потоки новинної інформації, зіставляти різні джерела новин, протистояти маніпулятивним технологіям належить до складних навичок і потребує певних обсягів культурного капіталу, вільного часу, доступу до альтернативних джерел, бажання витратити час на критичний аналіз інформації тощо. В умовах розгортання пропагандистських кампаній, замовчування і перекручування фактів, упродовження в інформаційний простір «фейкових» новин, чуток і т.ін., постійних повідомлень про людські втрати посилюється психологічна незахищеність населення, фрустрація з приводу неможливості вплинути на ситуацію, зростають роздратування і страхи. Останні можуть становити ґрунт для посилення стереотипів, несприйняття представників інших соціальних груп, дистанціювання.

У 2014 році частка тих, хто відчув дефіцит достовірної інформації про те, що діється у країні та світі, зросла на 10% порівняно із 2012-м, тобто кожен третій відзначив погіршення в цій сфері (табл.6). Серед загалу опитуваних зросло число негативних оцінок свого психологічного стану, настрою: показники таких станів, як відчуття напруження, роздратованості, зросли до 41% (2012 – 29%), страх, туга – до 18% (2012 – 8%), як нормальний, рівний оцінили свій стан лише 29% (2012–49%). Серед

останніх 26% відзначають погіршення можливості отримання достовірної інформації, тоді як серед осіб, що засвідчують настрій напруженості та роздратованості, таких 37%, а серед тих, кого поглинають страх і туга, таких ще більше – 44%. Важливо наголосити, що відчуття дефіциту достовірної інформації є характернішим для активної аудиторії медіа-джерел: негативні оцінки превалюють серед молоді (38%) порівняно із людьми старшого віку (31%), серед осіб з вищою і неповною вищою освітою (38%) порівняно з респондентами з неповною і середньою загальною освітою (31%), серед мешканців міста (37%) порівняно із сільськими жителями (28%), серед інтернет-користувачів (38%) порівняно із читачами преси (31%). Важливим є регіональний чиник: найвищою є частка тих, хто говорить про дефіцит достовірної інформації, на Донбасі (49%), у Східному регіоні (42%) та в Південному регіоні (37%). Порівняно менше таких відповідей в Центральному (31%) та Західному регіонах (19%) (див.: [Скокова, 2014]). Суперечливість і надмір інформаційних потоків породжують у частини активної медіа-аудиторії, яка хоче віднайти правдиві джерела повідомлень, відчуття невдоволення щодо достовірності медійної інформації.

Приватний й публічний взірці дозвілля: стримувальні чинники. Як пам'ятаємо, серед населення домінує *домашній взірець* дозвілля, що актуалізує питання оснащеності домівки відповідними приладами, комунікаціями, які дають змогу залучатися до медіа-практик, споживати різноманітні інформаційні, культурні продукти. Кольоровий телевізор став звичайним елементом побуту майже кожної родини, частка власників зросла з 65% у 1994-му до 92–93% з 2010-го. Відеоапаратура для перегляду фільмів теж ставала доступнішою (з 10% у 1994-му до 34% у 2010-му), але її, як і магнітофони та радіоприймачі, замінюють цифрові прилади, отже кількість обладнання попереднього покоління знижується (табл. 7).

Частка власників комп'ютерів за останні 12 років зросла від 5% до 57%. В селі комп'ютер мають майже 44% опитуваних, в малому і середньому місті – не менш як кожна

Таблиця 7

**Динаміка оснащеності побуту
культурно-дозвілєвим інвентарем (%)**

Культурний інвентар	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014
Кольоровий телевізор	64,7	69,3	73,9	89,7	92,8	92,3	91,6
Магнітофон, радіоприймач, програвач	58,4	58,5	56,4	55,6	47,2	39,8	32,9
Бібліотека (понад 100 книг)	30,7	22,5	20,2	22,2	18,4	15,9	19,2
Стерео- і відеоапаратура	9,9	15,1	19,7	28,2	33,7	25,1	22,5
Комп'ютер	–	–	4,7	18,5	34,9	46,6	56,9
Спортивне, туристичне спорядження	17,9	12,8	14,4	5,1	6,2	5,1	7,0
Мисливське, рибальське спорядження	–	–	10,3	8,9	12,3	9,5	13,5

друга родина, у великих містах – 64–72% власників. Апропріація / присвоєння нових культурних об'єктів, включення їх у свій повсякденний ритм життя є складовими процесу доместикації ІКТ як ансамблю нових культурних практик, що передбачають опанування відповідних компетенцій, набуття тілесних звичок, сприйняття символічної значущості цих речей. За даними 2011 року кожен четвертий опитуваний не уявляє своє повсякденне життя без комп'ютера, ноутбука. Впродовж року витрачали гроші на придбання мобільного телефона, смартфона 19% респондентів, комп'ютера, ноутбука, нетбука – 8%, електронних книг, рідерів, планшетів – 4% (2013). Ці мобільні прилади/гаджети стають невіддільним атрибутом дедалі більшої кількості громадян, породжуючи *нові культурні звички*: бути весь час «на зв'язку», грати в комп'ютерні ігри / читати / слухати музику / перевіряти електронну пошту тощо у різних ситуаціях і місцях, раніше не пристосованих до такої діяльності. З 2011 по 2014 рік більш як у два рази зросла частка опитуваних, які читають електронні книги – с 7% до 14%. Найпопулярнішими є електронні книги серед громадян

віком 12–24 роки – 25% читають із них порівняно із 6% українців віком 45–65 років [Опитування TNS, 2014]. За даними Омнібусу-2013 [Українське суспільство, 2013: 550], серед молодих читачів книг (18–29 років) читають на паперових носіях – 76%; е-книги – 10%, з планшету – 8%, з екрану монітора, ноутбука тощо – 31%, зі смартфона – 17%. Серед читачів старших вікових груп ці показники нижчі, що свідчить про існування вікової диференціації у мобільності і доступі до інформації, прояви цифрової нерівності. Нерівність у доступі до новітніх ІКТ пов'язана також з іншими соціоструктурними чинниками: рівнем освіти (з повною вищою освітою користуються інтернетом 84% респондентів, із середньою спеціальною – 69%, із середньою загальною – 59%); рівнем доходів (серед «бідних» витрачали гроші впродовж року на доступ до інтернету 16% опитуваних, середнього рівня доходів – 31%, вище за середній – 39%, серед «заможних» – 52%). Гендерна нерівність спостерігається лише у старшій віковій групі: серед опитуваних старших за 55 років інтернетом користуються 36% чоловіків і 21% жінок.

Інформаційно-комунікативна оснащеність певних груп розширює діапазон культурних практик, сприяє *розмиванню кордонів між заняттями у приватному і публічному просторах*. Ці практики стають повсякденними насамперед для молоді, саме серед цієї вікової групи найвища частка власників комп'ютерів, але динаміка позитивна серед усіх вікових груп: з 2008 по 2014 рік наявність цієї техніки зросла вдвічі-втричі (з 43% до 73% серед молоді, з 33% до 65% серед людей середнього віку, з 11% до 33% серед людей старшого віку). На прикладі даних 2014 року можна спостерігати певні регіональні відмінності. Західні і центральні області характеризуються нижчою часткою власників комп'ютерів (51–52%) порівняно з іншими, особливо південними областями (65%), Донбасом (60%) і північними областями (59%).

У публічному просторі одним із значущих факторів, що диференціює доступ до бажаної участі в дозвіллі, залученні до культурних благ, зостається *тип поселення*, в якому проживають респонденти. Культурна інфраст-

руктура, комунікаційні технології в нашій країні розвинені дуже нерівномірно, отже, можливості участі в практиках, які б перебігали у стаціонарних закладах культури і довілля, зменшуються мірою зменшення розміру населеного пункту, віддаленості його від великих міст. В економічно розвинених країнах вертикальні поділи «центр – периферія», «столиця – провінція» відходять у минуле. Проживання значної частини населення за містом у комфортних будинках, функціонування широкої мережі закладів культури й довілля в різних типах поселень, наявність автомобіля в домогосподарствах, розвиненої системи громадського транспорту – все це вможливило доступ до культурних, мистецьких продуктів для різних категорій споживачів. В Україні, за статистичними даними, відвідування населенням закладів культури та мистецтв порівняно із 1990 роком, значуще зменшилося. Так, упродовж 1990 року відвідування музеїв становило 61 відвідування на 100 осіб, 2000 р. – 32, 2013 р. – 49 (табл. 8). Удвічі за два десятиліття зменшилася відвідуваність театрів, утричі – концертних організацій. Щодо відвідування кіносеансів, зміни є радикальними і нині відвідуваність становить 33 на 100 осіб, тоді як 1990 року ця цифра становила 1062. Цю тенденцію фіксують також інші дослідники, підтверджуючи на основі даних статистики істотні структурні зрушення останніми десятиліттями в культурній сфері країни й окремих регіонів [Ситар, 2011].

Таблиця 8

**Динаміка відвідування населенням
закладів культури і мистецтв в Україні**

<i>Відвідування закладів (на 100 осіб)</i>	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
музеїв	61	34	32	40	47	48	49	49
театрів	34	16	11	13	14	15	15	15
концертних організацій	29	14	8	9	9	9	10	10
демонстраторів фільмів	1062	69	12	22	20	33	35	30

Джерело: [Заклади культури, мистецтва, 2014: 10].

Дані офіційної статистики свідчать про зменшення у країні загальної кількості бібліотек (з 25,6 тис. 1990 року до 19,1 тис. 2013-го), закладів культури клубного типу (з 25,1 тис. до 18,5 тис.), кіноустановок (з 27,2 тис. до 1,6 тис.) [Заклади культури, мистецтва, 2014: 9]. У сільській місцевості клуби та бібліотеки були осередками доступу до літератури, преси, мистецтва. Хоча мережа бібліотек у сільській місцевості розгалужена, видача книжок та журналів у розрахунку на 1 читача є нижчою: 20 одиниць порівняно із 26 у міських поселеннях. Враховуючи, що переважна більшість клубів зосереджені у сільській місцевості, скорочення цих закладів та місць у них стосується саме сільських жителів.

Це стосується й можливості кінопереглядів. На питання Омнібусу-2007 «Коли Ви в останнє були на перегляді художнього фільму в кінотеатрі?» негативні відповіді («ще за радянських часів» або «не пам'ятаю, коли це було останнього разу») дали 84% жителів села; по 70% опитуваних в невеликих містах; 59% – в містах від 101 тис. до 1 млн.; 53% – у місті понад 1 млн. мешканців. У великих містах та столиці зростає мережа новітніх кінотеатрів, мегаплексів, де постійно оновлюється репертуар і застосовуються новітні технології на кшталт 3D для приваблювання глядачів, особливо молоді, активної, краще забезпеченої публіки, яка полюбляє поєднувати похід в кіно зі спілкуванням із друзями та розвагами. Цей різновид культурно-дозвіллевих практик, популярний у великих містах, зостається недоступним для жителів сел, селищ, містечок. Поїздки «провінціалів» у велике місто на театральну виставу, художню виставку, на концерт тощо стали також нереальними для більшості населення.

Підтвердженням культурної нерівності є ситуація відсутності у життєвому досвіді респондентів фактів перебування в тих чи інших закладах культури, сприйняття «наживо» мистецьких творів. Серед жителів невеликих міст/сільчан 55–60% відповіли, що жодного разу не були у театрі опери та балету; 51–56% – на концерті класичної музики, джазу; 34–47% – на художній вис-

тавці; 30–36% – у драмтеатрі; 28–30% – на концерті народної пісні, 17–33% – на концерті естрадної пісні. Частка таких відповідей серед мешканців великих міст із кращою культурною інфраструктурою є порівняно нижчою. Кожен десятий з опитуваних сільчан ніколи не бачив кінофільм на широкому екрані, по 16% – не були ні в музеї, ні в цирку. У театрі опери та балету не бував кожен четвертий респондент із вищою освітою, і кожен другий – із неповною середньою освітою. В такому закладі були 58% серед тих, хто відносить себе до середнього класу, і 49% – серед тих, хто не залічує себе до такого класу; подібний розподіл спостерігається й щодо відвідування концертів класичної музики. На придбання білетів до театру, філармонії / на концерти популярної музики витрачали гроші 10% представників середнього класу (за самооцінкою) і лише 3–4% опитуваних із тих, хто не вважає себе середнім класом. Ці приклади підтверджують, що соціокультурні відмінності у доступі до публічних закладів культури зберігають свою вагу в сучасному українському суспільстві. Таким чином, для багатьох мешканців країни проблема змістового вибору між складними й масовими продуктами культури у публічних закладах дозвілля не є актуальною – їм недоступні за фінансовими та інфраструктурними причинами як ті, так і ті.

Вікові відмінності виявляються у багатьох випадках у вищій частці відповідей молоді щодо невідвідування тих чи інших закладів культури жодного разу. Система організованого виїзду школярів до обласних центрів, де можна ознайомитися з театральною, оперною, художньою творчістю «наживо» відійшла в минуле разом із радянськими часами, отже сучасне покоління проходить процес культурної соціалізації в гірших умовах порівняно із батьками (табл.9).

За оцінками людей щодо тих соціальних змін, що відбуваються в суспільстві останніми десятиліттями та можливостей повноцінної участі в культурному житті та дозвіллевих практиках, можна зробити висновок, що

Таблиця 9

Установи та заходи, які респондент жодного разу
не відвідував у своєму житті (2013, %)

Установи та заходи	За вибіркою	Вікові групи			Регіони			
		До 30 р.	30-54	55+	Захід	Центр	Південь	Схід
Музей	9,4	10,1	8,0	11,2	12,4	10,5	7,3	7,8
Драматичний театр	26,7	31,7	25,8	24,9	21,6	32,0	23,7	26,8
Театр опери та балету	47,1	54,7	45,7	44,8	49,0	53,8	41,3	42,9
Кінотеатр	5,6	6,2	4,1	7,5	7,2	7,3	4,1	3,3
Бібліотека	5,0	7,1	3,9	5,3	3,5	3,8	6,6	5,8
Цирк	7,3	7,1	5,2	10,7	11,2	8,7	5,2	4,3
Виставка живопису, скульптури, художньої фотографії	34,7	37,0	31,6	38,0	40,1	40,0	29,9	27,8
Естрадний концерт в т.ч. концерт популярної музики)	19,7	20,1	16,6	24,3	22,8	24,3	17,0	13,5
Концерт народної (фольклорної) пісні, танцю	28,8	35,8	29,9	22,6	21,0	26,6	34,4	31,6
Концерт класичної музики, джазу	47,6	50,9	46,8	46,7	46,1	49,3	45,2	49,1
Важко відповісти	3,7	1,8	3,6	5,2	7,8	3,8	2,3	1,8
У всіх цих закладах був принаймні один раз	29,4	22,5	29,4	33,4	27,4	25,9	33,6	30,8

умови залучення до культури, культурної активності й рекреації суттєво покращилися порівняно з 1990-ми роками, але після 2005–2006 років стали оцінюватися дедалі критичніше. Негативна динаміка оцінок можливостей відпочинку й дозвілля після роботи, участі в культурному житті, відпочинку під час відпустки зростає за цей період на 7–12%, тоді як позитивна динаміка знизилася на 3–5% (табл.6). Більшість населення продовжує відчувати *дефіцит щодо задоволення культурних і рекреаційних потреб*. Повноцінного дозвілля вистачає лише третій частині молоді та чверті людей середньої та старшої вікових груп. Головними бар'єрами, що перешкоджають повноцінному відпочинку, і для молоді, і

для зрілих людей є фінансові труднощі та відсутність вільного часу, а для людей похилого віку – стан здоров'я.

Стилі культурних практик: основні різновиди

Практики у сфері дозвілля та участі в культурі, як бачимо, часто зумовлені соціоструктурними факторами, є ізоморфними соціо професійній, поселенській, віковій та гендерній структурі, утворюючи специфічні елементи стилю життя різних соціальних груп (див. розд.1.1, 1.4.). В сучасних суспільствах ці соціо структурні, соціодемографічні залежності частково зберігають свою силу, частково розмиваються через урізноманітнення життєвих стилів, можливості ідентифікацій не з однією, а з різними субкультурами, поширенню доступу до різних культурних благ завдяки новітнім ІКТ. Ідея культурної мобільності, більш вільного руху у просторі культурних пропозицій, можливості «відірватися» від прив'язки до смаків і преференцій, відповідних певним соціальним статусам, що оформлена в концепті «всеїдності», потребує уточнення на матеріалі українського суспільства.

Кластерний аналіз дав змогу вирізнити декілька стилів/моделей/взірців культурно-дозвіллевих практик, характерних для населення країни (табл.10, рис.2–3).

Кластер I (29%) презентує осіб, дозвілля яких дуже лімітоване, одноманітне за набором занять (univores). Вільний час обмежується переглядом телевізора (55%), відпочинком вдома (30%), нечасто – відпочинком на природі (18%), використанням інтернету (17%), переглядом газет, журналів (12%), прослуховування музики (14%). Також в це коло занять подеколи входить гостювання (15%), відвідування церкви (11%). Можна умовно назвати стиль цієї групи «*Домосіди*». Подібний за набором занять **кластер 4** охоплює ще 26% респондентів. Набір дозвіллевих практик дуже подібний, але залученість до них вища. Більша частка представників цієї підгрупи переглядають телепередачі (96%), відпочивають вдома (78%), читають газети, журнали (61%), гостюють

Таблиця 10

Стилі культурно-дозвіллевих практик: кластери (2013, %)

Культурно-дозвіллеві практики	CL 1 (28,9%)	CL 2 (9,8%)	CL 3 (13,8%)	CL 4 (25,6%)	CL 5 (8,3%)	CL 6 (13,5%)
Стадіон, басейн, тренажери	0,07	0,36	0,19	0,03	0,71	0,24
Масаж, фітнес	0,05	0,26	0,15	0,05	0,64	0,13
Рибальство, відпочинок на природі	0,18	0,42	0,34	0,21	0,72	0,55
Кінотеатри	0,02	0,27	0,05	0,01	0,59	0,26
Концерти, театри	0,03	0,27	0,10	0,02	0,63	0,07
Музеї, галереї	0,02	0,15	0,11	0,01	0,49	0,05
Гостювання	0,15	0,86	0,58	0,69	0,95	0,78
Кафе, бари, дискотеки	0,05	0,32	0,10	0,07	0,88	0,74
Ресторани, нічні клуби	0,03	0,11	0,06	0,02	0,68	0,27
Газети, журнали	0,12	0,37	0,90	0,61	0,85	0,40
Фахова література	0,03	0,28	0,55	0,04	0,73	0,10
Художня література	0,09	0,33	0,85	0,11	0,80	0,12
Телеперегляд	0,55	0,86	0,88	0,96	0,93	0,89
Радіопередачі	0,07	0,07	0,66	0,35	0,73	0,44
Курси за інтересами	0,02	0,07	0,06	0,00	0,29	0,06
Хобі	0,04	0,07	0,18	0,05	0,47	0,14
Комп'ютерні ігри	0,03	0,15	0,15	0,01	0,69	0,40
Інтернет	0,17	0,85	0,48	0,06	0,89	0,74
ТРЦ, шопінг	0,05	0,38	0,22	0,07	0,78	0,43
Музика	0,14	0,15	0,73	0,16	0,91	0,87
Церква	0,11	0,28	0,41	0,38	0,71	0,38
Курорт, подорожі	0,06	0,53	0,13	0,07	0,64	0,26
Відпочинок вдома	0,30	0,28	0,51	0,78	0,79	0,84

(69%), ходять до церкви (38%), слухають радіо (35%), відпочивають на природі (21%); назвемо скорочено цю групу «Телеглядачі». У кластері 4 дещо вища порівняно з першим представленість жінок; в обох підгрупах переважають люди старшого віку – 60+, але в кластері 4 ще менша частка молодих людей, ніж у першому, і вища частка людей похилого віку. У кластері I чітко представлені жителі невеликого міста (36%) і села (31%), в кластері 4 – переважають сільські мешканці (36%). Обидві підгрупи репрезентують людей бідних і середнього достатку

(за самооцінкою), переважно із неповною середньою освітою, вдових (40% і 45%), розлучених (26% і 33%) або одружених (25% і 29%). Представників обох кластерів багато серед незайнятих пенсіонерів (38% і 44%), домогосподарок (36% і 24%), різноробів (24% і 36%).

Кластер 3 (14%) відображає модель пасивного, домашнього, медіатизованого дозвілля, центрованого переважно на телебаченні, читанні, музиці, спокійному спілкуванні. Стиль його представників можна означити як «*Медіатизоване дозвілля*»: вони люблять як телевізор (88%), так і книги (85%), газети/журнали (90%), фахову літературу (55%), музику (73%), радіо (66%), інтернет (48%). Також їх приваблює гостювання (58%), відпочинок вдома (51%), відвідування церкви (41%), відпочинок на природі (34%), шопінг (22%). У цій підгрупі дещо більше жінок (15%), людей віком 30–69 років (17%), мешканців Києва (30%) і великих міст (15%), невеликих міст (13%), з достатком від середнього і вище (15%) та заможніших (16%), із середньою спеціальною (17%) та вищою (23%) освітою. Це переважно одружені (16%) або розлучені (14%) люди. Представників цього кластеру більше серед керівників / держслужбовців / спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою (21%), службовців з числа допоміжного персоналу (22%).

Кластер 2 (10%) демонструє стиль із ширшим діапазоном активних та медійних занять; його прихильники люблять гостювання (86%), інтернет (85%), телевізор (86%), курорт/подорожі (53%), шопінг (38%), кафе / бари (32%). Також їх приваблює відпочинок на природі / рибальство (42%), фізкультура і спорт (36%), масаж / фітнес (26%); читання: газети / журнали (37%), белетристика (33%), фахова література (28%); вони ходять на концерти, в театри (27%), у кінотеатри (27%), в музеї / галереї (15%), також відвідують церкву (28%) та відпочивають вдома (28%). Їх майже не цікавлять курси за інтересами, хобі, радіопередачі. Вища зацікавленість спортом, активним відпочинком, релаксаційними практиками вирізняє їх із загалу, отже, цей стиль можна специфікувати як

«Здоровий спосіб життя». Однаковою мірою представлені чоловіки і жінки, переважають особи віком 40–49 років – 16% і 18–29 років – 13%, мешканці великих (14%) і невеликих міст (10%), з доходами вище за середні (12%) і заможні (19%), із середньою спеціальною (12%) і вищою (19%) освітою, одружені (12%) та неодружені (10%). Їх більше серед підприємців (32%), держслужбовців / спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою / працівників правоохоронних органів (18%), учнів, студентів (14%), кваліфікованих робітників (11%).

Кластери 3 і 2 подібні за ширшим порівняно із попередніми підгрупами діапазоном занять, але в першому – частіше читають і майже не ходять до закладів культури (театри, виставки тощо), тоді як представники кластеру 2 частіше присутні в публічному просторі культурно-дозвіллевих закладів, активніші у розвагах і відпочинку; літературу читають, але рідше, ніж в кластері 3.

Кластер 6 (13%) демонструє ширший діапазон активних, рекреаційних, розважальних занять. Залучені до цієї підгрупи преферують телеперегляд (89%), музику (87%), відпочинок вдома (84%), гостювання (78%), кафе / бари / дискотеки (74%), інтернет (74%), відпочинок на природі (55%), радіо (44%), шопінг / відвідування ТРЦ (43%), газети (40%), комп'ютерні ігри (40%), відвідування церкви (38%), ресторану (27%), кінотеатру (26%), стадіону (24%). Белетристику і фахову літературу читають рідко (10–12%), курси за інтересами теж їх цікавлять мало, в театри, музеї практично не ходять. Їхній стиль можна назвати «*Активні розваги*».

Переважають чоловіки (20%), вік – 18–29 років (27%), і 30–39 років (20%). Їх дещо більше серед мешканців Києва (19%) і великих міст (17%), осіб із середніми (13%) і вищими за середні (17%) доходами, заможних (15%), із середньою і середньою спеціальною освітою (16%), неодружених (24%). Вони представлені частіше серед учнів / студентів / курсантів (30%), кваліфікованих робітників / різноробів (21%), держслужбовців / спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою (17%), службовців із

числа допоміжного персоналу (15%), серед працівників приватного сектору (21%).

Кластер 5 (8%) – це модель *всеїдності (omnivorousness)*, підгрупа, в якій найширший діапазон різноманітних занять. Її представники декларують вищу залученість до абсолютно всіх запропонованих варіантів, включно з відвідуванням театрів і концертів (63%), кафе, барів, дискотек (88%), подорожами / курортами (64%), шопінгом (78%), вивченням фахової літератури (73%), відпочинком вдома (79%) тощо. Головно це молоді люди: 18–29 років (20%), 30–49 років (8%); мешканці столиці та великих міст (13%), в селах і невеликих містах таких по 6%; люди з доходами вищими за середні (13%) і заможні (18%); освіта – середня спеціальна (9%) та вища (13%). Серед неодружених таких 21%; серед студентів / учнів – 32%, спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою – 21%, підприємців – 17%.

Отже, за рівнем залучення (низький / середній / високий), діапазоном (вузький / широкий набір занять) і спрямованістю (приватний / публічний простір; активні / пасивні заняття; одноманітність / всеїдність смаків і преференцій) можна вирізнити три основні стилі культурно-дозвіллевих практик: низький рівень залучення, вузький діапазон, одноманітні заняття у приватному просторі (кластери 1 і 4); середній рівень залучення, ширший діапазон занять, включає приватні й публічні дозвіллеві візрці (кластери 2, 3 і 6), високий рівень залучення, широкий діапазон, різноманітний набір занять у приватному і публічному просторі (кластер 5). Ці стилі корелюють зі структурними координатами віку, типу поселення, матеріальної ситуації, рівня освіти, соціо професійного статусу, гендеру. Разом із тим нечіткість, рухливість соціо структурних, соціо професійних статусів в українському суспільстві, часті випадки невідповідності між рівнем освіти й доходами, залучають до одного культурного-дозвіллевого стилю осіб із різним рівнем кваліфікації, культурного й економічного капіталу (табл.10, рис.2–3).

2. Емпіричні свідчення: зміщення модусів культурного життя

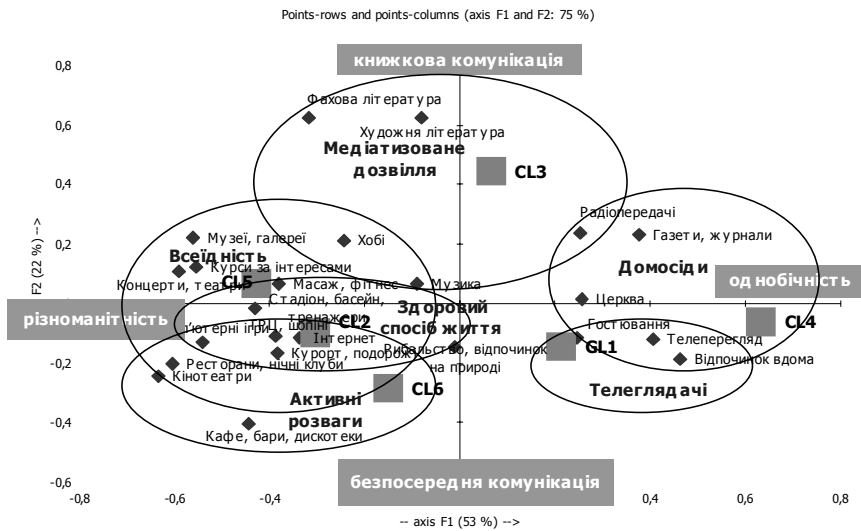

Рис. 2. Культурно-дозвілєві стилі населення України, 2013 (кластерний аналіз, кореспондєнс аналіз)

*Кореспондєнс аналіз, $\chi^2 = 2938,293$ ($df=110$), χ^2 критичне значення = 135,484 ($df=110$), значимо на рівні 0,050

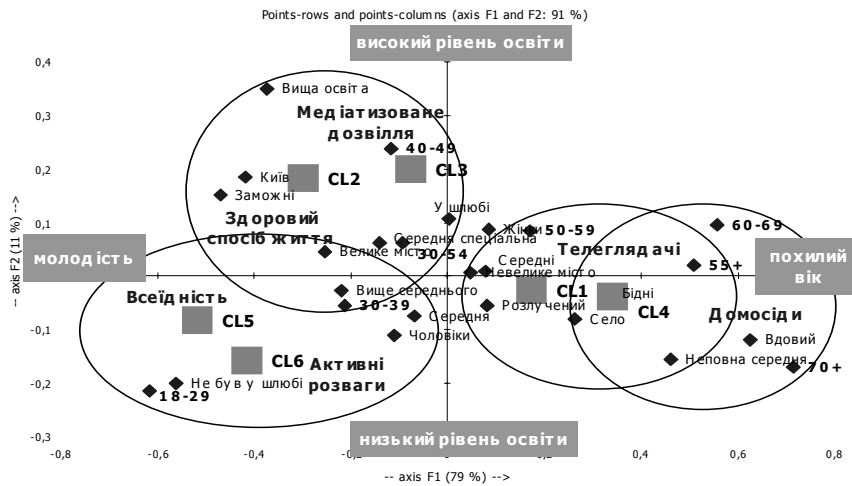

Рис. 3. Соціальна карта культурно-дозвілєвих практик, 2013 (кластерний аналіз, кореспондєнс аналіз)

*Кореспондєнс аналіз, $\chi^2 = 1451,927$ ($df=130$), χ^2 критичне значення = 157,614 ($df=130$), значимо на рівні 0,050

Динаміка культурно-дозвіллевих стилів (2007–2013)

Подібно до наведеного вище аналіз у 2007 році дав змогу виокремити *5 кластерів* за основними культурно-дозвіллевими практиками. Кожен третій серед опитуваних 2007 року (34%) витрачав вільний час передусім на відпочинок (59%), перегляд ТВ (39%), інколи – читання газет (20%), спілкування з гостями (20%). Серед молодшої вікової групи таких 22%, середньої – 29%, старшої – 49% (без відмінностей між чоловіками і жінками). Це переважно сімейні особи (33%), також їх більше серед удівців (58%), пенсіонерів (38%). Серед осіб із початковою і неповною середньою освітою представників цього кластеру найбільше (55%), з підвищенням рівня освіта частка зменшується – до 23% серед осіб із вищою освітою. Це переважно мешканці сел (51%), серед мешканців столиці та великих міст їх менше (23%). За рівнем доходу також виявляється залежність: серед бідних – 46%, із середнім і трохи вищим за середній доходом – 26%. Отже, ця модель дозвілля характеризує низькостатусну групу – з нижчими доходами, освітою, похилого віку, незадовільним станом здоров'я, відсутністю ресурсів пристосування до сучасних реалій. Близькими за набором занять є характеристики наступного кластеру (20%); його представники впродовж року практикують (мірою спадання популярності): перегляд телепередач (87%), прийом гостей і перебування в гостях (82%), читання газет і журналів (75%), відвідування магазинів і ринків (68%), прогулянки на свіжому повітрі (60%), просто відпочинок, без якихось занять (46%). Так проводили своє дозвілля 24% серед респондентів старшого віку, 23% – середнього, 11% – молодшого віку. В цьому кластері більше сімейних (24%), бідніших за самооцінкою людей (24%). Менше таких серед тих, хто ніколи не був у шлюбі (9%), має вищу освіту (16%), жителів великих міст (18%), із доходами трохи вищими за середні (8%). Описані два кластери подібні до вирізнених 2013 року «домосідів» і «телеглядачів».

Інший кластер (22%) є ширшим за набором практик, головню завдяки читанню: вища частка тих, хто читає

не лише газети, журнали (86%), а й художню літературу (95%), відвідує бібліотеки (13%). Звісно, ці читацькі практики співіснують із телереглядом (86%), переглядом відео, прослуховуванням музики (25%). Ця модель характерна передусім для представників середньої та старшої вікових груп (26 і 22% відповідно) і меншою мірою для молоді (13%). У цьому кластері дещо більше жінок (26%), осіб із вищою освітою (27%), жителів великих міст (26%), респондентів із середніми доходами (25%). Відповідно, тут менше чоловіків (17%), осіб із початковою й неповною середньою освітою (12%), сільчан (15%) і бідних (18%).

Також вирізняє дві підгрупи з широким діапазоном культурно-дозвіллевих занять; кожна охоплює по 12%. У першій підгрупі (12,2%) практикують різноманітні заняття, серед яких переважають (мірою зменшення популярності) гостювання (94%), перегляд телепередач (86%), прогулянки на свіжому повітрі (91%), відвідування магазинів і ринків (91%), відео- й DVD перегляд / прослуховування музики (89%), читання газет і журналів (87%), відвідування кафе, барів, дискотек (85%), читання художньої літератури (73%), просто відпочинок (72%), робота на комп'ютері (70%), відвідування кінотеатрів, концертів (59%), заняття фізкультурою і спортом (55%), робота за сумісництвом, додаткова робота (38%), відвідування ресторанів, нічних клубів (35%), риболовля, мисливство (28%), відвідування бібліотек (24%), відвідування фітнес-центрів, барів (22%), заняття художньою самодіяльністю (14%). Серед молоді 28% вказують, що таким чином проводять своє дозвілля, серед опитуваних середнього віку – 11%, старшого віку – 2%. Жінок і чоловіків порівню; більше таких серед тих, хто ніколи не був у шлюбі (27%) або живе в незарєстрованому шлюбі (27%), менше – серед сімейних (9%) і розлучених (5%). Серед жителів Києва – 18%, серед мешканців великих міст – 19%, невеликих міст – 12%, сіл – 5%. Більше їх серед осіб із вищою освітою (21%) порівняно з особами із середньою спеціальною і загальною освітою (10%). У цій підгрупі найвищі оцінки доходів: серед тих, хто має дещо вищі за середні доходи, таких 30%, серед бідних – лише 4%.

У другій підгрупі (12,3%) преферують такі дозвілєві заняття: прогулянки на свіжому повітрі (75%), відвідування кафе, барів, дискотек (57%), гостювання (51%), перегляд телепередач / прослуховування радіо, (46%), відео- й DVD перегляд / прослуховування музики (43%), риболовля, мисливство (38%), заняття фізкультурою і спортом (34%), відвідування магазинів і ринків (32%), просто відпочинок (23%), читання художньої літератури (14%), робота на комп'ютері (19%), відвідування кіно-театрів, концертів (14%), відвідування фітнес-центрів, басейнів (10%). Ця підгрупа відрізняється від першої нижчою популярністю практик читання, користування комп'ютером, відвідування кінотеатрів, концертів. Така модель дозвілля характерніша для молоді (26%), серед осіб середнього віку таких 11%, старшого віку – 4%. У цій групі більше чоловіків (18%), ніж жінок (8%). Вищою є частка серед тих, хто ніколи не був у шлюбі (30%), ніж серед сімейних (10%). Серед осіб з початковою, неповною середньою освітою таких 8%, із середньою загальною / спеціальною – 16%, із вищою – 11%. Серед жителів – Києва 17%, у містах – 14%, у селах – 9%. Серед бідних – 7%, із доходами трохи нижчими за середні – 12%, із середнім доходом – 16%, із трохи вище за середній – 25%. Отже, в цілому активно-розважальна модель дозвілля є характерною для молоді, несімейних, з дещо вищим рівнем доходів, для мешканців міст. Варіативність у межах цього взірця зумовлена рівнем освіти, статтю.

Таким чином, основні тенденції у стилях культурно-дозвілєвих практик відворюються за основними критеріями: рівень активності, діапазон занять, характер занять. Низький рівень активності, обмежений набір занять, які мають пасивний характер, перебігають в основному вдома, був характерним для 54% у 2007 році (I і II кластери) і 55% (I і IV кластери) – в 2013-му (див. табл. 11). Серед представників окресленого стилю частіше зустрічаються люди старшого віку, бідні та із середніми доходами, мешканці невисокоурбанізованої місцевості, з нижчим рівнем освіти.

Таблиця 11

Динаміка культурно-дозвіллевих стилів, 2007 і 2013 (%)

Роки	Низький рівень активності, вузький діапазон занять*				Середній рівень активності, середній діапазон занять*			Вищий рівень активності, широкий діапазон занять*			
	2007	2007	2013	2013	2007	2013	2013	2007	2007	2013	2013
Кластери	I (34%)	II (20%)	I (29%)	IV (26%)	III (22%)	II (10%)	III (14%)	IV 12,2%	V 12,3%	V (8%)	VI (14%)
	домосіди	телеглядачі	домосіди	телеглядачі	медіа-гизоване дозволя	здоровий спосіб життя	медіа-гизоване дозволя	всєдні	активні розваги	всєдні	активні розваги
18-29 рр.	22	11	19	11	13	13	10	28	27	20	27
30-54 рр.	29	23	28	21	22	12	16	11	15	8	15
55+	49	24	36	41	26	4	13	2	3	3	3
*	20%	30%	10%	30%	40%	70%	52%	85%	45%	95%	53%

* частка занять зі списку альтернатив, до яких задекларували свою залученість від 20% опитуваних.

Інший взірець поширеного стилю культурно-дозвіллевих практик – середній рівень активності, середній діапазон занять. Ключова група – люди середнього віку, хоча почасти залучені й інші вікові групи. Тут ми бачимо порівняно вищий щодо попереднього стилю рівень ресурсів – доходів, освіти, урбанізованості середовища. Це 22% (III кластер) 2007 року і 24% (II і III кластери) 2013 року.

Третя модель – широка варіативність занять, високий рівень залученості – характерна для молодих людей, що проживають в урбанізованій місцевості, із кращим ресурсним потенціалом (освіта, доходи, вільний час). Приблизно кожен четвертий з опитуваних 2007 і 2013 років залучений у широке віяло різноманітних практик – активних, розважальних, домашніх і публічних, насичених інформаційно-комунікативними технологіями. Є певні ґендерні відмінності, які диференціюють дану модель із середини, вирізняючи в ній підгрупи. Наприклад (про

що вже йшлося вище), вища залученість чоловіків знижує зацікавленість читанням художньої літератури і навпаки. Якщо дотримуватися термінології, прийнятої у західній соціології, можна сказати що в українському суспільстві на момент спостережень 2007–2013 років спостерігається *репродукція трьох узагальнених культурно-дозвіллевих стилів*: модель «univorous» (54–55%) з низьким рівнем включення, одноманітним набором занять; модель «raucivores» (22–24%) – середній діапазон занять, середній рівень залученості, модель «omnivorous» (22–25%) висока активність, широкий діапазон різноманітних занять.

Бачимо також, що основні стилі за змістом занять, умовно названі нами «домосіди», «телеглядачі», «всеїдні», представники «медіатизованого дозвілля» та «активних розваг», відтворюються у часі. Звісно, ці групи можна, своєю чергою, диференціювати, як у випадку вирізнення 2013 року підгрупи, умовно названої «здоровий спосіб життя». Певні варіації у змістовому наборі занять зумовлені, по-перше, децю різним набором пропонованих респондентам альтернатив, по-друге, змінами у популярності занять, наприклад, скороченням практик відеоперегляду, відвідування бібліотек і поширенням інтернет-практик серед різних вікових груп населення за період 2007 – 2013 років.

Особливості мовних практик в українському соціумі

Мова мислення, спілкування, розуміння медійної, ділової та іншої інформації є однією з основних символічних систем, яка зумовлює особливості регіональних субкультур. Білінгвістичність нашої країни є відомим фактом, проте проблема знаходження балансу функціонування української і російської мов, який задовольняв би мешканців різних регіонів, до цього часу є не розв'язаною, створюючи одну із зон напруги і політичних спекуляцій в українському суспільстві [Кононов, 2008; Скокова, 2010]. Стратегії культурної політики в цьому питанні мають базуватися не лише на політичній / ідеологічній доціль-

ності, але й враховувати рівень повсякдення, мовні навички та компетенції. Становлення останніх для основної частини населення відбувається нерелекційно, на рівні габітусу – у дитячому віці в рамках родини; ці навички досить важко змінюються на наступних етапах життєвого шляху. Мова є одним із найважливіших ідентитетів і спроби втручань / регулювань цього «сегмента приватності» індивіда сприймається досить болісно, чим і користуються політики у своїх мобілізаційних кампаніях.

Рівень компетентності щодо української та російської мови у суспільстві досить високий. За самооцінками, *українською / російською вільно володіють по 75% опитуваних*. Практично не розуміють ту чи іншу мову лише 1–1,5%. Решта – головню розуміють обидві мови, хоча різною мірою (табл. 12). У Західному регіоні 93–98% вільно володіють українською, 45–51% – російською, у Східному регіоні ситуація протилежна. У Західному і Східному регіонах кожен четвертий може читати й писати, але має проблеми при розмові (відповідно – російською або українською). На Півдні 89–91% вільно володіють російською і 59–68% – українською; в Центрі – 84% і 66–77% відповідно. Згідно з даними 2013 року ситуація змінилася у Центральному регіоні: частка тих, хто вільно володіє російською, зменшилася від 77% до 68% (за рахунок людей старшого віку); на Півдні дещо зросла кількість тих, хто вільно користується українською – від 59% до 68% (серед молоді таких 76%).

Значна частина населення активно користується обома мовами залежно від ситуації. Додатково прояснити цю специфіку допомогли запитання, поставлені в опитуванні 2007 року щодо мови мислення в повсякденному житті, мови спілкування вдома, на вулицях, в публічних містах тощо. Варіанти відповідей були такими: суто українською; переважно українською, але зрідка й російською; змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова; переважно російською, але зрідка і українською; суто російською. Як показує аналіз цих даних, в українському суспільстві широко побутує вживання поперемінно двох мов, залежно від ситуації / співроз-

Таблиця 12

**Регіональні особливості мовної компетентності
щодо української і російської мови, 2007, 2013 (%)**

Рік	За вибіркою		Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
Можу вільно говорити, читати та писати										
2007	70,6	78,7	93,4	51,3	83,5	77	58,6	89,4	47,4	93,2
2013	74,7	75,1	98,3	45,2	83,2	66,4	67,6	90,9	50,6	94,7
Можу вільно читати та писати, але маю проблеми про розмові										
2007	13,6	13,4	4,3	24,9	11,2	16,7	14,6	7,5	24,2	5,8
2013	13,2	16,2	1,2	27,1	12,4	24,2	14,8	7,9	22,8	5,3
Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю										
2007	6,9	4,5	2	13,5	3	3,9	10,3	1,9	13,1	0,8
2013	4,8	4,4	0,3	12,1	1,6	5,8	5,4	0,8	12,5	–
В основному розумію цю мову, але в розмові і читанні маю певні проблеми										
2007	6,9	2,4	0,3	7,7	1,9	2,1	13,4	0,6	12,3	0,3
2013	6,3	3,9	0,3	15,0	1,6	3,0	5,4	0,4	12,5	–
Практично не розумію цієї мови										
2007	1,6	0,8	–	2,6	0,4	0,4	3,1	0,6	3	–
2013	1,0	0	–	0,6	2,8	0,7	10,2	–	12,0	–

мовника, а також вживання під час мовлення російською українських слів і навпаки. Міжособистісне спілкування насичене використанням обох мов, поширеною практикою є перехід на ту мову, якою розмовляє співрозмовник.

Ситуація на рівні регіонів, звісно, різниться: змішані / поперемінні мовні практики поширеніші в Центрі, а також на Півдні; суто російську частіше використовують і хотіли б використовувати під час споживання культурних продуктів на Сході країни, а на Заході відповідно – українську (табл. 13). Менша частка відповідей (суто російською / українською) може свідчити, на нашу думку, про вищий рівень толерантності, “незацікленості” в мовних питаннях. Можливо, це не надто добре з лінгвістичної точки зору (з огляду на підтримання чистоти літературної мови, підвищення культури мовлення тощо) (див.: [Шульга, 2007]), але міжособистісні, міжгрупові стосунки в суспільстві ґрунтуються на намаганні зрозуміти один одного, повазі до відмінностей іншого.

На запитання щодо бажаної мови, якою хотілося б сприймати медійні, літературні продукти, значна частина

опитуваних обирає відповіді “і українською, і російською однаковою мірою”, “не має значення, українською чи російською”. Ці два варіанти щодо бажаної мови новин, суспільно-політичних передач обирали 53% серед загалу

Таблиця 13

Пріоритети користування суто українською
або російською мовами в різних регіонах, 2007 (%)

Варіанти	За вибіркою		Захід		Центр		Південь		Схід	
	Суто укр.	Суто рос.	Суто укр.	Суто рос.	Суто укр.	Суто рос.	Суто укр.	Суто рос.	Суто укр.	Суто рос.
Мова мислення у повсякденному житті	29,3	34,9	82,2	2,6	35,9	13,9	4,2	50,2	4	75,1
Мова спілкування у своїй сім'ї (вдома)	28,8	27,9	80,8	1,7	36	9,5	3,1	46,9	3,8	52,7
Мова спілкування на вулицях, в магазинах та громадських місцях	24,1	30,7	73,4	1,1	28	10,5	2	51,1	2,1	58,4
Бажана мова новин, суспільно-політичних передач по радіо і ТБ	19,3	26,2	60,2	1,4	20,5	9,1	3,1	42,7	1,7	50,2
Бажана мова розважальних передач (ток-шоу, КВН, концерти) по ТБ	12,8	31,2	43,5	2,9	11,1	14,4	3,1	48,6	1,1	56,5
Бажана мова спортивних передач по ТБ	14,4	27,7	47,7	2,6	13,5	9	2,8	44,5	1,3	53,6
Бажана мова фільмів російського виробництва	8,4	62,1	29,4	35,4	6,7	52,9	2,2	71,1	0,6	84,6
Бажана мова дубльованих зарубіжних фільмів (крім російських)	14,3	40,4	44,7	8	14,3	24,2	3,4	57,4	1,5	68,5
Бажана мова в читанні газет	14,3	40,4	61	3,2	17,8	10,5	3,1	53,1	1,3	61,7
Бажана мова в читанні художніх книг	13,9	36,9	50,3	6,3	10,9	16,9	2,2	56,7	1,1	65,9

опитуваних, щодо розважальних передач — 55%, спортивних передач — 53%, газет — 47%, художніх книг — 46%, дубльованих зарубіжних фільмів — 43%, фільмів російського виробництва — 28%. На Сході, Півдні кожен другий досить спокійно сприймає трансляцію новин, розважальних, спортивних передач українською мовою, тоді як фільми (особливо російського виробництва), газети, художню літературу більша частина мешканців цих регіонів воліли б (на момент опитування) споживати російською мовою. В Західному регіоні порівняно із Східним в багатьох випадках менша частка тих, хто наполягав би суто на українській мові трансляції передач, фільмів, публікацій тощо. Так, на Заході частка тих, хто хотів би читати художні книги суто українською, становить 50%, на Сході — суто російською — 66%. На Заході значною є частка прихильників недубльованого українською мовою російського кіно (35%), за українську мову дублювання висловилися 29%. В Центральному регіоні найвища частка тих, хто не вбачає особливої проблеми, якою мовою читати чи дивитися телепередачі — більшість сприймає українську і російську як взаємозамінні.

Існують відмінності мовних пріоритетів серед опитованих різного віку. Так, розмивання ригористичності у користуванні мовою і сприйнятті культурних продуктів спостерігається серед молодших вікових груп у Західному регіоні. У Західному регіоні думають у повсякденному житті суто українською 82%, але серед вікової групи 18–29 років таких 74%; 30–54 років — 84%, 55 р. і більше — 87%. Читали б газети тільки українською 61% опитованих на Заході, але серед вікової групи до 30 років таких 55%, серед старших за 55 років — 72%. Подібною є ситуація у випадку читання художніх книг, перегляду телепередач тощо. На Сході читати газети суто російською хотіли б 76% респондентів до 30 років, 68% — 30–54 років, 61% — старших за 55 років; читати художні книги — відповідно 83%; 71%; 73%. На Півдні приблизно кожен другий серед різних вікових груп хотів би читати газети суто російською, решта (приблизно 45%) обирають варіанти

“і українською, і російською”, “не має значення”. Білінгвізм найпоширеніший в Центральному регіоні: наприклад, художні книжки читали б тільки російською 17%, тільки українською — 11% (без значних відмінностей за віком), решта – дві третини опитуваних – читали б тією чи іншою мовою, або не надають цьому особливого значення.

Вирізняючи *сім регіонів в сучасній Україні*, бачимо, що у **2014 році** обидві мови під час спілкування вдома використовували 35% мешканців Півдня (Миколаївська, Херсонська, Одеська області), 38% – Сходу (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області), 30% – Півночі (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області, м. Київ), 24% – Донбасу (Донецька, Луганська області) (табл. 14). Кожен другий використовує у Східному регіоні для сімейного спілкування російську мову, таких 46% на Півдні та 73% на Донбасі. Не дивно, що в цих регіонах відповідна частка опитуваних не бажають змінювати свої усталені мовні стереотипи спілкування (що, до речі, не так і легко зробити) і хотіли б підвищення статусу російської мови. Підтримують цю ідею 73% мешканців Донбасу, 47% жителів Сходу і 41% мешканців Півдня. Будь-які закони не змінять водночас мовні стереотипи побутового спілкування, але непродумані кроки в цій сфері здатні підвищувати відчуття кривди, закритість і відчуження на регіональному рівні.

Про це, зокрема, свідчать і відповіді на запитання «На Вашу думку, за роки незалежності між Сходом і Заходом України відбувається зближення чи віддалення»? Серед противників надання офіційного статусу російській мові 34% вважають, що відбувається віддалення, серед прихильників цього статусу таких більше – 47%. Серед тих, хто в побуті спілкується українською, відчувають віддалення між Сходом і Заходом 35% респондентів, у разі спілкування обома мовами (залежно від обставин) – 39%, серед тих, хто спілкується російською – 45% відчувають віддалення.

Для певної частини українського суспільства використання суто української мови стало емоційним засобом ідентифікації з демократичним, вільним, незалежним

Таблиця 14
Регіональні відмінності мови спілкування вдома та суджень
щодо надання російській мові офіційного статусу, 2014 (%)

Регіони	Мова спілкування вдома			Офіційний статус російській мові		
	Укр.	Рос.	Обидві	Ні	Важко сказати	Так
<i>За вибіркою</i>	43,3	31,2	24,8	49,7	18,1	32,2
Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька обл.)	87,5	3,5	7,3	75,1	16,8	8,1
Північ (Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська обл., м.Київ)	51,5	18,3	30,2	70,8	12,8	16,4
Центр (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська обл.)	75,0	6,8	18,2	64,9	19,3	15,9
Південь (Миколаївська, Херсонська, Одеська обл.)	17,5	46,4	34,5	38,7	20,6	40,7
Схід (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська обл.)	12,2	49,3	37,7	33,7	19,0	47,3
Донбас (Донецька, Луганська обл.)	3,2	73,0	23,8	5,3	22,1	72,6

шляхом розвитку країни, проявом патріотизму; подеколи така емоційність може породжувати інфантильні образи на тих людей, які продовжують міжособистісне спілкування за допомогою російської мови (особливо наочними є такі суперечки в інтернет-комунікаціях). Разом із тим очевидно, що справжні, дієві справи (волонтерство, допомога біженцям тощо) поєднують громадсько активних людей без огляду на їх мову спілкування. Можна погодитись і з іншими дослідниками, які пишуть зокрема так: «В Україні виросло вже не одне покоління російськомовних громадян, які стали патріотами своєї держави незалежно від мови повсякденного спілкування. Практично всі українці за бажанням є двомовними. Тому і для російськомовних українців Українська державна є не

перешкодою для особистої кар'єри, а символом держави, як її Прапор, Гімн, Герб і Територія» [Пилинський, 2014].

Інституціональна промоція української мови має ґрунтуватися на виваженій освітянській політиці, економічній підтримці україномовних культурних продуктів, популяризації їх культурницькими, просвітницькими, медійними засобами, створенні модних трендів у відчутті свого буття українцем як громадянином. У такому разі усвідомлений вибір української мови для спілкування та сприйняття культури буде вільним, базуватися на ціннісно-смыслових засадах. Проводити мовну політику через протиставлення іншим мовам, навіть мові країни-агресора, є шлях до ксенофобії й закритості. Володіння різними мовами збагачує картину світу людини, робить її відкритішою і толерантнішою до «Іншого», дає змогу відчувати нюанси тієї чи іншої культури, сприяє множинним культурним ідентифікаціям. Двомовність, тримовність тощо означає вищий рівень культурного капіталу, і відмовлятися від цього суспільного надбання в епоху глобалізації немає жодної потреби, якщо не спекулювати на мовному питанні із метою посіяти розбрат і ворожнечу в суспільстві, а справді будувати консолідовану політичну націю.

* * *

1. У регуляції культурних практик населення найсуттєвішим залишається соціоструктурний чинник, що підтверджує актуальність тези щодо гомології соціальної й культурної стратифікації в українському суспільстві. Важливими диференціаторами тут слугують статус, вік, ґендер, освіта, етнічна та мовна належність тощо. Більшість молоді та зрілих людей продовжують відчувати *дефіцит у задоволенні культурних і рекреаційних потреб* через фінансові труднощі й відсутність часу, натомість люди похилого віку – через стан здоров'я. В умовах соціально-економічних криз такі дефіцити лише підсилюються.

2. Стійко відтворюється низка дисбалансів у культурних реалізаціях індивідів та груп, що мають структурне підґрунтя, стимулюються загальнокультурними тенден-

ціями і вимірюються або описуються через просторово-часові й контекстуальні вектори.

Дисбаланс у «**приватному – публічному дозвіллі**» на користь домінування *домашнього взірця* із нешироким колом занять (телеперегляд, відпочинок, сімейне спілкування). У молоді та зрілих людей традиційні заняття поступово витісняються із повсякдення через використання інформаційно-комп'ютерних технологій і особистих гаджетів. Медіатизоване домашнє дозвілля посідає дедалі більшу частку вільного часу й культурного залучення громадян, проте завдяки новітнім медіа й доступу до глобальних мереж *розмиваються кордони між приватним і публічним просторами*, до того ж останній дедалі більше стає віртуально втіленим. *Публічний взірець дозвілля* є цікавим і доступним для значно меншої частини населення, насамперед для молоді. У публічному просторі реалізуються відпочинок і розваги (у 2013-му – для 13–25% населення). Рівень відвідування закладів культури та мистецтва продовжує бути низьким (упродовж року кіно, музеї, виставки, концерти, театральні вистави відвідали 9–13% громадян). Для людей похилого віку присутність у публічному просторі часто обмежується відвідуванням церкви; в цілому ж частка залучених до регулярних релігійних практик за останні десятиліття коливається на рівні 14–25%.

Залишається дисбаланс «**пасивних**» і «**активних**» культурних практик. Упродовж останніх десятиліть фізкультурною і спортом вдома або на спортмайданчику регулярно займається менше як п'ята частина населення – від 37% молоді до 7% людей старшого віку. Відвідують стадіон, басейн, спортзал, займаються бігом – 4–8% опитуваних, але майже третина громадян хотіли б це робити частіше, як і піклуватися про свій зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес). Тобто ідеї «здорового способу життя» зостаються для більшості українців у просторі можливого.

3. Відповідно, відтворюється й дисбаланс у **діапазоні культурно-дозвіллевих практик**. Для кожного третього жителя України, переважно зі слабих соціальних кате-

горій, домашнє дозвілля зводиться до вузького кола занять: відпочинок, спілкування з рідними та близькими, перегляд телевізора. І лише близько 20% громадян демонструють широкий діапазон культурних практик, перебувають у ситуації вільного вибору і споживання різноманітних культурних продуктів у домашньому середовищі, а також у публічному просторі. Цей стиль є характернішим для молоді, жителів столиці і великих міст, із вищим матеріальним та освітнім рівнем. Особливо стійко цей дисбаланс репродукується за топологічними векторами «центр – периферія», «місто – село». Можливості відвідування стаціонарних закладів культури і дозвілля знижуються мірою зменшення розміру населеного пункту, публічне культурне залучення, сприйняття «наживо» мистецьких творів, доступне у великих містах, є недоступним для жителів сел, селищ та містечок внаслідок фінансових та організаційних складнощів. Дисбаланс збільшується й через згортання мережі доступної культурно-дозвіллевої інфраструктури на селі.

3. Фіксуються суттєві дисбаланси за виміром «споживання продуктів культурних індустрій – саморозвиток, креативність, громадська діяльність». Креативні, інноваційні практики (самостійні або в рамках спільнот) залишаються на рівні нішевої активності. Впродовж року менш як 10% громадян, насамперед молодь, практикують хобі, відвідують різні курси, займаються громадською роботою. Проте домагання людей щодо культурної креативності і реалізації своєї «множинної ідентичності» значно вищі – у чверті молоді, п'ятої частини зрілої публіки можна спостерігати такі настанови. Об'єднання за спільними інтересами вони вважають найнадійнішими та найефективнішими, після сім'ї, осередками, які налагоджують взаємодію людей (29%), що навіть вище за оцінку релігійної громади (20%).

Споживання продуктів масової культури, переважно розважального й рекреаційного типу, є значно популярнішим. Передують телеформати художніх фільмів, серіали у жанрах комедії та мелодрами, історичні й гостросю-

жетні фільми; детективи преферують прихильники як кіно, так і літератури. Наочними є усталені преференції щодо розважальних і гумористичних телепрограм, музичних / танцювальних телеконкурсів, поп-музики різних часів та напрямів.

4. На тлі домінування аудіо-візуальних джерел інформації відбувається перехід від **культури друкованого слова** до **«екранної культури»**. Читання художньої літератури стає маргінальною практикою: її аудиторія зменшилася від 38% 1994 року до 17% 2014 року, що стосується навіть масових жанрів. Упродовж останніх років взагалі не читали художньої літератури більш як половина населення, майже стільки ж – газет, третина – фахових та довідникових видань. Джерелами надійної інформації поряд із родичами, друзями, ЗМІ дедалі частіше вважають соціальні мережі (23%), особливо серед молоді (46%). Сьогодні інтернет використовують для ознайомлення з новинами, спілкування в чатах і соціальних мережах, пошуку інформації, що цікавить, листування e-поштою, пошуку музики / фільмів (35–57%). «Цифрова нерівність» зсувається в площину вікових відмінностей.

5. Соціокультурною особливістю українського суспільства, суспільним надбанням залишається **білінгвізм населення, високий рівень мовної компетентності**: по три чверті населення можуть вільно говорити, читати й писати українською/російською мовами. Міжособистісне спілкування насичене використанням обох мов, їх змішуванням, переходом на мову співрозмовника. У 2007 році для кожного другого не мало значення, *українською чи російською* мовою сприймати медіа й літературу. У 2014-му обидві мови під час спілкування вдома використовували 35% мешканців Півдня, 38% – Сходу, 30% – Півночі, 24% – Донбасу, в цілому ж кожен четвертий використовує в побуті обидві мови, 31% – російську, 43% – українську. Отже, інституціональна промоція української мови має ґрунтуватися на виваженій освітянській політиці, економічній підтримці україномовних культурних продуктів, їх популяризації культурницькими, просвітницькими, медійними засобами.

2.5. КОНВЕРГЕНЦІЯ РІВНІВ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ В РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Лінії розмежування в мистецтві

Сьогодні ми повсюдно зустрічаємося з визначеннями, які поділяють мистецтво на «високе» і «низьке», «масове» і «елітарне», «істинне» і «неістинне», «мистецтво» і «немистецтво». Подібні опозиції можна множити й далі. Проблема в тому, наскільки розведення мистецтва на певні рівні відповідають нинішньому стану його функціонування. Також важливо знати, наскільки це є предметом рефлексії не тільки з боку інтелектуалів, експертів, а й із боку споживача. Необхідно зрозуміти, наскільки підтверджується реаліями наявність кордонів всередині художнього виробництва і як впливають ці реальні чи уявні кордони на вибір твору споживачем.

Слід зазначити, що дисципліни, які займаються вивченням мистецтва, часто-густо перебувають у негласному конфлікті з реальністю. Причина в тому, що, по-перше, реальність занадто розмаїта, щоб її повністю охопила своїми тенетами певна теорія, по-друге, поки ніяка теорія не в змозі йти врівень зі змінами, що відбуваються в художньому житті, в сучасному тим паче. Отже, з огляду на ці обставини в теоретичній думці проглядається тенденція, що має давнє коріння, вважати реальність хибною, не спроможною відповідати струнким теоретичним побудовам.

У зв'язку з «небажанням» життєвої практики зважати на приписи теорії маємо цікаве спостереження Михайла Ямпольського та Ганни Ямпольської. «Соціологи на відміну від мистецтвознавців, естетиків, теоретиків культури, – пишуть ці автори, – лояльно або терпимо ставляться до реалій мистецького життя, навіть якщо вони вступають у зіткнення з офіційною культурою. Власне саме соціологи першими відгукуються на новації в ху-

дожній культурі, оскільки причини їх шукають не в естетичній або художній сфері, а в соціокультурній реальності» [Ямпольский, Ямпольская, 2014: 7].

У пошуках відповідей на поставлені вище запитання слід спочатку розвести об'єктивні й суб'єктивні чинники. Що стосується перших, то вони лежать в історико-культурній площині. Художня культура з початку цивілізаційного процесу являла собою багаторівневе утворення. Якщо на перших етапах можна було вирізнити два-три рівні – фольклор, палацове мистецтво, мистецтво площ, то з часом процес множився. З'явилося професійне мистецтво, орієнтоване на велику аудиторію, до того ж компетентну, як це було у Давній Греції. З ускладненням суспільних відносин стали формуватися субкультури. До них можна, зокрема, віднести міський фольклор – анекдоти, частівки, різного роду гумористичні оповідання. («Декамерон» Бокаччо, як відомо, побудований на переробці такого роду оповідань, анекдотів.)

Аж до середини XIX століття народна творчість посідала домінантне місце у просторі культури широких верств населення, оскільки, як відомо, була складовою частиною традиційного суспільства. Подальші процеси, що розгорнулися після його руйнації, – остаточний перехід до капіталістичного способу виробництва, ринкової економіки вкупі з розвитком техніки, що забезпечили можливість доступу до споживання мистецтва широким масам, – все це змінило співвідношення на користь професійно створюваних творів.

Якщо існування в культурі двох масивів творчості – народного та професійного – має об'єктивний характер і ніким не заперчується, то вихід професійного мистецтва на панівні позиції в культурному просторі породив величезну кількість думок, підходів, теорій. Але всі були однак у прагненні обґрунтувати право на життя «правильного» мистецтва та у хрестовому поході на «неправильне».

Однак професійне мистецтво ніколи не було монолітним у своїй правильності. Мабуть, неможливо поражу-

вати, скільки визнаних нині шедеврів пройшли шлях від повного неприйняття, громадського осуду, критики з боку професіоналів до нинішнього визнання. Крім того, ми знаємо, що існує негласний поділ митців на корифеїв і шереги творців першого ряду, другого та інших, яких знають сьогодні тільки фахівці.

Якщо розглянути опозицію «високе – низьке», то її коріння треба також шукати в давній історії. Професійне мистецтво спочатку ділилося за спрямованістю до споживача. Палацове, придворне мистецтво для знаті, для можновладців, мистецтво площ, ярмарків – для черні. Відмінності між рівнями культури відчутно проходили за жанровим вододілом. Низькі жанри – фарс, комедія, мелодрама – низьким верствам. Високі – драма, трагедія, лірика – вищим колам.

Поділ на масове та елітарне пов'язують з початком демократичних процесів, які стали розгортатися в Європі в XIX столітті. Однак передумови для такого поділу були закладені вже у XV столітті – з винайденням книгодрукування і далі – з появою масової періодики у XVIII столітті. Ці процеси викликали неоднозначну реакцію. З одного боку, здійснилася мрія просвітителів про доступ до мистецтва широких мас. З іншого – з'явилися побоювання, що художньо недосвідчений споживач обиратиме твори, які не сприятимуть його духовному розвитку, не спрямуватимуть розумову діяльність реципієнта на вдосконалення себе і світу. На переконання теоретиків, до таких належать насамперед твори низьких жанрів. Що ж до високого мистецтва, то воно і мало виконувати високу місію із вдосконалення суспільства та людини, бути тим рубежем, який зупинить руйнівну ходу масової, тобто низької культури [Шульга, 2008].

Ми нагадали про деякі моменти з історії художньої культури, щоби вочевиднилися якісні зміни, які відбуваються сьогодні в структурі її функціонування. Необхідно ще раз зосередити увагу на фактах, які досить відомі, але саме тому часто не беруться до уваги при аналізі явищ сучасності. Слід зважати на те, що сьогодні в за-

значені опозиції закладені інші смисли. Скажімо, про відмінності серед суспільних верств сьогодні мало хто пам'ятає. А поділ на високе і низьке нині передбачає поділ на мистецтво вищого ґатунку, першого ґатунку і всю решту.

Сьогодні високе мистецтво в поширеному уявленні – це мистецтво, по-перше, яке пройшло випробування часом, і тому все, що створювалося до ХХ століття, однозначно потрапляє до цієї категорії. По-друге, високе мистецтво має інституційно закріплені форми функціонування – філармонії, концертні зали, оперні театри, стаціонарні театри. По-третє, до цієї категорії відносяться твори, що здобули визнання як із боку вітчизняної творчої еліти, так і за кордоном – винагороди на фестивалях, престижні премії, участь в біенале, в конкурсах тощо.

«Низьке» мистецтво, звичайно, не може претендувати на статусні майданчики для презентації. Априорі передбачається, що воно звертається до задоволення потреб не вищого ґатунку, таких як емоційне насичення, релаксація, і виступає як різновид дозвіллевих практик. Герої таких творів найчастіше не стурбовані пошуками життєвих сенсів. Їхні сили йдуть на розв'язання любовних колізій, на розгадування таємниць – від таємниці походження до таємниці смерті - і, звичайно, розкриття злочинів всілякого роду. Привабливими для шанувальників такого мистецтва є комедії. Тобто йдеться про пласти мистецтва, де пріоритетом є розвага, відволікання від насущних турбот, емоційна розрядка.

Та ці можливості мистецтва розглядалися у вітчизняній суспільній і теоретичній думці як непродуктивні, якщо не шкідливі. У будь-якому разі, спрямування споживача на шлях правильних художніх уподобань було постійним об'єктом уваги в дисциплінах, які вивчають мистецтво і художнє життя в цілому [Шульга, 2006].

У разі опозиції «елітарне – масове» менш чітко формулюються підстави для поділу. Особливо проблемним для визначення тут є «масове». Суть у тому, що дана опозиції є оцінною за своєю суттю. У масовому «за умовчанням»

передбачається рух за негативним вектором, на відміну від позитивної частини шкали, де на вершині розташовується елітарне, де художні достоїнства досягають свого найвищого прояву. Але навколо розуміння масового стільки суперечливих суджень, що навряд чи дослідникам вдасться виробити спільну позицію, тим паче, що саме масове в дослідженнях розглядається в абсолютно різних якісних порядках.

Взагалі, непереборна стіна між елітарним мистецтвом і масовим більшою мірою споруджена зусиллями теоретиків. Тобто найбільш консервативними представниками цієї спільноти. Маємо приклади, коли продукти, які ніби однотайно із зневагою відносили до масового мистецтва, прозорливі, незаангажовані дослідники, вже кілька десятиліть тому розглядали як явища культури, за що були жорстко критиковані. Знаний у світі італійський культуролог Умберто Еко згадує: «50 років тому критик *emunctae paris* (по Горацию, «з тонким нюхом»), а нині, мабуть можна було б перекласти як такий, «що задирає ніс», рецензував моїх «Настраханих та згуртованих», в яких серед іншого я розглядав комікси про Чарлі Брауна, Ненормального кота і Супермена. Критик був обурений тим, що для аналізу масової культури я обрав інструменти культури елітарної. На його думку, метод має бути відповідним розглядуваному предметові» [Еко, s.a.].

Далі Еко висловлює ще цікавіші думки з приводу плинності меж елітарного та масового в реальній культурній практиці і осмисленям їх у теорії. До того ж, зазначає Еко з цього приводу, «критик боявся, що Платона і Елвіса Преслі скоро сприйматимуть як постаті одного ряду, рівною мірою гідні вивчення, та попереджав: «Не знаю наскільки велика імовірність того, що такі фантазії втіляться у життя. Але щось таке відбудеться, за кілька років більша частина інтелектуалів почнуть знімати фільми, писати пісні та складати комікси..., а з усіх університетських кафедр молоді викладачі почнуть розглядати явища масової культури». [Еко, s.a.].

Побоювання пильного критика таки були не марними. Вже у 1970-ті роки масова культура на Заході стала пред-

метом активного вивчення. Умберто Еко, можливо, один з перших розгледів у тих самих коміксах носіїв нових форм культурного кодування буттєвісних смислів. Тож знов-таки поставало питання про адекватні цим новаціям критерії.

У нашій країні до 1990-х років не було поділу на масове та елітарне. В теорії обґрунтовувалось базове для культурної політики положення, що елітарне, тобто високохудожнє за якостями мистецтво має бути масовим, тобто доступним і бажаним для найширших верств населення. Інша річ – масова культура буржуазного суспільства. Вона справді розглядалася як культура низького ґатунку, де відсутнє гуманістичне, моральне наповнення.

Поділ мистецтва на «істинне і не істинне», «мистецтво і немистецтво» з'явився у нашій культурі 2–3 десятки років тому. Багато творів цього періоду були сприйняті вкрай негативно. У них бачили виклик суспільній моралі, прагнення зруйнувати базові культурні цінності. Виховання заважало навіть далеким від творчої діяльності людям змиритися з тим, що твори, в яких відсутнє гуманістичне начало, можна залічити до мистецтва. Звідси визначення – «немистецтво». Часто в публіцистичному запалі висловлюється думка, що на межі XX і XXI століть «немистецтво» тіснить мистецтво. У наступі «немистецтва» вбачалася і вбачається реальна загроза культурі, суспільству.

Це дуже короткий і дещо спрощений екскурс в історію становлення рівнів культури та уявлень про їхню суспільно ціннісну значущість. Але він необхідний, бо в основі поділу мистецтва на різні за значущістю рівні міститься цілий комплекс установок культурних, суспільних, мистецьких, а також певні теоретичні конструкти. Зрозуміло, що ці погляди, уявлення ніяким чином не передбачають конвергенції в культурі, бо вони працюють саме на розмежування рівнів культури.

В основі цього розмежування міститься ідея про дієвість мистецтва. Даний просвітницький концепт виявився надзвичайно співзвучним з вітчизняними уявлен-

нями про соціально-перетворювальні можливості мистецтва. Зрозуміло, що позитивно впливати на реципієнта може тільки справжнє, високе, класичне мистецтво. Тобто ідея, обґрунтована у XVIII столітті, продовжує свій поступ і у XXI-му.

І все ж зрушення в цьому питанні є. В останні десятиліття дедалі більше дослідників вказують на неспроможність, ба навіть безпідставність таких очікувань. Так, Л.Сараскіна пише: «Література навчає різному. Вона вчить добру, але показує і картини жахливого зла. Тому стверджувати: “Література чогось вчить” – дуже ризиковано» [Сараскіна, 2013]. Далі вона вказує на очевидну обставину, яка проходила і зараз часто проходить повз увагу і теоретиків, і публіцистів, і всіх, хто продовжує маркувати мистецтво за колись заданими схемами. «Якщо ми будемо ставитися до літератури таким чином, у нас вийде, що вся російська класична література, і не тільки російська, а й вся світова література – це пропаганда зла, пропаганда гріха, пропаганда кошмарів і жахів, тому що література пише про любов і ненависть, про віру і відпадання від неї, про життя і смерть» [Сараскіна, 2013].

У форматі даного розділу немає можливості обговорювати далі всі ці положення. Важливо відзначити тільки те, що рух у цьому напрямку, полегшує пошук відповідей на питання, пов'язані з реальним станом рівнів культури в художньому просторі й, відповідно, з тими трансформаціями, які відбуваються в усіх ланках функціонування мистецтва.

Постає питання, наскільки ми сьогодні можемо оперувати цими опозиціям в оцінці явищ мистецтва і при цьому бути неупередженими та не спиратися на віджилі стереотипи й зашкарублі кліше. Досягти об'єктивності не вдасться без рефлексії щодо необхідності в основу суджень про мистецтво закладати розуміння реалій, що зумовлюють нинішній стан художнього виробництва і споживання. Деяка парадоксальність ситуації полягає в тому, що зміни, які відбулися в цій сфері, настільки очевидні, що це не є таємницею ні для експертів, ні для

пересічних споживачів. Однак результативний бік цих змін, особливо якісних порядків у способах виробництва мистецького продукту, виконавських технологіях та презентації мистецтва суспільству та споживачеві аналізується не повною мірою.

Якщо виходити з очевидних змін у сфері функціонування мистецтва, можна стверджувати, що в сучасній художній практиці складові опозицій втрачають свої чіткі обриси, а межі між ними стираються настільки, що взаємообмін відбувається без жодних труднощів. Тобто є всі підстави говорити про явище конвергенції, яке дедалі більше заявляє про свою присутність в соціокультурному просторі.

Конвергенція як іманентна риса сучасного культурного процесу

Що стосується самого поняття конвергенції, то воно походить від лат. *convergo* – зближую. Тобто це процес зближення, схоження (у різних сенсах), компромісів. Даний термін використовується в різних природничих та гуманітарних науках. До проблеми конвергенції зверталися у своїх працях деякі зарубіжні вчені, серед них і наш співвітчизник П.Сорокін, а також Дж.Гелбрейт та В.Ростоу (США), Ж.Фурастьє та Ф.Перу (Франція), Я.Тинберген (Нідерланди), Г.Шельскі та О.Флетгайм (Німеччина) та ін. Найбільшого поширення ця проблематика набула у 50–60-ті роки ХХ століття. Явище конвергенція розглядалося як різновид міжкультурної взаємодії, на зразок синтезу, що передбачало поступове злиття культурних систем в якісно нове ціле.

Як бачимо, західних вчених більшою мірою цікавив шлях взаємодії та зближення різних культур світу. Ми ж розглядаємо конвергенцію в межах художньої культури. Треба відзначити, що процеси, які тут відбуваються, ще не привернули достатньої уваги науковців. Хоча є певні кроки. Так, Чучин-Русов окреслює важливий зріз конвергенції. Він стверджує, що культурна конвергенція сьогодні – це «самоідентифікація культури, її зближення із самою собою» [Чучин-Русов, с.а.].

Серед кількох вирізнених автором практичних сенсів культурної конвергенції варто відзначити виявлення архетипових сутностей культури, а також розгерметизацію внутрішніх і міждисциплінарних її відсіків. Тобто процес конвергенції відбувається не тільки за горизонталлю, а йде вглиб, відновлюючи сприйняття культури як цілісності, визначаючи штучний характер її розмежування на сфері. [Чучин-Русов, с.а.]..

Процес зближення ініціюється двома рядами метачинників. Перший ряд – це соціальні, економічні, естетичні фактори. Другий ряд становлять технології, що кардинально змінили умови поширення мистецького продукту і доступу до нього, а також умови та якісні характеристики його сприйняття.

Але перш ніж взятися до аналізу впливу названих чинників на процеси конвергенції в художній культурі, зауважимо щодо наявності суттєвої обставини. Йдеться про те, що виокремлені опозиції, які за різними характеристиками розводили рівні художньої презентації ставлення до світу, в усі часи були теоретичним конструктом. В реальності навіть жанрові відмінності не завжди були визначальними для проведення межі між високим і низьким мистецтвом. Адже не секрет, що детективна фабула міститься в основі багатьох творів найвищої класики. Та й споживач у виборі твору найчастіше покладався на свої можливості й уподобання, а не на експертні викладки про достоїнства твору, про його відповідність панівній у суспільстві доктрині та ціннісній планці, яку вона задає.

Існують також інші свідчення того, що нездоланих кордонів між різними художніми сферами не було. Але при цьому, безперечно, існувало чітке статусне маркування. Дослідження явища конвергенції в художній культурі може бути продуктивним за умови, коли його теоретичним підґрунтям є не стільки естетичні розробки, а концепти, пропоновані соціологією культури. Продуктивність таких концептів пояснюється тим, що вони пропонують розгляд і розв'язання проблем у просторі

певного соціального поля, в нашому випадку художнього поля (див. розділ 1.1) Ще важливіше відзначити, що для дослідження процесів конвергенції в цьому полі саме соціологія культури надає адекватний науковий інструментарій, адже об'єктом її досліджень є культура «в її спеціалізованих та популярних (масових) видах виявлення» [Маршак, s.a.].

Окреслені позиції задають вектор дослідження, в якому «належне», має поступитися «сущому». Будь-які дослідження змін, що відбуваються в художній культурі, потребують перш за все визначитися з питанням, яке зазвичай в минулі роки не поставало перед вітчизняними науковцями як актуальне і необхідне для осмислення. Йдеться про статус мистецтва в суспільстві. Вважалося що високий статус – це довічна прерогатива мистецтва, і це як аксіома, не потребує доказів, тим паче не може піддаватися сумніву.

Неочікувана мінливість статусу мистецтва

Проте події, які відбулися в усіх сферах життя, позначилися і на художньому просторі. Зміни, виявилися надзвичайно суттєвими для вітчизняної культури. Вони полягають у тому, що мистецтво нині не простягає свою присутність на весь духовний горизонт суспільного буття. Мистецтво сьогодні тільки мистецтво, як і поет, який сьогодні тільки поет. Зійшовши з п'єдесталу духовного пастиря суспільства, воно, мистецтво, зайняло свою природну, визначену власною специфікою нішу – автономної сфери діяльності. Якщо наразі й існують уявлення про нього як про метаструктуру, що здатна і навіть зобов'язана задавати ціннісні установки й духовні орієнтири суспільству, то нині це більшою мірою фантомні болі, які мають стосунок до реальності переважно на рівні декларацій.

Сьогодні в українському соціумі на хвилі декларованих перетворень відбувається активна дискусія навколо стосунків мистецтва і держави, мистецтва і суспільства. Знов і знов порушується питання про рівень підтримки

художньої культури з боку держави, про форми такої підтримки, її межі.

Вже третє десятиліття на теренах України інтелектуальна спільнота розв'язує дилему побудови продуктивних стосунків з владою. З одного боку, вже цілком очевидно, що втручання у творчий процес з боку держави – будь-яких її інституцій – неприпустиме. З іншого – такі види мистецтва, як кінематограф, музика, театр, зокрема оперний, не в змозі функціонувати, бо тільки на їхнє утримання потрібні значні кошти. Потребують фінансової допомоги молоді митці, які щойно починають свій шлях у мистецтві й поки не мають за плечима капіталу визнання. Все це відомі, багато разів озвучені проблеми національної культури. Можна констатувати, що ситуація весь час погіршувалася, бо грошей на «культуру» з боку держави виділялося з кожним роком все менше. Звідси занепад українського кінематографу, хоча в останні роки є певні позитивні зрушення і навіть визнання на міжнародних майданчиках. Майже відсутні новостворені твори так званих великих музичних форм – симфонії, ораторії, концерти, нові опери тощо.

У пошуках ефективних шляхів розв'язання цих проблем фахівці та небайдужі до культури люди ретельно вивчали досвід підтримки культури в інших країнах. Звісно, що першою чергою шукали відповідь на питання, пов'язані з джерелами фінансування створення художнього продукту, його розповсюдженням та способів презентації. Серед багатьох моделей, відомих у світі, шукали найбільш придатну для наших умов. Треба зазначити, що такий пошук – справа не завжди продуктивна, бо кожна з цих моделей формувалася впродовж багатьох років у певних історичних соціальних, економічних умовах. Відомо, наприклад, що в Америці з гордістю говорять, що на кіновиробництво з перших його кроків з боку держави не витрачено жодного цента. Від самого початку кіно тут було приватною ініціативою, наслідком чого було формування потужного інституту продюсерства. Правда, постає питання, якою мірою тут можна

говорити про творчу свободу. Але це вже справа митців з Голівуду.

Привабливою вважають модель підтримки культури у Франції. Накопичені гроші з різних джерел у спеціальному фонді колегіально розподіляють на творчі проекти, кінофільми, молодим обдарованим митцям. Звісно, це корисна та необхідна інформація, але дедалі більше стає зрозумілим, що неможливе механічне пересадження будь-якої, навіть ефективної моделі на вітчизняний ґрунт.

Пошук власного шляху виявився неочікувано болісним процесом. До цього часу не подолано інерцію форм управління культурою, що діяла за радянських часів. Це вкрай обурює творчі спільноти. Таке обурення ще більше посилилося наприкінці 2013 року після подій на Євромайдані. Зміна влади тоді сприймалася як подолання останніх перешкод до бажаних перетворень у сфері культури. Однак лунає все більше розчарованих голосів, все більше критики владних інституцій.

Митці вважають, що організація культурного процесу, в тому вигляді як його пропонує Міністерство культури, це вчорашній день. Змін потребують всі ланки творчого процесу – від умов створення продукту до способів його презентації. Тобто українська культура потребує активного впровадження інноваційних підходів для її подальшого поступу. Акцент треба робити на «формуванні образу України завтрашнього дня – а не потрясати нашим культурним спадком. Якщо не формується сучасна культура, орієнтована на завтра, то збереження спадку також не має сенсу», – вважає режисер В.Троїцький [Куріна, 2015]

Отже сьогодні вітчизняний інтелектуальний простір наповнений дискусіями, критичними настроями, навіть сварками, пошуками оптимальних шляхів розгортання культурного поступу, адекватного запитам часу. В усякому разі, поки не варто сподіватися, що порозуміння між владою і творчою спільнотою, а також порозуміння у самій спільноті, щодо необхідних і нагальних кроків буде досягнуто скоро. Втішає те, що незважаючи на збурення громадської думки, художнє життя в Україні не

зупиняється. Процеси, які відбуваються в усіх його ланках, зумовлюються не стільки бажаннями та побажаннями зацікавлених осіб, певних груп, скільки об'єктивними чинниками, деякі з яких ми розглядаємо в цьому розділі.

Конвергенція в художній культурі постає як похідна цих процесів. Розмивання меж між рівнями культури, видами та жанрами мистецтва, своєю чергою, змінює засади функціонування мистецтва, його стосунки із споживачами. Звичайно, такі зміни позначені суперечностями, неоднозначним сприйняттям та розбіжностями в оцінках. Серед суперечностей уваги потребує, як зазначалося, ставлення до впливових можливостей мистецтва. У цьому питанні суспільна свідомість звично спирається на культурно-світоглядну матрицю, яка вже багато століть задає національну картину світу і моделі міжособистісних відносин. Справедливо вважалося, що мистецтво відтворює цю матрицю в її різних втіленнях і транслює споживачеві. Вважалося також, що завдяки своїй естетичній природі, силі художньо-образного втілення мистецтво здатне таким чином впливати на людину, що цінності, які втілені у творах, інтеріоризуються, стають значущими для неї, а отже, спроможні визначати її поведінку, вчинки, життєві стратегії.

Всі ці сподівання на впливову дієвість художнього продукту могли певним чином відповідати дійсності на певному етапі розвитку суспільства та мистецтва. Тобто знов-таки йдеться про традиційне суспільство і народну творчість. З виходом на сцену професійного мистецтва урізноманітнювалися його можливості щодо відтворення дійсності, розширювалися горизонти змісту і збагачувалися ціннісні універсуми. Інший бік процесу – доступ до художньої продукції, чинники, що зумовлюють сприйняття твору, не менш важливі для розуміння впливових можливостей мистецтва, його статусної ваги. Якісні зміни у дієвості мистецтва відбулися тоді, коли вже не споживач шукав можливості зустрічі з художнім продуктом, а цей продукт приходив до споживача. Тобто йдеться про те, що і в цій площині не існує універсальних поло-

жень. Інша річ, що від цієї дуже привабливої схеми відмовитися важко, і вона продовжує визначати очікування щодо можливостей розв'язувати нагальні проблеми суспільства за допомоги художніх творів.

Зазначимо, спрощене уявлення про можливості мистецтва і його впливу та сприйняття, що побутує і нині, призводить до низки непорозумінь, необґрунтованих вимог та нарікань. Вчені різних галузей доклали багато зусиль, щоб дослідити процеси, які відбуваються на всіх етапах спілкування з мистецтвом, у площині його негативного чи позитивного впливу. Однозначних відповідей не було знайдено. Надто багато чинників зумовлюють і опосередковують процеси сприйняття і впливу мистецтва. В усякому разі в науковій спільноті дедалі більше набирає ваги думка, що покладатися на мистецтво як на дієвий важіль керування ціннісними орієнтаціями особи треба дуже помірковано, особливо враховуючи нинішні умови функціонування мистецтва. Дані соціологічних опитувань підтверджують необхідність обережно ставитися до тверджень, щодо можливостей мистецтва. Це стосується також нарікань про загрози, які несе масове мистецтво.

В усякому разі маємо певний позитивний результат соціологічних досліджень. Він полягає в тому, що такі дослідження сприяють реалістичному погляду на стосунки сучасного споживача і художньої творчості. Якщо мистецтво, особливо література, і пропонує нові поведінкові моделі, то більшою мірою не треба сподіватися на великий суспільний резонанс, а тим паче на реальний вплив на життєві практики. Маємо можливість навести приклад з практики читання. Твори сучасних українських письменників читають 1,7% респондентів, не кажучи вже про те, що ми не знаємо про результати їхнього впливу [*Українське суспільство, 1993 – 2012*].

Тож навряд чи можна очікувати вагомого внеску, скажімо, українських письменників у позитивні перетворення в суспільстві, в житті людини, навіть за наявності великого бажання з боку цих письменників взяти у цьому участь.

Визначення ситуації щодо реального місця, яке посідає мистецтво в суспільстві, відхід від схематизації стосунків твору і реципієнта є нагальною необхідністю для зняття перешкод у продуктивному розгляді процесів, що супроводжують конвергенцію в художньому просторі.

Конвергенція на хвилях ринкової економіки

Суттєво впливають на руйнування навколокультурних міфів економічні умови, в яких нині функціонує мистецтво. Можна говорити про те, що на розмивання кордонів між рівнями художнього втілення, як і на позиціонування митцем своєї причетності до того чи іншого рівня, істотно вплинуло зникненням соціального замовлення, а з ним і матеріального забезпечення з боку влади. Сьогодні в Україні проблема «чистих» художників, які творять «мистецтво для мистецтва», і «нечистих», які співпрацюють з владою (Бурдье), фактично зникає. Існування в умовах ринку вибудовує перед творцями інші пріоритети. Мистецтво. Раніше створювати твір «під замовлення» вважалося справою, ганебною для художника («під замовлення» означало працювати заради заробітку, при цьому не керуватися високими художніми помислами, а виконувати побажання недосвідченого в мистецтві замовника). Часи змінилися, і тепер наявність замовлення вважається таланом для художника. Звичайно, суспільне визнання залишається в ряду вищих пріоритетів, але при цьому нинішні художники самі визначають свій шлях до такого визнання, як і до успіху, часто не обмежуючи себе в засобах його досягнення.

Успіх сьогодні не пролягає через позиціонування своєї належності до певного рівня мистецтва. Тому, мабуть, навряд чи у своїх творчих стратегіях художник керується суто ціннісними шкалами, за якими визначаються рівні мистецтва. Рідко хто з творців наполягає на своїй орієнтації саме на високе, елітарне мистецтво. Також ніхто не афішує своє прагнення творити для публіки, яка не переймається естетичними, художніми настановами. Художня практика свідчить про те, що з боку творців спостеріга-

ється тенденція до того, щоб сприймати зближення рівнів культури не як привід для протистояння, а як явище, зумовлене нинішнім станом мистецтва.

Так, в опозиції «високе – низьке» сьогодні фактично нівельовано жанровий поділ. Та й самі жанри втратили свою колишню чистоту. Безперечно, статусні майданчики ще залишаються парафією «високого» мистецтва – філармонії, оперні театри, професіональні конкурси, але й тут непереборної стіни між високим і низьким немає. В сучасних постановках класичних опер і балетів, шедеврів театральної класики часто використовують рішення, прийоми, які притаманні саме низьким жанрам.

Зараз нікого не здивуєш присутністю на сцені, в тому числі й оперних театрів, історичних персонажів одягнених в сучасні костюми, або ж взагалі оголених виконавців. В постановках класичних опер використовуються театральні рішення, своєю брутальністю більшою мірою властиві кримінальним драмам та екшенам, а також прийоми граничного гротеску, а то й ярмаркового фарсу. Оперні, театральні режисери наввипередки руйнують жанрові кордони, поміщаючи персонажів класики в абсурдні реалії сучасного світу, ретельно акцентуючи увагу на темних його боках.

Можна констатувати наявність бажання цілеспрямованого руйнування культурної ієрархії. Найпрестижнішими сценічними майданчиками ходять герої високої класики, які часто виглядають і поводяться як ізгої сучасного світу. Водночас нікого не дивує, що твори видатних композиторів минулого і сучасності стають приємним додатком для проведення дозвілля. Вони часто виконуються на майданчиках, побудованих на відкритому повітрі, де глядачі, розташувавшись на траві, поєднують недільний пікнік із прилученням до прекрасної музики.

Виконавці також не бачать перешкод для переходу з одного рівня на інший. Сьогодні це вже досить поширена практика, коли співаки з консерваторською освітою співають і в опері, і на естраді. Якщо режисери своїми епатажними рішеннями прагнуть залучити в театри публіку, то для виконавців – естрада швидкий шлях до популяр-

ності. Зрозуміло, що аудиторія естради набагато порядків більша, ніж у опери. Представників елітарного мистецтва сьогодні не бентежить перспектива «засвітитися» в наймасовішому з «масових» мистецтв – естраді. Можна констатувати, що дистанція між елітарним і масовим мистецтвом скорочується дуже швидко. Тож розмивання кордонів культури зумовлене, зокрема, змінами, що відбулися в економічних засадах функціонування мистецтва на всіх його етапах.

Нестримність руху новітніх технологій

Другий ряд чинників, що впливають на цей процес, являють собою досягнення технічного прогресу. Про забезпечення сучасної людини здобутками новітніх технологій, про які ще три-чотири десятиліття тому можна було дізнатися тільки з творів фантастів, годі й говорити. З геометричною прогресією відбувається оновлення інформаційних технологій. З такою ж швидкістю стираються зі свідомості споживача уявлення про існування кордонів доступу до художнього продукту. Вже зараз за наявності інтернету цей доступ уможливився практично в будь-якому місці, в будь-який час.

Виявляючи роль новітніх технологій у процесі конвергенції рівнів культури, можна вирізнити кількісний і якісний зрізи. *Кількісний* зріз показовий тим, що забезпечується можливість доступу одночасно до всіх рівнів культури, до всіх художніх масивів (звичайна практика сучасного телеперегляду - це «перегортання» десятків, а то й сотень каналів з різним контентом). Це приводить до того, що, по-перше, нівелюються статусні відмінності в мистецтві – всі види, всі жанри однаково доступні, причому одночасно.

По-друге, переважно приватний характер спілкування з художнім продуктом знімає із споживача турботу про необхідність підтримувати в очах навколишніх власний престиж культурної людини, а отже, публічно демонструвати відповідні уподобання. Формуючи свій репертуар, реципієнт звертається тільки до тих творів, які станов-

лять для нього інтерес. Це може бути і екранізація літературної класики, і детективний серіал, і естрадні хіти, і передача з історії культури, і подробиці життя знаменитості, і кулінарні поради, і ще десятки різних за змістом передач (див. розділ 2.3, 2.4).

При виборі їх належність контенту до якогось рівня культури навряд чи є визначальною для споживача. У його свідомості не фіксується як негатив, співпереживання героям серіалу, що представляє масову культуру, або як суто позитив прослуховування концерту для фортепіано з оркестром Моцарта. Для споживача всі твори значущі, якщо його потреби у спілкуванні з мистецтвом задоволено й отримано бажаний емоційний заряд.

Навряд ми отримаємо адекватну відповідь реципієнта з приводу його ставлення до того чи іншого рівня. І справа навіть не в художньо-естетичній компетентності реципієнта або її відсутності. Реальність така, що дана проблематика для пересічного споживача позбавлена значущості. Вона залишається поза зоною його рефлексії.

У цьому контексті важливо також розуміти, що і раніше поділ культури на рівні мав дещо умовний характер, але межі рівнів все ж таки утримувалися за рахунок інституціоналізаційної зумовленості функціонування кожного рівня. Сьогодні необхідність такої інституціоналізації якщо й не відпала остаточно, але стала абсолютно неовов'язковою для задоволення бажання споживача поспілкуватися з твором мистецтва. До того ж в умовах приватності такого спілкування, яку забезпечили технічні досягнення, стало абсолютно неможливим здійснення соціального контролю за споживанням художнього продукту. Тим самим фактично було знято питання про відповідальність особистості за її художні уподобання.

Що стосується *якісного* зрізу участі технічного прогресу в розмиванні кордонів культури, то тут найпоказовішою є роль новітніх технологій у збагаченні мови мистецтва, розширенні можливостей втілення художніх ідей. Театр і кінематограф надзвичайно збагатили свій арсенал постановочних засобів, образотворче мистецтво поповнилося новими візуальними практиками, музика

продовжує розширювати свою звукову, акустичну палітру тощо.

Концерти зірок естради сьогодні – це також і демонстрація нових технічних досягнень, що вражають ґрандіозними постановочними ефектами. Особливо відчутний вплив технологій на розмивання меж культури бачимо в кінематографі. Сьогодні його неможливо уявити без так званих спецефектів. Їх не оминають ані стрічки режисерів, яких вже за життя залічують до класиків, ані прохідні фільми з невибагливими казковими сюжетами. Правда, якщо у фільмах, номінованих на премію Оскара, спецефекти потрібні для посилення сюжетної лінії, то в багатьох блокбастерах демонстрація спецефектів найчастіше є самоціллю. А втім, фільм будь-якого жанру без спецефектів сьогодні не збере мільйонні аудиторії, а отже, не поверне витрачених чималих грошей.

Маємо відзначити ще один надзвичайно важливий внесок якісної складової в розмиванні кордонів культури. Загальна тенденція об'єднує сьогодні творіння різних рівнів культури – вони повинні бути видовищними. Причому кожен новий твір видовищно має бути більш яскравим, таким, що переважає за враженнями попередні. Досягти цієї мети можна лише за допомоги новітніх технологій. Саме видовищність сьогодні несе головне навантаження у підтриманні привабливості мистецтва для реципієнта. Лєвова частка цього навантаження припадає на забезпечення відчуття подієвості. Треба розуміти, що втрата подієвості – це певна розплата за диванне споживання. Цей бік спілкування з мистецтвом фактично зникає в умовах, коли мистецтво стало частиною повсякденності.

Подієвість і повсякденність – явища антагоністи. Потреба в подієвості, у виході за межі повсякденності не зникає. Вона залишається перманентно запитуваною. Видовищність задовольняє цю потребу найефективніше. Саме в пошуках видовищності нинішній споживач покидає своє житло і йде в кінотеатри, клуби, на стадіони, площі з гала-концертами зірок. Правда, телебачення своєю чергою намагається подолати належність до повсякденності.

Яскраве видовищне оформлення багатьох телеконкурсів, на яких часто присутня велика аудиторія, якраз спрямоване на створення ефекту подієвості.

Чим більш видовищним є твір будь-якого виду і жанру, тим більше подієво насичена зустріч із ним. Тому зусилля творців художнього продукту, хоч би до якого рівня він належав, спрямовані сьогодні передусім на посилення видовищного компонента, на максимальну візуалізацію контенту.

Отже, можна говорити про те, що конвергенція – це складова частина сучасних культурних практик. Вони свідчать про те що, по-перше, тривалий час культивовані уявлення про необхідність існування демаркаційних кордонів між різними рівнями культури під тиском соціокультурних змін втрачають свій ґрунт. І, по-друге, сучасний простір функціонування мистецтва якраз і визначається тим, що рівні культури, їхні межі перестають існувати як даність. Явочним, так би мовити, порядком, руйнуються кордони різних рівнів, а за ними – і теоретичні конструкти столітньої давнини. Тому існує нагальна потреба в переосмисленні їх. Особливої дослідницької уваги потребує динаміка структурних змін, що відбуваються в художній культурі на всіх її рівнях, які визначаються, зокрема, сучасними соціокультурними умовами створення, розповсюдження і споживання мистецького продукту.

Явище конвергенції всередині культури – це відображення, поряд з усім іншим, складних процесів, які відбуваються в сучасному соціокультурному просторі. В ньому відображаються глобалізаційні процеси та процеси локалізації, естетичний плюралізм, співіснування різних художніх напрямків, течій, наповненість духовного простору різними дискурсами, концептами, теоретичними постулатами тощо. У цих умовах об'єктивно неможливо зберігати встановлені в інших соціально-історичних вимірах культурні порядки.

2.6. ПОЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ СЬОГОДНІ: КАНОН, ЧИТАЧ ТА АВТОР

В українському полі художньої літератури виявляються певні взаємно суперечливі тенденції: проєвропейська, що пов'язує це поле з глобалізаційними трендами, а з іншого боку, тенденція зосередження на етнонаціональній автентичності. Зосередимо увагу на варіюванні першої тенденції у регіональних субполях з огляду на літературний канон, обізнаність та художні смаки українських читачів, а також поглядах самих авторів на їхні самоідентифікації в національному та світовому літературному просторах (докл. див.: [Тягло, 2012, 2013]).

Два бачення Європи: деякі базові наслідки

У різних регіонах країни Європа і «шлях до Європи» сприймаються у суттєво відмінні способи, що накладає відбиток і на специфіку регіональних субполів художньої літератури¹.

На Заході України «шлях до Європи» та – ширше – глобальної культури переважно уявляють як повернення до «старої доброї» Австрії [Андрухович, 1999]² з її самотньою культурою та способом репрезентації дійсності. Саме через це уявлюване повернення і відродження порушених радянською добою традицій створюється сучасний *європейсько-український* (можливо, австрійсько-український) *літературний канон*. Натомість в інших місцевостях з більшою або меншою силою виявляється відмінна тенденція. Тут теж наявні літературні течії «Європейської орієнтації». Вони можуть бути потужнішими за західноукраїнські, проте їхнє культурне підґрунтя та

¹ В цьому розділі використовується поділ України на Східний, Західний, Північний та Південний регіони; окремо виділяється Донбас.

² Добре відомий вислів зі збірки Юрія Андруховича «Дезорієнтація на місцевості» (1999).

прояви зовсім інші. Вищий «європейський» чи «світовий» стандарт тут традиційно репрезентувала й дотепер репрезентує російська література. Вона має літературний канон, утілюваний добре відомою у світі «високої культури» російською мовою. А українська мова «попускається» майже виключно для «фольклору» і «місцевого письменництва», тобто, якщо використати термін Паскаля Казанови, для «малої національної літератури». Коли вважають, що будь-який ґрунтований на українській мові літературний канон і відповідний культурний продукт існують поза «європейським вектором» буття, вони прирікаються на наголошення локальності, одиничного проти універсального, на відрив національного від глобального.

Певні письменники України намагаються подолати нав'язані в указаній спосіб рамки «малої національної культури» й долучитися до світових глобалізаційних трендів, вийшовши у потужніше літературне поле. Аби досягти цієї мети вони найчастіше переносять свою активність і літературний продукт до поля сучасної російської художньої літератури, котра у «світовій республіці літератури» заслужено посідає чільне місце. Так виникає якийсь *українсько-російський канон*. Але попри «місце свого походження» він відноситься вже до поля російської літератури, що має бути предметом подальших досліджень (див.: [Семків, 2013]).

Російська художня література та російська культурна традиція в цілому відносно стосовно українських довгий час домінували – спочатку в межах Малоросії, потім – УРСР. По двох десятиліттях незалежності України й, зокрема, відокремлення національного поля літератури це домінування було підірвано, але не усунуто повністю. Це відбувається не тільки через наявність дотепер у цьому полі великої маси російської літератури, як класичної, так і сучасної. Існує ще й вагома частка *російськомовної української літератури* – української за змістом, що висловлює, пропагує чи критикує українські реалії та культурні тренди. Крім того, поширені російські переклади деяких українських книг, і інколи вони популяр-

ніші за оригінали. Твори Жадана, Забужко, Сняданко й низки інших авторів нерідко входять до кола читання українців завдяки перекладам російською. Тут знаходимо вже не чисто російський, а якийсь комбінований *російсько-український літературний канон*, адже зміст не може зовсім не впливати на оформлення. Так чи інакше, коли первинні смисли перекладаються і потім сприймаються читачами через більш чи менш чисті коди іншої потужної культури, це накладає суттєвий відбиток на враження і соціокультурну компетентність читацької аудиторії.

Середньостатистична перевага переважання кількості російськомовних книжок на національному книжковому ринку, їхня більша проникливість до дилерських мереж і, відповідно, фізична доступність для читачів – усе це підтримує широке споживання їх. Тому, зокрема, читання україномовної художньої літератури в російському перекладі є не винятком, а звичною практикою для доволі великої частини споживачів. До неї входять, перш за все, старші групи населення з радянською освітою, в якій російська мова мала універсальний і безумовний пріоритет, а також ті групи молоді, що вже за умов незалежності вчилися / вчаться у *de jure* чи *de facto* російськомовних навчальних закладах.

У контексті вивчення особливостей споживання художньої літератури поряд з регіональним чинником має значення врахування місця проживання читача – у мегаполісах з мільйонним населенням, містах середнього розміру чи у сільській місцевості. З результатів репрезентативних опитувань, наприклад з масового всеукраїнського опитування у межах міжнародного дослідницького проекту «Регіон, нація та інше», видно, що міське населення зазвичай читає більше за сільське³. Мегаполіси

³ Емпірична частина цього дослідження завершена у 2013 році: всеукраїнське репрезентативне масове опитування у березні (N = 6000); якісне дослідження (глибинні інтерв'ю з авторами, критиками та видавцями) тривало з березня по грудень у різних містах України – Києві, Львові, Ужгороді, Харкові.

сконцентровані у Східному і Південному регіонах України, де традиційно побутує схильність до російської мови. Тому в цих регіонах російськомовна художня література у порівнянні з подібною літературою, але написаною українською мовою, має ширшу читацьку аудиторію.

Значну роль в цьому процесі відіграють видавництва, їхня культурна політика видання, презентації та розповсюдження книг і популяризації авторів. Найбільше видавництв, орієнтованих на україномовних письменників та читачів, сконцентровані в Західній Україні (зокрема «Кальварія», «Видавництво Старого Лева», «Лілея-НВ», літературна агенція «DISCURSUS»). Видавництво «Фоліо» і «Клуб сімейного дозвілля» домінують на Сході. Вони друкують книжки російською й українською мовами, проте частка перших переважає.

Видавництва не диктують читацький вибір прямо, але їхні пріоритети стимулюють вітчизняних авторів створювати відповідний культурний продукт. Це і впливає на асортимент книжкового ринку, врешті-решт – на споживача-читача. Українські книгарні, фестивалі, арт-заходи, де всі «говорять українською», нині з'являються на Сході. Це коригує ситуацію з українською мовою та літературою, але поки що не суттєво.

Значна частина респондентів-читачів усіх регіонів, окрім Західного, визнають, що володіють українською і російською мовами практично рівною мірою. Тобто тут поширений певний *білінгвізм*⁴. З цієї причини мова вважається лише нейтральним інструментом втілення авторських задумів чи сприйняття їх читачами – тим, що можна змінювати без істотних наслідків. Вирішального значення у виборі твору для читання набувають критерії, далекі від мовних і радше естетичні та соціально-культурні, наприклад сюжет, характер героя, близькість читачеві описаного культурного середовища тощо.

⁴ Поряд з найбільш масовим у нашій країні російсько / український білінгвізмом існують також інші його види, наприклад румунсько-український, як у місцевостях на кордоні України з Румунією. Вони заслуговують на окремі дослідження, що виходить за межі цього розділу.

Мовно-літературна гомогенність споживання художніх творів у Західному регіоні контрастує зі «*всеїдністю*» Сходу, яка вкорінена у білінгвізмі⁵. Не звужуючи цю «*всеїдність*» до сприйняття суржика, змішаної російсько-української манери висловлюватися, що суперечить і нормативній російській, і нормативній українській. «*Всеїдність*» включає толерантність до російськомовних авторів, зокрема тих, хто позиціонує себе як український, і не передбачає свідомого заперечення усього суто українського, інколи виглядаючи як ситуативний вияв «*приспаної спадщини*» Малоросії та УРСР. А розумна «*всеїдність*», не закриваючи шляху до засвоєння скарбів української культури, відкриває шлях до доробку визнаної у світовій «*республіці літератури*» культури російської. Врешті-решт, двомовна «*всеїдність*» може стати кроком до формування «*всеїдності*», ґрунтованої на вільному володінні кількома мовами, що в сучасному світі вважають за норму.

У Києві ситуація зі споживанням культурної продукції, зокрема художньої літератури, досить специфічна. Географічно українська столиця належить до Північного регіону, але у зіставленні з Київською чи Сумською областями має суттєві відмінності. Тут набагато більше книгарень та різноманітних літературних заходів. До того ж, культурний «*мікс*» населення підштовхує місцеву читацьку аудиторію до «*всеїдності*». Та й, врешті-решт, позиції російської мови у Києві досить сильні – достатньо згадати хоча б художні свідчення Михайла Булгакова.

Отже, слід констатувати таку ситуацію: сьогодні про-європейський тренд в українському полі художньої літератури розгалужується на два річища, зумовлені баченням Європи і «*шляху до неї*» або через про-європейську, або проросійську «*оптику*». Європейсько-український літературний канон написання та україномовне споживання

⁵ Уявлення про мовно-літературну гомогенність Заходу України є, звичайно, результатом певного абстрагування, прийнятним лише у першому наближенні. Це абстрагування не враховує можливість інших видів білінгвізму, про що йшлося вище. Береться до уваги тільки російсько / український білінгвізм та його соціокультурні наслідки.

літературного продукту типові для Заходу України і, частково, для Північного регіону. Схильність до творення за російсько-українським каноном, читання російською мовою чи практики «всеїдності» поширені, першою чергою, на Сході та Півдні України, на Донбасі, а також у містах-мільйонниках по всій території України.

Не будемо наполягати, що схильність до гомогенного мовно-літературного споживання або, навпаки, до «всеїдності» визначається суто регіональною особливістю та міським / сільським місцем проживання. Але в аналізі сучасного українського поля художньої літератури це справді має значення.

Обізнаність та смаки

Доцільно конкретизувати специфіку регіональних літературних полів у кількісний спосіб, почавши з вивчення диференціації *читацької обізнаності* стосовно множини найвідоміших українських авторів як класичних, так і сучасних художніх творів. Цю задачу можна вирішити через аналіз відповідей респондентів-читачів на закрите запитання: «Кого з українських поетів і письменників ви знаєте?» (рис. 1). Питання передбачало множинний вибір – можна було обрати необмежену кількість відповідей. Загалом по країні перше місце посідають автори, котрі традиційно персоніфікують український народ, культуру, літературу: Тарас Шевченко (1814–1861) – 97,7%, Леся Українка (1871–1913) – 90%, Іван Франко (1856–1916) – 84,3%.

Високий рівень «знання» з боку населення виявився також у таких письменників: Микола Гоголь (1809–1852) – 82,5%, Михайло Коцюбинський (1864–1913) – 70,2%, Панас Мирний (1849–1920) – 67,1%, Олесь Гончар (1918–1995) – 56,9%, Павло Загребельний (1924–2009) – 53,4%.

З огляду на загальну обізнаність щодо нього, Тарас Шевченко має абсолютний пріоритет. Це стосується всіх регіонів України (на момент опитування ми враховували також АР Крим та м. Севастополь). Наприклад, в Закарпатській області цей показник становить 99,4%, у До-

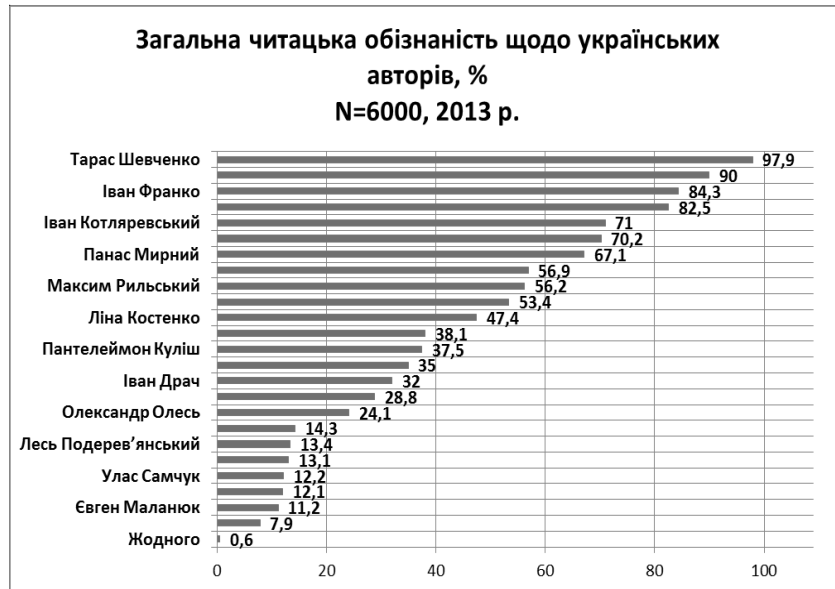

Рис. 1

нецькій – 94,7%, тобто різниця в обізнаності у цих «протилежах» областях менша за 5%. Між Києвом і Севастополем різниця ще менша: Київ – 99,2%, Севастополь – 100%. Таким чином, гомогенність високої загальної обізнаності щодо Шевченка є сталим фактом.

Дані щодо обізнаності всеукраїнської читацької аудиторії виявили ще один важливий факт. Автори, чиї твори написані не українською мовою, але присвячені Україні, схоплюють актуальну реальність чи історію українців, можуть визнаватись українськими письменниками. Таким чином, по всій Україні Гоголь йде одразу після зазначеної трійки. Понад те, в деяких регіонах України він посідає друге місце після Тараса Шевченка (АР Крим в середньому – 80,4%, Севастополь – 94,1%, Харківська область – 86,2%) або третє місце після Лесі Українки (Одеська область – 90,4%, Київ – 90,5%). Це опосередковано свідчить про вкоріненість російськомовної письменницької традиції в українському полі художньої літератури, особливо в літературі Південного та Центрального

регіонів. Російськомовні українські автори, як і російсько-український літературний канон з цього поля не виключаються.

З метою дослідження *читацьких смаків* щодо творів українських авторів, було поставлене питання: «Твори яких з цих авторів Вам подобаються?» Отримані дані демонструють регіональну детермінованість преференцій читачів.

Регіональні відмінності читацьких смаків

У Східному і Північному регіонах найбільше подобаються твори сучасних авторів: Леся Подерев'янського (1951-), Сергія Жадана (1974-) тощо. Деякі з цих авторів не є канонічними, а відомі як «медіа-персони». Вони демонструють високий рівень активності в інтернеті, зокрема у популярних соціальних мережах. Їхня активність не обмежується тільки письменництвом: слід згадати перформанси Подерев'янського або аудіо-поетичні роботи Жадана у співавторстві з популярними рок-групами. Разом із тим, у Східному та Центральному регіонах читачі віддають свою прихильність класичним авторам; це – Володимир Винниченко (1880–1951), Євген Маланюк (1897–1968), а також канонічні поети ХХ століття Максим Рильський (1895–1965), Ліна Костенко (1930). У Західному регіоні, серед інших, преференції належать авторам, чия активність пов'язана з еміграцією – Уласові Самчуку (1905–1987), Олександрю Олесю (1878–1944) та ін.

Специфіка літературного споживання Півдня України полягає, передусім, у прихильності до двох найвідоміших класичних авторів – Миколи Гоголя (17,4%) і Тараса Шевченка (14,6%). Шевченко тут найбільш відомий, але не улюблений автор: перевагу віддають російськомовному Гоголю. Класичні автори є улюбленцями читачів середнього віку.

По друге, на Півдні, як і на Сході України, значний відсоток читачів, котрі не відчувають прихильності до жодного автора з пропонованої множини (39,6% – на Сході, 16,8% – на Півдні). Можна припустити, насам-

перед, що їхніх улюблених українських авторів серед пропонованих немає. Інше пояснення може полягати в тому, що ці читачі взагалі не сприймають українських письменників – я класичних, так і сучасних.

Добре відомо, що прихильність до певного сучасного українського автора зазвичай вища у регіонах, до яких він належить за територіальним чи культурним критерієм. У цьому сенсі «близькими» авторами для Західної України є Юрій Андрухович (30,3%) і Оксана Забужко (26,6%); для Східної України – Сергій Жадан (38,8%) і Андрій Курков (35,5%); для Північної України – Лесь Подерв'янський (30,6%). А для Південного регіону сучасного «близького автора» такого рівня не виявлено. Навіть якщо він існує, то не належить до пропонованої «множини» знаних українських письменників. Видається, що читацька аудиторія Півдня України не знайшла досі в українському літературному полі автора, який би у близькій для неї спосіб висловлював близькі їй погляди (зрозуміло, якщо не брати до уваги класика Миколу Гоголя).

Результати репрезентативного дослідження 2013 року «Регіон, нація та інше» (N=6000) можуть бути пояснені не тільки внутрішніми смаками читачів, а й певними зовнішніми культурними чинниками. По-перше, це брак книгарень з повним асортиментом української, зокрема україномовної, художньої літератури. По-друге, місцевий книжковий маркетинг є консервативним, тому твори нових письменників – як україномовних, так і російськомовних – рідко мають реальні можливості потрапити до своєї вікової групи – читачів, молодших за 36 років. По-третє, найбільші літературно-мистецькі заходи – «Міжнародний форум видавців» (Львів), літературний фестиваль «Meridian Czernowitz» (Чернівці) тощо – традиційно відбуваються у Західній Україні. Останніми роками було здійснено кілька спроб створення подібних заходів на Сході (наприклад, «Йогансен-фест», «Kharkiv-BookFest» у Харкові та ще низка молодіжних літературно-мистецьких заходів). На Півдні спеціалізовані заходи такого рівня майже відсутні, що зовсім не сприяє попу-

ляризації української художньої літератури – ані класичної, ані сучасної.

За умов якісної слабкості книжкового ринку й відсутності знакових літературно-мистецьких заходів підвищується вага середньої освіти як чинника формування обізнаності й уподобань масової читацької аудиторії (див.: [Скокова, 2014]). Ще з радянських часів на території України існують «українські» та «російські» школи, причому в останніх обсяг вивчення і практикування російської мови та літератури значно переважає «українську складову». Понад те, останніми роками кількість «російських» шкіл зростає, зокрема у Південному регіоні⁶. Так відновлюється потенціал схильності до російської мови та літератури, а з урахуванням традиційного консерватизму освіти – до її визнаних класиків, зокрема до Миколи Гоголя.

У зв'язку з усіма зазначеними вище причинами найвідомішими авторами для абсолютної більшості українців залишаються Тарас Шевченко, Іван Франко та Леся Українка, у деяких регіонах до них додається ще Микола Гоголь. Сучасних авторів, або авторів другої половини ХХ ст. у перших стовпчиках рейтингів знання не знайдеш, хоча простежуються певні регіональні відмінності щодо знання інших авторів.

Рівень популярності новітніх та сучасних авторів найнижчий на Півдні України та на Донбасі, хоча і в інших регіонах він також невисокий. Розв'язати цю проблему відсутності поінформованості щодо актуального літературного процесу, а відтак непопулярності новітніх авторів можна за допомоги низки заходів, зокрема, вдосконалення структури літературного поля. Через появу нових

⁶ Ось один новітній приклад: якщо в Одесі у 2011 році 64% школярів навчалися українською мовою, а 36% — російською, то на 1 вересня 2013 року це співвідношення становило вже 53% до 47% на користь російської мови. Докладніше див. повідомлення: Ростислав Баклажанов. В Одессе русский язык за два года обошел украинский [Електронний ресурс] // Вести. – Понедельник, 13/01/2014. – Режим доступу: <http://vesti.ua/jdessa/32612-v-jdesse-russkij-jazyk-za-dva-goda-oboshel-ukrainskij>.

акторів, таких як професійні критики, літературні агенти тощо, а також через вдосконалення методів літературно-видавничого маркетингу та розповсюдження книг, зокрема через нові культурні «технології», про які йтиметься далі. Зменшення частки читачів, що не мають симпатій до жодного з українських авторів, свідчатиме про зрушення у цій сфері.

Автори: до питання самоідентифікації

Російську мову здебільшого визнають як тою чи іншою мірою важливу на всій території України (питання «Вкажіть, наскільки важливими у Вашому регіоні є такі мови? Перелік становили: українська мова, російська та «інша»). Понад те, близько чверті українських громадян на Півдні, Сході та Донбасі визнають російську «дуже важливою» мовою (рис. 2). «Скоріше важливою» станом на 2012 рік вважали російську мову у своєму регіоні від 12% (на Заході України) до 21% (на Півночі і Сході) українців. Найменшою мірою важливою вважали російську мову у своєму регіоні мешканці Західної України (74% – «взагалі не важлива»).

Щодо мовно-лінгвістичної диспозиції письменників, то тут ситуація інакша. Чим далі на Схід та Південь, тим менш вирішальним для ідентифікації авторів як українських виявляється саме мовний критерій. Тобто ті поети і прозаїки, чиї твори за мовою належать до російської культури, з огляду на коло інших ознак можуть сприйматися читацькою аудиторією як українські.

Сучасні українські автори демонструють полярні точки зору стосовно важливості мови написання художніх творів. Перша полягає у нейтральності до мови. Замість цього підкреслюється пріоритет саморепрезентації автора як українського або російського. Наприклад, для авторів з культурно відмінних, таких як Вік Коврей (Закарпатська область, зараз м. Київ) і Яків Житін (Харків), має значення не мова, а радше мовне позиціонування самого автора.

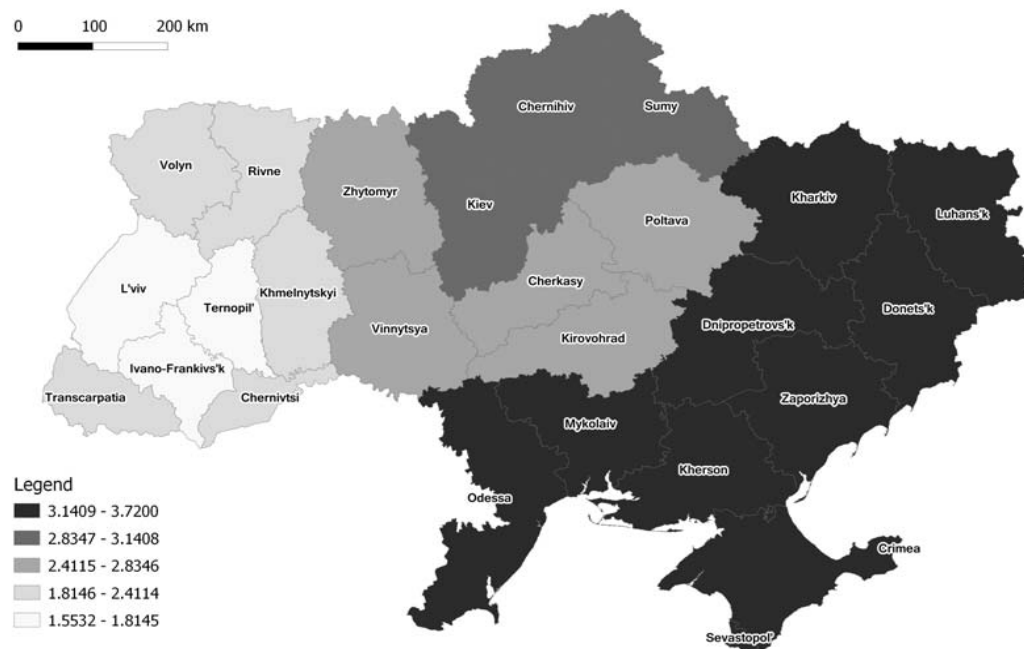

Рис. 2. Значимість російської мови у різних регіонах України (N=6000, 2013 р.)*

* на рис. 2 темним кольором представлені регіони де значимість російської мови найвища

Інша точка зору наголошує базове значення української мови і для репрезентативних творів українського поля художньої літератури, і для автентичної української культури в цілому. Відповідно писання українською / російською виступає символічною маніфестацією літературної ідентичності автора. Той чи інший мовний вибір відіграє суттєву роль у самоідентифікації автора так само, як і в ідентифікації його колегами, критиками, читачами.

Дехто наполягає, що певний твір є національним, належить до поля національної художньої літератури лише тоді, коли він написаний національною мовою. Відділити літературу від мови не можна, тому всі українські письменники повинні бути україномовними. «Російськомовні письменники України, звичайно, є українцями. Але я сам вважаю, що вони не можуть бути віднесені до цього українського поля творчого. Мова поета, письменника визначає його національну ідентифікацію (в полі літератури)» (інтерв'ю з Павлом Коробчуком – поетом, журналістом, м. Київ).

Існують і менш категоричні погляди, зокрема: «...В основному вважається, що російськомовні твори, навіть якщо вони написані в Україні, навіть якщо вони написані добре, якщо вони написані авторами українськими, які при тому знають ще й українську, то вони (ці твори) не можуть бути зарахованими до української літератури. Я думаю, що тут можна сперечатись, але на даний момент не можу сказати, що в мене є якісь такі аргументи, які могли б усіх покласти на лопатки...» (інтерв'ю з Ганною Протасовою – поеткою, журналісткою, редакторкою, м. Київ).

Інколи українські поети та прозаїки, особливо з культурно неоднорідних регіонів, починають свою літературну кар'єру як білінгви. З часом вони обирають ту чи іншу мову, якою намагаються дістатися читацької аудиторії: коротко кажучи, вони перетворюються на монолінгвів. «Свого часу я був двомовний поет», – зауважує Вік Коврей, який нині мешкає у столиці. І це не є винятковим випадком поступового мовного самовизначення, коли автор починає свою літературну кар'єру з експериментів

з різними мовами, а потім робить вибір на користь однієї з них. «Зрештою, ми однією мовою переважно, думаємо, розмовляємо, якийсь менталітет у нас навіть попри мою таку половинчастість», – стверджує Коврей.

Певна ментальність і, отже, самоідентифікація як українського автора виявляється в автентичних україномовних творах. Відмінна ментальність виявляється у творах російськомовних українських авторів. Вони не є автентичними, хоча й виражають певну «етнічну специфіку». Ця специфіка може бути представлена у сюжеті твору з національним колоритом, у характерах героїв першого чи другого плану тощо.

В українському полі художньої літератури сучасні автори демонструють використання різних мов і літературних канонів: від російсько-українського до європейсько-українського чи автентичного українського. Цей плюралізм покликаний задовольнити і відносно гомогенну читацьку аудиторію Західного регіону, і «всеїдність», більш чи менш притаманну іншим регіонам.

Наявні два базові підходи до розуміння сутності ідентичності та (самоідентифікації автора: у добре відомих теоретичних термінах маємо тут примордіалізм і конструктивізм. Який із них коректний? Відповідно до наведених даних і ідентичність, і (самоідентифікація автора може змінюватися, наприклад, через перехід від білінгвізму до російського / українського монолінгвізму. До того ж, варіація ідентифікації може визначатися змінюваною саморепрезентацією. Ці реальні можливості свідчать про більш чи менш тривале й вільне конструювання «авторського Я», як і (самоідентифікації автора. Звичайно, не можна абсолютно ігнорувати передумови, пов'язані з місцем народження чи життя письменника. Але маємо розуміти їх саме як вихідні умови – разом із відповідними вікнами можливостей та шляхами їх утілення. Знаменитий вислів “No fate!” і в цьому контексті видається цілком актуальним. Зокрема, те чи інше бачення Європи, зазначене на початку статті, становить суттєву умову процесу (самоідентифікації автора, проте

в багатьох випадках не детермінує його результат остаточно і безповоротно.

Фундаментальним чинником розщеплення проєвропейського тренду в українському літературному полі є бачення Європи і шляху до неї. У Західній Україні Європа широко асоціюється з Австрією, Німеччиною, загалом німецькомовним, рідше – англomовним культурним простором. Тривалий час тут був поширеним європейсько-український або австрійсько-український літературний канон. Бачення Європи «крізь російські окуляри» більшменш впливове для інших регіонів, особливо для Донбасу, а також Східного і Південного (для останнього – меншою мірою).

Європейсько-український канон представлений в оригінальних творах Андруховича, Винниченка, Забужко, Сняданко, Карпи. У Східному, Південному та – частково – Центральному регіонах спостерігається становлення комбінованого російсько-українського канону, що ґрунтується на спробах використати російську мову і російський літературний канон у зображенні українських реалій. Як вияв цього канону можна ідентифікувати, по-перше, твори російськомовних українських авторів, наприклад Андрія Куркова. По-друге, він є у російськомовних перекладах оригіналів творів Жадана, Забужко, а також Сняданко й деяких інших відомих українських авторів. Своїм витокom цей відносно новий канон має давню творчу спадщину Гоголя. Але його найближчим джерелом, принаймні з огляду на мову, видається радянсько-український попередник.

Відповідно до обізнаності читачів, символом єдності всеукраїнського поля художньої літератури є постать Тараса Шевченка. Але навіть ця єдність не є глибокою й усталеною. Зокрема, на Сході та Півдні присутній відносно високий відсоток читачів, котрі з пропонованої множини українських авторів не обрали за «улюбленого» жодного письменника. Ймовірно, їхні преференції взагалі лежать поза українським полем художньої або взагалі поза літературним полем, реалізуючись в інших формах культурного споживання.

З огляду на читацькі смаки та прихильність читачів до певних авторів існує суттєвіша відмінність між українським Півднем і Північчю України та між Заходом і Донбасом, аніж між Сходом і Заходом.

Рівень регіонального книжкового маркетингу, доступність для загалу та якість літературно-мистецьких заходів впливають і на обізнаність, і на смаки доволі не численних читацьких аудиторій (див.: [Шартье, 2006; Хренов, 2002]). У цьому плані найбільш «просунутими» є Західний регіон та місто Київ, найменш розвинутим – Південний регіон України. Цим почасти пояснюється, чому популярність сучасних українських авторів – як російськомовних, так і україномовних – на Півдні низька, особливо порівняно із іншими регіонами країни.

З огляду на спосіб споживання літературного продукту відносна мовна гомогенність Західної України контрастує зі «всеїдністю» інших регіонів, особливо Східного і Південного (рис. 3).

«Всеїдність» укорінена у білінгвізмі, тобто у фактично рівному володінні українською та російською мовами. «Всеїдність» виявляється, зокрема, у сприйнятті чисто російського чи комбінованого російсько-українського канонів паралельно з українським, у легітимації вітчизняних російськомовних поетів та прозаїків у сучасному українському полі художньої літератури.

Мовно-літературна гомогенність споживання або, навпаки, «всеїдність» читацької аудиторії визначаються не виключно регіональними особливостями, а й іншими значущими чинниками, наприклад місцем проживання – у мегаполісі, місті середніх розмірів, сільському поселенні, а також іншими соціально-демографічними параметрами аудиторій.

У самих творах українських письменників теж репрезентовано деякі регіональні особливості, але це не є закономірністю, а радше візитівкою певних авторських текстів. Вітчизняні автори практикують різні мови (принаймні, українську, російську та подекуди суржик, специфічний для кожного регіону) й різні літературні канони. Цей

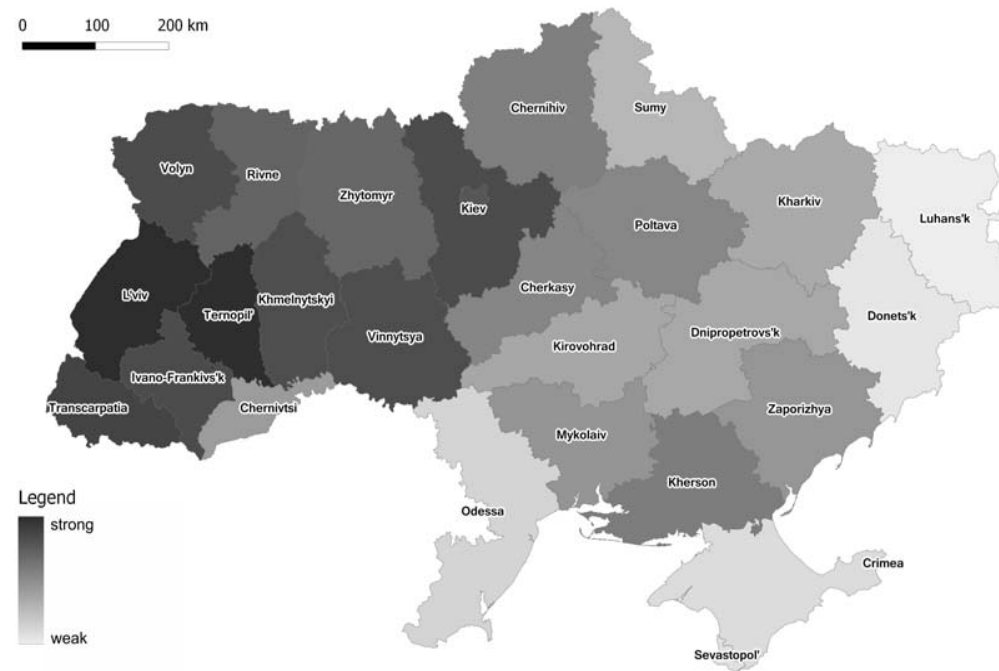

Рис. 3. Читання книжок українською мовою різних регіонах України (N=6000, 2013 р.)*

* На рис.3 темнішим кольором позначене найбільш інтенсивне читання книжок українською мовою, відповідно – світлішим – менша інтенсивність за регіонами.

плюралізм покликаний «обслуговувати» і відносно гомогенну читацьку аудиторію в Західному регіоні, і «всеїдність», більш або менш глибоко вкорінену в інших регіонах України.

Два підходи у розумінні природи ідентичності автора і, відповідно, бази самоідентифікації: примордіалізм й конструктивізм. Дані свідчать на користь більш або менш тривалого і вільного само-конструювання «Я автора», як і відповідної самоідентифікації. Формування ставлення до мовно-літературної «всеїдності» є важливим кроком і для окремого читача, і для українського поля художньої літератури загалом. Що наразі доцільніше – обмежити це поле через жорстке впровадження «мовної незалежності» або, навпаки, максимально розширити його через творення різними мовами і споживацьку «всеїдність»? Аби цілком аргументовано відповісти на це питання, потрібно виконати дослідження «вищих наближень». Можна стверджувати напевно, що *de facto* в українському полі художньої літератури залишається велика маса різноманітних російськомовних творів. Ця обставина впливає на читачів, письменників, книговидавців по-різному, але, як правило, не настільки слабко, щоб таким впливом можна було знехтувати. «Мовне питання» разом із питанням щодо ідентифікації різних учасників українського поля художньої літератури стимулює сьогодні складні й суперечливі процеси змін (детальніше див.: [Гундорова, 2013; Воронай, 2014]).

Новий тренд художнього споживання (на прикладі читацьких практик)

Мистецтво та література за умов транзиту та стану *emergency* (див. Вступ), втрачає частку традиційних та набуває деяких не притаманних йому раніше рис. Соціологічні дослідження актуального мистецтва не ставлять собі за мету оцінку цих змін і відповідь на питання, добре це чи погано для соціуму взагалі та яким чином здійснюється взаємовплив художньої та соціальної реальностей [Bourdieu, 1986; Бурдьє, 1993].

Натомість завданням соціологів, що досліджують мистецькі практики та інститути є виявлення, описання і – що дуже важливо – пояснення тих суперечливих тенденцій, що наявні в сучасному мистецькому просторі та окремих його субполях – літературі, театрі, кінематографі. Соціологів зазвичай цікавлять масові мистецькі сфери – тому дослідження відвідувачів кінотеатрів зустрічаються частіше, ніж театральної публіки, а, наприклад, соціологія літератури є більш усталено соціологічною проблематикою, ніж соціологія візуального мистецтва. Але сьогодні, за умов синтетичного й синкретичного поєднання жанрів, форм, способів художнього вираження ці обмеження і усталені норми також стають плінними, як і сам досліджуваний об'єкт – мистецтво.

Що до теоретичних підвалин аналізу, варто відмітити, що вивчення літератури й мистецтва з макросоціологічних позицій сьогодні відходить на другий план, «мікросоціологічні» підходи підсилюють свої позиції [Пешіо, 2002]. Виникають і поступово займають свою нішу соціологічні дослідження нових «синтетичних» жанрів – відеопоезії, театральних перфоменсів, різноманітних фестивалів, і далеко не всі вони здійснюються за допомоги звичних наукових методів, адже переважно так само потребують їх поєднання або й винайдення нових.

Якщо хтось звик уявляти соціолога як особу в окулярах з нотатником та анкетною, котра щось запитує і записує, наприклад «За кого ви будете голосувати?», то його уявлення лишається на рівні 50-х років ХХ століття. Сучасні методи дослідження змінюються так само швидко, як і світ, і його репрезентація – мистецтво – змінюється так само. Дівчинка-хіппі на екологічному фестивалі може бути і учасником і спостерігачем, що проводить «включене спостереження» фестивального руху і потім пише про це звіт з презентацією на 100 слайдів, хлопчик-хіпстер з форуму, що уїдливо критикує «Музей покинутих секретів» чи «Записки самашедшого» може виявитися – не більше не менше – автором і координатором проекту з дослідження читацьких смаків на спеціалізованих

форумах. І немає нічого дивного в тому, що в багатьох мистецьких хепенінгах соціологи беруть участь і як дослідники, і як безпосередні учасники «дійства», при чому одна роль не тільки не заважає, а й доповнює іншу. Як бачимо, стрімко змінюється світ, змінюється мистецтво, змінюються ті, хто його досліджує.

Щодо особливостей змін, при спробі визначити їх напрямок, тренд варто відповісти на питання «куди котиться мистецький світ?» з позиції тих, хто цей самий світ, або мистецький простір рухає і вподібнює до дзиги. Повсякденні діячі, яких деякі високочолі дослідники назвали «обивателями», часто розпачливо констатують: «Молодь взагалі не читає»; «Майже ніхто не відвідує музеї картинні галереї»; «Занепад театру, немає глядачів», – а з іншого боку уявних мистецьких барикад дослідники кажуть про виникнення нових жанрів, появу нових технології та засобів їх впровадження, зокрема у практики споживання мистецтва, досліджують сегментацію публіки/споживачів/відвідувачів тих чи інших заходів та установ, пов'язаних з трансляцією різних видів мистецтва. Це – опозиційні сторони. Таке враження, що вони бачать той самий соціальний світ кризь зовсім різні фільтри; жоден із них не вирізняється об'єктивністю. Натомість основна цільова група всіх маркетингових планів – молодь – обирає собі за смаком мистецькі галереї («Pinchuk Art-Centre», «Мистецький арсенал», «Єрмілов-Центр»), театри – державні або незалежні, яких досить багато для такого вибору, принаймні у великих містах; вони читають в метро з рідерів улюблених авторів й інколи навіть ходять «під ручку» в кіно, як їхні батьки та бабусі. Щоправда, не на «Семнадцять мгновений весни», а, наприклад, на FUTURE SHOTS, Джармуша чи Лінча. Але за формою культурне споживання залишається і – здебільшого – є культурним. В затишних кав'ярнях Києва чи розшарпаних арт-пабах першої столиці, не кажучи все про вишуканий і гламурний Львів, можна почути молодіжні балачки про ті самі фестивалі («Чи цього року “Джаз-коктейбель буде платним?”», «Хто

їде на “Сусідній світ?”», «Де будуть поводити ”Арт-поле” цього року і кого запросили?»), виставки, перфоменси й навіть про театр. І справді, не завжди рівень цих обговорень сягає аналітичного огляду на якому-небудь порталі, але сама зацікавленість і залучення до цих заходів – різнопланових, різнорідних і різножанрових – вражають в позитивному сенсі, навіть якщо намагатися не робити ціннісних узагальнень.

Звичайно, не всі дослідники повною мірою відповідають досліджуванам культурним явищам, не всі аналітики культури такі «просунуті», вишукані, з блокнотами Moleskine та у футболках з популярного фестивалю. Є глобальні проблеми, зокрема, і щодо поширеності мистецьких продуктів (тих же актуальних молодіжних вистав, концертів), і щодо доступу до них молоді у маленьких містах та інших віддалених від культурних центрів населених пунктах, і щодо вартості споживання мистецьких благ (середня ціна квитка на спектаклі в Києві становить п’ятдесят гривень, на концерти та більш осучаснені заходи – набагато більше, не кажучи вже про закриті вечірки, куди взагалі не кожен охочий навіть за наявності фінансів може потрапити. Звичайно, в маленькому місті, де теж є молодь і певна «тусовка», вартість входу до клубу чи квитка до театру буде значно меншою, але й якість культурно-мистецької продукції часто не на вищому рівні (це зовсім не свідчить, що немає талановитих провінційних театрів чи музичних гуртів, що виступають у будинках культури). Ще однією проблемою є взагалі поширеність таких заходів. Молодь маленьких міст тому залишається часто в культурній ізоляції, тоді як їхні однолітки з українських «мегаполісів» та культурних столиць з «аристократичною втомою» обирають собі різні дозвіллі практики, забарвлені мистецтвом. Але й тут не все так критично, як часто можна почути від представників старшого покоління суспільно-політичних активістів. Поширення інтернету й усіх сервісів, що цим зумовлені, – соціальних мереж, форумів і т. ін. – дещо спрощує, якщо не розв’язує, проблему соціально-мистець-

кої ізоляції внаслідок місця проживання потенційного споживача. Більше того – популярна музика, література, кіно й деякі інші – проміжні – жанри, які не потребують безпосередньої фізичної включеності споживача до аудиторії, а звідси збільшення варіантів культурних посередників (той самий інтернет, соціальні мережі, фестивалі, що зазвичай проводяться осторонь великих міст) сприяють інтеграційності сучасного мистецтва, якщо його засоби це дозволяють.

Музичні фестивалі та фестивалі сучасного мистецтва, де представлені і майстри, і літературний «цех», і land art (знову такий мистецький продукт, що його не було на наших теренах ще кілька років тому), є якщо не універсально українськими, то локально й часто опосередковано медіа-глобально відомими подіями. Згадаймо те саме «Арт-поле» або «Трипільське коло», які за популярністю виходять далеко за межі тих населених пунктів, де їх проводять, і їхніх околиць. Міжміські, міжкультурні, ба й між-суб-культурні зв'язки і «культурні мости», як сказав би Жадан, наводяться саме на таких заходах. Семінари творчої молоді від «Смолоскипа» також можна залучити до інтеграційних чинників у сучасному мистецтві, особливо такому, цільовою аудиторією якого є молодь. Вона ж і є спостерігачем процесу культурно-мистецького відтворення ідей і віянь, і споживачем того інтелектуального арт-продукту, що формується на семінарах і поза ними, на фестивалях і між ними, на репетиційних базах і за лаштунками арт-студій. Мистецтво передається «кілобайтами та пакетами» на YouTube і споживається сотнями (якщо авторові пощастить – тисячами – «фоловерів»), переглядається на планшетах в транспорті, звучить в аудіо-записах і створюється, як за найкращих його часів – і на вулицях, і в бібліотеках, частіше – вже електронних. Але воно створюється і триває.

Молодіжний мистецький тренд сьогодення – «anything goes» – підходить усе, що дає змогу досягати мети. Форма і рівень прийнятності («Що – інтернет-роман?»; «Яка

це відеопроєкція на джазовому концерті?») не мають значення, якщо аудиторія – досить вибаглива і вже спокушена полістилізмом – це мистецтво вбирає в себе і «одомашнює». Можливо, тут-і-зараз хтось робить відео-проєкцію майбутнього перфомену «Мистецькі ігри». Це було б найкращим схваленням.

**Український фестивальний «ландшафт»:
альтернативні форми літературного споживання**

Ринково-економічні закономірності вносять корективи у критерії успіху та визнання художнього твору. Успіх твору залежить від упізнаваності сюжету та доступності для широкого загалу присутніх у ньому ідей, бо широкий загал потребує постійного підтвердження «великих істин», а твори масової культури здійснюють це на доступному рівні. Сучасна масова культура створюється для мас, в чому полягає одна з основних її специфічних рис [Бурд'є, 1993: 27]. Виключення становлять електронні ресурси мереживної мереживної літератури, де більша свобода належить саме споживачам культурної продукції, що буде розглянуто далі.

Ринок та медіа сегментують читацьку аудиторію за допомоги маркетингових методів, змінюючи та конструюючи узагальнений «портрет» читача. Сьогодні вони формують межі в самому просторі літератури, створюючи кордон між «старою» й «новою» літературою. Читацька аудиторія структурується не тільки за тим, що вона читає, а й за тим, кого вона вважає експертом у виборі та які форми читання обирає – читання класичної паперової книжки, тексту за допомоги рідера чи планшета, аудіо-книжки тощо. Звісно, всі ці форми можуть поєднуватись у читацькій практиці однієї людини, але прихильність до певної з них також розділяє читачів не менше, ніж прихильність до певного автора чи жанру. Так само й відвідування (чи невідвідування) літературних фестивалів, авторграф-сесій, інших подібних подій сегментує читачів. Якщо на початку 2000-х років саме відвідування

фестивалів вже було певною мірою «маркером» читацької поведінки, то зараз, у 2015 році, важливо, що це за фестивалі, локальні, всеукраїнські чи міжнародні, присвячені українській літератури чи ні тощо. Розмаїття літературних і книжкових фестивалів та літературних заходів в рамках інших (літературні сцени на музичних фестивалях, народних святах тощо) дає змогу обирати з-поміж них саме ті, що відповідають певному смакові і читацьким уподобанням. Доволі різні читацькі аудиторії є відвідувачами щорічного міжнародного «Форуму видавців» у Львові, фестивалю «Meridian Chernowitz» і, наприклад, «Київських лаврів». Хоча це не означає, що певну публіку – «професійних читачів» та «професійних митців» – не можна помітити на всіх згаданих подіях. Але сегмент всеїдних споживачів літературного продукту є відносно невеликим і, зазвичай, представлений самими письменниками, видавцями та іншими акторами поля літератури. Звичайні ж компетентні читачі, як правило, обирають коло цікавих для них авторів та подій і стежать суто за ними.

Медіа формують письменницький образ культурного героя, продукуючи літературних «зірок» за тією самою схемою, що й зірок поп-музики та кіно, створюють репутації та рейтинги. Фестивалі продовжують цю традицію, обираючи в якості хед-лайнера широко відомого письменника, наприклад Андруховича чи Жадана (особливо ж це ефективно, коли його виступ поєднується із музичним перфоменсом, що наразі практикується на найбільших літературних фестивалях України), та збираючи його прихильників під свої знамена. Якщо такої можливості захід не має, то обирають культове місто/місцевість, де певний письменник попередньої епохи мешкав і творив, і його ім'ям називають інколи ніяк не пов'язаний тематично із його творчістю захід. Так, на заході України останні кілька років відбувається фестиваль Бруно Шульца (на батьківщині письменника, у Дрогобичі), на Харківщині успішно стартував 2012 року і продовжує свою діяльність поетичний «Йогансен-фест»,

названий на честь Майка Йогансена, поета «Розстріляного Відродження», чия творчість зазнала значного впливу Слобожанщини як місцевості. Є й інші фестивалі та одноденні літературні заходи, присвячені поетам і письменникам минулих часів, так чи інакше дотичні до їхніх біографій.

Підтримуючи літературу як культурне виробництво авторів і текстів, фестивалі, літературні сайти та медіа змушують літературне поле підпорядкуватися законам суспільства споживання, тобто гетерономним принципам поля. Поширюючи інформацію про конкурси, премії, фестивалі та рейтинги, вони сприяють гетерономності літературного простору – його орієнтації на якомога більше споживання свого продукту, а не на внутрішні естетичні критерії «літературності».

Коли книга виходить друком, вона зазвичай вже відома читацькій аудиторії, її автор розповів про неї на презентації, поїхав із всеукраїнським туром по обласним центрам або – рідше – основним культурних осередкам. Часто влаштовуються масові заходи із залученням музичних гуртів або експериментальних театрів, якщо, звісно, символічний капітал автора достатній, аби привернути увагу до таких «хеппенінгів». Популярними стають тури авторів по різних містах в підтримку певного роману чи збірки; як правило, це супроводжується цільовою рекламою в літературних осередках. Останнім часом – у зв'язку з надзвичайними подіями на Сході України – свого роду промоцією художньої літератури стали поїздки авторів у зону АТО та виступи перед військовими. Поки що з українських письменників «першого ешелону» на це наважилися М. Матіос та С. Жадан, але орієнтація на «культурний десант» на схід триває.

Показовий приклад зміни у технології просування художніх творів – актуальність нового роману «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко. Він витримав п'ять накладів, що нетипово для поля сучасної української літератури, вартість книги у книгарнях зростала, відбувались насичені літературно дискусії в пресі

та соціальних мережах, проте роман був негативно сприйнятий львівськими рецензентами, що змусило авторку припинити всеукраїнський тур у підтримку твору. Засоби презентації, популяризації художньої продукції змінюють багато у самих техніках письма. Це можна простежити на прикладі глобальної мережі інтернет. Мереживна література і за формою презентації суттєво відрізняється від традиційної «друкованої».

В умовах кризи книговидання і зниження зацікавленості молодими авторами серед видавців, альтернативні засоби існування літературного поля є найбільш ефективними. Поряд із збірками «за власний кошт», локальних публічних виступів та інтернет-публікацій, участь у відомих або, принаймні, рекламованих фестивалях є найдоступнішим засобом для молодих авторів популяризувати власні твори.

Читання, таким чином, переходить до принципово іншого типу культурних практик – від суто «одомашнених» дозвіллевих форм читання для насолоди до більш «суспільних», колективних та пов'язаних з іншими формами культурного життя – туризмом, подорожами, іншими комунікативними практиками (автограф-сесії, літературні фестивалі є одними з можливих прикладів цієї культурної модифікації читання). «Читання для задоволення», притаманне читачам ХХ сторіччя, поступово наближається, хоча й не остаточно, до «читання для інформації» і надалі – «читання для комунікації». Зміни у читацьких практиках свідчать про те, що для того, аби вважатися експертом у читанні, не обов'язково бути ознайомленим із самими художніми тестами, контекстами їх створення та розповсюдження, – достатньо мати досвід взаємодії з автором, публікою, бути залученим до взаємодії у читацькій спільноті. Можливо, в подальшому дослідженні літературних полів варто зосереджуватися на самих художніх текстах та авторах, що їх створюють, а на читацьких сприйнятті і взаємодіях щодо цих текстів.

3. КУЛЬТУРНІ РИТМИ 2014 РОКУ

3.1. ЦІННОСТІ ЄВРОМАЙДАНУ: ПРОЕКЦІЯ МОЖЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

Масові протести наприкінці 2013 і на початку 2014 року продемонстрували безпрецедентний рівень політичної мобілізації населення за всі роки незалежності України. Їх наслідки виявилися драматичними й непередбачуваними, а причини ще довго будуть приводом для різних академічних рефлексій. Чи можна вже сьогодні говорити про сформовану критичну масу носіїв «культури участі», про існування тієї активної меншості, яка стане рушійною силою формування громадянськості в Україні? Дослідження цінностей учасників київського Євромайдану дає підстави обґрунтовано говорити про таку перспективу.

У період з 7 по 16 грудня 2013 року Ініціативна група соціологів провела дослідження серед мітингувальників на центральній площі столиці. Проект передбачав два етапи. На першому, кількісному, було проведено опитування учасників акцій протесту на київському Майдані. На другому, якісному, — серія фокусованих групових інтерв'ю з цією ж категорією¹.

¹ Авторка висловлює щире подяку і глибоку повагу колегам, які брали участь у проекті на волонтерських засадах та фінансово підтримали дослідження: Надії Лінцовій, Дмитрові Карпенку, Катерині Тітченко, Оксані Кузяків, Дмитрові Громакову, студентам факультету соціології КНУ ім. Тараса Шевченка, які здійснювали збір даних, та багатьом іншим ентузіастам, які долучилися до проекту на різних етапах. Особлива вдячність — директору компанії CESSI-Україна, Олені Єжель, яка надала приміщення та технічне обладнання для проведення фокус-груп, без яких реалізація якісної частини дослідження була б неможливою.

Опитування на Майдані Методологія

Інтерв'ю проводилися в центрі столиці під час акцій протесту 7–8 грудня 2013 року. Загалом методом face-to-face за стандартизованим інструментом було опитано 404 особи. Увесь простір, на якому збиралися мітингувальники було поділено на 10 секторів, в кожному з яких інтерв'юери відбирали респондентів за випадковою схемою (з кроком 10). Усі сектори являли собою приблизно однакові за площею зони (вулиці та майдани), якими пересувалися протестувальники. Окремою точкою проведення опитування була захоплена на той час будівля КМДА. Отже можна говорити про репрезентативність вибірки для тих громадян, які 7-го та 8-го грудня з 11.00 до 19.00 перебували на Майдані Незалежності та на прилеглих до нього вулицях і площах з метою підтримати протестний рух.

Похибка вибірки не перевищує 5,0% для показників близьких до 50%, 4,6% — для показників близьких до 30%, 3,0% — для показників близьких до 10%.

Опитувальник містив 32 запитання. Середня тривалість інтерв'ю становила 7 хвилин. Необхідно відзначити високий відгук і бажання взяти участь в опитуванні серед учасників мітингу, а також той факт, що багато людей приходили на Майдан з друзями або з членами родини. Тож інтерв'юерів інструктували таким чином, щоб у межах однорідної групи зацікавлених людей обирався лише один респондент.

Анкета складалася з трьох блоків питань. Перший був спрямований на з'ясування загального ставлення до протестів на Майдані та мотивів особистої участі у мітингах. Другий — ціннісний — базувався на модифікованій версії портретного ціннісного опитувальника (Portrait Values Questionnaire) Ш.Шварца [Магун, Руднев, 2007]. У третьому розділі опитувальника містилися соціально-демографічні індикатори.

Серед 404 опитаних 14 респондентів відповіли, що не беруть участі у протестних акціях і опинилися в центрі міста, щоб відпочити або у справах. Заповнені ними анкети були вилучені з масиву даних. Представлені нижче розподіли побудовані на вибірці, яку складали лише активісти, котрі підтримали Майдан (N= 390).

Соціально-демографічний профіль протестувальників

За час протистояння, яке почалося з Маршу мільйонів 1 грудня 2013 року, і до його завершення після трагічних подій наприкінці лютого 2014 року соціально-демографічний склад, настрої та вимоги Майдану зазнавали змін. Опитування відбувалося на самому початку тривалої конфронтації із владою, через тиждень після масового мітингу, на який, за різними даними, вийшли від 100 до 500 тис. осіб. За цей час вже відбулося захоплення публічного простору на центральній площі Києва і Хрещатику, де розгорнулося наметове містечко, та низки будівель: Будинку профспілок, будівлі КМДА та Жовтневого палацу. Але структури самоорганізації Майдану, разом із маркуванням і відокремленням осереддя спротиву (побудовою барикад, облаштуванням місць для харчування та сну, залученням символіки і т. ін.), лише почали формуватися. Влада дуже мляво і з запізненням реагувала на події, ігноруючи загрозу з боку протестного руху, який набирив силу. Проте медіа репрезентували події без купюр, тиражуючи кадри жорсткого розгону мирного табору прихильників євроінтеграції в ніч на 30 листопада.

Тож результати опитування учасників протестів, які вийшли на Майдан 7–8 грудня, репрезентують першу суспільну реакцію на жорстокість і зневагу влади до громадської думки. На площах опинилися найбільш чутливі до невмотивованого насилля і брехні з боку держави, ті, чий активізм став поштовхом для поширення суспільної підтримки протестів та подальшого розгортання громадянського опору режиму.

Природно, що на початку протестів серед активних громадян переважали кияни. Вони становили 60% серед

учасників мітингів 7–8 грудня. Третина протестувальників (32%) приїхали до столиці з різних міст України; 6% — репрезентували сільське населення, а 2% склали іноземці (рис. 1).

На Майдані переважали чоловіки (56%), частка жінок становила 44%. При цьому, якщо серед киян, які вийшли на вулиці, кількість представників обох статей була однаковою (50% чоловіків і 50% жінок), то серед протестувальників, які прибули до столиці, частка чоловіків вдвічі перевищила частку жінок (68% та 32% відповідно).

Важко визначити вікове ядро учасників мітингів, адже до акцій долучились представники усіх вікових категорій. Фактично рівні частки становили особи віком до 25 років (24%) та 26–35 років (24%). Кожен другий про-

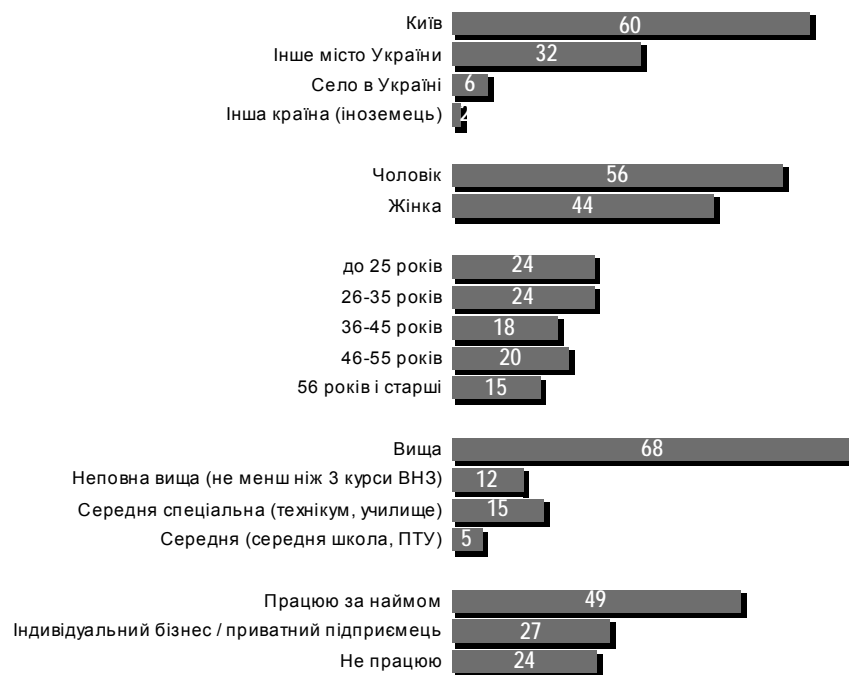

Рис. 1. Соціально-демографічний профіль учасників київського Євромайдану 7–8 грудня 2013 року (N=390, %)

тестувальник — це людина старша за 35 років: 18% — громадяни віком 36-45 років, 20% — 46-55 років і 14% — старші за 55 років. А середній вік учасників протесту становив 37 років. Отже дії влади викликали обурення у громадян незалежно від віку, спонукаючи найбільш активних до виходу на вулицю.

Четверо із п'яти учасників протестів у столиці 7–8 грудня — особи з вищою або неповною вищою освітою (68% і 12% відповідно). Кожен п'ятий має середню або середньою спеціальну освіту (20%). За родом своєї діяльності половина мітингувальників — це фахівці, які працюють за наймом (49%); 27% — мають власний бізнес, чверть — не працюють (24%). До складу останньої групи також входили студенти. Соціальний склад протестувальників свідчить про те, що передусім на свавілля влади відреагували освічені та ліберально зорієнтовані громадяни. Саме ця активна, відповідальна і схильна до рефлексії категорія завжди швидше відчуває якість політики режиму. І саме вона є найбільш чутливою до корупції та авторитаризму, зневаги до громадської думки, нехтування базовими демократичними принципами, і має ресурси для свідомого їх відстоювання. Отже, на самому початку ядро протестного руху складали освічені фахівці, підприємці, студенти, які вимагали від влади не лише реакції на ганебні дії силовиків. Це був заклик до радикальних змін: відмови еліт від корумпованої політики, дотримання ними універсалістських принципів справедливості й рівності та забезпечення громадянських свобод.

Мотиви протесту і бачення його перспектив

Переважає більшість учасників акцій сприймають масові протести як громадянський спротив діям влади (78%), а більш як половина погодилась із тим, що це є проявом волі громадян (рис. 2). Конспірологічні версії подій було відкинуто, так само як і підозру в тому, що розгортання протестного руху відбувалося за сценарієм екстремістських націоналістичних угруповань. Частка тих, хто вважали Майдан наслідком змови сил, які за-

цікавлені в дестабілізації ситуації в Україні або ж переслідують свої власні інтереси, не перевищила 8%. Це свідчить про те, що для переважної більшості активістів рішення підтримати протест було свідомим індивідуальним вибором, «сингулярним протестом» (*Rauning*). Ті, хто вийшов на вулиці міста, переважно не були залучені громадськими організаціями чи мобілізовані політичними силами.

Що ж спонукало активістів до виходу на вулицю? Кожен другий із мітингувальників опинився на Майдані заради скасування корумпованого режиму (51%) (рис. 3). 46% опитаних мотивувало усвідомлення того, що країна потребує радикальних змін у системі влади, і надія на те, що колективний протест зможе вплинути на еліти. Прагнення інтеграції з Європейською спільнотою рухало 44%. Очевидно, що неочікувана відмова В.Януковича підписати на Вільнюському саміті вже узгоджений меморандум та надмірне насилля при розгоні Євромайдану

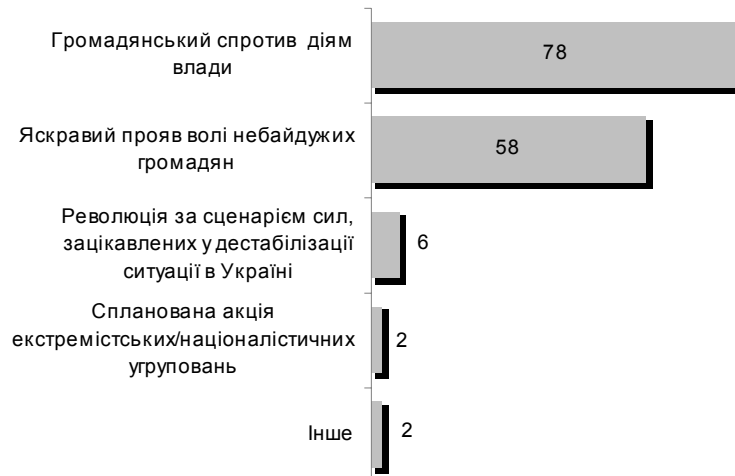

Рис.2. Сприйняття Євромайдану його учасниками, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)

Запитання: «На Ваш погляд, Євромайдан – це...»; передбачає кілька варіантів відповіді

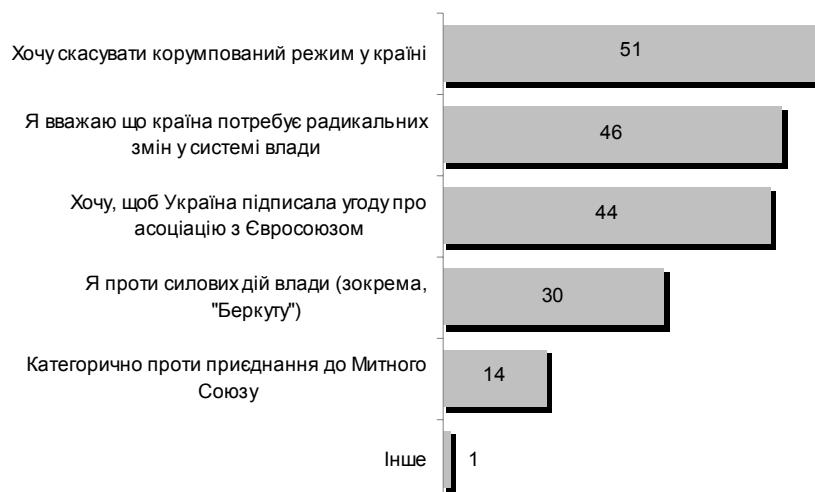

Рис. 3. Мотиви підтримки Євромайдану, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)
Запитання: «Чому Ви підтримуєте Євромайдан?»; передбачає декілька варіантів відповіді

були тригерами, а не причиною початку революції. Менш як третина учасників акцій 7–8 грудня (30%) заявили, що на мітинг їх привело обурення силовими діями влади по відношенню до мирних протестувальників.

Напевно, ніхто з тих, хто із самого початку долучився до громадянського руху опору, не передбачав настільки жорстокого сценарію протистояння – брутального насильства з боку силових структур, незаконних арештів, зникнення людей, а після ухвалення сумнозвісних законів від 16 січня – «гарячої» фази на Грушевського і людських жертв. Але більшість опитаних не мали сумніву в дієвості протесту та ефективності розпочатої боротьби. Троє з чотирьох протестувальників ще на початку грудня були налаштовані оптимістично (73%). Значна частина з них сподівалися, що влада піде на компроміс: буде розпущено Кабінет Міністрів і сформовано новий уряд народної довіри (41%). 40% вважали, що внаслідок протестів які проголошують недовіру народу до влади, найближчим часом відбудуться дострокові Парламент-

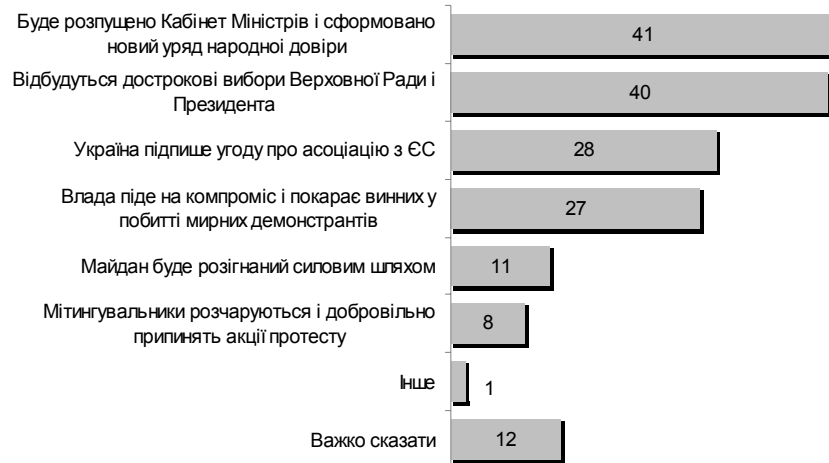

Рис. 4. Перспективи Євромайдану на думку його учасників, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)
 Запитання: «Як Ви думаете, які перспективи Майдану?»; передбачає кілька варіантів відповіді

ські вибори. Інші очікували, що реакція з боку уряду буде більш помірною, але вона задовольнить формальні вимоги мітингувальників: буде переглянуто рішення про підписання угоди з ЄС (28%) і покарано винних у побитті мирних демонстрантів. Лише 15% пророкували поразку Майдану, передбачаючи розчарування учасників або його силовий розгін, а 12% важко було передбачити наслідки протестних акцій.

Ціннісні преференції учасників Майдану

Розмірковуючи про мотивації та очікування учасників масових акцій у столиці наприкінці 2013 року треба зрозуміти, що ними рухало, які саме цінності були для них значущими, на ґрунті яких суб'єктивних преференцій така проактивність стала можливою.

У процесі опитування для з'ясування ціннісних орієнтацій мітингувальників застосовувалася методика авторитетного ізраїльського вченого Ш.Шварца [Schwartz, 2006; Магун, Руднев, 2007]. Ця техніка також залучена

до інструментарію міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey), що дало можливість порівняти базові цінності українців і мешканців 28 європейських країн з орієнтаціями активних громадян, які вийшли на центральну площу Києва у грудні 2013 року.

Згідно з використаною модифікацією Портретного ціннісного опитувальника (Portrait Values Questionnaire) Ш.Шварца, респондентам пропонували 21 характеристики, що описує людей з різними життєвими цінностями. Кожен із цих «портретів» необхідно було оцінити за 6-бальною шкалою від «дуже схожий на мене» до «зовсім не схожий на мене». На підставі 21 оцінки схожості Ш.Шварц вирізняє 10 латентних мотиваційних типів цінностей: влада, досягнення, гедонізм, ризик/інноваційність, самостійність, універсалізм, доброзичливість, конформність, традиційність, безпека. 10 базових цінностей, в свою чергу, об'єднуються у 4 узагальнені категорії: самоствердження, відкритість до змін, піклування про людей та природу, збереження (рис. 5).

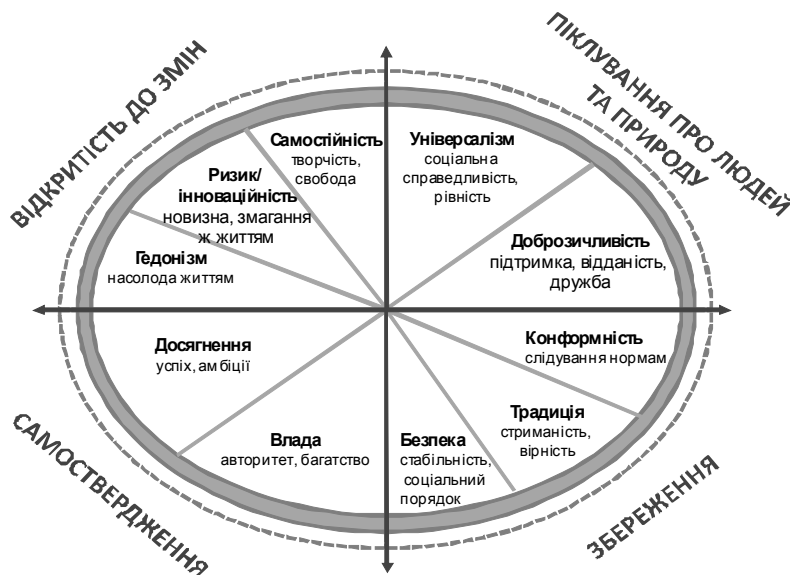

Рис. 5. Мотиваційні ціннісні типи за Ш.Шварцем

Діаграми, подані нижче, презентують узагальнені індекси за 10 ціннісними типами або 4 загальними категоріями. Індекси розраховувалися за наступною процедурою:

1. Для кожного респондента було розраховано 10 ціннісних індексів як середні значення його відповідей на відповідні питання портретного блоку (по 2–3 питання)

2. До 10 отриманих показників, з метою усунення ефекту індивідуального стилю реагування, було застосовано процедуру центрування: від значень індексу по кожному з респондентів віднімалось середнє значення всіх відповідей респондента на 21 запитання.

3. 4 загальні ціннісні категорії розраховувалися як середні відповідних індексів з 10 попередньо обчислених (по 2–3 індекси)

Отже, отримані індекси відображають не стільки силу прояву ціннісних орієнтацій, скільки **ступінь пріоритетності** тієї чи іншої цінності в індивідуальній ієрархії цінностей респондента. Оскільки ми порівнюємо ціннісні профілі певних груп — українців в цілому, українців Майдану, населення Європейських країн, то на діаграмах презентовані індекси групових ціннісних преференцій. Нульове значення індексу свідчить про середню значущість цінності для групи по відношенню до всіх інших цінностей. Чим більше значення, тим більш важливою є цінність у порівнянні з середньою значущістю усіх цінностей для групи; від'ємне значення індексу свідчить про менш високу важливість цінності по відношенню до середньої значущості усіх цінностей.

Порівняймо для початку цінності населення України в цілому та учасників Євромайдану (рис. 6). В ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею розміщуються доброзичливість та універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий со-

ціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявляється набагато виразніше.

Порівняння ціннісного портрету українців і мешканців європейських країн видається цікавим у контексті розмірковувань про дрейф України в напрямку «європейських цінностей». Середній європеєць значно більшою мірою, ніж українець, орієнтований на піклування про близьких (доброчливість), природу і людей в цілому (універсалізм), він не прагне до контролю над ситуацією і людьми за рахунок використання багатства чи авторитету, більш самостійний і менш занепокоєний проблемами безпеки. Утім, такі узагальнення, хоча і охоплюють центральну тенденцію, не є показовими — базові життєві орієнтації мешканців Європи доволі неоднорідні.

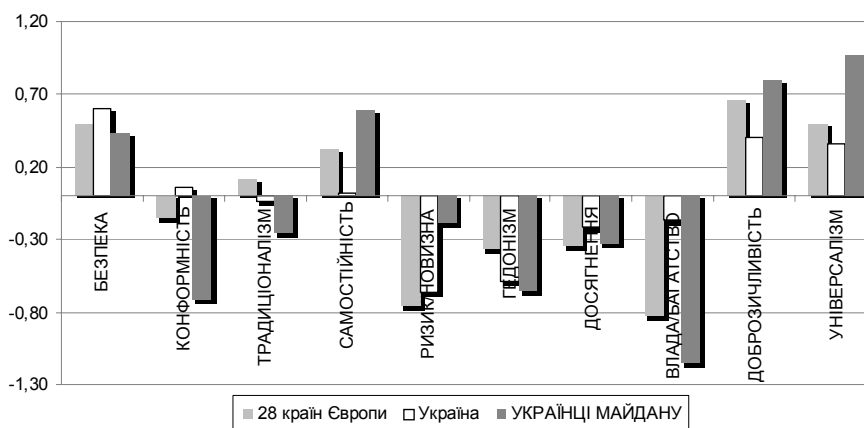

Рис. 6. Базові цінності учасників Євромайдану у порівнянні з цінностями населення України в цілому та 28 Європейських країн
Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвилі ESS (2013 рік) та дослідження учасників Євромайдану, проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 року)

Більш узагальнену картину репрезентовано на рисунку 7. На ньому представлені ціннісні індекси за 4 ціннісними категоріями для груп Європейських країн: Західноєвропейських (Бельгія, Швейцарія, Британія, Ірландія, Нідерланди, Німеччина), Скандинавських (Данія, Фінляндія, Норвегія, Ісландія, Швеція), Середземноморських (Франція, Португалія, Іспанія, Італія, Албанія, Кіпр, Ізраїль) та постсоціалістичних (Болгарія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Росія, Естонія, Литва, Косово). На думку Ш.Шварца, 4 абстрактні ціннісні категорії утворюють систему координат із двома осями: *Збереження – Відкритість до змін* та *Самоствердження – Піклування про людей та природу*. Зрозуміло, що висока значущість однієї ціннісної категорії, наприклад Самоствердження, передбачає низький пріоритет протилежної — Піклування про людей та природу. Отримані дані чудово ілюструють таку теоретичну модель.

Цікаво, що найближчими до українців за своїм ціннісним профілем є жителі країн пострадянського простору. Можна говорити про однаково високий рівень консервативності населення України та колишніх країн соціалістичного табору порівняно з мешканцями інших європейських держав. Значення індексу збереження для країн Східної Європи навіть більше, ніж для України ($p < 0,05$). Підозріле ставлення до змін, очікування соціальної стабільності та передбачуваного особистого майбутнього, очевидно, є наслідком радянської ціннісної ментальності. Так само, як і висока значущість самоствердження: прагнення до авторитету, добробуту, контролю над матеріальними та людськими ресурсами й потреба відтворювати імідж особи з високим соціальним статусом. Ці цінності також залишаються більш актуалізованими серед українців і мешканців країн Східної Європи у зіставленні з іншими європейцями. Проте толерантність, довіра до людей, піклування про близьких та їх підтримка, турбота про природу виражені у пострадянській свідомості суттєво меншою мірою, ніж у ментальності європейців.

Зовсім інші орієнтації демонструють учасники протестних акцій на київському Майдані. Найвиразніше від

українців і європейців цю групу відрізняють яскраво виражені альтруїстичні установки та найнижча значущість цінностей безпеки, орієнтованість на традиції та думки більшості. Активісти цінують стабільність менше, ніж мешканці будь-якої групи країн, навіть скандинавських. Та на відміну від більшості своїх співвітчизників зовсім не переймаються самоствердженням.

Ціннісні відмінності між населенням європейських країн докладніше відображено на карті (рис. 8). За горизонтальною віссю держави розміщені відповідно до вираженості цінностей: Відкритість до змін і консервативних орієнтацій (Збереження). Вертикальна вісь визначає позицію країни за шкалою від альтруїзму (Піклування про людей і природу) до егоїзму (Самоствердження). На ціннісному ландшафті Європи Україну характеризує висока значущість цінностей збереження — соціальної стабільності, конформності та традиціоналізму — на шкоду відкритості до змін, а також більше виражена

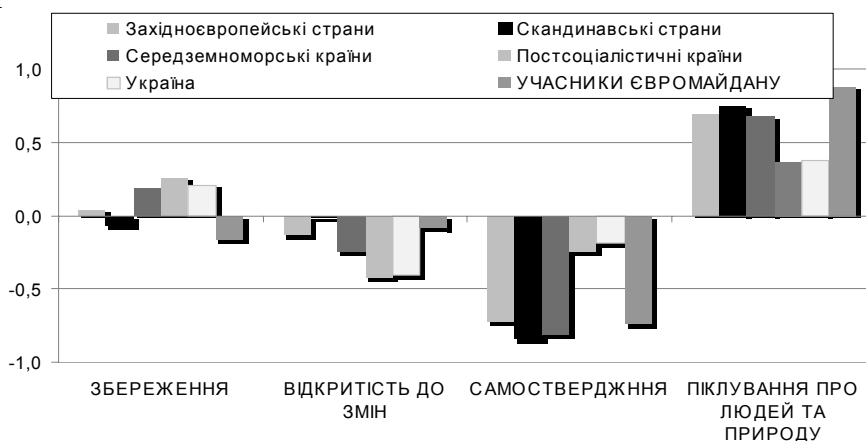

Рис. 7. Загальні ціннісні типи: порівняння учасників Євромайдану з населенням України в цілому та групами Європейських країн. Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвилі ESS (2013 рік) та дослідження учасників Євромайдану проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 року)

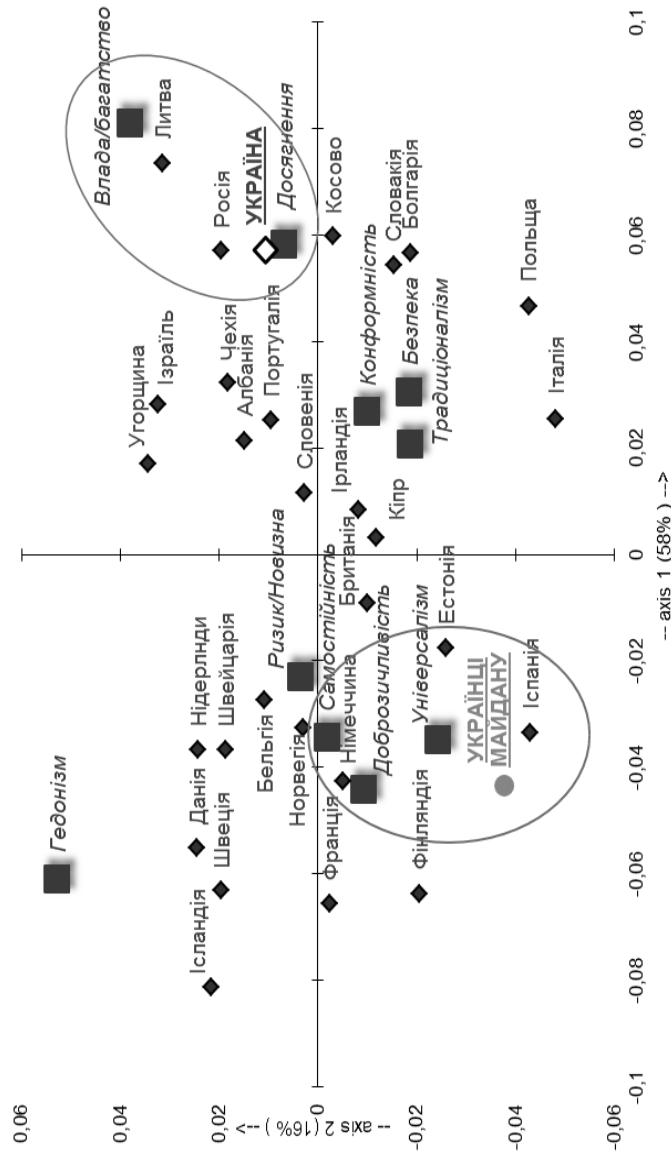

Рис.8. Розміщення Європейських країн у ціннісній системі координат: «Відкритість до змін – Збереження» vs «Піклування про людей та природу – Самоствердження»

орієнтація на самоствердження, ніж на альтруїстичне піклування про інших людей і природу.

А от ціннісний профіль учасників Євромайдану має доволі радикальний вигляд навіть порівняно з життєвими орієнтаціями населення старих демократій — Франції, Німеччини, Великої Британії. Учасники акцій протестів у Києві на ціннісній карті посідають фактично крайню позицію на полюсах обох постматеріалістичних цінностей — Піклування про людей і природу та Відкритість до змін. Альтруїзм, турбота про загальне благо, орієнтація на рівність і взаємодопомогу, толерантність, готовність до змін і відкритість до викликів долі — так можна схарактеризувати типового українського революціонера. І саме в таких ціннісних координатах більшість теоретиків визначає ідеальний тип громадянської культури, комплементарний до стійкої демократії.

Фокус-групи з учасниками протестів Основні специфікації

Дизайн проекту передбачав проведення групових інтерв'ю (ФГД) з учасниками протесту відразу після кількісного етапу. Важливо було з'ясувати, що спонукало людей до виходу на вулицю, як вони описують і оцінюють події, що відбуваються, їхню динаміку та можливі й бажані наслідки. Як змінювалася позиція мітингувальників щодо цілей та методів спротиву за першу декаду протестів, як вони ідентифікують себе та своїх однопумців на відміну від тих, хто з підозрою поставився до такої форми громадянського активізму або ж зайняв вичікувальну позицію. Унікальність фокус-груп, проведених з 9 по 16 грудня 2013!го полягає в тому, що наративи учасників акцій були отримані на самому початку революційних подій, коли описи та пояснювальні моделі, мовні та ідеологічні кліше щодо них ще не встигли сформуватися і розтиражуватися в медіа [Наумова, 2012]. Цікаво було порівняти мотиви участі та оцінки подій серед киян, які першими долучилися до протестів, і приїжджих активістів,

серед осіб різного віку та освітнього і соціально-професійного статусу.

Виходячи з цих завдань було реалізовано 6 ФГД, у кожній з яких взяли участь по 8 осіб. Три дискусії було проведено з киянами, ще три — з активістами, які приїхали з різних куточків країни, щоб підтримати протест. Кожна група була гомогенною за віком учасників (в межах трьох визначених вікових категорій) і змішана за статтю (табл. 1).

Рекрутинг киян частково відбувався під час опитування на Майдані, частково за методом «снігової кулі». Мітингувальників, які приїхали з інших населених пунк-

Таблиця 1

Дизайн вибірки якісного етапу дослідження учасників київського Євромайдану

	Кількість фокус-груп			Всього:
	17–23 роки	24–35 років	36–50 років	
Кияни	1	1	1	3
Приїжджі	1	1	1	3
Всього:	2	2	2	6

тів, запрошували на обговорення безпосередньо в зоні Євромайдану.

Ностальгія за справжнім

Події, що відбувалися на Майдані у перші два тижні 2013 року, більшість активістів визначили як громадянський протест проти режиму, спровокований останніми діями влади: несподіваною відмовою Президента В. Януковича підписати Угоду про асоціацію і, в подальшому, жорстоким розгоном прихильників Євроінтеграції. В перебігу обговорень неодноразово підкреслювалося, що протест має *мирний / цивілізований / європейський* характер, на відміну від *брутальних / феодальних / бандитських* дій влади. Такий спротив є цілком виправда-

ним з моральної та правової точки зору, адже це відстоювання своєї гідності та самоповаги, базових громадянських прав в умовах, коли державні інститути нехтують своїми обов'язками й діють поза законом: «... зараз майбутнє, гідність, проти обману, свавілля» (Львів, 45). Лише в одиничних випадках учасники ФГД вдавалися до більш радикальних номінацій: «Це щось середнє між повстанням і революцією» (Одеса, 24).

Якщо для молоді участь у протесті — це маніфестація своєї громадянської позиції, можливість висловити свою незгоду з цинічними діями влади, то мітингувальники старшого віку сприймають протистояння з позиції свого досвіду в перспективі розвитку громадянськості українців. Для них новий Майдан є ознакою пробудження свідомості нації, випробовування різних колективних дій заради пошуку ефективних механізмів впливу на владу з боку суспільства.

«Для меня ежедневный выход на Майдан — это отстаивание чувства своего достоинства, как человека... это какая-то моя внутренняя позиция, которая дает мне право себя хотя бы уважать» (Київ, 19).

«...Оце бажання справедливості, сміливість, відвага! Там, де люди шукають справедливості, там діє Святий Дух. Люди шукають правди, хочуть правди — їм брехня набридла. Я вважаю, це особливий момент. Не тільки в історії, але і в духовному розвитку народу» (Стрий, 43).

«Народ нарешті вчиться реагувати нормально. Бо таке враження, що роблять і так і сяк, а він не реагує. Скільки ще можна терпіти? ... народ є травмований, бо пострадянський. А зараз він усвідомив, ... що треба вилікуватися» (Львів, 46).

Очевидно, що розширення репертуару колективних дій, які повинні примусити владу працювати в інтересах народу, відбувається дуже повільно. Воно передбачає, передусім, наявність певного досвіду успішних акцій, організаційних мереж і спирається на певні ціннісні критерії щодо справедливості та уявлення про власні права. Фактично на Майдані 2013 року були задіяні ті

саме практики, що й під час Помаранчевої революції: захоплення публічного простору міста та будівель, встановлення наметового містечка та облаштування побуту мітингувальників, перманентна артикуляція своїх вимог з головної сцени й т.ін. І вже вдруге такі форми прямого здійснення народом своєї влади мали ефект. Але більш радикальні та суттєві вимоги протестувальників під час Революції гідності надали поштовх для формування чималої кількості спільнот, форумів, організацій, які почали продукування нових візій майбутнього країни у найрізноманітніших сферах. Майдан-2013 став осередком не тільки фізичного, а й ідеологічного спротиву режимові, генеруючи альтернативні стратегії розвитку країни: від е-демократії та реформи системи оподаткування до освітніх проектів та міського благоустрою. Зараз можна впевнено говорити, що спад стихійного активізму не обернувся розчаруванням та замиканням у приватному, як відбулося із часом після Помаранчевої революції. Значна частина ініціатив вже інституціоналізувалася, утворивши стійкі мережі громадських організацій, активізм яких дедалі частіше спрямовується на співпрацю з державними інституціями.

Більшість учасників обговорень солідарні в оцінках специфічності нинішнього соціального вибуху. На їхню думку, влада в черговий раз продемонструвала не тільки повну зневагу до волевиявлення громадян, абсолютну безвідповідальність, корумпованість та безкарність чиновників, а й зазіхнула на базові людські цінності — право на життя та недоторканність особистості.

«Це таке обурення, відстоювання своєї гідності. Їм говорили одне, а потім роблять інше. А тут ще й б'ють! ... І національної так само, але і людської гідності і цінностей» (Стрий, 43).

«Тут є сильний, глибокий, загальнолюдський підйом. Зачепили основні цінності — життя, смерть, гідність людини, майбутнє дітей» (Львів, 45).

«... Люди хочуть інтеграції в Європу, а я роблю собі те, що сам хочу. Це було перше насильство, воно було моральне. Народ ніщо — я вирішую. Друге насильство було не моральне.

Друге — грубе, фізичне. Воно вже знизило рівень ризику. Тут вже нема чого втрачати. Життя під загрозою» (Київ, 22).

Дві третини молоді, яка брала участь у дискусіях, долучилися до протестів на самому початку, під час акцій на підтримку підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Тому дії силовиків в ніч на 30 листопада були сприйняті ними дуже особисто та емоційно. Фактично на кожній ФГД респонденти відзначали зміну свого ставлення до ситуації «після “Беркуту”». Публічне невмотивоване насильство стало спусковим гачком для посилення конфронтації та радикалізації вимог протесту.

«Жах, шок, злість... боявся за друзів. Як таке може статися?». (Одеса, 25).

«После “Беркута” мои отношения к этому кардинально изменились, потому что если раньше вопрос стоял только о Европейском Союзе, то теперь это переросло в возмущение, непонимание, слезы от того, как власть относится к своим гражданам. Когда я утром об этом узнала, то я полдня плакала... от чувства несправедливости, и просто боли за тех людей, с которыми так поступили» (Київ, 20).

«Після розгону це стало якимось своїм. Люди зрозуміли, що це не просто якась далека перспектива “європейського щастя”, а це те, що стосується тебе особисто. Треба захищати своє життя» (Київ, 22).

«Мы вышли на Майдан, в первую очередь, с чувством ярости. Жесткой и неприкрытой» (Київ, 33).

1 грудня 2013 року, під час наймасовішого в історії незалежної України мітингу, на Майдан вийшли обурені люди, які протестують проти системи. Вони вимагали політики іншої якості, «перезавантаження влади», а не лише підтвердження євроінтеграційних очікувань народу чи покарання чиновників, винних у «побитті дітей». Площа стає табором, мешканці якого налаштовані стояти до кінця. Ці мотиви поділяли всі учасники дискусій, не лише молодь.

«...Щире здивування було, коли я дізнався, що люди закрилися в Михайлівському соборі, що їх ще доганяли, а вони сховалися, і церква зберегла. Тоді я подумав, чи це не Середньовіччя, монголо-татари? Це мені додало емоцій, в

той день я був на Михайлівській. Я не збирався це припиняти» (Одеса, 24).

Якщо до виходу на вулицю людей спонукали обурення, розчарування та навіть лють, то на Майдані, всередині подій виникли зовсім інші почуття. За словами самих учасників, це були радість, відчуття єдності, захоплення, гордість та навіть ейфорія. Більшість опитаних не очікували настільки масової підтримки протесту: *«Почуття щирого подиву, сюрпризу. Для мене це стало несподіванкою» (Київ, 32)*. Розуміння, що твої настрої та думки поділяють тисячі людей, які зараз поруч, надихає і заряджає оптимізмом. Їх щире прагнення за будь-яку ціну відстояти справедливість, домогтися від влади виконання вимог Майдану, викликає гордість за українців та стимулює бажання стати частиною цього руху.

«Я захоплений частково. Тому, що маса людей вийшла і вже третій тиждень стоять десятки тисяч людей. Постійно стоять... активність – вона захоплює» (Київ, 37);

«Можно сказать, что переполняет чувство гордости за то, что осталось немало неравнодушных киевлян. Когда я на Майдан захожу у меня чувство единства появляется... чувствую себя более спокойно... На Майдане очень большой позитив» (Київ, 27).

На протестуючій вулиці люди побачили те, чого їм бракувало в житті: ввічливість, привітність, солідарність, некорисливу взаємодію, яка розгортається навколо спільних устремлінь та єдиної мети: *«...то, чего мне не хватало в нашем обществе, появилось на Майдане. Это очень радует» (Київ, 19)*. Серед соціальних дефіцитів, які Майдан висвітлює досить виразно — міжособистісна довіра і єдність на ґрунті розділених цінностей.

«... суть людей вийшла така гарна» (Київ, 20).

«Цих всіх людей об'єднує те, що вони всі нормальні, порядні люди! Немає тут людей, яким я не довіряю» (Івано-Франківськ, 23).

Глибоко вразила самоорганізація, що спостерігалася на Майдані. Учасники дискусій висловлювали щире здивування і захоплення здатністю зовсім незнайомих людей до органічної кооперації заради загального блага:

облаштування побуту мешканців, оборони території та забезпечення безпеки всередині Майдану, а також продукування тактик подальшого спротиву.

«Майдан дуже розумний. Це такий собі мозок і самоорганізація людей – знає, де що покласти, де треба гроші дати, де не треба дати, як себе поводити... така собі самосвідомість громадська, штучний інтелект, інтелект Майдану» (Івано-Франківськ, 25).

Цікаво, що сам протест проти режиму, нерівності, ієрархій, корупції, свавілля відбувається через фактичне відтворення справжніх форм соціальності, рівності, демократії на обмеженому просторі міської площі. Це відкрита для всіх в сенсі залучення та в сенсі вільного спостереження можливість долучитися до гуманістичних «немашинних модусів буття та неконформних форм співжиття» [Раунінг, s.a.: 24]. Сама форма спротиву маніфестує принципи, за які стояли люди.

У протесті проти зневажання громадянської та людської гідності вбачається прагнення справжнього єднання і відтворення суто соціального. Це стає можливим завдяки радикальному включенню: формуванню іншого, нового, відокремленого простору співжиття з джерела суспільної боротьби. Тотальне включення передбачає мешкання, постійну присутність і участь в усіх практиках табору. Через таку фактичну, очевидну й адресовану усім фізичну присутність та спільну дію відтворюються справжні форми солідарної та людської кооперації [Наумова, 2013].

Справжнє постає як очевидне лише в модусі ідеологічного та просторово-тілесного протиставлення рутинним формам соціальної взаємодії — формальним, позбавленим особистого сенсу, інколи принизливим. Воно було зреалізовано у відокремленому просторово-часовому континуумі на енергії протесту і через протест.

На Майдані спонтанне зібрання різних за віком і статтю, рівнем освіти та статків, досі незнайомих людей добровільно утворили осередок, в якому фактично репрезентовано оновлений низовий демократичний досвід. Він розгортається як перформанс і певний взірць у проти-

ставленні існуючому соціальному порядку: «За окном — маленький островок демократии» (Одеса, 55). Ідеологічне протиставлення режиму ґрунтується на рівноправності стосунків. Лише спільна дія на рівних правах з іншими відтворює свободу й стверджує людську гідність: «Це як міні-держава. Там нема ані когось більше, ані когось менше» (Стрий, 23).

Осередок спротиву заповнюють тіла, які разом не тільки відтворюють простір свободи та рівноправної взаємодії, але й стають засобами боротьби проти позбавлення прав, ексклюзиву та ігнорування: «Саме тіло здійснює право на опір, яке активно заперечується» [Батлер, s.a.: 32]. Воно виявляється сильнішим і дієвішим за будь-які дискурси. Коли влада втрачає чутливість до власного народу, а органи правосуддя перетворюються на репресивну систему, залишається лише пряма дія: красномовне голосування мовою «згуртованих тіл» [Батлер, s.a.], яке демонструє сумнівну легітимність старого режиму. Умовою стійкості цих тіл є міцність того, що утримує їх разом, — спільне прагнення до змін.

Чому саме зараз?

Серед активістів протестного Майдану, звичайно, не знайшлося осіб лояльних до режиму В.Януковича. Майже всі опитані підкреслювали, що вийти на площу їх спонукали не стільки ганебні дії влади — брехня про підтримку Європейського вектору, а потім невинуватана жорстокість з боку міліції, — скільки загальна незгода з державною політикою та її методами. Під час обговорень у їхніх оцінках домінує негативна риторика. Учасники констатували швидку криміналізацію влади після виборів 2010 року, декларативну боротьбу з корупцією, відсутність політичної волі до реформування жодної інституції, зокрема правоохоронної системи.

«Коли в 2010 Янукович став Президентом, перше, що мало б спровокувати народ на реакцію — харківські угоди. Друге — зміна конституційного ладу в неконституційний спосіб. Третє — закон про мови. Він був дуже провокативний. Суд над Тимошенко. Чотири умови. І по жодній із них не

було такого, що зараз. Але коли дали цупою по голові — ми вийшли» (Львів, 49).

«Я не буду довольна, если уйдет в отставку только Азаров. Я хочу, чтобы вся система поменялась, вся доминанта этой рекетирской власти» (Київ, 31).

Хоча, на думку мітингувальників, 21 листопада Майдан розпочався як протест проти рішення Януковича відвернутися від Європи; ескалацію протистояння в Києві та поширення масових акцій в інших містах, спровокувала жорстокість міліції. Активісти пригадували силовий розгін табору на Площі Незалежності 29 листопада, дії «Беркуту» 1 грудня біля Адміністрації Президента, від яких також постраждали пересічні люди, тривалу спробу витіснити протестувальників з центральної площі столиці в ніч на 11 грудня.

«29-го ... и когда был разгон 1 числа... Доколе? Сколько можно это терпеть? Эта безнаказанность просто захлестнула. Она меня зацепила ... Одно из моих внутренних требований — чтобы власть была отвечающая за свои поступки. И понимала, что за все придется отвечать» (Київ, 38).

Ці епізоди, широко трансльовані медіями, з усією наочністю продемонстрували свавілля і безкарність можновладців, їхню зневагу до особистості. Саме вони змінили настрої і вимоги Євромайдану: *«Они перешли грань, когда били людей» (Одеса, 52)*. Після цієї «точки неповернення» для більшості учасників обговорень влада втрачає свою легітимність. Виступи на підтримку Євроінтеграції переростають в радикальний протест проти чинного режиму і самої суті пострадянської політики.

«Зараз для мене основным і першопочатковим не є питання Європи... Ключове — це щоб держава забезпечила мені таку ситуацію, за якої побиття «Беркутом» мирних демонстрантів неможливе. На практиці це має бути і відставка уряду, і прекрасно було б, якби взагалі вся система змінилася. Це мають бути не окремі люди, але система влади» (Київ, 21).

За майже чотири роки керівництва країною В.Януковичу вдалося сконцентрувати безпрецедентний обсяг влади у своїх руках. Розширивши свої президентські повно-

важення шляхом незаконної зміни Конституції, знищивши незалежність судів, його команда сумлінно працювала над зміцненням владної вертикалі. Усі керівні кадри, від чиновників уряду до «директорів зоопарків» обиралися за принципом лояльності до правлячого клану. Встановлення авторитаризму ознаменувало руйнування принципу вільного демократичного волевиявлення під час імітації виборів та подальше формування парламентської більшості за допомогою шантажу. Монополізувавши владу і політику «донецькі» зробили будь-яке чесне політичне змагання неможливим.

«Люди не ждали, что всю Украину за 3 месяца донецкие сделают донецкой областью. ... Любой, кто приезжал в Одессу надсмотрщиком, становился одесситом ... Киевлянин, днепропетровец приезжал и через какое-то время становился другом со всеми и варился в одесской этой каше ... Это первые, которые настолько захватили все, что одесскую элиту съели. Им удалось то, что не удалось никому. Они были злые и голодные, а все расслаблены» (Одеса, 52).

Що, на думку протестувальників, спонукало людей до активних дій саме зараз? Адже дедалі більше розчарування та невдоволення політикою уряду було очевидним навіть серед електорату Президента В. Януковича та «Партії регіонів».

1. Влада стає загрозою фізичній безпеці. Недовіра до державних і політичних інституцій є однією з найстабільніших диспозицій в політичній культурі українців. Люди намагаються мінімізувати взаємодії із владними структурами, не вірячи в їхню здатність до ефективних дій в інтересах громадян. Відчуження від «системи» зумовлене і певними ризиками: втратою часу, коштів, погіршенням соціального самопочуття. Події кінця листопада — початку грудня 2013 року продемонстрували, що влада стала фактором загрози фізичній безпеці та життю. Більш того, вищі чини МВС не намагалися ані приховати, ані виправдати репресивні дії силовиків: вони були публічними і залишилися безкарними.

«Восток и Запад — разные. Язык, харьковские соглашения — народ у нас инертно проглотил все, никакой

реакції. Почему поднялся сейчас Восток? Зацепили не просто Европу... не это было главным. А главным было то, что лично его ребенок может так пострадать Своих детей страшно выпустить на улицы...» (Харків, 52).

«...Було щонайменше три фізичні розправи із людьми. Люди не сперечалися, не йшли із колами, зброєю. Це не був удар у відповідь, це був напад. Ми не провокували, вони зробили так. Їм тут виправдання немає, це дійсно була агресія» (Львів, 44).

«Я считаю, что основным крючком стало публичное насилие. Да, мы знаем, что в тюрьмах людей бьют. Но мы этого не видим. А если видим весь цинизм и несправедливость — это ключевой момент... Во Владивке же вышли, это было на их глазах. А тут было на глазах всей страны» (Київ, 32).

2. Зневага до громадянської та людської гідності. Застосування сили проти мирних демонстрантів викликало обурення і гнів, але до цих епізодів громадянська гідність була зачеплена цинічною брехнею «гаранта» та його уряду відносно підтримки Євроінтеграційного курсу зовнішньої політики.

«Що стосується “Беркуту”, то тут уже справді ставлення до людей як до м’яса. Тут уже не витримали: “Ми ж громадяни!”. Особливо молодь» (Київ, 27).

«Але чому вони не сказали, що не йдемо до Європи? Це все було продумано, і план був готовий. І люди бачать, що це брехня. Кажіть свою проазіатську, проросійську правду. Кажіть просто правду!» (Київ, 21)

Ще одним чинником, який стимулював протест, була особиста неприязнь до В.Януковича та його несприйняття як президента України. Під час ФГД неодноразово згадувалося, що розчарування неочікуваною відмовою від підписання Угоди про асоціацію підсилилось тим, що персони, які роблять вибір від імені народу, не мають на це жодного морального права.

«...Крім того, вибір за нас роблять люди, які морального права на це не мають. Люди, на яких стоїть тавро злодія і корупціонера. Це найбільше заціпило молодше покоління» (Львів, 46).

«Ті, що працюють у власті – не мої... Не хочу щоб мені було соромно перед дітьми, перед іншими країнами – не може бути такий президент. Така людина, яка краде, відсиділа за грабіж, явно є бандюком, котра рветься до влади заради грошей, в якій немає нормальної освіти – тобто анти-ідеал людини» (Одеса, 25).

3. Відчуття цілковитої неможливості впливати на політику. Критичні загрози, зокрема відсутність гарантій безпеки громадян при взаємодіях із владою, загострили усвідомлення абсолютної нечутливості еліти до прагнень народу, її безвідповідальності та безкарності.

«У нас така ситуація, яка гірша, ніж у середньовіччі. Тоді якщо хтось прийшов вимагати гроші, ти можеш дістати зброю і показати своє фізичне право. А у нас цього не можна, є закон, але він працює тільки для депутатів. Отже, не можна користуватись ані законом, ані силою» (Київ, 21).

4. Вкрадена надія на наближення до Європи. Жоден з учасників дискусій не пов'язував підписання економічної угоди з Євросоюзом із підвищенням добробуту українців. Принаймні, у перспективі найближчих 3–5 років. Основні сподівання, як не дивно, стосувалися приборкання корупційних апетитів власної еліти. Усвідомлюючи свою неспроможність впливати на рішення влади, люди очікували, що вимога дотримуватись європейських стандартів примусить вітчизняну бюрократію до більшої прозорості та зменшить кількість зловживань. Крім того, була надія, що економічний союз з країнами Єврозони стимулюватиме внутрішні реформи.

«До “Беркута” забрали навіть не самоповагу, а надію і мрію. Довго було просто погано, кримінал. А тут, можливо, підемо в Європу і хоч щось зміниться. А тут навіть цю теплу мрію, яку кожен в серці беріг, забрали, і забрали певний вектор» (Київ, 21).

«У нас появилася можливість реально вирватись, прорватись... Беспредел же просто открытий творится. Пусть мы сразу не будем процветать, понятно. Все поняли, что это последний шанс» (Київ, 33).

Для більшості учасників акцій Європа є, в першу чергу, уособленням «справжньої демократії», яка спирається на незалежність судів та захист свобод особистості, «це повага до гідності кожного громадянина», коли «структура і механізм влади є для людей» (Львів, 45). Респонденти старшого віку сприйняли відмову від асоціації з Євросоюзом ще й як свідому ізоляцію країни, на кшталт радянських часів, замість слідування загальним інтеграційним трендам.

«Фактично, цим рішенням ми закриваємо шлагбаумом цим дітям майбутнє. Ми їх вчимо в інтегрованому, сучасному світі. І тут закриваємо в резервації» (Львів, 43).

5. Рух у східному напрямку. Серед мотивів протесту було також розуміння того, що відмова від підписання Угоди знаменує перспективу ще більшого зближення із Росією. Для опитаних протестувальників таке майбутнє було навіть більш лякаючим, ніж відмова від Євроінтеграційного курсу.

«Зараз у свідомості людей така дихотомія – або Європа, або Росія. Третього не дано. І коли зрозуміли, що не буде Європи, то зробили висновок, що це зближення з Митним союзом, і це викликало відторгнення» (Київ, 19).

«Я мрію, щоб моя держава була цивілізована. Ніякого “Тайожного Союзу” не може бути, то середньовіччя. Але якби був вибір, щоб наша держава розвивалася взагалі незалежною – я би обрала. Але вибору немає. Не буде Європи, буде той союз. Тому треба щось робити, не можна сидіти вдома» (Львів, 44).

Респонденти критично сприймали наслідки вступу України до Митного союзу. На їхню думку, це утворення уособлює застарілі принципи господарювання та політики, відмову від розвитку та нехтування світовими трендами. Ба більше, зближення з Росією оцінювалося як заперечення курсу, який Україна проводила впродовж усіх років своєї незалежності, як відкат до радянського минулого.

«Ми всі прийшли через відродження, добу незалежності України. 2004 рік, і ніби щось здобувається. І раптом, всі здобутки перекреслено. Ти розумієш, що по морді дали і

відшвирили в іншу сторону. На фоні хамського, зневажливого поводження Росії» (Львів, 45).

«Росія — це вчорашні технології, мислення, освіта, світосприйняття, законодавство, права людини» (Стрий, 42).

«Россия — это останется на месте. Ничего не изменится, просто будет еще хуже. ... будем в общак еще и Путину носить. Сейчас что в России? Вышло 10 человек митинговать, во главе с Немцовым: всех, в бобик погрузили и поехали. Там даже нет свободы слова. Если состоится "Таможенный Союз", то я уеду из этой страны» (Київ, 27).

Бачення перспектив

В той час, коли тривали групові дискусії, серед основних вимог Майдану були покарання відповідальних за побиття мирних мітингувальників, відставка Кабінету Міністрів і формування Уряду народної довіри. Але серед учасників спротиву мало хто вірив у таку перспективу. Видавалося сумнівним, що влада піде на поступки. Але бажання стояти до кінця і розуміння, що це є останнім шансом щось змінити і вплинути на правила гри у країні, не полишало людей.

«Тут народ вже знає, що влада нічого не змінить. І тут вже довіри немає. А це означає, що тільки ми можемо щось зробити. Вся моральна відповідальність на народі, і це є серйозно. Назад дороги немає — вони розуміють, що будуть репресії» (Івано-Франківськ, 23).

Хоча оптимістичні настрої на першому етапі протестів переважали і майже ніхто не сумнівався в тому, що рано чи пізно влада буде вимушена піти на поступки, але лунала думка, що мирний спротив не дасть очікуваного результату і найближчим часом країну чекатимуть драматичні події.

«Всі чекають, бо весілля має закінчитись бійкою» (Стрий, 24).

«Противостояние может длиться вечно и не к чему не приведет. И это самое страшное. Как тройка. Ты не двоечник и не хорошист. Ты ничто. И кровь — это страшно. Но я считаю, что без неё внятной развязки не видно... Хорошо бы, если бы я был не прав» (Київ, 38).

* * *

Непросто відмовитися від романтизації одержаних результатів. Не хочеться вірити, що Революція гідності, як і попередня, Помаранчева, матиме лише меморіальне значення: збережеться у соціальній пам'яті як унікальний досвід суспільно-політичної мобілізації та нових форм громадянської активності. Втім, накладаючи на нинішній контекст лекала минулого, можна стверджувати, що найнадійнішим показником розвитку громадянського суспільства є поширеність серед населення етосу громадянськості, а не його політичні чи ідеологічні маніфестації у публічній сфері. Незважаючи на деякі успіхи в демократизації країни та очевидні зрушення у ціннісних орієнтаціях українців після революційних подій 2004 року, цим тенденціям не судилося стати визначальними та стабільними, а проекти формування політичної нації та етнокультурної ідентичності так і не були здійснені. Як, власне, і стратегічний цивілізаційний вибір розвитку країни.

Сьогодні наше бачення майбутнього більш оптимістичне та обнадійливе. Підставою для такого висновку є не лише сформована активна меншість носіїв революційних цінностей. Уже зараз можна говорити про те, що ця категорія пасіонаріїв долучилася до розроблення колективних проектів альтернативного майбутнього, залучаючи у свою орбіту більш пасивні соціальні категорії. Потужні внутрішні й зовнішні виклики стимулюють формування громадянської ідентичності, консолідуючи націю, а успішний досвід масових протестів проти «нечутливих» державних структур, сваволі бюрократії та корупції, який привів до повалення режиму, осідає у повсякденних практиках. В українській революції своя логіка й темпоральність: розпочавши рух до свого здійснення повільно й майже навромацьки, вона формує структури, які подеколи видаються ситуативними й фантомними; вона використовує тактики, здавалося б, приречені на провал. І всі рефлексії з цього приводу, що використовують традиційні ідентифікації та опозиції, виявляються безсилими. Лише час розставить усі акценти в «незавершеному проекті "Україна"».

3.2. НОВИНИ У ФОРМАТІ ВІЙНИ ТА ВИБОРІВ

Добре відомо, оскільки підтверджено численними обстеженнями, що саме телебачення є для громадян України основним джерелом інформації про соціально-політичні процеси та події, а в структурі віщання головну роль в цьому поділяють між собою новини та політичні ток-шоу різної періодичності. А війна, звісно, постійно присутня на телевізійному екрані, в тому числі й у новинах, адже на різних континентах вона безперервно точиться. Проте то були «чужі» війни, й уперше в історії незалежної України війна на власній території опинилася у фокусі телевізійного контенту взагалі та новинних програм зокрема. Виняткова ситуація вимагала повороту у змісті та форматі повідомлень і, у відповідь на такого роду припис, новини перетворилися у зіставленні із мирним часом, змінювалися вони й упродовж року. Водночас вони подавали війну не в усіх її жахливих подробицях, незамаскованою вибірковістю намагаючись не особливо тяжко травмувати суспільні почуття і мораль. Отже, контент новин (медіа-реальність) складався як наслідок зустрічних тенденцій форматування: новин — війською та новинами — війни. У травні і жовтні 2014 року до процесу форматування долучилися й вибори, весною президентські, восени парламентські.

Хроніка ж медійних та бойових подій у стислому переказі виглядає таким чином. Після анексії у березні Криму Росією військові дії розгорнулися у Донецькій та Луганській областях, де виникли відповідні «республіки». Медійний простір модифікується, в ньому утверджуються нові розрізнення — як і кого іменувати, як ідентифікувати причини, зміст, перебіг і наслідки такого роду подій; він стає гостро конфліктним, тут відбувається зіткнення інтерпретацій, що їх пред'являють протилежні сторони, словники їхнього захисту та обвинувачень принципово не збігаються, або стають дзеркальними, а відтінки

чорного та білого виводяться із публічної риторики. Крім того, сторони намагаються встановити контроль за доступом громадян до альтернативної інформації, мотивуючи це станом інформаційної війни; дія, яку іноді називають «дурною взаємністю» (Р.Жирар), завжди притаманна воєнним часам, не оминула вона й Україну. На сході відключали українські телеканали і транслювали російські, що мало на меті, очевидно, зміцнення колективної (регіональної) солідарності на ґрунті територіального та мовно-інформаційного зближення з іншою державою. Оскільки телебачення залишається в Україні найдоступнішим медіа, остільки створення однорідного і незабрудненого «ворожою пропагандою» мовного середовища мало сенс в очах і головах тих, хто діяв саме так. Реакція відповідальних за інформаційну політику в центрі, і на заході країни була аналогічною — з кабельних мереж та ефіру видалялися російські телеканали. Проте доступ через інтернет до них залишався відкритим, а отже, уся акція набувала ще й символічного характеру, адже той, хто мав бажання, мав і змогу індивідуально відтворювати конфронтаційну діалогічність телевізійного мовлення.

У квітні на сході країни розпочалася антитерористична операція української армії, Національної гвардії та добровольчих батальйонів, останнім активно допомагали одяжею, бронезилетами та продуктами харчування українські волонтери, а влітку вже розгорнулася повномасштабна війна проти збройних сил Росії, добровольців та місцевих ополченців, з численними жертвами з обох сторін, пораненими, сотнями тисяч біженців. На російському телебаченні українських військових називали «фашистами», на українському протилежну сторону — агресорами, терористами, бойовиками. 5-го вересня у Мінську було підписано мирну угоду, інтенсивність бойових дій помітно зменшилася, проте військові продовжували гинути. На частині територій Донецької та Луганської областей ані президентські, ані парламентські вибори не

проводилися, у листопаді там обрали органи влади, не визнані центральною владою у Києві. Так до конфіскованої в Україні території (Крим) додалися території відторгнуті, а шанси повернення до статус-кво початку 2014 року більш ніж проблематичні.

Уявлення про те, якими є телевізійні новини напередодні спочатку президентських виборів 25 травня, а потім парламентських 26 жовтня 2014 року і за умов здійсненої анексії та війни на східних територіях України, сформовані за результатами довгострокового проекту «Моніторинг політичних новин», що реалізується Академією української преси та науковцями Інституту соціології НАН України¹. У лютому, квітні, травні (впродовж двох тижнів), вересні (впродовж двох тижнів) та жовтні 2014 року методом контент-аналізу спостереженню підлягали програми новин у прайм-тайм на каналах українського телебачення УТ-1, Інтер, 1+1, Новий канал, СТБ, Україна, ICTV, TVi (в осінній хвилі новини на TVi замінили на новини 5-го каналу). Нижче посилатимемося на дані саме цих досліджень у тій частині, що стосується передвиборчих кампаній в ситуації збройного конфлікту (повні аналітичні матеріали виставлялися на сайті Академії української преси, www.aup.com.ua).

У сучасній історії є аналогія президентським виборам на фоні збройного конфлікту у країні з його численними жертвами серед військових та цивільних; це — Сирія у червні 2014 року. Проте екстраординарність обставин у нашій країні зумовлено ще й радикальним способом зміни влади, що відбувся в останню декаду лютого 2014 року:

¹ «Моніторинг політичних новин» здійснюють Академія української преси та науковці Інституту соціології НАН України з 2003 року методом кількісного контент-аналізу новинних програм провідних українських телеканалів (www.aup.com.ua). Наукове керівництво — Н.Костенко, В.Іванов. Для обстеження 2014 року фінансова підтримка надана Посольством Великої Британії в Україні, міжнародним фондом «Відродження», агентством США з Міжнародного розвитку (USAID) та програмою «У-Медіа» Інтерньюз Нетворк.

частина населення наполягала на проєвропейському виборі для України та поваленні чинного політичного режиму, інша частина явно і мовчки підтримувала зближення з Росією і збереження владного статус-кво. Трагічні події 20 лютого змусили обраного у 2010 році президента і частину його прибічників зняти із себе владні повноваження й покинути межі країни. Найближчим наслідком переходу влади до інших політичних сил практично до вересня стало якщо й не скасування, то перетворення на малозначущі деяких традиційних розрізень на кшталт «влада / опозиція», оскільки остання не була організаційно сформована, а також актуалізація таких, що, здавалося б, остаточно виведені з політичного чи журналістського вжитку. У вересні та жовтні ситуація помітно коригується.

Увага академічних експертів та спеціалістів у сфері політики до того, як конфлікти та війни подають у друкованих та електронних медіа залишається і високою і постійною. Достатньо послатися на матеріали, розміщені на порталі «The War and Media Network» (www.warandmedia.org), мета якого визначена як «встановлення продуктивного діалогу між дослідниками і практиками, які цікавляться відношенням між війною і медіа, включно з журналістами, політиками, військовими, вченими, художниками, письменниками, діячами кіновиробництва, але без обмеження суто ними», а також на аналітичні статті першого у даному проблемному полі міждисциплінарного часопису «War, Media & Conflict», що з 2008 року виходить тричі на рік у видавництві SAGE.

На підставі матеріалів різних медіа і різнорідних подій показано парадигмальну значущість розрізнення «ми — вони», де «вони» — це терористи та злочинці, носії відповідної релігії чи ідеології, а «ми» — благородні та мужні, що фіксує розбіжності у поданні війни 2006 року між Ізраїлем і Хезболла у телевізійних новинах США, Ізраїлю, Лівану та Аль-Джазіри [Melki, 2014]. В результаті домінантною тенденцією у медіа є подання спрощеної та

стереотипної картини конфліктів взагалі, що становить продукт «журналістики відданості й вірності», як її іноді називають [Ruigrok, 2008]. Допитливий і методично забезпечений аналіз хоча й дає змогу виявляти відмінні тональності подання змісту та образів зіткнень і суперечок [Goddard, 2008], однак радикально налаштовані дослідники взагалі ставлять під сумнів можливість «новин про війну» [Bell, 2008] або ж констатують, що так званий таблоїдний журналізм давно вже покінчив з професійною журналістикою і творить симулякри об'єктивності [Rusciano, 2010]. Водночас має місце і нова «пропаганда подвигу» таких собі озброєних робін гудів або ж че гевар, безкорисливих борців за справедливість, яку для XXI століття ретельно препарує у недавній книзі Н.Болт [Bolt, 2012].

Ситуація в Україні 2014 року розвивалася стрімко, несподівано і трагічно. Ані експерти, ані журналісти не мали часу підготуватися до відповідей на запитання про те, якими можуть або мають бути телевізійні новини, або ж як додержуватися стандартів і норм, визнаних світовою журналістською спільнотою. Реакція редакційних колегій та репортерів була радше спонтанною, ніж раціонально обґрунтованою.

Вибори президента–2014: «журналістика відданості»

Екстраординарні події призвели до значного збільшення новинного віщання: програми новин стали значно довгими, зросла і кількість повідомлень про події. У порівнянні з травнем минулого року у травні 2014 року обсяг тижневого новинного потоку зріс у 1,5 раза (з 66714 до 100095 сек.), кількість згадувань про політиків майже удвічі (з 520 до 1010), а обсяг прямої мови політиків в ефірі більш ніж у 2,5 раза (з 4808 до 13038 сек.).

Після лютневих подій на Майдані новини усіх залучених в обстеження телеканалів стають, так би мовити, україноцентричними: середня частка повідомлень про

політичні події в Україні протягом весняних місяців 2014 року досягла двох третин (59–63%), тоді як рік тому коливалася в межах чверті (25–26%), а разом із повідомленнями про міжнародну реакцію на український конфлікт становила три чверті всіх новин (71–73%). У фокусі уваги — «гаряча точка» на мапі країни: наприкінці травня частка повідомлень зі східних областей займає майже половину новинного потоку (43%, рис. 1.; у середині травня — 45%).

Програми починаються зведеннями з фронтів, станом справ у східних областях, продовжуються труднощами з підготовкою до виборів, подаючи події, як правило, із однієї оцінної перспективи. Важливий для журналістів показник збалансованості інформації, який упродовж

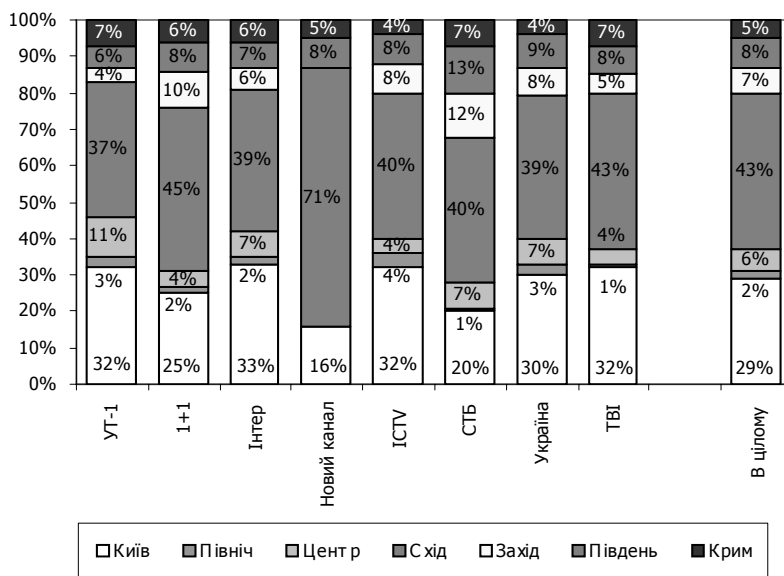

Рис. 1. Розподіл уваги новинних програм телеканалів до подій у регіонах України, 19–24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

року утримувався на рівні 15–23%, упав до 11%, тобто лише кожне десяте повідомлення подавалося з кількома точками зору на події. При цьому негатив випадає переважно на політичних суб'єктів, що конфронтують з усією країною, — самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» та їхнє керівництво. Однак це ще той час, коли лідерам-федералістам не повністю відмовляють у новинному ефірі українських каналів. В останній тиждень перед президентськими виборами висловлення В.Болотова («ЛНР»), І.Гіркаша та П.Губарева («ДНР») трансливалися на одному-двох каналах (115 сек., 21 сек., 21 сек. відповідно), а «народний мер» Слов'янська В. Пономарьов мав синхрон на п'яти каналах (95 сек.). Попри негативний контекст одна тільки присутність лідерів та громадян самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», надана їм можливість публічно висловити свою думку виступала актом їхньої легітимізації, певного визнання, ступінь якого, втім, не визначити і не виміряти. Проте й альтернативна опція — не показувати і не згадувати — бачиться ще більш неприйнятною. Отже, колективи ньюзрумів свій вибір зробили за відсутності акцептованого правила, якого мають дотримуватися журналісти за обставин, що склалися.

Ще одна незвична ознака полягала у наявності повідомлень із фейсбуку, твітерів, блогів: їхня частка становила 5% упродовж другого тижня у травні та 7% упродовж третього. Вимушений, незаперечно, крок редакторів новинних програм за відсутності на той момент регулярних повідомлень офіційних прес-служб АТО і неможливості робити свою справу кореспондентам безпосередньо на місці подій. Тим самим новини насичувалися повідомленнями, які неможливо було перевірити, журналістика фактів поступалася місцем журналістиці чуток, поголосків, викривлень. На війні найімовірніше інакше й не буває, адже правді з різних, іноді дуже поважних причин, тут не місце, її заступають замовчування і недомовки щодо невдач, акцентуація успіхів, поширенням чи навіть продукуванням яких тільки і залишається

займатися новинним медіа. Показово, що у квітні громадяни — постраждалі, залучені у протиборство, спостерігачі — в новинах частіше за політиків та офіційних осіб коментували події (у 30% проти 26% повідомлень про Україну), а у травні частіше за експертів (у 25% проти 17% повідомлень про Україну): як могли, як відчували, як розуміли причини та наслідки того, що відбувається, на свій лад та розсуд.

Увага у новинах до власне виборів Президента поступово зростала з 13% усіх повідомлень у квітні до 18% упродовж другого тижня травня і до 31% напередодні дня голосування (рис. 2). На фінішній прямій найбільшу увагу до такої події продемонстровано на каналах ICTV (49%) та TVi (44%). Проте за два тижні до виборів увага до них була нижчою (18%) ніж за місяць на попередніх президентських виборах у грудні 2009 року (21%), кандидати в президенти менше говорили в ефірі, процедура обмежилася одним туром, начебто згідно з уявленням про доцільність різного роду витрат в умовах воєнного часу.

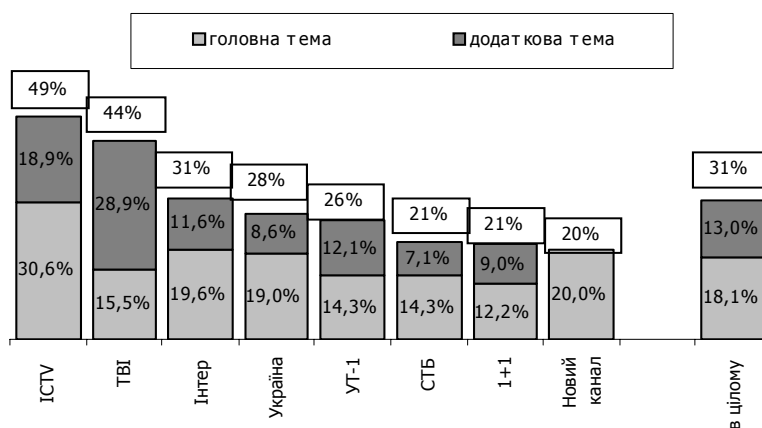

Рис. 2. Увага до президентських виборів у новинах українських телеканалів, 19-24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

Легітимність виборів в інтерпретації новин під сумнів не ставиться. Принаймні у 90% випадків про неї взагалі не згадують, коли йдеться про вибори як головну тему повідомлень, у 9% випадків в новинах підтверджується легітимність і лише в 1% повідомлень порушують питання про їхню нелегітимність. Між тим сюжети про неможливість організації виборів на більшості ділянок Донецької та Луганської областей подавалися регулярно. Так і відбулося: у Донецькій області проголосувало дещо більше за 115 тис. виборців, тобто у 23 рази менше, ніж на виборах 2010 року, а у Луганській області 52 тис., що у 27 разів менше, ніж на попередніх президентських виборах.

В цілому для усіх новинних програм увага, тобто згадування у повідомленнях, напередодні виборів (19–24 травня) була зосереджена переважно на трьох претендентах на найвищу державну посаду: Ю.Тимошенко (4,4%), П. Порошенко (4,2%), С.Тігіпка (3,1%). Інші кандидати, як і попереднього тижня, згадувалися не так часто, що переважно збігалось з опитуваннями громадської думки і загальними коментарями в публічній сфері (рис. 3). В новинах не прийнято роз'яснювати положення програм, тому й увага до них мінімальна, хоча про програму П.Порошенка згадують частіше, адже він явний лідер за передвиборчими опитуваннями, а в медіа та серед експертів дискутується можливість і доцільність завершення усієї кампанії вже у першому турі.

У перебігу президентської кампанії негативна оцінка насиченість згадувань про кандидатів поступально знижувалася. Якщо у квітні негативні й сумнівні оцінки стосувалися П.Симоненка (43% усіх висловлень про політика), Д.Яроша (40%), М.Добкіна (27%), Н.Королевської (25%), Ю.Бойка (17%), С.Тігіпка (16%), Ю.Тимошенко (14%), О.Ляшка (9%), П.Порошенка (2%), а очолював негативний рейтинг О.Царьов (64%), то напередодні виборів серед тих, хто залишився у списку кандидатів, негативно й іронічно оцінювалися П.Симоненко (36%), А.Гриценко

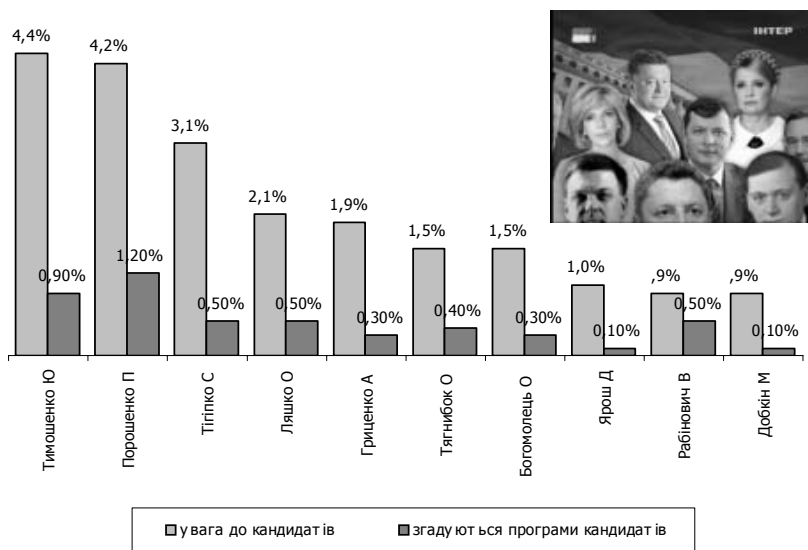

Рис. 3. Увага до кандидатів у Президенти та до їхніх програм у новинах українських телеканалів, 19–24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

(11%), С.Тігіпко (4%) та Ю.Тимошенко (3%). Суто позитивний оцінний простір, навпаки, зростав, вказуючи на активізацію рекламної функції новин: протягом останнього тижня перед виборами позитивні іміджі мали П.Порошенко (15% усіх висловлень про політика), Ю.Тимошенко (15%), О.Ляшко (15%), А.Гриценко (11%), О.Тягнибок (8%), С.Тігіпко (7%).

Із наближенням дня голосування зростав і час, наданий у новинних програмах для висловлювань кандидатів: з 1743 сек. у квітні до 1934 сек. упродовж другого тижня у травні та до 2081 секунди — третього. Але розподілявся основний медіа-ресурс — прямий ефір — між політиками дещо інакше порівняно з рейтингами уваги, що свідчило про відносно автономні практики новин, формовані не без комунікативної активності команд кандидатів і

політичних преференцій власників каналів. У квітні 14 кандидатів мали синхрон в новинах; найбільше — П.Порошенко (21% усього синхрону кандидатів), Ю.Тимошенко (16%), М.Добкін (15%) і Р.Кузьмін (12%). У травні 11, тобто лише половина зареєстрованих кандидатів, промовляли у програмах новин (так було і на попередніх виборах). Упродовж другого тижня найбільшу частку синхрону мали П.Порошенко (20%), Д.Ярош (17%), П.Симоненко (14%), Ю.Тимошенко (12%) та О.Богомолець (9%). Розподіл синхрону напередодні виборів здійснювався на користь тих кандидатів, на кого політичні сили, що конкурують, робили ставки: М.Добкін (24%), П.Порошенко (23%), Ю.Тимошенко (19%). Їхня пряма мова в новинах зайняла дві третини всього синхрону кандидатів, відсунувши на задній план усіх інших. П.Симоненкові, наприклад, надали лише 23 сек. ефіру, що у 12 разів менше, ніж тижнем раніше (рис. 4).

Усі 11 кандидатів мали синхрон тільки на каналі «Україна», 9 — на Інтері. На каналі 1+1 напередодні виборів у новинах висловлювався тільки В.Рабінович, на Новому каналі — В.Рабінович та С.Тігіпко, на TVi — П.Порошенко і П.Симоненко. У новинах УТ-1 синхрон

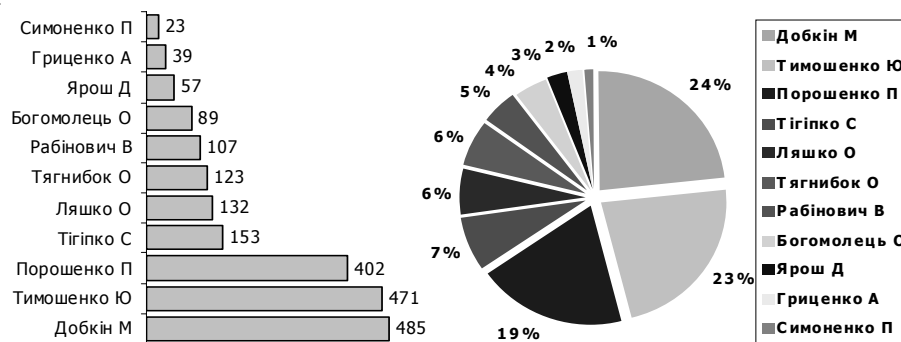

Рис. 4. Висловлення кандидатів у Президенти в новинах українських телеканалів, 19–24 травня, N=2081 сек.,%

кандидатів відсутній, оскільки на каналі був спеціальний час для викладення програм для всіх зареєстрованих кандидатів у Президенти. Судячи із преференцій каналів надавати новинний ефір претендентам на вищий державний пост, вони додержувалися певних передвиборчих стратегій (рис. 5).

Отже, із наближенням дати виборів новини набагато частіше позитивно оцінювали кандидатів у Президенти, утримуючись від нег'ативних оцінок. Своєю чергою, претенденти гамували критику один одного, підкреслювали свою проукраїнську позицію. В результаті на тлі неоголошеної війни із сусідньою державою, неваги до змісту програм і чи не демонстративної політичної толерантності у програмах новин, створювалося і підтримувалося враження про патріотично відформатовану кампанію, про

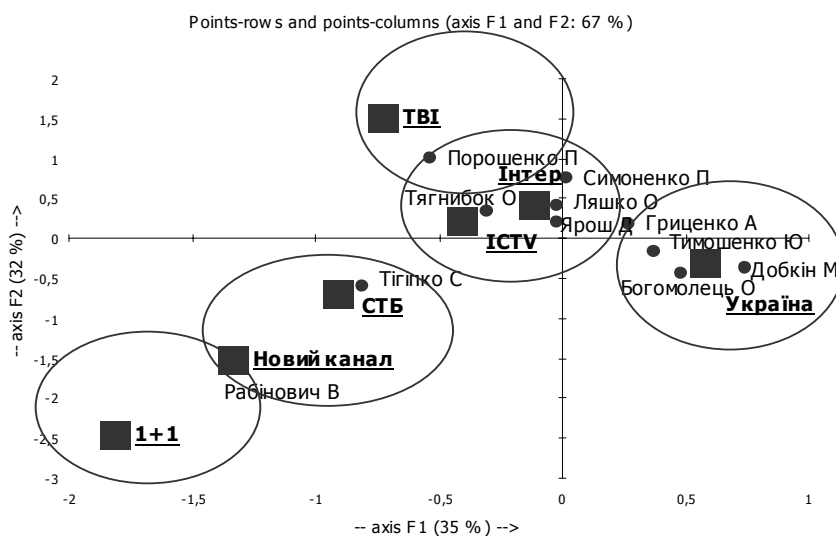

Рис. 5. Передвиборні преференції українських телеканалів, 19–24 травня 2014 року, N=2081, correspondence analysis $\chi^2 = 2776.062$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 79.083$, за $df = 60$

майже товариство кандидатів-однодумців, які прагнуть виключно блага рідній країні. Новини фактично транслювали ідею солідарності, яка у наявних обставинах переводила у статус маргінальних розбіжності у політичних симпатіях та антипатіях виборців.

Вибори до Верховної Ради—2014: репрезентація плюральності політичних уподобань

Перезавантаження вищої державної влади продовжилося позачерговими парламентськими виборами, які в дещо інший спосіб форматувалися новинами. Інакше бути не могло, адже значна частина виборців Партії регіонів і Комуністичної партії України не прийняли Майдан та його наслідки щодо перерозподілу владних повноважень, а політичний розкол країни був лише певним чином замаскований президентськими виборами і відтермінований для пред'явлення й актуалізації. І проходив він не за лініє розмежування між Україною і «ДНР» і «ЛНР» згідно із вересневими Мінськими протоколами, а вигадливіше — переважно по східних і південних областях. На диференціацію політичних уподобань чи упереджень населення та готовність їх пред'являти на виборах, напевно, впливали події початку року в українському політикумі й не прихована допомога зброєю й «добровольцями» з боку сусідньої держави. Проте емпірична фіксація наслідків такого впливу — справа складна й потребує окремого дослідження. Структурація ж політичних сил і виборців відбулася таким чином.

Партія регіонів хоча й офіційно відмовилася від участі у виборах, проте більшість її провідних партійців сформували «Опозиційний блок» або ж увійшли до списку партії Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Обидві структури активно виступили з критикою влади, відновивши, тим самим, дихотомію «влада / опозиція», що була елімінована з травневих виборів. Нова влада сконструювала два нові суб'єкти політичного процесу на наступний виборчий цикл: прихильники чинного президента об'єд-

налися у Блок Петра Порошенка, а прибічники прем'єр-міністра А.Яценюка — у «Народний Фронт». Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» виступило кадровим донором — одні її члени поповнили списки обох партій у багатомандатному окрузі, інші балотувалися від них в одномандатних округах. Комуністична партія, «Громадянська позиція» (Анатолій Гриценко), партія «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка та Об'єднання «Самопоміч», яка 25 травня отримала 6% голосів на виборах до Київської міської ради, за даними опитувань щодо виборчих настроїв, входили до списку основних претендентів на місця у Верховній Раді.

Усього 52 партії висунули своїх кандидатів у народні депутати (на минулих виборах — 87), а 29 з них конкурували за подолання 5-відсоткового бар'єру ще й за партійними списками. Явка на вибори до вищого законодавчого органу була найнижчою за всю історію незалежної України — 52,42% (на чергових виборах 2012 року — 57,98%), а найменше виборців прийшли на дільниці у Донецькій (32%) та Луганській (33%) областях. Тобто значна частина тих, хто має право голосу, очевидно розгубилися, не знайшли або навіть не шукали прийнятних для себе політичних альтернатив і можливістю громадянського волевиявлення не скористалися. Причому у 27 округах територій цих областей, які підпорядковані «ДНР» та «ЛНР», вибори не проводилися — там через тиждень були оголошені власні. Більш як половина виборців ігнорували парламентські вибори у Закарпатській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Утім, загалом, їхня легітимність, як і в разі президентських, під сумнів в новинах не ставиться. Якщо вибори становили головну тему, то напередодні дня голосування у 97% випадків про легітимність виборів взагалі не згадували (наприкінці вересня 94%), а якщо додаткову тему, то таких було 94% повідомлень (у вересні 85%).

Порівняно з травнем 2014 року за тиждень до виборів 26 жовтня обсяг тижневого новинного потоку зменшився

з 100095 сек. до 89965 сек., а обсяг прямої мови політиків в ефірі з 13038 сек. до 11846 сек. Проте новини, як і впродовж усього року, лишаються «україноцентричними» — 64% повідомлень про політичні новини в Україні, а разом із міжнародними, пов'язаними з Україною, 71% усього потоку. Війна на Сході залишається найчастіше згадуваною головною темою повідомлень, хоча її частка зменшилася з 35% на початку вересня до 28% напередодні голосування. Як і у травні, 43% повідомлень були зі східних областей. Новини зостаються моновалентними: лише 10% повідомлень містять дві точки зору на події, хоча на окремих каналах цей показник досягає 15–18% (СТБ, Інтер).

З боку України серед учасників конфлікту напередодні виборів найбільша увага — до держави та її органів (36% повідомлень, наприкінці вересня 31%), а також до збройних сил (32%, наприкінці вересня 34%). З боку іншої сторони — до Росії та її керівних органів (12%, упродовж четвертого тижня вересня 15%, другого тижня — 23%), до цивільного населення східних областей — 11% та до озброєних формувань «ДНР» та «ЛНР» — 10% (наприкінці вересня 11%, рис. 6). Серед учасників конфлікту позитивно оцінюються громадські організації та волонтери України (18% усіх згадувань про цих суб'єктів, наприкінці вересня — 22%), збройні сили України (8%, упродовж четвертого тижня вересня — 11%), а негативні й іронічні оцінки найчастіше адресовані державним органам України — 29% (наприкінці вересня 26%). До цивільного населення на сході ставлення переважно нейтральне (98%, у вересні 93%), а до незаконних озброєних формувань (92%, у вересні 87%), «ДНР», «ЛНР», Новоросії (87%, у вересні — 79%), до Росії та її державних органів (74%, у вересні — 74%), Збройних сил Росії (85%, у вересні — 59%) переважно негативне.

Про таку біполярність оцінок учасників конфлікту свідчить і частотний словник маркування суб'єктів, що відносяться до тієї чи іншої сторони. Серед номінацій стійко лідирує опозиція «Патріоти (активісти, волонтери,

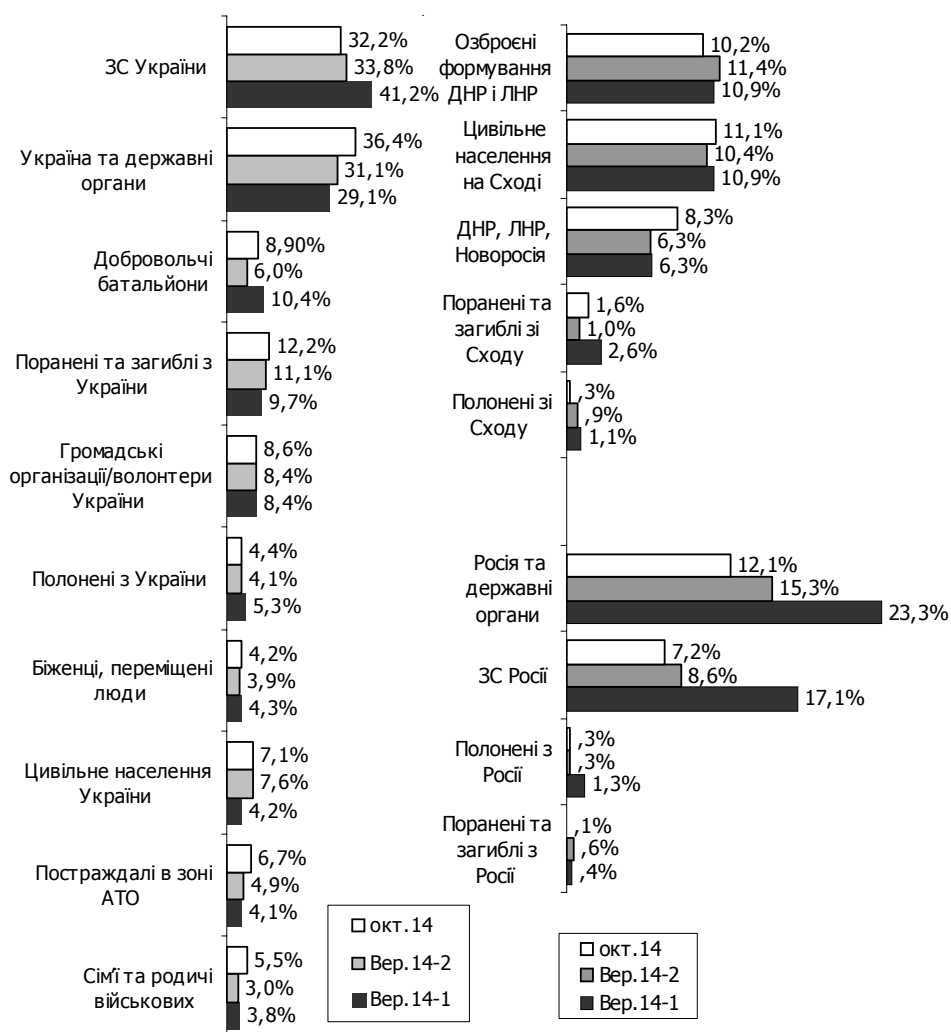

Рис. 6. Увага до учасників конфлікту у новинах українських телеканалів, 8–13 вересня, 22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року (N =759, 701, 686,%)

побратими, добровольці)» (13% повідомлень) vs «Терористи, диверсанти, найманці, бандити, мародери, бойовики» (20%, рис. 7).

Помітно поменшало в новинах лідерів «ДНР» та «ЛНР», вони практично не згадуються, колишній лідер «ДНР» П.Губарєв у жовтні мав 20 секунд синхрону. Про цивільне населення говорять частіше й переважно позитивно, проте їхня точка зору на події фактично відсутня. Тобто коментар у поданні конфлікту українськими телевізійними новинами надається однією стороною, що має

Рис. 7. Маркування учасників конфлікту в новинах, 13–18 жовтня 2014 року (N=686,%)

створити враження ефективного контролю за ситуацією. Відомо, що телебачення Ізраїлю подібним чином висвітлювала збройні сутички в перебігу першої Інтифади [Handley, Ismail, 2010].

У травні 7% повідомлень потрапили до новин з інтернету, а у жовтні — тільки 2%, тобто масштаби журналістики поголосків помітно скоротилися. Річ у тому, що влітку запрацювали прес-служби АТО, Ради національної безпеки і оборони, Міністерства внутрішніх справ, а також Інформаційного спротиву, і частка повідомлень від них становила 9%. Після трагедії з армією та добровольчими батальйонами під Іловайськом вочевиднилось, що у їхніх повідомленнях відчутно присутні елементи пропаганди, коли факти замовчують або прикрашаються. Так до журналістики відданості, представлені репортажами власних кореспондентів (53% у жовтні; частину безумовно становить професійна журналістика, яка вже дала низку відмінних військових репортерів) і журналістики поголосків долучилася журналістика пропаганди; точні пропорції їх у змісті новин невідомі, але їхня присутність там сумніву не викликає.

Тільки за тиждень до голосування вибори законодавців стали у новинах подією, яка форматує медіа-реальність. Увага до них зросла до 13% повідомлень у якості головної теми та до 7% — у якості додаткової теми, тоді як наприкінці вересня було відповідно 4% та 3%, що помітно менше, ніж увага до президентських виборів. Найчастіше про парламентські вибори говорили в новинах Інтера (25%) та ICTV (23%), а найменше — на СТБ (6%) (рис. 8). Новини, отже, подавали ці вибори як подію менш доленосну порівняно з виборами Президента; очевидна асиметрія значущості, природа і джерело якої такі складні за походженням, що вимагають утримуватися від поспішних і завжди поверхових чи банальних суджень. До того ж контент новин не дає матеріалу для формування вірогідних припущень про походження такої асиметрії. Проте, знаючи про низьку явку на вибори, важко утриматися від констатації збігу між таким формату-

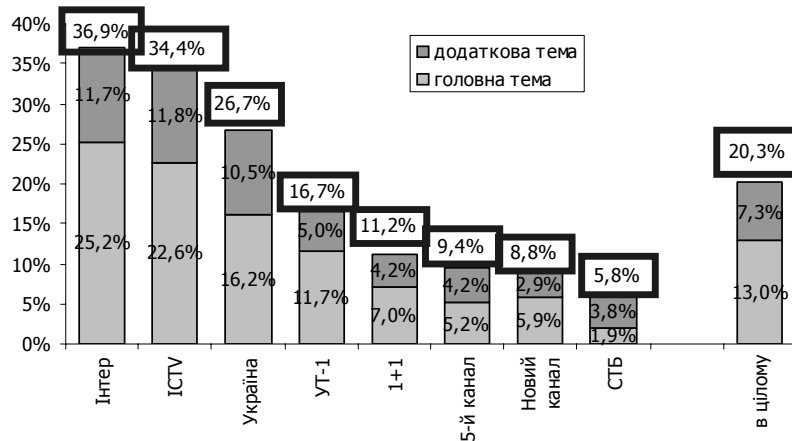

Рис. 8. Увага до парламентських виборів у новинах українських телеканалів, 13–18 жовтня 2014 року, $N=686$ повідомлень про Україну, %

ванням новинами виборчої кампанії і настроями значної частини громадян, абсентеїзм яких став виявом недовіри до наявного восени 2014 року контингенту політиків і до політики в цілому.

За тиждень до виборів лише 11 з 29 партій, що конкурували за місця у Верховній Раді, згадувалися у новинах, а про добровольчі батальйони говорили частіше, ніж про деякі партії. Лідерами уваги до колективних політичних і громадських об'єднань були Опозиційний блок — 7% і ВО «Батьківщина» — 5% (наприкінці вересня «ДНР» (4%), ВО «Батьківщина» та Партія регіонів (по 3%), на початку місяця — «ДНР» (6%), «ЛНР» (3%) та ВО «Батьківщина» (2%)). При цьому Опозиційний блок оцінювався переважно позитивно, а владі діставалося більше негативних суджень від журналістів і політиків, вони адресувалися Кабінетові Міністрів (43% усіх згадувань) і місцевим органам влади (33%). Позитивні оцінки дістаються «Україні» в цілому — 13% (наприкінці вересня — 15%, на початку — 12%). Два місяці поспіль до політичних інсти-

тутів найкритичніше ставилися новини Інтера — у жовтні 38% усіх згадувань про інститути, у вересні 24% та 15% відповідно. Інакше кажучи, спрямована на владу політична антиреклама у новинах практично відсутня у вересні, стрімко збільшується у передостанній тиждень агітації; переважно негативно подавали Радикальну партію Олега Ляшка (1+1) та Об'єднання «Самопоміч» Андрія Садового (Інтер), маніфестуючи політичні пристрасті власників чи редакцій цих каналів.

Напередодні виборів підвищився й обсяг синхрону політиків, надання якого у новинах є найефективнішим інструментом участі каналів у передвиборчій кампанії; він становив 11846 сек. (наприкінці вересня — 9092 сек., на початку вересня — 11061 сек). Майже половина всього ефірного часу дістається кільком персонам: П.Порошенкові (11%) та А.Яценюку (7%), які очолюють коаліційні сили, представникам прес-служб антитерористичної операції А.Лисенкові (9%) та В.Селезньову (5%), лідерам опозиції Ю.Бойку (6%), Н.Шуфричу (5%), О.Вілкулі (5%), що наочно сигніфікує новинний формат як «вибори під час війни».

Представники 11 партій і блоків з 29 внесених у бюлетень говорили у жовтні у прямому ефірі. У перебігу виборчої кампанії конфігурація розподілу синхрону в новинах, хоч і залишилася асиметричною із перевагою у бік чинної влади, але дещо змінилася на користь опозиційних сил. Якщо на початку та наприкінці вересня частка коментарів та висловлювань представників влади у 6 разів перевищувала частку прямої мови тих, хто належить до опозиції (68% проти 11%, 72% проти 12% відповідно), то напередодні виборів — у 3,4 раза (64% проти 19%). Упродовж двох місяців синхрон політиків Опозиційного блоку поступально зростав з 1% на початку вересня і 10% наприкінці вересня до 16% перед виборами. У той же час синхрон представників Народного фронту скоротився з 19% наприкінці вересня до 12% у жовтні, представників Блоку П.Порошенка (без частки прямої мови президента) — з 9% до 4%, представників «Батьківщини» — з 13% на початку вересня до 5%. Синхрон

політиків з Радикальної партії становив у жовтні 4%, «Сильної України» — 3%, «Самопоміч» — 2%, «Свободи» — 2% (рис. 9, табл. 1).

Тим часом канали ніяк не демонстрували єдності в політичних преференціях, додержуючись власної редакційної політики. Перший Національний, 1+1, СТБ, 5-й канал напередодні голосування не надавали новини в якості майданчика для висловлювань опозиційним політикам, розподіливши новинний синхрон переважно між представниками «Народного фронту» й БПП. Натомість Інтер і Україна віддали спікерам Опозиційного блоку від чверті до третини свого синхрону (31%, 26%), ICTV — 6%. Представники «Сильної України» говорили переважно на Новому каналі (15% усього синхрону), ICTV (8%), Інтері (6%), «Батьківщини» — на Новому каналі (17%), Україні (7%), ICTV (7%), Радикальної партії О.Ляшка — на

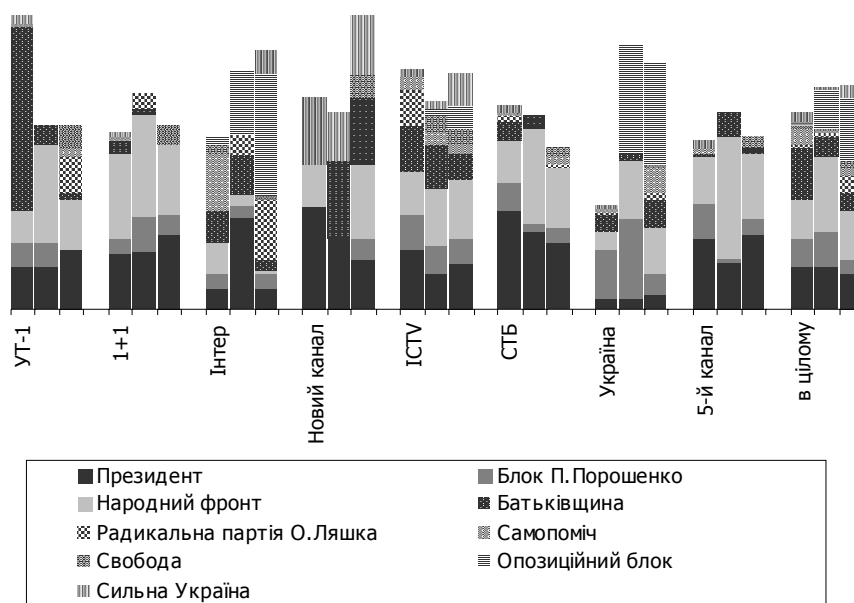

Рис. 9. Розподіл синхрону в новинах українських каналів, 8–13 вересня, 22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року (%)

Таблиця 1

Розподіл синхрону представників основних політичних сил
у новинах українських телеканалів, 8–13 вересня,
22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року, %

Політичні сили	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18
	УТ-1			1+1			ІНТЕР		
Президент	11%	11%	15%	14%	15%	19%	5%	23%	5%
Блок П.Порошенка	6%	6%		4%	9%	5%	4%	4%	4%
Народний фронт	8%	25%	13%	22%	26%	18%	8%	3%	1%
Батьківщина	47%	5%	2%	3%	2%		8%	10%	3%
Радикальна партія О.Ляшка			9%		4%			5%	15%
Самопоміч	1%		2%	1%			15%		
Свобода			6%			5%	2%		1%
Опозиційний блок							2%	16%	31%
Сильна Україна	2%			1%					6%
Інші	25%	53%	53%	55%	45%	53%	56%	39%	34%
<i>N</i>	1902	1048	741	1126	1084	911	1882	1017	2431
	НОВИЙ КАНАЛ			ІСТV			СТБ		
Президент	26%	18%	13%	15%	9%	12%	25%	20%	25%
Блок П.Порошенка			5%	9%	7%	6%	7%	2%	7%
Народний фронт	11%		19%	11%	15%	15%	11%	24%	11%
Батьківщина		20%	17%	12%	11%	7%	5%	3%	5%
Радикальна партія О.Ляшка				9%			1%		1%
Самопоміч				3%	3%	2%	1%		1%
Свобода			6%		4%	4%			
Опозиційний блок					2%	6%			
Сильна Україна	17%	12%	15%	2%	2%	8%	2%		2%
Інші	46%	50%	25%	39%	47%	40%	48%	51%	48%
<i>N</i>	122	154	308	1161	1201	1459	1206	639	776
	УКРАЇНА			5-й КАНАЛ			В ЦІЛОМУ		
Президент	3%	3%	4%	18%	12%	19%	11%	11%	9%
Блок П.Порошенка	12%	20%	5%	9%	1%	4%	7%	9%	4%
Народний фронт	5%	15%	12%	12%	31%	17%	10%	19%	12%
Батьківщина	4%	2%	7%	1%	6%	1%	13%	5%	5%
Радикальна партія О.Ляшка	1%		2%				1%	1%	4%
Самопоміч	1%		6%	1%			4%	1%	2%
Свобода			1%			3%	1%	1%	2%
Опозиційний блок		27%	26%				1%	10%	16%
Сильна Україна	1%			2%			2%	1%	3%
Інші	73%	33%	37%	57%	50%	56%	50%	43%	43%
<i>N</i>	2603	2606	4196	1029	1277	1024	11061	9092	11846

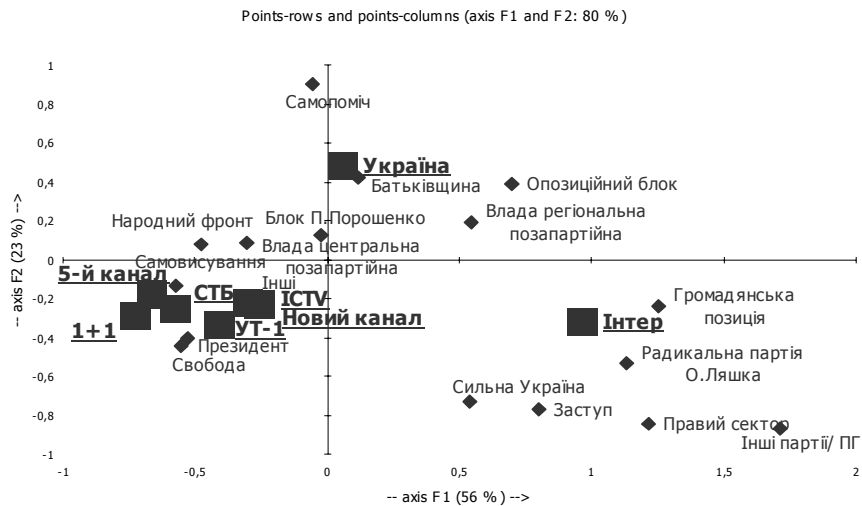

Рис. 10. Політичні преференції українських телеканалів, 13-18 жовтня 2014 року, $N = 11846$, *correspondence analysis* $\chi^2 = 6606,913$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 137,705$, за $df = 112$

Інтері (15%), УТ-1 (9%), «Самопоміч» — на Україні (6%), «Свободи» — на УТ-1 (6%), 1+1 (5%) (табл. 1., рис. 9–10).

Загалом, жовтневі новини провідних українських каналів виразно формують картину значно більшої сегментованості політичного поля з дедалі більшою активністю різноманітних його агентів.

Завершальні констатації

Позачергові президентські та парламентські вибори в умовах збройного конфлікту та репрезентація їх у новинах схиляють до чотирьох, принаймні, висновків. По-перше, моноmodalність і моновалентність медіаландшафту напередодні президентських виборів є продуктом переважно «журналістики відданості», розбавленої неперевіреною інформацією з твітера та фейсбуку. Інформа-

ційний супровід конфлікту з його гранично схематичним і, може, тому всеосяжним кліше «свої — чужі» і за відсутності на війні найменших гарантій взаємної фізичної та моральної безпеки громадян і військових, іншої журналістики, здається, і бути не може. Відключення російських телеканалів, мінімізація присутності «інсургентів», «колабораціоністів» в українських теленовинах підтверджують це правило. Російські новини у той самий час транслюються у Донецькій та Луганській областях і говорять виключно про «фашистів і бандерівців», натомість їм протистоять ополченці, які «виступили проти зла, що піднялося у Києві» і рушило у східні регіони. Тобто Україна постає у них не стільки як простір соціальної аномалії, яка підлягає виправленню, скільки простором асоціальності взагалі — явно невипадковий продукт багаторічного досвіду російської індустрії пропаганди у формуванні офіційного сприйняття та інтерпретації подій.

При цьому масова свідомість комфортно розміщується у такому ж анахронічному розрізненні. В інтерв'ю окремих пересічних громадян Сходу, що їх подавали у прайм-тайм в Україні, фігурує та сама діада «ми — вони» в однозначному етичному забарвленні із чітко розподіленими інвективами — претензія на автохтонність, несумісну з рештою держави. А в Росії респонденти в опитуваннях масово підтримали і анексію Криму, і «допомогу Росії співвітчизникам» зброєю на сході України, підтверджуючи актуальність конфліктної опозиції, а рівною мірою визнаючи випадковість існування певних територій у складі України. І вже не встановити, чи то «журналістика відданості» в Україні, значною мірою вимушена, і свідомо та керована тотальність пропаганди в Росії так формують масову свідомість, чи то вони, своєю чергою, програмуються відповідними уявленнями та інтерпретаціями, що дивовижно й загадково долають соціальні та освітні відмінності між індивідами, набуваючи статусу найпоширеніших. Залежні та незалежні інтерпретатори вимушені вибирати між цими двома опціями, або нама-

гатися окреслити можливості їхні симбіотичні сполучення, або ж допускати їхнє паралельне співіснування, щодо обов'язковості чи необов'язковості якого поки що не вдається запропонувати вірогідних гіпотез.

По-друге, на відміну від президентських, парламентські вибори підвищили градус політичного життя і чіткіше виявили неоднорідність політичних уподобань громадян. Напередодні виборів до вищого законодавчого органу медіа-реальність у новинах помітно диференціюється як за рахунок відновлення політичної дихотомії «влада — опозиція», так і внаслідок притаманних населенню політичних преференцій. Відповідно диференційованішими постають і політичні упередження каналів, які, безумовно, реагували на помітну неоднорідність намірів та установок виборців щодо підтримки певних партій, а протилежні позиції представлені новинами 1+1 та Інтера. На користь представників влади зросла асиметрія в увазі до неї та самопроголошеної до результатів виборів опозиції, асиметрія у синхроні також відтворилася як вельми помітна за місяць перед тим але напередодні виборів менш виразна. Присутність в новинах спрямованої переважно проти влади політичної антиреклами, доповненої великим синхронном представників Опозиційного блоку стала актом реабілітації попередньої влади. Опозиційний блок, «Сильну Україну» і Комуністичну партію України підтримали 16,42% тих, хто заповнив бюлетень. Тобто кожний шостий громадянин вважає і переконаний, що у 2010–2013 роках представники цих політичних сил, маючи більшість у парламенті та повноту виконавчої влади, все робили так як треба, і їм нема чого соромитися, або вибирає «менше зло» — знак непереможеної, а можливо, і незборимої за одне чи кілька поколінь, різниці у сприйнятті та інтерпретації світу політики, напрямків внутрішньої еволюції державних інституцій, доцільності приєднання до привабливих наддержавних структур, тобто майже культурно-цивілізаційних підстав взагалі.

По-третє, дані моніторингу новин 2014 року, які, що відомо, перебувають в комбінаторному спорідненні із

реальністю, дають підстави стверджувати таке. У соціумі в екстраординарному стані повсякденні та наукові визначення, розрізнення, розмежування та їхні сигніфікації, що були — чи здавалися — релевантними у нормалізованій ситуації, помітно втрачають ідентифікаційний потенціал, а соціальна матерія форматується вкрай незвично. Отже, відтепер актуалізується і певний, але не визначений час відтворюватиметься нова і злободенна її текстура, яку доречно називати гетерогенною соціально-політичною зборкою і яка являє собою сукупність складок — неоднорідних за різними ознаками об'єднань, сполучень, фігурацій індивідів з притаманними їм світоглядними і буденними, іноді напрочуд стійкими, уподобаннями, орієнтаціями, упередженнями, дискурсивними практиками та оцінками. Ось вона:

➤ Складка *державної законодавчої і виконавчої влади різного рівня*, вищі структури якої тільки після 26 жовтня 2014 року, дати проведення виборів до Верховної Ради, були повністю легітимовані демократично проведеними виборами, нижчі перебувають в очікуванні зменшення асиметрії в повноваженнях і ресурсах, а всі її інститути та організації підлягають оновленню у процесі люстрації та реформ. Неоголошена війна поставила перед владою проблеми такого рівня складності, відповідати якому неймовірно важко, якщо взагалі можливо. Це, природно, генерує підвищену увагу, недовіру і навіть підозри з боку громадськості та опонентів до її, влади, дій.

➤ Складка *унітарності*, що складається з гарячих і поміркованих прихильників єдності країни, її територіальної цілісності, з тих, хто прихильний до загальнолюдських цінностей, прав і свобод, і хто утворює соціальну базу нової влади, щодо якої зберігаються як завищені очікування і надії, так і готовність і здатність контролювати її дії; сегмент упередженості та збудженості; складка поширення практик альтруїзму та активності.

➤ Складка *індиферентності*, байдужості та відчуженості, відсутності інтересу до політики, неучасті у виборах, зосередженості індивідів на собі.

➤ Складка *колабораціонізму*, сегмент свідомого співробітництва громадян, військових, міліціонерів, державних службовців різного рівня із зовнішнім агресором, особиста («ополченці», учасники незаконних військових формувань, диверсанти, «народні мери та губернатори»), а також матеріально-фінансова допомога йому.

➤ Складка *компромісу, «реалполітики»*, носії установки на пошук засад і умов толерантного співіснування політичних сил і громадян різного світосприйняття і бажаного майбутнього.

➤ Складка *реставраційних настроїв та дій*, носіями та суб'єктами яких є громадяни, що не згодні із результатами подій 2014 року, переконані у дєвості попередньої практики владарювання і в необхідності повернення до неї, не підтримують дії нової влади, у більшості демонструють пристосувальну до обставин або вичікувальну поведінку, ті, хто на виборах до Верховної Ради підтримав «Опозиційний блок»; складка, в межах якої, допустимі як саботаж виконання управлінських рішень, так і прояви некомпетентності й непрофесіоналізму.

➤ Складка *інсургентів* — озброєних супротивників влади, частина яких прибула із сусідніх держав чи псевдодержавних утворень.

➤ Складка *страждання* (мізерабілізму), біженці та переселенці, що втратили житло і роботу, а також потерпілі під час військових дій, сім'ї загиблих українських солдатів, офіцерів, цивільних, поранені й покалічені.

➤ Складка *непідконтрольної території*, влада і цивільне населення тих фрагментів Донецької та Луганської областей, які перебувають по той бік роз'єднання військових за Мінською угодою. Здебільшого люди там вважають себе приниженими і ображеними лютневими подіями в Києві, відчують загрозу з боку радикально налаштованих «націоналістів» і кажуть про це, не вважають нинішню Україну своїм «домом», визнають законним відділення від решти країни, а в ополченцях та інсургентах бачать гарантів захищеності.

➤ Складка *втраченої території* — Крим, фантомний біль України, що підживлює мрії та ілюзії про відновлення статус-кво 1954 року.

По-четверте, новини орієнтуються на лідерів передвиборчих перегонів і тих, хто, як у випадку М.Добкіна чи Опозиційного блоку, активно створює інформаційні приводи. Вже після реєстрації кандидатів і перших рейтингових замірів популярності було зрозуміло, що у травні 2014 року вибір громадяни робитимуть між П.Порошенком і Ю.Тимошенко, а у жовтні прихильники влади — між Блоком П.Порошенка і «Народним фронтом» на чолі з прем'єр-міністром А.Яценюком. І новинні програми відтворювали цю ситуацію, скоригувавши її згідно з установками редакційної політики. Водночас збройний конфлікт немовби наклав заборону на «чорний піар» у травні: претенденти у публічних заявах не заторкують, за поодинокими винятками, програм, політичного минулого і сьогодення конкурентів, а в новинах нечисленні сумнівні та негативні оцінки адресовані лише окремим політикам. Проте у жовтні 2014 року критика влади та відповідних партій звучить набагато гучніше й агресивніше. Тобто у президентській кампанії канали немовби забули, що вони є бізнесовими структурами, а під час парламентської — згадали. Вочевидилося, що взаємодії влади й медіа-ринку вимагають виваженого коригування правил у нових умовах і безумовного залучення до публічних обговорень ідеї свободи слова, аргументуючи або непорушність цього принципу, або обставин чи терміні його обмеженої імплементації.

3.3. НОМІНАЦІЇ КОЛЕКТИВНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У БЛОГОСФЕРІ АКТУАЛЬНИХ ПОДІЙ

Інтерпретації подій в Україні 2013–2014 років для пояснення жорсткого протистояння, агресії та ворожості груп та категорій як у відкритих просторах київського та регіональних ЄвроМайданів, так і у віртуальному просторі соціальних мереж актуалізували використання таких концептів, як маніпуляція (думками, свідомістю), інформаційна війна, мова ворожнечі, ксенофобія. Маючи кожний свою історію, свої та переваги, певні методологічні традиції, ці концепти, натомість, залишають специфічні лакуни в інтерпретації подій та ситуацій або мають суттєві обмеження застосування у вітчизняному академічному та публічному просторах. Так, концепт *маніпуляції* передбачає базове уявлення про її потенційних суб'єктів і «замовників», а також можливості порівняння викривленого образу реальності з її правдивою картиною. Перше суттєво ускладнюється в умовах пришвидшення подій та загальної непрозорості зв'язків груп інтересів, а недоступність «реальної картини справ» і помноження альтернативних описів заважає другому. Подібні ж обмеження характеризують застосування концепту *інформаційної війни*. Пояснення насильства через зростання ксенофобії має спиратися на дані, які відповідатимуть динаміці подій та структурі їх учасників, чого також досягти доволі складно. Визначення ситуації, яка спричинила зростання ксенофобії, також потребує часу й обмежує можливість поточної інтерпретації. Пояснювальний потенціал концепту *мови ворожнечі*, який на відміну від попереднього концентрує увагу на символічному просторі суспільства, послаблений поширеністю репрезентативної моделі мови та домінуванням об'єктивістської традиції розуміння соціального.

Актуальна ситуація, таким чином, висуває певні вимоги стосовно підходу до її пояснення, а саме: він має зможливувати зрозуміння швидких змін у поведінці людей, які пов'язані не стільки з динамікою матеріаль-

них обставин життя чи об'єктивних стосунків, скільки зі зрушеннями в уявленнях щодо них. Одним із варіантів такого підходу є дослідження процесів культурно-символічного простору як такого, що реалізує, так би мовити, «медіацію» уявлень та дій. Саме в культурно-символічному просторі відбувається конструювання смислів, які закріплюються за певними чи новими символами, а ці символи, своєю чергою, ставши іменами чи ознаками, зумовлюють дію. Поле актуалізації культурно-символічних ресурсів спільноти стають, з-поміж іншого, повідомлення соцмереж, де відбувається інтерпретація поточних подій у країні. Нижче викладено результати дослідження динаміки колективних ідентичностей учасників ЄвроМайдану за матеріалами блогосфери, а саме — соціальної мережі «Facebook».

Постструктуралістська перспектива не залишає сумнівів в тому, що рухливість культурно-символічного простору пов'язана з боротьбою за встановлення відносин домінування в суспільстві. Тому стосунки культури і влади обрано тут як загальну рамку визначення специфіки та форматів цих процесів. У центрі уваги — процеси натуралізації й денатуралізації колективних ідентичностей. Ці процеси розглянуто як різновид культурних механізмів влади, за допомоги яких відбувається культурне «забезпечення» відносин влади в суспільстві.

Культура і влада

Розмаїття тематики досліджень зв'язку культури і влади в соціології та суміжних дисциплінах, яке ми знаходимо у працях М.Вебера, В.Парето, Е.Дюркгайма, Р.Міхельса, Г.Моска, Т.Парсонса, А.Грамши, М.Горкгаймера, Т.Адорно, М.Фуко, П.Бурдьє, З.Баумана, Ф.Енгелстада та інших, пов'язане зі специфікою тематичних напрямків та методологічних орієнтирів. Так, дослідження може звужувати владу до політичної, влади держави, а культуру — до інститутів створення, поширення та зберігання культурних цінностей, мистецтва, обираючи ключовим концептом «культурну політику» [Белова, 2002]. Рефлексійна

та критична настанови щодо відтворюваних значень, цінностей, ідентичностей висувають як ключові поняття «культурна гегемонія» [Грамши, 1991] та «культурні індустрії» [Адорно, 1997], а інтенція маркетизації культурного виробництва — поняття «креативних індустрій» [Мак-Інрой, 2005, Флоріда, 2005]. Вітчизняні дослідження пострадянських трансформацій актуалізували зазначену тематику в методологічній перспективі феноменологічної соціології [Бурлачук, 2002] та тематичному ракурсі механізмів підтримання реальності в умовах соціальної кризи.

Крім того, принципове значення для реалізації дослідження культури та влади має те, яке розуміння феномену влади покладено в його основу. Для соціологічного дискурсу доволі поширеним є ставлення до влади як вторинного феномену в соціальному житті, коли влада визначається як ставлення суб'єкта до об'єкта, або в категоріях наміру, волі, здатності досягати результату. Саме такий підхід структуралістів та функціоналістів до влади критикує Е. Гіденс [Гідденс, 1995]. За Гіденсом, влада в соціальних системах передбачає стосунки автономії та залежності між учасниками взаємодії, що пов'язане, як ми вже відзначали, з відмінністю їх. Але спектр влади в повсякденному житті є дуже широким та включає вплив на використання влади іншими. Е. Гіденс акцентує діалектику контролю: будь-які форми залежності передбачають ресурси, за допомоги яких підлеглі можуть впливати на начальників. Іншими словами, структури домінування як елемент соціальних інститутів не можна уявляти як «перемелювання тіл», а підлеглих — як слухняні автомати, хоча такий погляд поширюється об'єктивістською наукою [Гідденс, 1995].

Концентруючи увагу на соціальній дії, владу Е. Гіденс визначає як здатність діяти інакше, бути агентом, перетворювати наявний стан справ. Агент перестає бути агентом, якщо він або вона втрачають спроможність перетворювати, тобто реалізовувати певний вид влади. При цьому обставини соціального примусу, часто трак-

товані за аналогією з природними силами, не перетворюють дію на реакцію: «не мати вибору» не є еквівалентом підкорення механічним силам. У найширшому значенні терміна «влада» дія передбачає владу як здатність до перетворення ситуації, тобто влада передує суб'єктивності, вибудовуванню рефлексійного моніторингу дії. З іншого боку, влада пов'язана з участю, трактованого як здатність до дії. Брати участь у події для індивіда означає можливість у кожній її фазі чинити по-іншому.

У перспективі вивчення культурних аспектів відтворення влади привертає увагу й пояснення Е. Гіденсом феномену домінування та місце цього поняття в його концепції. Домінування разом з позначенням та легітимацією є однією зі структурних розмірностей соціальних систем як стосунків між акторами та колективами, що відтворюються й реалізуються через практики. Всепроникний вплив влади на соціальне життя зумовлює зв'язок структури значень із домінуванням та легітимацією. Домінування є умовою існування кодів значень, бо, як і влада, воно не зводиться до асиметрично розподілених ресурсів, але притаманне соціальній асоціації та дії як таким. Е.Гіденс підкреслює, що сама по собі влада не є порочною, вона не полягає в здатності «сказати ні», а домінування не можна подолати [Гидденс, 1995]. На прикладі ідеології він показує, що відділити структури означення від домінування й легітимації можна лише аналітично: вона пов'язує означення з легітимацією групових інтересів.

В сучасному рухливому, глобалізованому та інформатизованому світі дедалі частіше культура використовується для пояснення зіткнень та конфліктів на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних та інших відмінностей. Але річ не тільки в тому, що звернення до очевидних речей — різниці в одязі, поведінці на публіці, ритуалах чи віруваннях — приховує боротьбу за ресурси грошей чи впливу, або в тому, що власна культура та дотримання культурних традицій як ціннісні пріоритети піднесені на небачену висоту консервативним поворотом

суспільного дискурсу. Головним наслідком зазначених стратегій інтерпретації стає закріплення певних дистанцій між соціальними категоріями та групами, ставлення до них як близьких чи далеких, миролюбних чи небезпечних, ширше — своїх чи чужих. Це надає дедалі більшої актуальності питанню про роль культури у відтворенні соціальних ієрархій та влади в суспільстві [Сорока, 2013]. Визначення цієї ролі, своєю чергою, потребує пояснення зв'язку культури та дискурсу, дискурсу та влади та звернення до концепції дискурсивної влади М.Фуко.

Неоднорідний та плинний соціальний світ, де несиметрично розподілені ресурси спричиняють боротьбу та нерівність, виштовхує на передній план дослідницької уваги феномен влади. Кожна людина переживає утиски своєї свободи, вимоги підкоряються певним нормам, законам, правилам та чинить це особисто стосовно інших, тобто має справу із проявами влади. Влада — це тип соціальних відносин домінування, які можна спостерігати в різних формах: впливу, керування, управління, маніпулювання, панування тощо. Влада присутня на будь-якому рівні соціальної взаємодії — соціальному, міжіндивідуальному, міжгруповому та внутрішньогруповому. Вона реалізується в різних стратегіях встановлення ієрархій: це — переконування, примус, сила, оцінювання, компетенція, авторитет, харизма тощо. Такий широкий погляд на владні відносини уможливився завдяки відкриттям у працях М.Фуко [Фуко, 1996: 97–267]. Досліджуючи історію владних стосунків, він прийшов до розрізнення прямої та дискурсивної влади.

Прямі влади вирізняються вертикальною структурою, реалізуються згори вниз і пов'язані із примусом чи навіть з утиском прав та свобод людини. Вони легко помітні та реалізуються на макрорівні взаємодії (влада інститутів армії, поліції тощо). В домодерному світі — це влада суверенів, монархів, яким належало право відбирати чи дарувати життя. В сучасному світі, де велика частина суспільного життя базована на договірчій, ліберальній взаємодії, а важливими цінностями проголошено права та свободи

людини, вертикальні структури підпорядкування також легко помітити [Маєрчик, 2013].

У ранньомодерні часи, коли виникло завдання управління великими масами людей — населенням, яке визнавалося як джерело багатства, влада змінюється, стає анонімнішою, деперсоналізованою. У зв'язку із зростанням цінності окремого людського життя, кожне з яких примножує населення як багатство, населення як робочу силу, продуктивні тіла стають предметом наукового вивчення. Такі дисципліни, як демографія, медицина, педагогіка, а також історія й антропологія поступово створювали знання про людину, що в цих умовах набувало характеру норми. Це розмаїття знань про тіло — здоров'я, тривалість життя, репродуктивність, сексуальність — є знанням-владою, або дискурсивною владою [Маєрчик, 2013].

Дискурсивні влади (за М.Фуко) діють горизонтально, регулюють взаємодію за допомоги знань та норм. Дискурсивна влада не належить певній людині, регулює стосунки на мікрорівні суспільства — через правила та знання, що стали частиною здорового глузду. Вона характеризується горизонтальністю, децентрованістю, невидимістю, не належить певній людині. Невидимість дискурсивної влади полягає у видимій відсутності суб'єкта домінування, нею володіють люди безвідносно до їхнього соціального статусу. Наприклад, про необхідність мити руки перед їжею чи інші гігієнічні процедури вам може розказати й дитина. Дискурсивна влада не тільки контролює, а й створює: її головна роль полягає в тому, щоб забезпечувати, підтримувати, укріплювати, примножувати життя та впорядковувати його [Маєрчик, 2013]. Завдяки дискурсивній владі в суспільстві відбувається розрізнення груп людей та встановлення між ними стосунків нерівності. Будь-яка ознака відіграє роль розрізнявальної: колір шкіри, клас, стать, вік, місце проживання, сексуальна орієнтація, освіта тощо.

Таким чином, суспільство, соціальна реальність пов'язує взаємодією різноманітних індивідів та групи. Їхня відмінність слугує передумовою взаємодії та є невідділь-

ною характеристикою суспільства. Протягом змагання за ресурси — соціальної боротьби за утримання та поліпшення своєї позиції — між ними встановлюються стосунки домінування — підпорядкування, які перетворюють відмінність у соціальну нерівність. Через різноманітні практики повсякденної взаємодії стосунки домінування, або, іншими словами, влада, відтворюються як в інституціоналізованій явній формі (прямої влади), так і в неявній формі влади-знання. Аналітичне виокремлення ролі культури в процесах відтворення влади реалізується за допомоги концепту культурних механізмів влади.

Висвітлення зв'язку культури й влади є необхідним для пояснення виникнення та відтворення культури як такої в її певних формах, пов'язаних із діяльністю та минулим конкретної спільноти чи суспільства. Таке спрямування дослідження на зв'язок конкретних культурних феноменів (символів, ритуалів, міфів, дискурсів тощо) і соціоструктурних умов виникнення та відтворення їх необхідне, щоб запобігти перетворенню соціології культури на «рафіновану» галузь, відокремлену від перебігу соціального життя скляним бар'єром притрушених пилом музейних вітрин.

Дослідження зв'язку культури і влади відповідатиме й розвиткові соціологічного знання, спрямованого, як відомо, трьома специфічно соціологічними питаннями: соціальна нерівність, типологія соціальних систем та соціальна взаємодія. Поняття культурних механізмів влади відповідає першому з цих питань. Воно концентрує увагу на культурному забезпеченні відтворення влади, соціального порядку й пов'язаного з ними певного формату соціальної нерівності.

Поняття та різновиди культурних механізмів влади

Культурні механізми влади є способом закріплення певних стосунків нерівності між групами в суспільстві шляхом вироблення (або актуалізації) культурних значень, ієрархізації їх, наділення соціальною силою, тобто встановлення зв'язку між культурними значеннями й

соціальною структурою. Завдяки цьому відбувається примушення груп до певного місця в соціальній ієрархії відповідно до актуального розподілу сил в суспільстві, а саме — в інтересах тих, що домінують [Сорока, 2013]. Важливо підкреслити, що слово «механізм» (у прямому значенні — засіб передання руху) використовується у пропонованому понятті як метафора та акцентує смисл різнобічних зв'язків процесів, що взаємно відтворюють один одного.

До культурних механізмів влади можна віднести багато процесів, завдяки яким закріплюється дистанція між категоріями і групами в суспільстві та відтворюється соціальна ієрархія й нерівність. Це й номінація та класифікація (П.Бурдьє), нормалізація (М.Фуко) та канонізація (Л.Іонін), сакралізація (В.Бурлачук), легітимація (М.Вебер, П.Бергер та Т.Лукман, Ю.Хабермас, П.Бурдьє, В.Бурлачук), натуралізація (Р.Барт, А.Бікбов). Специфічним культурним механізмом влади є також дискурс чужого і ворога [Сорока, 2012: 212–216].

Щоб розглядати названі процеси як культурні механізми влади, відштовхуючись від постструктуралістського її розуміння, треба актуалізувати зв'язок між дискурсом і культурою. Культура є сукупністю «значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що взаємодіють між собою» [Сорокин, 1992: 218], стверджував в середині минулого століття П. Сорокін, пов'язуючи культуру і значення. Трохи пізніше К. Гірц узагальнює культуру як сукупність генералізованих настанов комунікації та інтерпретації [Гірц, 2004]. З.Бауман додає важливі акценти щодо агентів культури, визнаючи її як «поле творчості та комунікації, виробництва та читання знаків, неперервних і ніколи не повторюваних процесів їх перетворення, самовизначення й трансцендування. Культура — це поле, де всі ми і автори, і актори» [Бауман, 1991]. Тобто, культурою є створення значень, їх застосування й відтворення в комунікації та інтерпретації, а також безперервному процесі творчості. Причому залученими у ці процеси є не тільки визнані автори шедеврів

світового або національного значення, як вважали творці ідеї культури в ХІХ столітті (наприклад, М.Арнольд), але й кожен з носіїв певної мови (культури), хто володіє її кодами. Такий концепт культури перетинається з концептом дискурсу як говоріння, що реалізується кимось в певних ситуаціях чи умовах та підпорядковується правилам, насамперед соціальним за своїм характером обмеженням доречності, відповідності, адекватності ситуації [Ван Дейк, 1989]. «Пунктами перетину» концептів культури й дискурсу стають значення, норми, коди та символи, які одночасно є елементами культури та засобами дискурсивних практик. Введення концепту культурних механізмів влади, таким чином, спирається на бачення культурного, соціального, дискурсивного та індивідуального як відносно автономних вимірів людського життя. Таке бачення формує культуральна соціологія, намагаючись утримати в полі зору суб'єктивні смисли, соціальні обмеження їх, культурні коди в мінливому середовищі людських думок і мережу соціальних структур та стосунків домінування. Як пише Дж.Александр, культуральна соціологія реалізує «пошук причинних зв'язків, на підставі яких «працює культура», зумовлюючи мінливі оцінки, значення, цілі соціальних акторів і структуруючи соціальне життя. Пошук шляхів пов'язання символічних структур із соціальними структурами, практиками, історичними процесами, формування концепції культурної прагматики та соціального перформансу» [Александр, 2007: 36].

Якщо поділити культурні механізми влади на групи відповідно до того, які саме елементи культури (культурні феномени) ними актуалізуються, можна побачити, що згадані номінація та класифікація є використанням символу, легітимація та сакралізація — ритуалу, натуралізація — міфу. Умовність такого поділу очевидна: символічні, ритуальні та міфологічні аспекти культури тісно переплетені між собою й у певних ситуаціях недоступні для відокремлення. Однак зазначений поділ видається корисним з методичної точки зору, бо дає змогу

структурувати тематику на початковому етапі вивчення і скерувати знання щодо центральних елементів культури на вивчення процесів, що забезпечують культурними засобами відтворення нерівності в суспільстві.

Уявляючи процеси конструювання та відтворення колективних ідентичностей, бачимо, що релевантними для них є такі культурні механізми влади, як номінація — іменування, легітимація — пояснення та виправдання, а також натуралізація — закріплення певного значення як очевидного та природного.

Номінація та класифікація, за П. Бурдьє, є функціями та ознаками легітимної влади [Бурдьє, 1994]. Номінація — це називання або визначення будь-яких соціальних об'єктів, явищ, груп, окремих персон; класифікація — віднесення їх до певних типів, класів. Номінація та класифікація реалізуються будь-яким соціальним агентом та визнаються в межах його впливу: батьків щодо дітей — в межах родини, вчительки щодо учнів — в межах шкільного класу, начальника щодо підлеглих — в межах організації тощо. Право легітимної номінації в межах суспільства належить державі та реалізується через бюрократичні процедури, в тому числі — кодифікацію та видачу посвідчень. Останні не тільки надають загальновизнані права їхньому володарю (наприклад, право керувати транспортним засобом, брати шлюб, обіймати посаду тощо), а й підтверджують символічну владу держави, яка забезпечує всі ці посвідчення. Право на легітимну номінацію є засобом відтворення соціальної влади в стосунках символічної влади, про що йшлося вище. Таким чином, виробництво здорового глузду — легітимна номінація — відбувається відповідно до інтересів тих, хто домінує.

З іншого боку, номінація та класифікація не є нейтральними механічними операціями розподілу: класифікації оперують культурними категоріями (словами мови, культурними символами [Сорока, 2011]), які головним чином спираються на бінарні опозиції: жіноче/чоловіче, зло/добро, чорне/біле, низьке/високе тощо. Тобто інтерес

тих, хто домінує, щодо вибудовування ієрархії значень реалізується за допомоги ціннісно ангажованих символів. Тому тематики соціальних номінацій та соціальних нерівностей щільно пов'язані між собою, що демонструє у своїх дослідженнях бездомних в Україні А.Рябчук. Особливу увагу привертає в цьому контексті вивчення поділу на гідних і негідних бідних [Рябчук, 2007]. Важливим полем досліджень процесів номінації та класифікації є використання символів у текстах мас-медіа [Сорока, 2010: 182–196], художніх та інших культурних текстах, повсякденному спілкуванні, в різних полях функціонування дискурсивної влади.

Тобто номінацію стосовно себе самої держава реалізує в спеціальних державних символах, які репрезентують значущі цінності національної держави мовою геральдики, у структурі своїх значень здатні розкрити характер та актуальний стан символічної боротьби всередині суспільства на момент прийняття певної державної символіки. Специфічним прикладом реалізації функції офіційної номінації є доповіді голови держави, які досліджувала В.Середа в перспективі формування ними історичної ідентичності [Середа, 2006].

Символічний капітал, згаданий вище, є необхідним для участі в боротьбі за монополію легітимної номінації (у символічній боротьбі) й виражається в титулах, званнях, дипломах, юридично гарантованих статусах тощо. Чим більшим є символічний капітал агента, тим імовірніше він/вона зможе нав'язати іншим власну шкалу оцінок, тим з більшою довірою інші будуть ставитися до його/її слів. За допомоги слів, тобто символів, використаних для номінації, іменування, символічна влада створює речі. Зрозуміло, що символічний капітал доктора наук із фізики неможливо використати в науковій раді з мистецтвознавства, а символічний капітал відомого письменника — в питаннях технологічного процесу виробництва їжі. І хоча статус та популярність намагаються набуті універсального значення, реальне це місце посідає лише офіційна номінація. Тому і втрата довіри

до представників держави є загрозою не тільки для них особисто та груп, інтереси яких вони репрезентують, але й для всього суспільства.

Іншим культурним механізмом влади є **легітимація**, яку можна розглянути через провідну роль ритуалів. Легітимація — це, за П. Бергером та Т. Лукманом, смислова об'єктивація другого порядку [Бергер, 1995:151–209], інакше кажучи, створення значень, які мають пояснити та виправдати зміст та форму інституціонального устрою. Легітимація розгортається на чотирьох рівнях: безальтернативна констатація «так це робиться» на дотеоретичному рівні; закріплені у прислів'ях, приказках та фольклорі й укорінені в повсякденному мисленні моральні максими; професійно створені теорії; символічні універсуми, тобто матриці бачення та інтерпретації об'єктивних і суб'єктивних подій та явищ [Шульга, 2012: 116]. Причому три попередні рівні є механізмами підтримання символічного універсуму.

Легітимація постає не тільки як засіб пояснення культурно-історичних феноменів, а й дає змогу інтерпретувати процеси, що постійно виникають в суспільстві [Шульга, 2012: 131–160]. Як стверджує О. Шульга, ці процеси легітимації можуть бути суб'єкт-об'єктивними та розгортатися у вертикальній площині, суб'єкт-суб'єктивними — в горизонтальній площині, а також більш складними, що здійснюються через інститути освіти та мас-медіа. Таку типологію можна співвіднести зі згаданими ідеями М. Фуко про прямі й непрямі влади та роль інститутів дисциплінування тіл.

Таке розуміння легітимації спрямовує дослідження різноманітних форм ритуалів як сучасних, так і традиційних. Так, ритуал переходу легітимує соціальну структуру спільноти, яка охоплює не тільки живих, а й померлих її членів [Маєрчик, 2011: 73–126], чоловічі ритуали — соціальний поділ за ґендерно-статевою ознакою [Гилмор, 2005: 154–176], а практики материнства — патріархальний принцип поділу праці та відповідальності [Кісь, 2012: 181–199]. Ритуали вшанування пам'яті легітимують

державний устрій за допомогою згадуванням героїв минулого [Коннертон, 2004: 70–113], а практики телевізійного перегляду можна інтерпретувати як засіб легітимації «четвертої влади» [Сергеева, 2009: 70–91].

Специфічним варіантом легітимації як культурного механізму влади є сакралізація. Це специфічні ритуали (або ефект певних ритуалів), які відтворюють розмежування сакрального та профанного світів [Бурлачук, 2005], або встановлюють розмежування, коли старий порядок зруйновано. Сакральне, як стверджує В.Бурлачук, не обов'язково означає деяку невидиму силу: воно є чимось екстраординарним і вимагає такого ж ставлення до себе; решта предметів, людей, будь-яких об'єктів набувають статусу профанного. «Процес сакралізації предмета, людини, події є одночасно процесом наділення владою. Сакральне і влада збігаються в тому сенсі, що обидва несуть собою здатність домінування, безпосереднього визначення життя людей» [Бурлачук, 2005: 67]. Прикладами сучасної сакралізації стають ритуали футбольних вболівальників, музичних та інших фан-клубів, або прибічників певного політичного лідера. Встановлюючи місце центру, який сакралізується та репрезентує владу, такі ритуали впорядковують світ, повертають його в гармонійний стан. У щойно цитованій статті В.Бурлачук розглядає події Помаранчевої революції як специфічний ритуал сакралізації.

Розкрити пов'язаний із міфом культурний механізм влади, а саме — **натуралізацію**, можна, за допомоги семіотичної перспективи вивчення міфу за Р.Бартом [Барт, 1994: 74–98]. Міф — це семіологічна система, що складається з означуваного (концепту), означника (акустичного образу) та знака (асоціації двох попередніх), як, наприклад, мова. Однак міф є вторинною семіологічною системою: його означник сформований зі знаків мови. Тобто міф є метамовою, вторинною мовою, якою говорять про першу. Матеріальними носіями міфу (або міфічного повідомлення) є не тільки власне мова, але й фотографія, живопис, реклама, предмети, дії людей (зокрема, ри-

туали) тощо. Це відбувається, коли перелічені об'єкти стають знаками, тобто їх сприймають не згідно з їхнім власним місцем та функціями, а як частину певного повідомлення.

У своїй відомій праці Р.Барт наводить приклад з обкладинкою журналу «Парі–Матч», на якій зображено чорношкірого солдата французької армії. «На обкладинці, — пише Барт, — зображений молодий африканець у французькій военній формі; салютуючи він дивиться вгору, імовірно, на французький прапор. Таким є сенс зображення. Однак хоч би яким наївним я був, я прекрасно розумію, що хоче сказати мені це зображення: воно означає, що Франція — це велика Імперія, що всі її сини, незалежно від кольору шкіри, вірно служать під її знаменами і що немає кращої відповіді критикам так званої колоніальної системи, ніж старанність, з якою цей молодий африканець служить своїм так званим гнобителям» [Барт, 1994: 80]. Зображений солдат — це означник міфологічної системи, а означуване — навмисне змішування належності до нації з війським обов'язком.

Побачити, виокремити міфологічне повідомлення стає можливим за умов чутливості до двоїстості його означника, який одночасно є і сенсом і формою. Така чутливість властива творцям міфу: вони беруть концепт і підшуковують йому форму. В цій перспективі чорношкірий солдат — це приклад, символ французької імперії. Іншим прикладом статичного та аналітичного погляду на міф, чутливого до двоїстості його означника, є погляд міфологів, які руйнують міф. В цьому сприйнятті «африканський солдат, який солютує, перетворюється на алібі для концепта «французька імперія» [Барт, 1994: 94]. Сприйняття споживачів міфу позбавлене зазначеної чутливості: читач, як пише Р. Барт, переживає міф як історію одночасно правдиву та ірреальну. Треба підкреслити, що споживач міфу, носій міфологічної свідомості є необхідною умовою не тільки прочитання певного міфологічного повідомлення, а й існування та відтворення певного міфу. А з огляду на неоднорідність міфологічного простору

сучасного суспільства можна стверджувати, що існування міфу передбачає постійну діяльність з актуалізації й підтримки певних міфологічних значень і цінностей, що їх живлять.

Порівнюючи ці три типи сприйняття міфу, Р.Барт наголошує, що альтернатива погляду творця міфу та міфолога є уявною, позірною. «Міф нічого не приховує й не афішує, він тільки деформує; міф не є ані неправдою, ані щирим зізнанням, він є викривленням» [Барт, 1994: 95]. Тобто, згідно з Р.Бартом, натуралізація є сутністю міфу. Міф натуралізує концепт, перетворює історію на природу: «все відбувається так, ніби образ природним шляхом продукує концепт, ніби означник є підґрунтям означуваного; міф виникає в той самий момент, коли Французька імперія починає сприйматися як природне явище» [Барт, 1994: 96].

Натуралізація, іншими словами, — це ототожнення соціокультурних явищ з природними (натуральними), завдяки чому зв'язок їхнього походження з діяльністю певної спільноти в певних історичних умовах викорінюється з пам'яті людей на користь положенню про відповідність їх законам природи, всесвіту тощо. Натуралізації зазнають норми розподілу соціально значущих ресурсів в суспільстві, що призводить до закріплення та забезпечує відтворення вираженого в цьому розподілі формату соціальної нерівності, відповідної ієрархії верств, груп і категорій суспільства.

Соціальні практики натуралізації представлені у способах творення та відтворення культурної традиції через підтримку відповідних символів, ритуалів та міфів. Саме у традиції «до мінімуму зводиться рефлексія соціального конструювання реальності» [Малес, 2012: 7], вони є нерелекційними настановами культурного відтворення. Натуралізація культурних смислів, набуття ними надсуб'єктного, гіпостазованого характеру є проявом реіфікації їх, поводження з ними як з предметами. Так, наприклад, визначення центру/периферії міста є результатом натуралізації як просторового закріплення культурних ознак соціальних поділів.

Натуралізації піддаються найважливіші соціальні поділи, такі як політико-географічні кордони [Бігбов, 2002]. Гори, річки, ліси не містять в собі природної сутності кордонів, здатні бути перешкодами лише фізичних для переміщень. Натомість буденною свідомістю політико-географічні кордони сприймаються як щось природне, натуральне. Природність приховує випадковий характер національних та адміністративних кордонів, пов'язаний з перебігом політичної боротьби в минулому, і стає центральною ілюзією панування.

Натуралізацією є також стратегія інтерпретації явищ та процесів природи за допомоги соціокультурних смислів, тобто через перенесення суто людських значень на розповідь про тварин, рослини та будь-які прояви життя. Метафоричність та намагання авторів, наприклад, телевізійних фільмів про природний світ бути зрозумілішими для широкої аудиторії є тільки поверховим поясненням такої стратегії інтерпретації. Навіть наукові тексти із природничих дисциплін (так, у праці Е. Мартин йшлося про біологічний опис яйцеклітин та сперматозоїдів) не є вільними від культурного досвіду [Маєрчик, 2013: 61–78].

Натуралізація груп та категорій в осягненні подій ЄвроМайдану

Запропонована вище перспектива допомагає розкрити й події 2013–2014 років в Україні. ЄвроМайдан, як і Майдан 2004 року, став проявом кризи легітимності державної влади і має бути розглянутий як ритуал сакралізації. Цитована вище розвідка В. Бурлачука [Бурлачук, 2005] дає можливість інтерпретації подієвих аспектів ЄвроМайдану та порівняння їх із подіями десятилітньої давнини. Зокрема чекають на інтерпретацію присутність церков, мілітарна агресія та загалом умови розгортання подій у бік насилля.

ЄвроМайдан став альтернативним суб'єктом легітимної номінації, що виявилось не тільки в реалізованій ним критиці державної влади та актах символічного спротиву, а й у продукуванні нових номінацій групових

ідентичностей. «Майдан», «тітушки», «бандерівці», «колоради», «ватники» тощо з'явилися для називання учасників протистояння, позначення меж групи, спілкування групи з рештою світу, тобто як реалізація функції номінації. Розгортаючи цей аспект теми, до згаданих номінацій слід додати низку їх образливих, стигматизувальних, модифікацій та комбінацій з ненормативною лексикою. Класифікуючи загал номінацій, що актуалізувалися за цей рік, слід вирізнити найменування інституціоналізованих груп («беркут», «правий сектор», «ультрас»), учасників певних подій («майданівці», «сепаратисти», «ополченці») від тих, що радше характеризують погляди та орієнтації, а також можуть ідентифікуватися за допомоги стрічок на одязі та іншої символіки («бандерівці», «тітушки», «колоради», «ватники»).

Остання зі згаданих груп номінацій привертає особливу увагу в перспективі процесів натуралізації та денатуралізації. Засобами натуралізації створюються уявлення про групи, схильні до насильства (чи такі, що практикують насильство), або протиставлені одна одній як вороги. Ці уявлення закріплюються як значення згаданих номінацій, а використання їх для опису певної ситуації наперед визначає її перебіг. Вибір такої номінації для ідентифікації або самоідентифікації стає приписуванням персоні мотивів насильницьких дій стосовно протиставленої групи. Використання натуралізованих номінацій, таким чином, дає змогу «програмувати» поширення насильства в будь-яких фізичних чи віртуальних просторах поза межами безпосереднього протистояння, в даному випадку — ЄвроМайдану. Використання візуальної символіки (жовто-блакитних чи георгіївських стрічок тощо) або відповідно маркованих місць збору для мітингів відповідає тієї ж логіці натуралізованих номінацій.

Прикладом натуралізації здатності до насильства носіїв певної номінації є поширення повідомлення про знуцання бійців «Беркуту» над козаком Михайлом Гаврилюком у січні 2014 року в Києві. Аналогічне значення має відео знуцань сепаратистів над патріоткою Іриною

Довгань в серпні 2014 року в Донецьку. Такі повідомлення не дають змоги персоніфікувати винуватців знущань, катувань, насилля, натомість поширюючи цей факт на всю групу, названу через цю номінацію (співробітники співпідрозділу «Беркут», прибічники сепаратистського руху тощо). Тому в решті ситуацій, де персоніфікація буде ускладненою або неможливою, це узагальнене визначення має всі підстави бути використаним для її інтерпретації. Так, наприклад, відбувалось в численних ситуаціях нападів на «людей зі стрічками» або навпаки — нападів «людей зі стрічками», як наприклад, 13 квітня 2014 року в Харкові на сході станції метро «Університет».

Слід зауважити, що приведення в дію механізму натуралізації не є ознакою певного політичного табору або групи інтересів: це розгорталося у практиках як прибічників, так і противників ЄвроМайдану, як проукраїнських, так і проросійських джерел. Разом з інформацією про події, у вигляді цієї інформації, а точніше — як один з аспектів цієї інформації аудиторія отримувала засоби типізації [Бергер, 1995: 55] соціального простору (ними є номінації категорій та груп у суспільстві), навантажені згаданими вище сенсами. Пришвидшення подій суспільного життя у зв'язку з масовими протестами на Майдані та самі ці протести як порушення рутини певного соціального порядку актуалізували відчуття непевності й непередбачуваності, притаманні атмосфері бунту, революції. В таких умовах здатність аудиторії до рефлексивності та критичного сприйняття знижується та пригнічується, що, своєю чергою, спрощує засвоєння «нових» номінацій, функціональність яких нібито зумовлена змінами. Найнебезпечніші наслідки така ситуація складає для людей, які не мають безпосереднього стосунку до подій майданів, але є включеними в інформаційні потоки. Не маючи власної точки відліку правдивості або хибності інформації (а таку можливість дає не тільки особиста участь у подіях, а й знайомство з учасниками, зі знайомими учасників тощо), ці люди втрачають безпечний простір повсякдення. Справді, сусіди, колеги, перехожі,

що раптом опинилися поруч, співгромадяни у твоєму місті тощо стають потенційним джерелом небезпеки. І навіть у проміжках між мітингами, виступами, акціями, коли «нічого не відбувається», ти напружено відшукуєш ознаки та знаки стану подій: вдивляючись у прапори на адмінбудівлях, балконах та вікнах житлових будинків, залишені агітаційні папери, стрічки на одязі тощо.

Наведені далі приклади використання номінацій, про які щойно йшлося, були виокремлені з повідомлень соціальної мережі «Facebook». Переважно це повідомлення харківських блогерів, тривалість спостережень — з листопада 2013 до листопада 2014 року. Повідомлення цитуються мовою оригіналу, переважно в повному обсязі, що допомагає зберегти можливість відтворення контексту значень. З тією ж метою вказується дата повідомлення та ім'я блогера, яким воно позначене в мережі.

Серед *режимів продукування натуралізованої номінації* легко виокремлюються свідчення очевидців. Навіть не будучи підкріплені фото- або відеоматеріалами, такі повідомлення вбудовуються в потік медіальної легітимації за фактом [Костенко, 2014: 126–128]. В поле зору потрапляють події локального значення, що їх оминають (повістю або частково) національні та регіональні медіа, те, що побачено на власні очі чи сприйнято з позиції учасника чи учасниці події. Відчуття просторової та соціальної близькості з авторами повідомлень, підсилене ефектами соціальної мережі, сприяє закріпленню, некритичному засвоєнню за номінацією певного значення. В наступних двох прикладах це відбувається з номінаціями «тітушки», «бюджетники», «вата».

«Для любознательных — о сегодняшних делах в Харькове. Днем в ФБ пошли призывы ехать к 14.00 к Академии ВВ на пл. Восстания: заблокировать выезд их автобусов с курсантами в Киев. Ежу было понятно, что ничего мы не блокируем, но ехать, конечно, было надо. Я приехал в третьем часу, к этому времени перед воротами академии стояли человек сто – сто пятьдесят; подавляющее большинство – совсем молодые па-

цаны: ультрас, анархисты, просто студенты. Потом стали подтягиваться люди постарше; к 17.00, думаю, нас была пара сотен, может, больше.

Свидетельствую, что не было ничего, что хоть сколько-то — в чем-нибудь больном воображении — могло бы быть трактовано как провокация, ничего абсолютно. Там не было ни одного нациста и ни одного гопника, зато была куча наших выпускников (и вообще, как всегда в таких случаях, народ был очень симпатичный). Кричали обычные кричалки: про Украину, героев — и “Київ — Харків разом”, призывали курсантов отказываться стрелять в братьев, через забор перебрасывали листовки (их тут же бросали обратно). Были веселые моменты: кто-то из корреспондентов несколько раз поднимал камеру на треноге, чтоб снять происходящее за забором, навстречу ей — с той стороны забора — тут же поднималась синяя лопата, все смеялись.

Часа в три немножко потолкались: подъехали пустые автобусы, чтоб заехать на территорию академии, народ не давал открыть ворота. Курсанты в шлемах, со щитами, отдавили, оттеснили толпу, и автобусы заехали. Мы чуть-чуть глотнули газу. Все это было, в общем, довольно пристойно и без особого насилия. Потом Женя Захаров зашел в академию и разговаривал с ректором, и полковники выходили оттуда и вполне мирно разговаривали с народом. Правда, все время шла информация, что недалеко скапливаются титушки с битами.

Пацаны-ультрас приволокли железные пруты и засунули их в скобы ворот. Тогда к воротам лениво, вразвалку подошел десяток ментов. Так было до 17.00. В начале шестого показался отряд Беркута. Завидев их, часть людей (и я с ними) стала отходить через улицу к скверу, другие остались возле ворот. Беркутовцы перешли на бег и разделились на две группы: одна стала оттеснять нас, подгоняя щитами и дубинками; женщины на бегу падали, мусора не давали приблизиться и помочь им. Вторая группа набросилась на пацанов, оставшихся у ворот, и стали избивать их дубинками. Свидетельствую:

они стали бити сразу, без всяких призывов разойтись – или чего-то в этом роде.

Толпа, в которой был я, скопилась на второй стороне улицы; беркутовцы, прикрывшись щитами, выстроились перед нами. Им кричали: Ганьба! Фашисты! В этот момент появилась толпа титушек, человек пятьдесят, в ярких жилетах и белых балаклавах. Сначала они выстроились за спинами беркутовцев, а потом вдруг бросились на нас; толпа побежала в сквер. Говорят, некоторые ультрас дрались с ними. Сейчас сообщают о нескольких избитых и задержанных.

В основном я пишу все это для знакомых «миротворцев», призывающих чуму на оба дома, проклинающих подлых политиков и т.п. И заявляющих, что все будет хорошо, главное — хорошо работать. Большой вам привет, дорогие». Владимир Осетинский, 19.12.2013.

Як бачимо, автор підкреслює характер свого посту як свідчення, акцентуючи увагу не на відчуттях чи оцінках, а на учасниках та їхніх діях. Він вибудовує картину, де мітингувальники й «ультрас» протиставлені «беркуту» та «титушкам», а внутрішні війська й держава становлять фон подій. Повідомлення дає матеріал для визначення позиції «титушок» у вимірах політичної орієнтації, підпорядкування й організованості / стихійності та знакового спорядження. «Титушки» одягнуті в яскраві жилети та білі балаклави; вони на стороні «беркуту» й наслідують його стиль застосування сили без попереджень; «титушки» не мають офіційного статусу, як «беркут», але діють організовано. Позиція автора, який стоїть серед мирних мітингувальників, оприявнює семантичну опозицію, в перспективі якої вибудовується номінація «титушок»: «мирне обговорення vs застосування сили, агресія». Не актуалізованою в пості залишається симетричність позицій «титушок» та «ультрас»: можна припустити, що їхня промайданівська орієнтація в описаній ситуації важить більше, ніж здатність застосовувати силу.

Наступний приклад розкриває номінацію «бюджетники». За її допомоги виокремлюється категорія пасив-

них щодо громадянських цінностей співробітників бюджетної сфери (шкіл, дошкільних закладів тощо), які виходять на мітинг вимушено: на підтримку Януковича, проти Євромайдану, а пізніше й під українськими прапорами.

«Утром звонит подруга: у облады люди стоят, флаги наши, а рожки не наши! Так что я приехала на площадь уже слегка предупрежденная. Дислокация такая: по центру бютковский тамада кричит в рупор, вокруг пенсионеры партийные с украинскими флагами, от майдановцы стоят сплоченной кучкой. Подтянулись “вежливо приглашенные” воспетки с детсадов. Стали тоже под желто-голубое.

Через ряд ментов — пенсионеры с флагами красными и трогательными плакатиками, щекочущими совковую железу. А дальше, к стекляшке — училки и тоже с родными жовто-блакитными знаменами. Я, конечно, сразу стала интересоваться: кто такие, откуда, как о митинге узнали? Училки и воспетки отвечали со скрипом, стойко охраняя административную тайну появления.

Пришлось мне на ходу изобретать формат летучего митинга для малых групп (провела таких около 20 по всей площади).

Происходило это так.

Сначала вопрос: откуда. Потом, на мычание, молчание и сдавленное “сами по себе”

Говорю: врете. Это не правда. Вас сюда прислали. Но не для того люди на майдане умирали, что бы вы по указке начальника патриотический дух испытывали. Важно личное мнение. Если вам ближе флаг красный, то все мы понимаем такой выбор и уважаем его. Главное — человеческое достоинство.

По-разному на такое отзывались, но в целом благожелательно и даже говорили, а что, мы тоже за Украину, мы под красный флаг не хотим.

Ну, и на том спасибо.

Жестъ началась, когда мы попытались пройти к группе, которая держала огромный украинский флаг перед входом в ОДА. Там стояло милицейское оцепление. Иду прямо и говорю — своя я. Они мне: учителя? Это типа пароль. Отве-

чаем: да, учителя мы. Прошли с подругой. Подходим к флагу. Держат, и правда, училки безответные. Беремся мы за наш флаг, только что не шепчем ему: мы тут, все хорошо. Флаг нам в ответ затрепетал от радости. Стоим держим. Потом начали наши подходить через кордон милицейский, флагу на выручку. Стало нас побольше и повеселее. А потом набрались мы духа и как заорем: Украина-Єдина! Харків — Украина!

Аж сонце засяяло и училки заулыбались (не все, но многие). И плевать как там оно со стороны выглядело, наша это Украина, нам тут жить». Irina Red, 24.04.2014.

«Бюджетники» в цьому повідомленні безпосередньо представлені як «училки» та «воспеткі» – жіночі персонажі соціального театру, які уособлюють дисциплінарні інституції та їхній деперсоналізувальний вплив як на дітей, так і на власних співробітників. Авторка оприявнює і водночас спростовує це визначення, розкриваючи спілкування з учасницями події. Смісловим центром повідомлення стає український прапор та руки, які його тримають. Відчуття сакральності прапора спричиняє поетичний стиль повідомлення, а необхідність описувати власні подвиги – самоіронію. Номінація «бюджетники», таким чином, актуалізована опозицією «щирий vs удаваний», яка, своєю чергою, працює на примушення до визначення власної позиції.

Номінації «вата», «ватники» близька до попередньої, але й більш широка за охоптом вікових та статевих категорій, категорій за ознакою місця роботи тощо.

«Когда харьковская самооборона оборудовала первый самодельный блок-пост на Белгородке, как раз у въезда в Ромашку, мы с мужем поехали посмотреть, чем помочь. Увидели на месте ментов, истерического помощника депутата горсовета и местную вату женского пола и юношеского возраста. Менты были индифферентны, помдепутата ныл, что сейчас приедет оплот и всех перестреляет, мимо несколько раз проехал допа, “находящийся под домашним арестом”, а вата орала: убирайтесь со своим блок-постом! Я прямо спросила: вы хотите, чтоб приехали русские танки? Получила прямой ответ: Да! Самооборона уехала по просьбе ментов, а вата осталась ждать русских,

видимо, чтоб заключить их в объятия. И вот я думаю, что Харьков удержали те, кто развернул акцию “Харьков — Украина!”, кто ходил на митинги, рискуя стать инвалидом, а не местная “олигархня”, пытающаяся сейчас заскочить в новые эшелоны власти. И мэр нам нужен другой, например такой, как автор этого поста, за нее я бы проголосовала не глядя. А “опытные хозяйственники” и “политики” — пнх!» Irina Red, 25.07.2014.

Номінація «ватники» розкривається тут через антиукраїнські настрої та симпатії до «російських танків». В наступному прикладі вона втілюється в образах 60-річних жінок, які відтворюють антиукраїнський дискурс на рівні кричалок та закликів.

«НЕВИГАДАНА ІСТОРІЯ, ПОВІРИТИ В ЯКУ ВАЖКО...

Після сьогоднішнього віче сідаємо з моїм колишнім учнем (незрячим масажистом-патріотом) в 33 маршрутку. У маршрутці народу небагато: попереду жінка з дівчинкою років 6, позаду парочка «наших», посередині — двома дружними парами — тітки-сепарастки років навколо 60... Розмова почалась до нас. Парубок з дівчиною щось, вочевидь, сказали про набридлих колорадів, бабки жваво відбрихувались. Перепалка була звичайна й нецікава. Вони нам: “Скоро вас не буде...” Ми їм: “Це вас скоро й забудуть”... Вони нарешті вирішили зупинити перепалку: “Тихіше, тут діти...” Я їм: “У дітей у свідоцтві про народження написано: “Громадянин України”...

Збираємось виходити, встали. Тут мій прекрасний Дімка повертається до бабок і весело вигукує: “Путлер — капут!” Бабки миттєво, одноголосно, хором, голосно.... (Не вгадаєте нізащо!)

– Хайль гітлер!

Регіт стояв!... Я кажу: “От ви, бабки, й відкрили своє обличчя — борці з фашизмом!

А вони:”Це ви відкрили своє обличчя, що смієтесь і радієте...”

Висновок: Здається, перед тим, як зробитись ватніком, треба зовсім позбавитись мозку, розучитись думати... Але такого я ніколи не чекала! Що завгодно, будь-які антиукраїнські вислови – але це...». Natali Kurganova, 3.08.2014.

Повертаючись до ідеї про підтримку соціальними мережами медіальної легітимації за фактом [Костенко, 2014: 126–128], можна сказати, що два перші з наведених прикладів можна асоціювати з репортерськими повідомленнями, другий, третій та четвертий — із включеним спостереженням (використання якого об'єднує медіа із соціальними науками). Наступний приклад можна розглядати як інтерв'ю. В ньому нас цікавить номінація «беркут» та вибудовування її змісту через категорії кар'єри, політичної позиції та життєві орієнтації її носія.

«Сегодня случайно встретил старого знакомого, он сотрудник милиции. Лет 5 назад он работал в Беркуте, ездил в группе быстрого реагирования по ночам. Иными словами грабил людей. Потом он умудрился поработать почти во всех РОВД Харькова и еще где-то. Он — настоящий “беркутовец”, это не собственное мнение, это стиль жизни, характер и склад ума. После стандартных “как дела” разговор вышел примерно такой...

-Ты где? Как? Что делаешь?

-По полям лазим в брониках, мосты охраняем, взрывают же. Хотя я б и сам их взрывал...

-Зачем???

-Чтоб техника на Донбасс не ехала...

-И потом что?

-Донбасс отделится, люди заживут счастливо, хоть кому-то будет хорошо.

-Чего в Россию не едешь, если тебе тут так плохо?

-Звали в Крым, работать в милицию, обещали квартиру и т.д., жена не захотела.

Дальше были мои слова о дотационных регионах и его возражения в стиле “Донбасс всю Украину кормит”.

-В зону АТО вас не отправляют?

-Неа, мы отказались, все пацаны отказались ехать.

-Мы, это кто? Я не успеваю за поворотами твоей карьеры))

-Спецподразделение милиции.

-А, так это ж бывший Беркут?

-Да, у нас подавляющее большинство пацанов против единой Украины. На Донбасс ехать отказались, сидим тут,

ерундой маемся. Нас считают не благонадежными, поэтому серьезной работы не доверяют...

-А деньги платят?

-Та платят (кривится).

Тут надо понять, что деньги то ему платят обычные налогоплательщики, за то, что они "ерундой маются". А мечтают эти люди о больших российских зарплатах.

-Так вас же расформируют, раз вы неблагонадежные...

-Та вот не трогают, кому-то мы нужны.

Дальше еще о разном говорили, затронули Майдан само собой и прозвучала фраза "Приходили к нам майдановцы мириться, но мы их послали, Институтскую мы им НЕ ПРОСТИМ".

Я уверен, что простить они не могут неповиновение. Они всю свою карьеру привыкли упиваться своей безраздельной властью. И то, что рабы перестали быть рабами, они простить никогда не смогут...». Борис Харьковчанин, 4.07.2014.

Якщо «ватники» в попередньому повідомленні висміяні як люди без розуму, то «беркут» в останньому — це люди без совісті, які викликають відразу й ненависть.

Конструювання натуралізованої номінації відбувається не тільки за допомоги особистих свідчень. Маємо зафіксувати й *режим артикуляції значень* застосованих у номінаціях символів та вибудовування їхнього семантичного поля. Тобто якщо попередньо йшлося про залучення до механізмів натуралізації ресурсу особистої участі в подіях, то тепер маємо розглянути приклади актуалізації потенціалу символічного простору.

Одним із цікавих прикладів у цьому контексті є номінація «**колоради**», яка вказує на людей з георگیївськими стрічками, що внаслідок процедури перекодування порівнюються з комахою-шкідником. В наступному прикладі бачимо, як саме може відбуватися таке перекодування.

«Про ленточки: помните ли вы, что свастика была древним символом жизни? Это я к тому, что если у вас сильно развито военно-патриотическое чувство и уважение к дедам, отдавшим жизни, то вспомните индусов, например. Им ведь, может, тоже неприятно, что такое х...ло, как гитлер попользовался знаками их национальной гордости.

Дружно прощаемся с теплыми чувствами по отношению к этим ленточкам и заносим их в ряд оскверненных знаков. Хотя бы на это время. Вчера харьковская станция метро “Университет” была залита кровью, “георгиевские кавалеры” с фашистским садизмом мочили тех, кто считает Украину своей страной. И с этого момента всех, кто эту ленточку носит я считаю КОЛОРАДАМИ. В полном смысле этого слова. Тем, кто меня знает хорошо, мое отношение к этим насекомым известно». Irina Red, 14.04.2014.

Як бачимо, ознака спаплюженого символу (свастики — фашистами, георгіївської стрічки — сепаратистами) переноситься з символу та людей, які його використовують. Іншим аспектом цієї рефлексії стає усвідомлення досвіду десакралізації, тим самим довічність символів проблематизується.

Цікавий приклад рефлексії значень знаходимо на перетині символів «ватник» і кріпацтво: *«Я наконец поняла логику ватников. Она вся заключается в фразе “Крепостное право — это гарантированные рабочие места и уверенность в завтрашнем дне”». Maria Andreas 23.09.2014.*

Тут вибудовування асоціативних зв'язків між символами дає змогу виконувати певні завдання актуальної символічної боротьби. Зокрема — демонстрації відмови певних категорій чи груп (номінованих «ватниками») від громадянських прав та свобод.

Номінація «ватники» здатна перетинати державні кордони, формуючи **«ватників—емігрантів»**:

«Почему некоторые уехавшие из Украины на демократический Запад выступают против майдана? (Важно: именно некоторые, я очень благодарен за поддержку тем многим, кто помогает Украине!) Может быть, «ватники-эмигранты» не понимают, что майдан — это демократическое преобразование общества? Что у них в голове, почему, уехав в ЕС или США, они клеймят стремление Украины быть ближе к центрам западной цивилизации? А может быть, они просто не верят в Украину, и именно поэтому они уехали из нее? В таком случае, почему они уехали жить на демократический Запад, а не в Россию, ведь позицию Кремля они одобряют?» Rostyslav Siryk, 4.05.2014.

Російськомовний символ «совок» в цьому контексті виконує інше завдання, а саме – вибудовує минуле для «вати». В наступному прикладі це відбувається опосередковано символом європейськості:

«Полчаса пребывания в аэропорту Мюнхена достаточно, чтобы ощутить собственную напряженность на фоне расслабленных жителей Запада. Но сознание так же быстро перестраивается. Отличительная черта европейцев — незнакомцы охотно подсаживаются друг к другу в кафе и курилках. Эх, тяжело ты, наследие совка». Rostyslav Siryk, 10.06.2014.

Підсумовуючи огляд натуралізованих номінацій, маємо підкреслити певні наслідки поширення їх. А саме: «озброєні» актуальними номінаціями соціального простору, люди втрачають відчуття безпеки й переживають руйнування підґрунтя повсякденної взаємодії. Порушується непростимість того повсякденного «ми», яке за звичкою використовується для позначення свого міста, своєї вулиці, своєї країни:

«Есть одно наблюдение. Мы считаем, что большинство носящих полосатые ленточки — приезжие (не важно откуда: Белгород Луганск) Сегодня слышала как одна женщина говорит: Вчера майданутых били, у одного паспорт нашли, он из Харькова. Мужчина отвечает: В семье не без урода. Нам трудно представить, что мы живем в одном городе. Или мы живем в разном Харькове?» Светлана Утевская, 7.04.2014.

Денатуралізація: напрями, режими, стратегії

Відтворення безпечного простору повсякденної взаємодії дискурсивними засобами відбувається шляхом денатуралізації, розототожнення певних категорій чи груп з приписаними їм значеннями небезпеки, здатності до насилля чи ознаками ворога. Механізми денатуралізації можна розглядати як окрему дискурсивну стратегію, як різновид процесів відтворення, «самозбереження» чи «самозахисту» простору повсякденної взаємодії, що потребує окремого аналізу. Однак зараз важливим

видається визначити змістові аспекти, які стали актуалізованими та задіяними в контексті досліджуваних процесів українського суспільства, розкрити множинність реалізованих напрямів, режимів, стратегій денатуралізації.

Серед них першою слід розглянути **інтерактивну стратегію** відтворення зруйнованих ворожістю зв'язків взаємодії. Денатуралізація відбувається тут безпосередньо шляхом **актуалізації позиції іншої сторони**, осмислення різниці сприйняття, заклику до діалогу.

«Іншою стороною», стають люди в Росії, позиція сприйняття яких заважає адекватному розумінню подій в Україні:

«Я наверное погорячился с осуждением Кортнева. Пусть все же еще попоет для меня. Думаю, что он хороший человек и знаю точно, что хороший музыкант. Постоянно сталкиваюсь с тем, что многим людям из России просто очень сложно понять происходящее здесь. Например, им трудно осознать и принять участие России в наших событиях (постоянно нужны новые и новые, все более и более достоверные доказательства). И хотя многие искренне хотят разобраться в происходящем, у них практически нет шансов — и потому, что такого ни мы ни они не видели, и потому, что они сразу исходят из своей “объективности”, предполагают что они “над событиями”». Denis Kobzin, 16.10.2014.

Категорія «люди в Росії» уточнюється, аналізується позиція сприйняття «прибічників військової операції на сході України»:

«Раз за разом говорю киевским коллегам о том, что им не надо приписывать Владимиру Путину свою логику. Судя по его заявлениям, он искренне убежден, что вся история украинского Майдана — это лишь спецоперация Запада против Кремля. Что улица была никак не субъектом перемен, а лишь их объектом. Профессиональную деформацию никто не отменяет — логично предположить, что, по логике Владимира Путина, он сейчас всего лишь проводит ответную спецоперацию. Но такую позицию поддержат

лишь те, кто не верит в субъектность и самостоятельность украинского протеста. А те, кто в этом не сомневаются, не понимают мотивов российского руководства. Из этого рождается и другое непонимание. В России сторонники военной операции в восточных областях Украины убеждены, что войска будут выполнять освободительную роль. Что они нужны для “освобождения дружественного народа от фашистского сапога”. Что все протестующие — это “бандеровцы”, которые откатятся обратно в Галичину при первых звуках приближающейся русской танковой колонны. А сторонники Майдана из Центральной и Восточной Украины воспринимают происходящее как угрозу иностранной интервенции и не понимают, о каких таких “засланных казачках” толкуют в Москве. Ведь фактически “засланные казачки” — это они сами и есть. Очень часто звучит мысль о том, что протест против Виктора Януковича объединил самых разных людей в стране. Но появление российских солдат в Крыму сегодня сплачивает даже тех украинцев, которые считали Майдан беспорядками, нарушающими естественный ход событий и увеличивающими хаос. Потому что угроза военного конфликта по ценностной шкале для очень многих — это куда более серьезная угроза, чем столкновение протестующих с “Беркутом”. На фоне возможных боевых действий протест в Киеве кажется детской игрушкой. Отношение к введению войск — это та черта, по которой сегодня в Украине отличают украинцев». Rostyslav Siryk, 18.03.2014.

Тобто погляди з протилежних боків аналізується з точки зору їхніх контекстуальних і ситуативних передумов, оприявнюється зв'язок позицій і диспозицій (за П.Бурдье), і на цьому впорядкованому тлі знов розгортаються ціннісні та оціночні судження.

Іншим шляхом проблематизації нав'язаних кордонів «ми–вони» стає *самокритика*, зокрема викриття насильницького характеру дій однодумців. У трьох наступних прикладах увага авторок сконцентрована на таких проявах насилля, як цькування публічних персон (зокрема — виконавців поп-музики), об'єктивації населення Донбасу

у висловлюваннях народних депутатів та практиках пригнічення опонентів на мітингу.

«Вот не дает мне покоя один вопрос. Сначала маленькое предисловие. Мне никогда не нравилась такая певица как Ани Лорак. На ее концерт я бы пошла только под страхом смерти. Мне не нравятся артисты, которые делают вид, что в стране нет войны и ездят как к себе домой в страну соседнего Гитлера. Мне не нравятся PR- директора и администраторы заведений, которые до сих пор не понимают, что играют с огнем. Мне не нравится милиция, которая избивает до крови кого бы то ни было. Ситуация безумная. Необходимо разбор полетов. Необходимо назвать вещи своими именами. Но у меня все-таки вопрос. А чем мы отличаемся от соседней страны, где объявили травлю Макаревичу, например? Почему мы стали вести себя как ватники? С той же терминологией. С той же пеной у рта. С тем же желанием уничтожить. В самом начале наших грустных событий я была категорически против тотальных запретов. Потому что однажды вы проснетесь в другой стране. Запреты — это большой соблазн. И потом будет тяжело отказаться. Мне грустно, что мы превращаемся в дикарей». Зоуя Kazanzhy, 4.08.2014.

«Чем больше читаю и смотрю видео о событиях на Донбассе, тем сильнее уверенность, что для многих участников выступлений (оставим за скобками лозунги о России, мне кажется это только часть истории) это ТОЖЕ РЕВОЛЮЦИЯ ДОСТОЙСТВА! Все мы слышали истории о том, как убивали на Донбассе, как люди уезжали, потому что их сильно прессовали. Те, кто остался, казалось, смирились. Вся эта история в Киеве показала, что ВМЕСТЕ — СИЛА. На одном из видео штурма Донецкой ОДА отчетливо слышно: “Им в Киеве можно, а нам что — нельзя?” Что они получили после Майдана? Ахметов был полномочным хозяином Донбасса. Что сделала новая власть? Отдала Донбасс тому же Ахметову для ПОДАВЛЕНИЯ ИНАКОМЫСЛИЯ, потому что он ЭТО ХОРОШО УМЕЕТ ДЕЛАТЬ! Уважаю Гриценко, но его обращение к Ахметову в эфире 5 канала: Вы жесткий руководитель — разберитесь,

напугайте врагов перспективой закончить жизнь на дне копанки — ЭТО СТРАШНАЯ ОШИБКА!!! Вместо слов: “Вы сильные люди и нам без вас не справиться с тяжелейшей задачей — поднимать Родину из руин” Вместо слов: “Мы виноваты перед вами, потому что не поддерживали вас в самые трудные для вас времена”. Говорится: “Решите проблему Ринат Леонидович”. История с Крымом — это в определенном смысле история о том, что у нас не умеют РАЗГОВАРИВАТЬ, а в основном ДЕКЛАРИРУЮТ СВОИ ВЗГЛЯДЫ. Лучше из ВРАГОВ делать ДРУЗЕЙ, чем наоборот, но для этого их нужно уважать. Даже если кажется, что уважать их не за что». Светлана Утевская, 7.03.2014.

«Друзья. Харьковчане. Я вчера стояла с утра перед ОДА — а ведь мы ж тоже немногим лучше колорадов в плане услышать оппонента. Одна женщина с их стороны, пыталась по-человечески объяснить (а не орать “роисся вперед”), что им хочется тоже, чтобы их услышали. Что они не хотят плохого Харькову, что для многих из них (по её словам) Харьков — это Украина. На это мы начали громко петь. Нехорошо получается. На самом деле, ребята, я думаю, что с той стороны тоже есть вменяемые люди, которые хотят, чтобы их услышали. И что, на самом деле, у нас с этими людьми цели общие, и хотим мы одного и того же, вот только они дезориентированы и запуганы. И поэтому цепляются за привычное и знакомое (их уютный и понятный мирок рухнул). А мы, вместо того, чтобы их слушать — гимном по башке. ... я сейчас вижу своей основной целью построение диалога с этими людьми, с теми, кто согласен на него идти. Обе стороны ДОЛЖНЫ выслушать друг друга и постараться прийти к какому-то общему знаменателю. Не надо никому угрожать, нужно просто постараться донести свою точку зрения так, чтобы её ПОНЯЛИ. И тогда, возможно, кто-то перестанет маршировать под флагами со Сталиным. Кто-то снимет колорадскую ленточку. А кто-то, быть может, наденет жёлто-голубую. Последнее, конечно, маловероятно, но, как говорит мой любимый, я до сих пор верю в чудеса. Мы не такие боевые, как

києвляне, но, хочется верить, хотя бы говорить, слушать, думать и доносить свою точку зрения мы умеем». Kateryna Nesmyelova, 7.04.2014.

Стратегія самокритики, як бачимо, не працює безпосередньо зі створеними натуралізованими номінаціями кордонами. Натомість, актуалізований критерій виокремлення небезпечної спільноти застосовується для «ми-групи». Завдяки цьому відбувається певна нейтралізація емоційної складової взаємодії, а звідси й неявне повернення образу «ворога» людських рис.

Ще один шлях денатуралізації в напрямку виниклих номінацій іншого є **діалог**: у наступних двох повідомленнях знаходимо заклик до діалогу як опозиції тотальному знищенню та опис діалогічних практик.

«НАМ СРОЧНО НУЖЕН ДИАЛОГ. Силы, пытающиеся разорвать Украину на части, мечтают о том, чтобы сейчас все схватили ножи и пистолеты и пошли резать семьи беркута, регионалов и т.п. Чтобы мы стали преступниками и с нами можно было разбираться как с бандитами. Нам навязывают использование силы там, где нужен разговор друг с другом. Я внезапно осознал это. Еще вчера я был другим. Сейчас я понимаю, что сила — это их, чужая игра. Думайте, умные! Это ваш шанс сохранить страну, не дать ее раздеребанить. Думайте и говорите. С соседями и коллегами. С друзьями и с врагами». Rostyslav Siryk, 25.01.2014.

Заклик до діалогу реалізується у спілкуванні з «проти-лежним табором»:

«Мемуары сегодняшнего вечера. Пошли это мы, как три тополя на плющихе, с антимайданцами общаться. Ну сначала, ясенпень, к нашим подошли, чтоб убедиться, что всё в порядке. И вот, за георгиевским забором — тот же запах дров, знакомый по Киеву. Люди, дядьки всякие. Спросила, за что стоят. Говорят, как узнали, что Ленина собираются сносить, так и пришли. Спрашиваю — а кто собирается? Говорят — ну вон те. Пришли говорят, толпой, и собирались. Так а почему не снесли — спрашиваю. Так мы не дали — говорят. Так вас же там не было — говорю. Знаете, говорю, почему не снесли? Потому что МЫ

не дали. Власти, говорю, уже решение приняли — сносят. А мы хотим референдум, чтоб у всех спросить мнения. Так мы придём и скажем, что мы против — говорят. Я говорю — вот и отлично, а то, когда памятник героям революции сносили, только витренковцы защищали. А когда аллею комсомольцев сносили — только мы. А что, спрашивает — комсомольцев снесли? и тихо так: Кто? Я говорю — ваш Гена и снёс. Молчание. А я не знал — говорит. Я говорю — конечно, не знал, потому что вам не сказали. А про Ленина вам специально сказали, чтоб вы пришли. Ну тут меня, конечно, рассекретили, велели паспорт показать, сказали, что у нас там харьковские паспорта штампуют, и т.д», Жеңя Дис, 25.02.2014.

Тема смерті, небезпеки навмисної смерті або небезпеки будь-якої форми насилля, як бачимо, супроводжує обговорення. Смерть стає єдиною опозицією діалогу; встановлення діалогу є ризикованим; вшанування загиблих з обох боків є необхідним для повернення протилежної сторони конфлікту до «ми-групи»:

«Тут такое: все меняется, когда человек ставит свою жизнь на кон. Мы довели страну до того, что другие ставки не принимают. Каждая человеческая жизнь — страшная расплата за бездумное скотство, сделавшее нас заложниками. Каждая смерть должна менять в нас что-то, что сделает возврат назад невозможным. Поэтому у каждой смерти должно быть имя. И не важно, с какой “стороны” эта смерть. Мы все платим за одно: за страну, в которой можно будет жить». Ирина Ред, 2.05.2014.

Поширення ідеї про смерть як ціну, сплату за будь-які інші цінності спільноти, своєрідне повернення смерті [Сорока, 2012: 257–269] є симптоматичним й потребує окремого дослідження її дискурсивних, соціокультурних, соціокультурних аспектів та передумов.

Як окремий напрямок в рамках інтерактивної стратегії треба визначити денатуралізацію через **викриття та засудження мови ворожнечі**: *«Победа Майдана — это миф, придуманный констрой. Майдан не может победить — по определению. Борьба с мракобесием остановится только после его исчезновения, т.е. никогда. Если вы не хотите*

слить Майдан, то откажитесь от оскорбительных ярлыков: — Кацап. — Москаль. — Совок. — Раб. Не очерняйте душу и не загрязняйте пространство, вся эта грязь потом выльется на вас. — Не злорадствуйте. Просто потому, что это мелко и мерзко. К тому же, мы еще не победили. Борьба продолжается. Думайте о том, кто будет мэром вашего города. Устраивайте общественные слушания. Пресекайте провокации. Хотите демократии — учитесь демократии, а не вражде». Rostyslav Siryk, 4.03.2014.

Таким чином, інтерактивна стратегія денатуралізації колективних ідентичностей у досліджуваних повідомленнях реалізується кількома шляхами. Здійснення «погляду з протилежного боку» актуалізує зумовленість (структурну, ситуативну, соціокультурну тощо) висловлювань та думок. Стратегія «самокритики» спростовує застосовані критерії виокремлення ворогів. Ідея діалогу виборює своє місце в небезпечному просторі думки, набуваючи узагальненого звучання в закликах проти мови ворожнечі.

Денатуралізацією є діяльність міфолога, який, за словами Р.Барта, розвінчує міф, викриває обман. В досліджуваній тематиці блогів під таким ударом опиняється медіа. **Викриття брехні медіа** є наступним із найдених шляхів денатуралізації, коли проблематизується посередник (медіа, повідомлення) між спільнотою і реальністю, висвічується роль цього посередника, її емоційні та змістові аспекти.

Нав'язливість та хибність медіа-повідомлень впливають на поведінкові настанови обмеження контакту з ними:

«Бесконечные повторяющиеся угрозы действуют на мозг — я периодически выключаю трансляции. Там осталось совсем мало людей — по сравнению с беркутом — ничтожно мало. И им грозит физическая расправа и срок в 15 лет... неужели власть так сильно испугалась приближения людей, что затеяла военные действия в своей столице?». Anna Sharygina, 21.01.2014.

Перевірка гіпотез щодо медіа-брехні спонукає до прискіпливішої уваги до структури каналів та змісту програм:

«Обнаружил в кухонном телевизоре некий канал «Планиета». Пока там вещали про связь современных цивилизаций с инопланетянами я просто посмеивался, прихлебывая утренний кофе. Однако в последнее время пошли передачи про единство славянского мира, несоответствие разращенных, эгоистических установок западных стран «общинному характеру славян». Также запомнилась передача, где объяснялось, что если «римляне научили Европу культуре», то «римлян научили этруски — древняя славянская цивилизация» (это русские, то есть). ... Сегодня взят новый рубеж — некое мордатое мурло, с пробором посреди головы и бородой лопатой (представился старовером), рассказывало что зря на Гитлера бочку катят, он был прекрасный правитель. Вывод — вторую мировую войну разожгла Англия, чтобы поссорить два великих социалистических государства. И что характерно — внизу беспрестанно бежит строчка о том, какой прекрасный человек незабвенный депутат Юрий Кармазин». Denys Kobzin, 21.10.2014.

У поле зору блогера потрапляє легітимація події без самої події та її ймовірні наслідки:

«Глава правительства самопровозглашенной Донецкой народной республики Александр Захарченко в беседе с корреспондентом LifeNews заявил, что НЕ рассказывал СМИ о том, что ополченцы под Красноармейском якобы обнаружили 286 тел изнасилованных и убитых выстрелом в затылок женщин. Правда об это уже успели разрезвонить все русми, квакнул Лавров на самом высоком уровне. Новороссийский малец Долгов внес это «преступление» в свою Белую книгу. По всей России матушке прошли путинги. Сотни тысяч парней сжали кулаки в бессильной ярости из-за преступлений хунты, а потом тысячи пошли в военкомат. А этого оказывается не было никогда». Denys Kobzin, 2.11.2014.

Денатуралізація через викриття брехні медіа стала в досліджуваний період важливою темою дискурсивного протистояння. Це дало змогу не тільки сформувати відносно сталий дискурс сучасної пропаганди (російської,

але не тільки) з її антигероями (Дмитро Кисельов, наприклад), але й проблематизувати для певної частини суспільства реальність як створену медіа. Здатність до такої рефлексії утвердилася як критерій соціального структурування. Іншим засобом проти брехні медіа є володіння власним досвідом участі в подіях чи безпосереднього спостереження: цю стратегію можна називати **паргисипаторною**. У повідомленнях, що містять такі ідеї, блогери звертаються до тих категорій людей, які фізично дистанційовані від подій в Україні (в даному випадку — до росіян), а також до тих, хто не ходить на мітинги:

«Читаю посты некоторых харьковских друзей, призывающих к отказу от насилия, и живо представляю картинку. Здоровенный мужик с известной целью напал на девушку, она сопротивляется. Невдалеке, на безопасном расстоянии, стоит прохожий и призывает обе стороны отказаться от применения силы и искать разумный компромисс. А вообще, дорогие друзья, я полностью разделяю ваше мнение об отвратительности насилия. И вот сейчас, когда им немножко запахло и в Харькове, стоит, по-моему, чтобы не допустить его, хотя бы иногда, хотя бы в выходные (мы ведь все люди занятые) выходить на место событий. Заодно развеетесь. Поверьте, на митинге (вчерашнем, например) испытываешь гораздо меньший страх, чем дома, когда сидишь, уставившись в комп или, прости господи, телевизор, и гадаешь, чем все это закончится». Владимир Осетинский, 26.01.2014.

«ДОРОГИЕ РОССИЯНЕ! Те, которые понимают, что Украина – нормальная и адекватная страна! Те, которые против войны России с Украиной! Сегодня в Москве арестовали более 200 человек, которые вышли поддержать мир, а не войну России с Украиной! Вы хотите, чтобы вас не арестовывали? Ответ простой: Приезжайте к нам в Киев, на Майдан, собирайтесь вместе с нами и говорите всю правду о режиме Путина и о том, что ВЫ ПРОТИВ ВОЙНЫ С УКРАИНОЙ!!! Здесь вас НИКТО НЕ АРЕСТУЕТ! Здесь вас сможет услышать весь мир! Не бойтесь! Мы — БРАТСКИЕ НАРОДЫ И ВМЕСТЕ МЫ СМОЖЕМ ПОБЕДИТЬ! Мы готовы вас принять и все вам будут рады! Приезжайте и вы увидите, что

здесь вас никто не обидит!!! Приезжайте в Крым и там говорите, что вы – россияне против войны...». Rostyslav Siryk, 2.03.2014.

Наступний пост можна розглядати як демонстрацію ефективності (щонайменше — емоційної) запропонованих в попередніх прикладах шляхів:

«Недавно моя знакомая написала мне, что хочет приехать в Харьков — поддержать нас в демократическом порыве. Она полиурбанистична, но в настоящее время живёт в Камянце-Подольском и говорит только по-украински. “Ну, вот, — напряглась я, — люди в Харькове и так истерят, что на площади только “бендеры”, а тут ещё как бы и подтверждение...” И тут же застеснялась сама себя перед собой за такие мысли. И вот сегодня она в Харькове. Мы созвонились несколько раз по телефону, но я чувствую её энергию и веру в возможность изменений — чего харьковчанкам и харьковчанам так не хватает. И теперь я думаю, что если гражданки и граждане соседнего государства без зазрения совести ездят к нам на выходные и позволяют себе критиковать нашу страну и обычаи, пропивая в ресторанах остатки своих мозгов, то несколько наших согражданок, благотворно влияющих на гражданское сознание, будут вызывать во мне исключительно воодушевившие ощущения!». Anna Sharygina, 26.02.2014.

Партисипаторна стратегія денатуралізації також розкриває доступні соціальним медіа засоби масової мобілізації, що здійснювалися в досліджуваний період. В запропонованих прикладах ми бачимо звернення до мотивів власної відповідальності за свої уявлення, психологічного комфорту середовища односторонніх, політико-ідеологічних преференцій тощо.

Повертаючись до згаданих в попередніх параграфах ідей П.Бурдье щодо символічної боротьби як загальної рамки процесів номінації та натуралізації, можна помітити деякі характерні риси зазначених денатуралізаційних стратегій. Три розглянутих — інтерактивна, критики медій і партисипаторна — стратегії стосуються застосування певних номінацій (концептів, символів) для

соціальної інтеракції, у сприйнятті медіа-продуктів, безпосередньо в дії. Переважно йдеться про доречність та адекватність застосування певних символів («ворог», наприклад) або правдивість використання номінацій стосовно певних людей, груп чи ситуацій. Далі маємо розглянути засоби денатуралізації всередині символічного простору, де саме й відбувається робота над концептами. Ці режими мають рефлексійний характер і можуть бути поділені на дві групи: **розототоження** і власне **рефлексія**.

Розототоження, тобто розрив зв'язків тотожності між символами (а завдяки цьому між об'єктами, що за їх допомоги номінуються й визнаються як такі, що існують) є сутнісною ланкою процесу денатуралізації. Суспільний дискурс — як повсякденний, так і медійний — сповнений ототоженнями-спрощеннями. Наприклад, голова держави, його ім'я використовується для позначення самої держави, її окремих інституцій, дій, що ними реалізуються. Такі в авторитарному дусі ототоження очільника з підприємством, власника — із власністю або територією її розміщення, репрезентанта — зі спільнотою відбуваються на різних рівнях соціальної організації (країна, регіон, місто тощо). Поширеним ототоженням у сприйнятті часового виміру пострадянського простору стало поєднання російського й радянського, відтворюваного сучасним російським дискурсом перемоги у Великій Вітчизняній війні. Назва країни, як багатозначний символ, що позначає країну або територію, державу з її інституціями, населення на цій території, суспільство та культуру, постійно опиняється в ситуації натуралізації-ототоження, відтворюючи геополітичну міфологію. Умови сучасної етнічної та культурної гетерогенності актуалізують іншу важливу лінію ототоження — національне-державне, впливаючи таким чином на національний міф.

Згадані тотожності проблематизуються в досліджуваних блогах. Так, розототожуються **національне та державне**:

«Вчера говорила с мамой — всё это время она была против Евромайданов и ценностей, которые я поддержи-

вала. Она вторила глупостям о бендеровцах. А вчера она так жалобно просила, как будто это от меня зависело: “только не нужно воевать против России! я не хочу разрушений. я не хочу войны!” Далее шёл текст о крови и национальной принадлежности: мол “у тебя папа — русский, а я же — украинка. и что? и против кого?” Но я уже умею отличать государственные претензии от национальных. И я сказала, что дело в святости, неприкосновенности и единстве территории нашего прекрасного государства, а против людей какой-либо национальности я ничего не имею против. А она повторяла снова и снова “ну да, они не должны были, но мы не сможем. Надо как-то договариваться...” И я думала о том, что моя немолодая мама, которую учили молчать и соглашаться так, что она даже сама не заметила, как этому научилась, она только в ЭТОЙ ситуации осознала трагизм. Получается, что евромайдановские события (которые ставили задачей нести демократические ценности демократическими методами) были не достаточно общими — объединяющими. А вот военное вторжение иного государства (общий враг) — способно “отрезвить” большее число людей... Старая добрая социология». Anna Sharygina, 3.03.2014.

Розототожнюється державна влада, її голова та національна культура:

«СпокойнЕе, граждане, спокойнЕе. С какого перепугу из-за мелкого уродца Пу и его холуёв я должен разлюбить Пушкина и считать русский язык “языком вражеского государства”? Пушкин — это мой поэт, и русский язык — мой язык, а не этой шантрапы». Владимир Осетинский, 4.06.2014.

Розототожнюються держава, її голова й люди, населення:

«Друзья из России пишут: “Рост, привет. Похоже, наш сумасшедший президент начинает войну с вашей страной. Извините нас, мы его не выбрали и не поддерживаем, зла вашей стране не желаем. Не думайте за граждан России плохо”. Спасибо». Rostyslav Siryk, 1.03.2014.

«Революция, пардон за пафос, время надежды и любви, война — время ненависти. Так всегда, наверное. 21 февраля, во время крупнейшей за предыдущие три месяца промайданов-

скої демонстрації в Харькове, одним из наших лозунгов было: *Россия — это не Путин!* (мы ходили тогда к российскому консульству, чтобы выразить свою солидарность с узниками Болотной). Хорошо помню похожие плакаты на зимнем киевском Майдане. Кажется, с тех пор прошло лет триста. Среди прочего мы узнали, что некоторые из тех, кто вышел тогда на Болотную, поехали потом в Донбасс сражаться против «укрофашистов» или заходились в восторге по поводу захвата Крыма. И все же очень надеюсь, что когда-нибудь мы сможем повторить этот лозунг: потемки тех, кто пережил Холокост, приезжают сейчас в Германию, и никто из них не станет утверждать, что Германия — это Гитлер. Вряд ли бы в это поверили узники Освенцима или бойцы Варшавского гетто, а все-таки случилось. Но сколько должно пройти времени? Доживем ли?» Владимир Осетинский, 19.07.2014.

Розтожнюється місто та його адміністрація:

«Наш город напоминает мне заложника. Заложника банды, которая никуда не делась. ОГРОМНАЯ масса людей хочет выйти и продемонстрировать свою преданность Украине, им нужно только ответственно объявить точку сборки. Но главная наша сила — массовость — поставлена под удар неспособностью ни одной из сил взять на себя ответственность по организации митинга, так как такая организация автоматически несет за собой ответственность за безопасность людей, которые туда придут. ... НО: в нашем городе бандиты это не прячущиеся по подворотням маргиналы, это те, кто приобрел легитимность путем выборов. Харьковчане САМИ выбрали криминал во власть. И теперь этот криминал, подмявший под себя правоохранительные органы и вступивший в сговор с преступным режимом гебни держит наш любимый город в заложниках. Нас они пугают титущками, власти передают сигналы о террористических актах, способных повергнуть город в хаос. Мы помним, как перед чеченской войной гебня взрывала дома в Москве. Я тогда была там. Страх докатился даже до Харькова. Именно тогда массово стали возникать будки консьержек в домах жилмассивов. Боялись тротила

в подвалах. Гебня не изменилась, она, пожалуй, потеряла остатки человеческого...» Irina Red, 18.04.2014.

Розмірковування про події та засоби їх узагальнення дає змогу блогерові перейти від розрізнення своїх і ворогів до розрізненень всередині відповідних спільнот і на цій підставі узагальнити принцип деконструкції тождностей:

«Я уверен, что не одна сотня москвичей принесла цветы к посольству Нидерландов. Я знаю, что в России много тех, кто не поддерживает антиукраинскую политику, и я понимаю, как тяжело этим инакомыслящим жить под лживой, но страшной вывеской “99.99% поддерживают”. Среди них есть и те, которые просто не верят в агрессию РФ против Украины. Я понимаю, почему они не могут поверить. Это действительно страшно. И именно сейчас, когда война предает умы, нам важно помнить, что не существует наций зла, что подонки и герои есть среди любого народа, и что есть диктаторы, а есть диктаторы трусливые. Говорят, Путин отнял Крым в основном потому, что боялся будто теперь армию РФ оттуда выгонят. Во-первых, это тупо паранойя, и она волшебным образом умножилась на посеянный им же страх в обществе, и вот он под победное одобрение проводит “референдум” по аннексии Крыма». Rostyslav Siryk, 19.07.2014.

Якщо розототожнення буквально розводить асоційовані символи та значення, **рефлексія** створює середовище думки, де використання натуралізованих номінацій стає неадекватним чи навіть неможливим. Рефлексія як «звернення назад», самоаналіз, перевірка власних уявлень та засобів їх отримання, критичне переосмислення поширених узагальнень — формує чутливість до спрощень, допомагає бачити їхню функціональність та обмеження. Рефлексія створює несприятливі умови для натуралізації, й тому її можна розглядати як засіб чи стратегії денатуралізації.

У досліджуваному матеріалі рефлексія реалізується в різних режимах та змістових напрямках. Рефлексується **процесуальність** реальності, її змінюваність, у

пропонованому нижче прикладі – процесуальність національної самосвідомості:

«Недавно в гости приходила наша подруга М. Немножко выпивали и говорили, естественно, о том, о чём только и говорят сегодня. М. — этническая украинка, выросла в маленьком городке в Закарпатье, и, насколько я понимаю, независимость Украины всегда была для нее огромной и несомненной ценностью. К слову, в ней нет ничего из того, что в обыденном сознании связывается с образом «националиста»: она человек очень мягкий, толерантный и взглядов придерживается лево-либеральных. Разговор, кстати, шёл на двух языках: М. удобнее говорит по-украински, а нам с Леной по-русски.

Заговорили о том, могла ли наша революция обойтись без насилия, и М. стала с нежностью вспоминать киевскую студенческую Революцию на граните, в которой она, оказывается, активно участвовала. А я подумал, что мы-то с друзьями в Харькове ту революцию практически не заметили. Мы в те годы и не думали о независимости; все надежды связывали с обновлением, происходившим тогда в Москве. Ходили на все акции демократов, и юные и веселые анархисты внушали мне тогда гораздо больше доверия и симпатии, чем суровые дядьки из Руха. Лена часто вспоминает: в 1989 они с подругой ночами напролет сочиняли листовки и рисовали плакаты в поддержку одного из демократических кандидатов на выборах, а потом она — таская за собой двухлетнюю Маню, которую не на кого было оставить — обходила квартиры в домах своего района, агитируя за этого кандидата.

Провозглашение Украиной независимости в 1991 году мы восприняли тогда вполне однозначно: как попытку косной украинской партноменклатуры отгородиться от свободной России. Кажется, впервые украинцем (не по крови, конечно, а по гражданству) я осознал себя осенью 2004 года. Не потому что стал испытывать какие-то особые сантименты по поводу украинской истории и культуры: в русской истории не меньше героических (и постыдных) страниц, а русская литература (ща в меня поле-

тят огрызки) пока дала миру гораздо больше, чем украинская. А потому что почувствовал огромное уважение, восхищение людьми, способными так отстаивать свою свободу и человеческое достоинство, и было необыкновенным кайфом осознать свою причастность к такому народу. А потом были зима и весна 2014-го, и мы с Леной и М. ходили на одни и те же акции в поддержку Майдана. 9 марта этого года во время десятитысячной демонстрации в Харькове я, числящий себя заядлым либералом и космополитом, фигея от радости, шел по Сумской, размахивая национальным флагом Украины. Такая вот эволюция, малята.

Пишу об этом, потому что, думаю, это довольно типично: так (или – ещё и так) происходило в моем поколении слияние тех, кого называют украиноязычной и русскоязычной интеллигенцией страны. А может, и не типично; может, в истории вообще нет ничего типичного, а есть только индивидуальные и всегда непохожие друг на друга истории отдельных людей. Вот Фонд Спилберга записывает истории тысяч людей, переживших Холокост. Запишем и свои маленькие истории для будущего историка становления новой украинской гражданской нации». Владимир Осетинский, 26.04.2014.

Автор підводить нас до думки, що будь-яка проста, коротка відповідь на питання про національну самосвідомість не є адекватною. А з іншого боку, минуле (походження або стаж) не має бути приводом для дискримінацій.

Інший режим рефлексії як денатуралізації характеризується *залученням абстрактних понять*, медитацією над подіями за їх допомоги. Перший з наступних прикладів актуалізує поняття громадянської свободи, другий — громадянської війни.

«...Сначала предельный пример. Несколько дней назад много обсуждалось видео пикета перед проходной харьковского завода им. Малышева. Картинка в самом деле впечатляла: в ближайшем тылу воюющей армии, перед проходной завода, выпускающего военную технику, десяток

пикетчиц истошно орал про “хунту” и “фашистов” и призывал рабочих портить танки. Пикет охраняла милиция; немногочисленных людей, пытавшихся вступить с этими тетками в дискуссию, менты отводили в сторону. Обсуждавшие это видео люди писали о преступности городской власти, позволяющей подобного рода акции. А я вот чешу репу и думаю: может, это и есть демократия? Я сейчас не о том, почему это допускают, не о мотивах Балуты, ментов или, прости господи, Гепы. А, так-сать, по факту: о том, что у разных политических сил есть возможность (во время войны!) свободно высказываться. Может, это и есть гражданская свобода? Нам, выросшим в совке, где немисливо было представить такое, страшно трудно даже подумать об этом. Все-таки думать, по-моему, стоит...». Владимир Осетинский, 25.06.2014.

«Гражданской войны не будет, потому что на ней не с кем воевать. Сравните стороны конфликта: — Майдан: буйный, будет идти до конца. Нюхнул свободы и на меньшее не согласен. — Антимайдан: унылый, готов бить за 200 гривен в день. Лижет руку хозяину, о лучшем не мечтает. — Еще есть беркут, которого мало и мы его простим, т.к. он был вынужден исполнять приказы. Заметьте, что, когда Президент всех звал в Евросоюз, ни один противник ЕС не вышел на митинг, нигде. Ни на востоке, ни на юге. Нет никакого антимайдана, есть лишь конвульсии бандитской группировки, у которой под ногами уже горит земля, и уехать некуда». Rostyslav Siryk, 21.01.2014.

Якщо в першому повідомленні автор залишається у форматі пошуку абстракції для застосування щодо актуальних подій, то в другому поняття громадянської війни вже застосовано у значенні силового протистояння між групами або верствами населення. В першому рефлексія підводить автора до межі особистого розуміння громадянської свободи (Чи визнаю я свободу своїх супротивників? Свобода — це право чи нагорода за правду?), у другому — формулюється правове визначення антимайдану.

Аналогічним чином денатуралізаційна рефлексія може **актуалізувати наукові концепти:**

«Замечательно профессиональный комментарий Петрановской по поводу общественного невроза. Думаю, он вызван бессмысленностью бытия в современном мире. Наверное, существование воображаемых врагов позволяет фантазировать себя выполняющим миссию борца с Силами Тьмы)). Если нет реального содержания жизни, то человек заполняет пустоты крошкой из сюжетов». (в коментарі до інтерв'ю з психологом Л. Петрановською). Elena Kostrub, 30.06.2014.

Денатуралізаційна рефлексія реалізується також через **метафоризацію**, наприклад, війни та хвороби:

«Когда ухаживаешь за тяжелобольным близким человеком, отчетливо осознаешь, что исходы войны и болезни — близнецы-братья. Суждено — выкарабкаешься, нет — встретишься с завершением пути. Главное, начать лечение. Так и с Украиной. Правдиво если ставит диагноз, то страна наша нравственно больная. Ведь не от здоровья мы готовы были разорять ее десятилетиями, наши граждане стали ненавидеть наших же граждан. И не признак большого ума вместо лечения грузить себя кровавыми жертвоприношениями. То, что рядом страна еще более нравственно больная, жаждущая с нами быть единой — не исходный вирус, а сопутствующееотягощающее обстоятельство. Не причина нашей страновой болезни, как бы ни хотелось сделать их во всем виноватыми. Наши выборы ввели самых безнравственных в узловой пункт управления. Лечение у нас с соседями одно — заглушить размножение злобы в индивидуальных душах. А это добровольное решение. Если его не примет по своей воле подавляющее число граждан нашей страны — за граница со своими ценностями нам не поможет. Правда внутри каждого. И если ее не увидит индивидуально, то получится то, что задумано самыми больными в нашей популяции. Ну тогда будем иметь то, чего достойны. Безграничную злобу и безграничный хаос. Это нам надо? Если нет — тогда пора заглянуть в себя. И начинать чистку». Alla Konyayeva, 5.08.2014.

Саморефлексія через приміряння на себе протиставлених дискурсом номінацій практично не залишає шансів натуралізованим номінаціям:

«Сегодня весь день в личке переписываюсь с одним человеком, которого лично не знаю, мы даже в ФБ не друзья. Но он прочитал мой коммент несогласия с проведением марша УПА в Харькове, и теперь мы целый день ведем исторические/социологические и всякие другие споры. И, судя по всему, я – ватник :)» Это очень смешно, но, скорее всего, это правда :)) А в одноклассниках я с одним знакомым веду уже полгода беседы на тему «неонацистской угрозы». И там я получаюсь «свидомой» в плохом смысле...:)) В общем, «как страшно жить» (с) :))». Masha Bakhtigozina, 16.10.2014.

Таким чином, розглянуті приклади дають змогу визначити стратегії (інтерактивна, критика медій та партисипаторна) та режими (розототожнення та рефлексія) денатуралізації колективних ідентичностей, актуалізованих подіями 2013–2014 років в Україні. Як бачимо, денатуралізація здійснюється не тільки засобами викриття обману та через заклик до участі, а й розототожненням певних категорій, поєднаних поширеними міфами, зокрема, категорій національного, етнічного та державного; голови держави та народу; національної культури; адміністрації міста та його населення. Розрив цих зв'язків у перспективі символічної боротьби допомагає протистояти відповідним стратегіям редукування та спрощення. Автори наведених повідомлень у своїх блогах формують для цього дискурсивні засоби.

Розототожнення також можна розуміти як прояв конкуренції певних міфів щодо нації та влади. Міф про національне як етнічне конкурує з міфом про національне як державне. Інша конкурентна пара міфологічних уявлень стосується владної позиції та людини, яка її посідає: чи ця людина уособлює в собі державу та волю народу, а чи має тільки її репрезентувати. Запропонований аналіз розкриває також і функціонування геополітичної міфології.

Розглянуті приклади денатуралізації є проявами протидії риторичі ворога, дискурсові ворожості. Спонтанна активність блогерів, як бачимо, протистоїть

руйнуванню безпечного простору взаємодії спільноти. Шляхами руйнування образу ворога стають рефлексія відмінностей всередині поєднаної ознакою «ворожості» групи, саморефлексія щодо певних ознак та обґрунтування руху в напрямку діалогу.

Слід також припустити, що соціальні мережі, зокрема «Facebook», можуть ставати сприятливим простором денатуралізації. І це відрізняє їх від традиційних медіа, бо в соцмережах висловлюються ті, хто відчуває себе адресатом міфологічного повідомлення.

* * *

Концепція культурних механізмів влади допомагає розглянути процеси, характерні для символічного простору України 2013–2014 років. До зони уваги потрапили колективні ідентичності, пов'язані з активізацією насилля. Застосований підхід дає підстави стверджувати, що в символічному просторі відбуваються як процеси натуралізації ідентичностей, руйнівні для уявлень про небезпечний простір повсякденної взаємодії, так і процеси денатуралізації, що мають протилежну спрямованість.

Тематичним акцентом дослідження стали саме процеси денатуралізації, що пов'язане як з академічним, так і з громадянськими аспектами актуальності цієї проблеми. За допомоги процесів денатуралізації суспільному дискурсові, а також світові, який він репрезентує, повертається його складність.

Хронологічно емпіричний матеріал дослідження обмежений подіями Євромайдану. На основі проведеного аналізу можна припустити, що натуралізація викликає хвилю денатуралізації, але за цими процесами символічного простору стоять різні соціальні інтереси, відповідно — ці процеси мають різну соціальну силу (цей аспект потребує поглибленого дослідження). Тому хвилі натуралізації та денатуралізації можуть накладатися одна на одну, або перекривати одна одну. Специфічними умови, які гальмують, заморожують чи навіть заперечують денатуралізацію, становить війна. Коли використання

сили зі спорадичного перетворюється на перманентне, а позиції ворогів, що протистоять один одному, об'єктивуються військовими діями, захопленням території, руйнуваннями, загиблими та жертвами, натуралізаційний дискурс війни монополізує публічний простір.

Важливо підкреслити, що денатуралізація стосується не символу (номінації), але його значення та шляху його утворення. Денатуралізація додає натуралізованому символі інші (не обов'язково протилежні) значення та нейтралізує бінарне протиставлення, через яке він актуалізований. Тому в розгляді процесів натуралізації більше уваги приділено номінаціям, а в дослідженні денатуралізації — стратегіям і режимам її розгортання.

Важливим підсумком розгляду емпіричного матеріалу є також проникність теоретичного і повсякденного мислення. Зокрема це стосується тематики діалогу, а також протистояння мові ворожнечі.

Слід також додати, що натуралізація та денатуралізація характеризують символічний бік та дискурсивні практики процесів консолідації в суспільстві, в тому числі — пов'язаних з активізацією насильства, що й визначає перспективу їх подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Адорно Т., Хоркхаймер М.* Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – М.; СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
- Александр Дж.* Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры // Социологическое обозрение. – 2007. – Т. 6, № 1. – С. 17–37.
- Александр Д.* Смыслы социальной жизни: Культурсоциология. – М.: Праксис, 2013.
- Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014 – 500 с.
- Андрухович Ю.* Дезорієнтація на місцевості: Спроби. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 124 с.
- Баева Л.В.* Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей. – Астрахань: АГУ, 2008. – 218 с.
- Бакіров В.С., Ручка А.О.* Соціологія цінностей сьогодні // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали ІХ Всеукр. наук-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012 р. – К.: Логос, 2013, – С. 5–17.
- Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
- Батлер Дж.* Згуртовані тіла та політика вулиці // Політична критика. – S.a. – № 3. – С. 27–40.
- Бауман З.* Выступление на Лекционном клубе Фонда “Стратегия 2020”. – 2011. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://maxpark.com/community/129/content/748389>.
- Бауман З.* Социологическая теория постсовременности // Социологические очерки. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 28–42.
- Бахманн-Медик Д.* Культурные повороты по следам “антропологического”: некоторые замечания // НЛО. – 2013. – Т. 122. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html>.
- Бахманн-Медик Д.* Режимы текстуальности в литературоведении и культурологии: вызовы, границы, перспективы // НЛО. – 2011. – Т. 107. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html>.
- Белова Т.* Культура и власть. – М.: Философское общество СССР, 1991. – 212 с.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995. – 336 с.

Бикбов А. Социоанализ культуры: внутренние принципы и внешняя критика // НЛО. – 2003. – Т. 60. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/bikb.html>.

Бикбов А. Социальное пространство как физическое: иллюзии и уловки // Отечественные записки. – 2002. – № 6/7. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2002/6/socialnoe-prostranstvo-kak-fizicheskoe-illyuzii-i-ulovki>.

Бойко Н. Українці в Інтернеті. Інтереси та пріоритети використання мережі // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 356–363.

Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 976 с.

Болтански Л., Тевено Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013.

Больш Н. Азбука медиа. – М.: Издательство «Европа», 2011.

Бриних М. Людина з паперового світу. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.chytomo.com/interview/mixajlo-brinix-lyudina-z-paperoovogo-svitu>.

Бударагин М. Итоги литературного года: Рай – это другие. – [Электронный ресурс] Режим доступа: [Http://www.vz.ru/culture/2014/12/26/721317.html](http://www.vz.ru/culture/2014/12/26/721317.html).

Бурдые П. Исторический генезис чистой эстетики. Эссенциалистский анализ и иллюзия абсолютного // НЛО. – 2003. – Т. 60. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/burd.html>.

Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка // Отечественные записки. – 2005а. – № 2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/o-proizvodstve-i-voisproizvodstve-legitimnogo-yazyka>.

Бурдые П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пер. с франц. А.Т.Бикбова, Т.В.Анисимовой. – М.: Праксис, 2003.

Бурдые П. Практический смысл / Пер. с фр., общ. ред. и послесловие Н.А.Шматко. – М.: Институт эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 2001.

Бурдые П. Различение: социальная критика суждения // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6, № 3. – С. 25–48.

Бурдьє П. Рынок символической продукции // Вопросы социологии. – 1993. – № 1/2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/chast-pervaja>.

Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть // Начала / Пер. с фр. Н. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 181–208.

Бурлачук В. Власть, ритуал и «оранжевая революция» // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – К.: ВД «Стилос» ; ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 63–75.

Бурлачук В. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира. – К.: Институт социологии НАНУ, 2002.

Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ.; сост. В.В.Петрова; под ред. В.И.Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

Виноградова Ю. Политизация эстетики или эстетизация политик. Эксперты о российском современном искусстве // НГ. – 2012. – 9 июля.

Внук-Липинский Э. Социология публичной жизни / Пер. с польск. Е.Г.Генделя. – М.: Мысль, 2012. – 536 с.

Воропай Т.С., Тягло К.О. Шевченко і Гоголь у полі сучасної української художньої літератури // Політико-правові погляди Т.Г.Шевченка (до 200-ліття з дня народження) : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21 березня 2014 року. – Харків: ХНУВС, 2014. – С. 131–134.

Гидденс Е. Элементы теории структуризации // Современная социальная теория: Бурдьє, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С.40–80.

Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2005. – 259 с.

Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М.Л.Андреева, М.Н.Архангельской. – М.: РОССПЭН, 2000.

Гиппиус З.Н. Литературный дневник. Критические статьи. – СПб, 1908.

Гириц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры // Интерпретация культур / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН. – 2004. – С. 9–42.

Грамини А. Тюремные тетради. Часть первая / Пер. с итал. – М.: Издательство политической литературы, 1991.

Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. — М.: Новое литературное обозрение, ВЦИОМ-А, 2004. — 816 с.

Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Зоркая Н.А. Постсоветский человек и гражданское общество. — М.: Московская школа политических исследований, 2008. — 96 с.

Гумбрехт Х.У. Как антропологический поворот может затронуть гуманитарные науки? // НЛО. — 2012. — Т. 114. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/g3.html>.

Гумбрехт Х.У. Размышления о роении // Неприкосновенный запас. — 2008. — № 3 (59). — [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/gu2.html>.

Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. — К.: Грані-Т, 2013. — 548 с.

Даль Р. Демократия и её критики / Пер. с англ. под ред. М.В.Ильина. — М.: РОССПЭН, 2003. — 576 с.

Демченко О. Південного Сходу більше немає // Українська правда. — 22. 04. 2014. — [Электронный ресурс] Режим доступа: www.pravda.com.ua/articles/2014/04/22/7023182.

Дубин Б. Институт литературы и фигуры писательского авторитета: классик — звезда — модный автор — культовая фигура // Иностранная литература. — 2007. — № 5. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/2007/5/>

Евтушенко Е. Поэма «Братская ГЭС». — [Электронный ресурс] Режим доступа: bibliotekar.ru/encSlov/15/174.htm.

Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2013 році : Статистичний бюлетень. — Київ: Державна служба статистики України, 2014.

Зачем нам гуманитарные науки? // “The Conversation”, Великобритания. — [Электронный ресурс] Режим доступа: inosmi.ru/world/20150322/226976656/htm.

Инглхарт Р. Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона. — М.: Московская школа политических исследований, 2002. — С. 106–128.

Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2011. — 464 с. — (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

Історія української літератури XIX століття / М.Т.Яценко, О.І.Гончар, Б.А.Деркач, І.В.Лімборський, Є.І.Нахлік. – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua/info/xix/41iki.html.

Йоас Х. Возникновение ценностей. – СПб.: Алетейя, 2013. – 312 с.

Йоас Х., Кнёбль В. Социальная теория. 20 вводных лекций. – СПб.: Алетейя, 2013. – 840 с.

Кириленко О. Дослідження фізичної активності населення: міжнародний досвід для України // Соціальні виміри суспільства. – 2010. – № 2. – С. 401–417.

Кісь О. Жінка у традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.

Книга как мера всех вещей. Итоги исследования британских социологов. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://iom.anketolog.ru/2014/03/21/kniga-kak-mera-vseh-vewei-itogi-issledovania>.

Кожний другий українець за останні три місяці не прочитав жодної книжки – дослідження. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ipress.ua/news/kozhen_drugyy_ukrainets_za_ostanni_try_misyatsi_ne_prochytav_zhodnoi_knyzhku_doslidzhennya_28118.html.

Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

Кононов И., Хоба С., Шудло С. Донбасс и Галичина в региональной системе Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.

Костенко Н. Динаміка медіа споживання в Україні та європейських країнах // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. “К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 384–394.

Костенко Н. Знание о смыслах: методологии глубины и поверхности // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 3–31.

Костенко Н. К наблюдению за превращениями культуры // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 4 – С. 113–132.

Костенко Н.В. Культура «emergency»: внезапное и ожидаемое // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали X Всеукраїнської наук.-практ.конф. «Проблеми розвитку

соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21–22 травня 2015 р. (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка / За ред. О.Д.Куценко, В.І.Судакова. – К.: Логос, 2015. – С. 55–58

Костенко Н. Медіа стилі в європейському ландшафті // Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 146–174.

Костенко Н. Медіа-динаміка: тренди і відхилення // Вектори змін українського суспільства / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. І К.: Інститут соціології НАНУ, 2014. – С. 326–348.

Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010а. – № 1. – С. 3–15.

Костенко Н. Национальные аудитории медиа в сравнении // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2007. – С. 174–204.

Костенко Н. Політичний кредит довіри українським медіа // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. “ К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. – С. 78–86.

Костенко Н. Телебачення між фактом та інтерпретацією // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2007. – С. 409–422.

Костенко Н. Флуктуації телевізійних переважень // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – С. 384–395.

Костенко Н., Макеев С. К социологии недоверия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 2–14.

Костенко Н., Скокова Л. Тестирование шкалы культурной компетентности (CQS): украинская аудитория // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 158–193.

Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ.; под. ред. И.И.Мюрберг. – М.: Весь Мир, 2003. – 784 с.

Культурні цінності Європи / За ред. Г.Йоаса, К.Вігіндта: – К.: Дух і літера, 2014. – 552 с.

Курина А. Владислав Троицкий: Украина может связать русских и европейских пассионариев. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/01/12/187523>.

Куценко О. Статус культурных неравенств в современной социологии // Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2006. – С. 43–72.

Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: Опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.

Лион-Каен Ж. Серьезное прочтение романических выдумок // Отечественные записки. – 2014. – № 2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/231.html>.

Липсет С. М. Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.: сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. Отд. политической науки / Сост. и пер. Николаев В. Г.; отв. ред. Д.В.Ефременко, Е.Ю.Мелешкина. – М., 2012. – С. 35–86.

Лютый Т., Ярош О. Культура масова і популярна: теорії та практики. – К.: Інститут філософії НАНУ, 2007.

Львов-Рогачевский В.Л. Декадент. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://knigolubu.ru/russian_classic/lvov-rogachevskiy_vl/dekadent.905.

Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2007. – 274 с.

Маєрчик М. (ред.). Гендер для медій : Підручник / За ред. М.Маєрчик (гол. ред.), О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – 220 с.

Маєрчик М. Ритуал і тіло. – К.: Критика, 2011. – 319 с.

Мак-Илрой Э. Культура и бизнес: путеводитель по фандрейзингу / Пер. с англ. – М.: Классика-XXI, 2005. – 158 с.

Малес Л. Соціокультурний аналіз: концептуалізація засад : Автореф. дисс. ... д-ра соц. наук. – К.: ЛОГОС, 2012. – 32 с.

Маршак А.Л. Становление и развитие социологии культуры в отечественной социологической науке // Социологические исследования. – 2014. – № 7. – С. 123–134. – [Электронный

ресурс] Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2014_7/Marshak.pdf.

Массовая культура: современные западные исследования / Пер. с англ.; отв. ред. и предисл. В.В.Зверевой; послесл. В.А.Подороги. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005.

Матусевич Е.В. Вкусовая культура // Социология : Энциклопедия / Сост. А.Грицанов, В.Л.Абушенко и др. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 177.

Между обществом и властью: массовые жанры от 20-х к 80-м годам XX века. – М.: Индрик, 2002. – 328 с.

Міліневський Н., Рильов К. Топ 10 доходів українських письменників. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/kultura/65846-prichinoj-nepopuljarnosti-pisatelej-ukrainy-nazvali-proigrannuju-knizhnuju-voynu-s-rf>.

Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008.

Мнения и взгляды жителей юго-востока Украины: апрель 2014 // Zn.ua. – 18. 04. 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html.

Моніторинг політичних новин, 2014. – АУП, 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.aup.com.ua

Мукерджи Ч., Шадсон М. Новый взгляд на поп-культуру // Полигнозис. – 2000. – № 2–3. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.polygnosis.ru/default.asp?num=6&num2=401>.

Надибська О. Я. Пріоритети як предмет соціального пізнання. – Одеса: Друк Південь, 2010. – 456 с.

Наумова М. Ю. “Матеріалізм” і “постматеріалізм” як типи ціннісних преференцій населення України // Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 185–195.

Наумова М. Сенси медіального // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 175–199.

Наумова М. Сучасні медіа та доля тілесності // Українській інформаційний простір : Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. Редактор М.С. Тимошик. – Число 1, ч. 2. – К.: КНУКіМ, 2013. – С. 151–158

Общественное мнение – 2011 : Ежегодник. – М. Левада-центр, 2011.

Общество без доверия / Под ред. Е.Головахи, Н.Костенко, С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2014. – 338 с.

Опитування TNS. Українці стали менше читати. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ubr.ua/leisure/it-is-interesting/ukraincy-stali-menshe-chitat-tns-340422>.

Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология. – М.: Прогресс, 1972. – С. 360–378.

Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В.Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

Пешио Дж. Социологическое воображение в современном англоязычном литературоведении // НЛЮ. – 2002. – № 58. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/pesh.html>.

Пилинський Я. Проблема двомовності в Україні: історичний та міжнародний контекст // Агора. Революція відбулася: що далі? – Вип. 13. – К.: Стило, 2014. – С. 45–52.

Платт К. Зачем изучать антропологию? Взгляд гумани-тария: вместо манифеста // НЛЮ. – 2010. – № 106. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/106/ke4.html>.

Позитив из Города Солнца. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dubikvit.livejournal.com/137014.html>.

Покровский М. Комедии. – М.: Художественная литература, 1985.

Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер с англ.; под ред. В.А.Бажанова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

Пьецух В. Что такое литература и как это делается // Октябрь. – 2015. – № 1. – [Електронний ресурс] Режим доступу: magazines.russ.ru/october2015.

Раунінг Г. Молекулярний бунт // Політична критика. – С.а. – № 3. – С. 22–28.

Розанваллон П. Контрдемократия: политика в эпоху недоверия // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 4 (84). – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>.

Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу // Український інформаційний простір. – 2013. – Ч. 1. – С. 163–169.

Ручка А. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 91–123.

Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г. Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999.

Ручка А.А., Наумова М.Ю. Цінності і типи ціннісної ідентифікації у сучасному соціумі // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – С. 285–297.

Ручка А., Скокова Л. Культурні зміни в сучасному українському соціумі // Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвілдової сфери в контексті євроінтеграційних процесів : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 12–13 травня 2008 р. – К.: Видавничий центр КНУКіМ, 2008.

Ручка А., Скокова Л. Статусна стратифікація і культурне споживання // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : Тези доповідей. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. – С. 149.

Ручка А., Скокова Л. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі // Вісник Маріупольського державного університету : Збірник наукових праць. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – Маріуполь: Маріупольський державний ун-т, 2012. – Вип.3. – С. 114–22.

Рябчук А. Адаптаційний дискурс як засіб маргіналізації робітничого класу у пострадянських суспільствах // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 105–114.

Сараскина Л. Русская литература не учит... ничему. 19 апреля, 2013. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/russkaya-literatura-ne-uchit-nichemu/>.

Семків Р. Культурна капітуляція. Як міцнішає російсько-українська літературна дружба // Український тиждень. – 2013. – 5 серпня. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/85477>.

Сергеева О. Домашний телевизор: экранная культура в пространстве повседневности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. университета, 2009. – 172 с.

Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 191–212.

Сибрук Д. Nobrow. Культура маркетинга. Маркетинг культури. – М.: Ад Маргинем, 2005.

Скокова Л.Г. Актуальні культурні практики населення України // Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2002. – С. 259–289.

Скокова Л.Г. Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – Вип. 5. – С.546–566.

Скокова Л. Культурні преференції регіонів // Субкультурна варіативність / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 146–174.

Скокова Л. Культурно-дозвілєві практики як предметна царина сучасної соціології // Культура – суспільство – особистість / За ред. Л.Скокової. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 275–313.

Скокова Л. Матеріальна диференціація і культурне споживання в Україні // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. – С. 312–318.

Скокова Л. Соціокультурні диференціації читацьких аудиторій // Бібліотеки, видавці та підтримка в глобальному інформаційному суспільстві: VI Всеукр. наук.-практ. конф. «Бібліотека і книга в контексті часу» (Київ, Україна, 2012. – 22 травня). – К.: НПУ, 2013. – С. 75–91.

Скокова Л. Соціокультурні особливості користувачів Інтернету в Україні // Медіа. Демократія. Культура. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 240–261

Смислова морфологія соціуму / За ред. Н.В. Костенко. – Київ: Інститут соціології НАНУ, 2012.

Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х. / А.А. Голов, А.И. Гражданкин, Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин, Ю.А. Левада и др.; под общ. ред. Ю.А.Левады]. – М.: Мировой океан, 1993.

Сорока Ю. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2010. – 336 с.

Сорока Ю. Культурні механізми влади: поняття та види // Вісник одеського національного університету: Збірник наукових праць. Т. 18, вип. 3 (19). Соціологія і політичні науки. – Одеса. – 2013. – С.130–137

Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2012. – 332 с.

Сорока Ю. Символи культури в соціологічному баченні: викладання соціології культури в умовах легітимації Української культури // «SOCIOПРОСТІР: The Interdisciplinary Collection of Scientific Works on Sociology and Social Work». – № 2'11. – С. 47–50. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/.

Сорокин П. Родовая структура социокультурных явлений // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Издательство политической литературы, 1992. – С. 190–220.

Сорокин П. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 425–504.

Сорокин П. Структурная социология // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 156–220.

Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2002.

Соціологія : Навч. посіб. / За ред. С.О.Макеєва / 4-те вид. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Страхов Н.Н. Л.Н.Толстой // Литературная критика. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/886140/>

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / За ред. М.І.Михальченко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2013. – 336 с.

Танчер В., Скокова Л. Культуральна соціологія: “сильна програма” досліджень смислів соціального життя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 19–42.

Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности // НЛО. – 2006. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/77/teve22-pr.html>.

Тирлвелл А. Искусство может шокировать до сих пор. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.theguardian.com/music/pussy-riot>.

Три чверті донецчан ніколи не відчували мовної проблеми // Тиждень. – 10 квітня 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/107268>.

Тягло К. Образи «Єдиної Європи» та «Європейськості» в сучасній українській літературі // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н. Костенко. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 392–404.

Тягло К.О. Тяжіння до «великої» літератури в читацьких практиках – дві різні версії в регіональному аспекті // «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи». II конгрес соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня, 2013 р.): Тези доповідей. – Харків, 2013. – С. 161–162.

Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут НАНУ, 2013.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / За ред. М.О.Шульга]. І К.: Інститут соціології НАНУ, 2014.

Урри Д. Соціологія за межами обществ: види мобільності для ХХІ століття. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.

Федотова В.Г. Хорошее общество. – М.: Прогресс-традиция, 2005. – 544 с.

Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Пер. с англ. – М.: Классика-ХХІ, 2005. – 430 с.

Фуко М. История сексуальности. Воля к знанию // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Сост. и пер. с фр. С.Табачниковой. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Хренов Н. Культура в эпоху социального хаоса. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 448 с.

Чучин-Русов А. Конвергенция культур. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Chuch/10.php.

Шартье Р. Письменная культура и общество. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 339–362.

Шартье Р. Социология текстов и история письменной культуры: Дон Кихот в книгопечатне / Пер. с фр. И. К. Стаф. – М.: Рос. гос. гуманит. университет, 2006. – 351 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – 208 с.

Шульга М. Суржик у мовному просторі // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2007. – С. 399–408.

Шульга Р. Искусство в практиках культуры. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008.

Шульга Р. Соціокультурний вимір художнього життя в Україні // *Культура – суспільство – особистість* : Навч. посіб. / За ред. Л.Скокової. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.

Шульга Р. Телебачення як транслятор смислів // *Смислова морфологія соціуму* / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 200–251.

Эко У. Темной ночью в грозу (L'Espresso, Италия) / – 18 мая, 2015. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20150518/228096256.html>.

Якісні дослідження в соціологічних практиках : Навч. посібник; за ред. Н.Костенко, Л.Скокової. – К.: ІС НАНУ, 2009.

Ямпольський М., Ямпольська А. Нормальное и нормативное // *Отечественные записки*. – 2014. – №2 (59). – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/>.

Arnason J. The Cultural Turn and the Civilizational Approach // *European Journal of Social Theory*. – 2010. – Vol. 13. – P. 67–82.

Atkinson W., Rosenlund L. Mapping the British Social Space: Toward a Bourdieusian Class Scheme // *Working paper*. – SPAIS, University of Bristol, 2014. – [Electronic resource] Access mode: http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/documents/Working%20paper_02_14_WA.pdf.

Bagby Ph. Pojecie kultury // *Anropologia kultury. Zagadnienia i wybor tekstow* / A. Mencwel (red.) – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. – S. 50–57.

Bennett T. et al. Culture, Class, Distinction / T. Bennett, M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright. – London, New York: Routledge, 2009.

Bennett T. The Work of Culture // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1. – P. 31–47.

Bell M. The death of news / Martin Bell // *War, Media & Conflict*. – 2008. Vol.1 (2). – P. 221–231.

Bolt N. The violent image: Insurgent propaganda and the new revolutionaries. – New York: Columbia University Press, 2012. – 429 p.

Benzecry C.E. Becoming a fan. On the seductions of opera // *Qualitative Sociology*. – 2009. – Vol. 32. – № 2. – P. 131–151.

Born G. The Social and the Aesthetic: For a Post-Bourdieusian Theory of Culture Production // *Cultural Sociology*. – 2010. – Vol. 4. – P. 171–208.

Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 [1979].

Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – New York: Greenwood Press, 1986. – P. 241-258.

Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / Ed. by R. Johnson. – Cambridge; Polity Press, 1993.

Bourdieu P. The Rules of Art. – Cambridge: Polity Press, 1996.

Bourdieu P. Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sadzenia / Przel. P. Bilos. – Warszawa: Scholar, 2005.

Breczko S. Porowatość praktyki kulturowej (rec.: B. Lahire. La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi, Paris 2004) // Kultura i Społeczeństwo. – 2006. – № 1–2. – S. 325–331.

Bryson B. Anything but heavy metal: Symbolic exclusion and musical dislikes // American Sociological Review. – 1996. – Vol. 61. – P. – 884–899.

Butler J. Bodies in Alliance and the Politics of the Street. Lecture held in Venice, 7 September 2011, in the framework of the series The State of Things, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA). – 2011. – [Electronic resource] Access mode: <http://www/eipcp.net/transversal/2011/butler/en>.

Cakirpaloglu P. Psychologie hodnot. – Olomouc: UP Palackeho, 2009.

Calhoun C., LiPuma F., Postone M. (eds.) Bourdieu: Critical Perspectives. – Cambridge : Polity Press, 1993.

Chan T.W., Goldthorpe J. H. The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance // Cultural Trends. – 2005. – № 14 (3). – P. 193–212.

Coleman S. Believing the news: From sinking trust to atrophied efficacy // European Journal of Communication. – 2012. – 27 (1). – P. 35-45.

Corner J. Theorising Media: Power, Form and Subjectivity. “Manchester, New York: Manchester University Press, 2011.

Coulangeon P., Duval J. (eds.) Introduction // The Routledge Companion to Bourdieu’s “Distinction”. – S.l.: Routledge, 2015. – P. 1–12.

Cultural Access and Participation Report. Special Eurobarometer. – 2013. – № 399. – [Electronic resource] Access mode: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_399_en.pdf.

Gans H. J. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste. – N.Y.: Basic Books, 1974.

Garcia-Elvarez E. et al. Deconstructing Cultural Omnivorousness 1982–2002: Heterology in Americans’ Musical Preferences /

Ercilia Garcia-Blvarez, Tally Katz-Gerro, Jordi Lypez-Sintas // *Social Forces*. – 2007. – № 86 (2). – P. 417–443.

Golding P., Sousa H., Zoonen L. van. Trust and the media // *European Journal of Communication*. – 2012. – 27. – P. 3–6.

Goddard P., Robinson P., Parry K. Patriotism meets plurality: reporting the 2003 Iraq War in the British press // *War, Media & Conflict*. – 2008. – Vol.1 (1). – P. 9–30.

Gross M. «Objective Culture» and the Development of Non-knowledge: Georg Simmel and the Reverse Side of Knowing // *Cultural Sociology*. – 2012. – Vol. 6, № 4. – P. 422–437.

DiMaggio P. Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students // *American Sociological Review*. – 1982. – 47. – P. 189–201.

DiMaggio P. Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Do trends in participation augur decline? / Paul DiMaggio, Toqir Mukhtar // *Poetics*. – 2004. – № 32. – P. 169–194.

Emmison M. Social Class and Cultural Mobility: Reconfiguring the Cultural Omnivore Thesis // *Journal of Sociology*. – 2003. – № 39 (3). – P. 211–230.

Erickson B.H. Culture, class, and connections // *American Journal of Sociology*. – 1996. – № 102 (1). – P. 217–151.

Esser A. Book review: Papathanassopoulos S., Negrine R. *European Media: Structures, Policies and Identity* // *European Journal of Communication*. – 2012. – 27. – P. 203.

European Cultural Values. Report Publication Special Eurobarometer. – 2007. – № 278. – [Electronic resource] Access mode: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_278_en.pdf.

Frere B. Bourdieu's Sociological Fiction: A Phenomenological Reading of Habitus / Bruno Frere // *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays* / Ed. by S.Susen, B.S.Turner. – Anthem Press, 2011. – P.247–269.

Friedland L. et al. The Social Positioning of Taste and Civic Culture in the United States: Capital, Consumption, Communication, and Citizenship / Lewis Friedland, Dhavan V. Shah, Nam-Jin Lee, Mark A. Rademacher, Lucy Atkinson, Thomas Hove // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 2007. – № 611. – P. 31–50.

Foucault M. *The Use of Pleasure: The history of Sexuality*. – N.Y.: Vintage Book, A Division of Random House, Inc., 1990. – Vol. 2. – P. 293.

Guggenheim M., Potthast J. Symmetrical twins: On the relationship between Actor-Network theory and the sociology of critical capacities // *European Journal of Social Theory*. – 2012. – Vol. 15. – P. 157–178.

Handley R.L., Ismail A. Territory under siege: ‘their’ news, ‘our’ news and ‘ours both’ news of the 2008 Gaza crisis // *War, Media & Conflict*. – 2010. – Vol. 3 (3). – P. 281.

Hansen M. Living with Technical Time: From Media Surrogacy to Distributed Cognition Theory, *Culture & Society*. – 2009. – Vol. 26. – P. 294–315.

Hennion A. Those Things That Hold Us Together: Taste and Sociology / Antoine Hennion // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1, № 1. – P. 97–114.

Inglis D. et al. Editorial: Sociology, Culture and the 21st Century / D. Inglis, A. Blaikie, R. Wagner-Pacifity // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1. – P. 5–22.

Jin H. British Cultural Studies, Active Audiences and Status of Cultural Theory: An Interview with David Morley // *Theory, Culture & Society*. – 2011. – Vol. 28. – P. 124–144.

Jenkins R. Pierre Bourdieu. – London: Routledge, 1992.

Johnston J. Democracy versus Distinction: A Study of Omnivorousness in Gourmet Food Writing / Jose Johnston, Shyon Baumann // *AJS*. – 2007. – Vol. 113, № 1. – P. 165–204.

Keller P. *European and International Law: Liberal Democracy, Trade, and New Media*. “Oxford: Oxford University Press, 2011.

Klukhohn C. Value and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification // Parsons T., Shils E. (eds.) *Toward a General Theory of Action*. – New York: Harper, 1962. – P. 388–433.

Koopmans R., Statham P. (eds.) *The Making of a European Public Sphere: Media Discourse and Political Contention*. “Cambridge: Cambridge University Press, 2010

Korporowocz L. *Socjologia kulturowa. Kontynuacje i poszukiwania*. – Krakow: Wyd-ctwo Univer. Jaggiłonskiego, 2011. – 182 s.

Kraaykamp G. Cumulative advantages and inequality in lifestyle: a Dutch description of distinction in taste // *The Netherlands’ Journal of Social Sciences*, 2002. – Vol. 38. – P. 121–141.

Kroeber A., Parsons T. The Concept of Culture and social System // *American Sociological Review*. – 1958. – Vol. 23, № 5. – P. 582–583.

Lahire B. From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual // *Poetics*. – 2003. – № 31. – P. 329–355.

Lahire B. *L'Homme pluriel. Les ressorts de l'action*. – Paris: Nathan, 1998.

Lahire B. La culture des Individus. *Dissonances culturelles et distinction de soi*. – Paris: La Decouverte, 2004.

Lahire B. La culture des individus: dissonances culturelles et distinctions de soi. – Paris: Editions la Decouverte, 2004.

Lahire B. Le Travail Sociologique de Pierre Bourdieu. *Dettes et Critiques*. – Paris: La Decouverte, 1999.

Lahire B. The Plural Actor. – Cambridge: Polity, 2011.

Lahire B. Culture at the level of the individual: challenging transferability / *The Routledge Companion to Bourdieu's "Distinction"* / Philippe Coulangeon, Julien Duval (eds.). – S.l.: Routledge, 2015. – P. 109–118.

Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. – Oxford : Oxford University Press, 2005.

Law J. After Method: Mess in Social Science Research. – L.; N. Y.: Routledge, 2004.

Marianski J. Socjologia moralności. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006. – 519 s.

Melki J. The interplay of politics and culture in news framing of Middle East wars // *War, Media & Conflict*. – 2014. – Vol. 7 (2) – P. 165 – 186.

Mihelj S. Media Nations: Communicating Belonging and Exclusion in the Modern World. – Basingtoke: Palgrave Macmillan, 2011.

Moreau M.P. Book Review: La Culture des individus: dissonances culturelles et distinction de soi // *International Sociology*. – 2006. – V.21. – P. 843–845.

Myles J. From Doxa to Experience: Issues in Bourdieu's Adoption of Husserlian Phenomenology // *Theory, Culture & Society*. – 2004. – Vol. 21. – P. 91–107.

Papathanassopoulos S., Negrine R., European Media: Structures, Policies and Identity. – Cambridge: Polity Press, 2011

Parsons T. Struktura społeczna a osobowość. – Warszawa: PVN, 1969. – 454 s.

Pickering M. Book Review: John Corner, *Theorising Media: Power, Form and Subjectivity* // *Media, Culture & Society*. – 2012. – 34. – P. 914–916.

Peterson R.A., Kern R.M. Changing highbrow taste: From snob to omnivore // *American Sociological Review*. – 1996. – № 61 (5). – P. 900–907.

Peterson R. Two Ways Culture is Produced // *Poetics*. – 2000. – Vol. 28 (2/3). – P. 225–233.

Peterson R. A., Simkus A. How musical tastes mark occupational status groups // M. Lamont, M. Fournier (eds.) *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – P. 152–186.

Peterson R. Problems in comparative research: the example of omnivorousness // *Poetics*. – 2005. – № 33. – P. 257–282.

Prudky L. Pristupy k sociologickemu empirickemu z koumani hodnot. – Praha: Geses FSV UK, 2007. – 72 s.

Rimmer M. Beyond Omnivores and Univores: The Promise of a Concept of Musical Habitus // *Cultural Sociology*. – 2012. – № 6 (3). – P. 299–318.

Ruigrok N. Journalism of attachment and objectivity: Dutch journalists and the Bosnian War // *War, Media & Conflict*. – 2008. – Vol.1 (3). – P. 293–313.

Rusciano F.L. The ‘right to know vs knowing what’s right’: tabloid ethics and news reporting in the Iraq War // *War, Media & Conflict*. – 2010. – Vol.3 (3). – P. 245–260.

Santoro M. Culture As (And After) Production // *Cultural Sociology*. – 2008. – Vol. 2. – P. 7–31.

Savage M. et al. A New Model of Social Class? – *Sociology*. – 2013. – 47 (2). – P.219-250.

Savage M., Gayo-Cal M. Against the omnivore: assemblages of contemporary musical taste in the United Kingdom // *Working Paper*. – 2009. – № 72.

Schwartz S.H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications // *Comparative Sociology*. – 2008. – Vol. 5 (2–3). – P. 137–182.

Silva E. B. Distinction through visual art // *Cultural Trends*. – 2006. – Vol. 15. – P. 141–158.

Shalom S.H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications // *Comparative Sociology*. – 2006. – Vol. 5, Iss. 2–3. – P. 137–182.

Sztompka P. The Return to Values in Recent Sociological Theory // *Polish Sociological Review*. – 2007. – 3 (159). – P. 257–261.

Social Status and Cultural Consumption / Ed. by Tak Wing Chan. – New York: Cambridge University Press, 2010.

Straw W. Cultural Production and the Generative Matrix: A Response to Georgina Born // *Cultural Sociology*. – 2010. – Vol. 4. – P. 209–216.

Sullivan O. The omnivore thesis revisited: voracious cultural consumers / Sullivan O., Katz-Gerro T. // *European Sociological Review*. – 2007. – Vol.23. – P. 123–137.

Szlendak T. et al. Formy aktywności kulturalnej / Tomasz Szlendak / R. Drozdowski, B. Fatyga, M. Filiciak, M. Krajewski, T. Szlendak. *Praktyki kulturowe Polaków*. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja, s.a.

Tyszką A. *Kultura jesc kultem Vartosci*. – Komorow: Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski, 1999. – 225 s.

Warde A. et al. Consumption and the problem of variety: cultural omnivorousness, social distinction, and dining out / Warde A., Martens L., Olsen W. // *Sociology*. – 1999. – № 33 (1). – P. 105–127.

Venn C. Cultural Theory and its Futures: Introduction // *Theory, Culture & Society*. – 2007. – Vol. 24. – P. 49–54.

Warde A. et al. Understanding cultural omnivorousness or the myth of the cultural omnivore / Warde A., Wright D., Gayo-Cal M. // *Cultural Sociology*. – 2007. – № 1 (2). – P. 143–164.

Wagner P. From interpretation to civilization “ and back: Analyzing the trajectories of non-European modernities. // *European Journal of Social Theory*, 2011. – 14. “ P. 89–106.

Weprin A. Pew: MSNBC and Fox News A Tale Of Two Networks Leading Up To Election Day, November 19, 2012. – [Electronic resource] Access mode: http://www.mediabistro.com/tvnewser/pew-msnbc-and-fox-news-a-tale-of-two-networks-leading-up-to-election-day_b155747.

Yaish M. et al. Disentangling «Cultural Capital»: The Consequences of Cultural and Economic Resources for Taste and Participation / Meir Yaish, Tally Katz-Gerro // *European Sociological Review*. – 2012. – V.28 (2). – P. 169–185. – [Electronic resource] Access mode: <http://www.soc.aau.dk/forskning/scrud/about-the-network>.

Наукове видання

**МІНЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ:
СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОЕКЦІЇ**
(українською мовою)

**За редакцією доктора соціологічних наук,
професора Н.Костенко**

Відповідальна за випуск *Л.Лещенко*

Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 20.11.2015 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 27,5. Зам. №_____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "НВП "Інтерсервіс".
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9